

بسم الله الرحمن الرحيم

- ١..... (٤٢٠) سورة احزاب (٣٣) آيه ١ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ؛
- ١..... ١٣٩٦/٢/٣٠ يا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا
- ٨..... (٤٢١) سورة احزاب (٣٣) آيه ٢ وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ١٣٩٦/٢/٣١
- ١٠..... (٤٢٢) سورة احزاب (٣٣) آيه ٣ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ١٣٩٦/٣/١
- (٤٢٣) سورة احزاب (٣٣) آيه ٤ مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ ١٣٩٦/٣/٢
- (٤٢٤) سورة احزاب (٣٣) آيه ٥ ادْعُوهُمْ لِأَبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ١٣٩٦/٣/٣
- (٤٢٥) سورة احزاب (٣٣) آيه ٦ النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا ١٣٩٦/٣/٤
- (٤٢٦) سورة احزاب (٣٣) آيه ٧ وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا ١٣٩٦/٣/٥
- (٤٢٧) سورة احزاب (٣٣) آيه ٨ لِيَسْتَلَّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا ١٣٩٦/٣/٦ رمضان ١٤٣٨
- حكايت جنگ احزاب و آیات این سوره ٦٤
- (٤٢٨) سورة احزاب (٣٣) آيه ٩ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا ١٣٩٦/٣/٧ ٢ رمضان ١٤٣٨
- (٤٢٩) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٠ إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا ١٣٩٦/٣/٨ ٣ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣٠) سورة احزاب (٣٣) آيه ١١ هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا ١٣٩٦/٣/٩ ٤ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣١) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٢ وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا ١٣٩٦/٣/١٠ ٥ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣٢) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٣ وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا ١٣٩٦/٣/١١ ٦ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣٣) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٤ وَلَوْ دَخَلْتَ عَلَيْهِمْ مِنْ أَفْطَارِهَا ثُمَّ سَأَلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا ١٣٩٦/٣/١٢ ٧ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣٤) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٥ وَلَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُؤَلُّونَ الْأَدْبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا ١٣٩٦/٣/١٣ ٨ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣٥) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٦ قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا ١٣٩٦/٣/١٤ ٩ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣٦) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٧ قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ١٣٩٦/٣/١٥ ١٠ رمضان ١٤٣٨
- (٤٣٧) سورة احزاب (٣٣) آيه ١٨ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا ١٣٩٦/٣/١٦ ١١ رمضان ١٤٣٨

سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۹ أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَىٰ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِاللَّسِنَةِ حِدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ أُولَٰئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا ۱۳۹۶/۳/۱۷ ۱۲ رمضان ۱۴۳۸ ۱۴۱	سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۰ يَحْسِبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوْا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتَأْذِنُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا ۱۳۹۶/۳/۱۸ ۱۳ رمضان ۱۴۳۸ ۱۵۱
سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۱ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا ۱۳۹۵/۷/۱۲ ... ۱۵۶	سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۲ وَ لَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَٰذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ مَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا ۱۳۹۶/۳/۱۹ ۱۴ رمضان ۱۴۳۸ ۱۶۱
سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا ۱۳۹۶/۳/۲۰ ۱۵ رمضان ۱۴۳۸ ۱۶۷	سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۴ لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَ يُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَّحِيمًا ۱۳۹۶/۳/۲۱ ۱۷۹
سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۵ وَ رَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَ كَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا ۱۳۹۶/۳/۲۲ ۱۷ رمضان ۱۴۳۸ ۱۸۵	سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۶ وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِّنْ صَيَاصِيهِمْ وَ قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَ تَأْسِرُونَ فَرِيقًا ۱۳۹۶/۳/۲۳ ۱۸ رمضان ۱۴۳۸ ۱۹۶
سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۷ وَ أَوْرَثَكُمُ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ وَ أَرْضًا لَّمْ تَطَّعُوهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا ۱۳۹۶/۳/۲۴ ۱۹ رمضان ۱۴۳۸ ۲۰۶	جمع بندی آیات ۱-۲۷ سوره احزاب ۲۱۰
سوره مزمل ۲۱۲	
سوره مزمل (۷۳) آیات ۱-۲ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ؛ قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا ۱۳۹۶/۳/۲۵ ۲۰ رمضان ۱۴۳۸ ۲۱۷	سوره مزمل (۷۳) آیه ۳ نَصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا ۱۳۹۶/۳/۲۶ ۲۱ رمضان ۱۴۳۸ ۲۲۳
سوره مزمل (۷۳) آیه ۴ أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا ۱۳۹۶/۳/۲۷ ۲۲ رمضان ۱۴۳۸ ۲۳۰	سوره مزمل (۷۳) آیه ۵ إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا ۱۳۹۶/۳/۲۸ ۲۳ رمضان ۱۴۳۸ ۲۳۷
سوره مزمل (۷۳) آیه ۶ إِن نَّاشَأَنَّ اللَّيْلَ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَ أَقْوَمُ قِيلًا ۱۳۹۶/۳/۲۹ ۲۴ رمضان ۱۴۳۸ ۲۴۵	سوره مزمل (۷۳) آیه ۷ إِنْ لَّكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا ۱۳۹۶/۳/۳۰ ۲۵ رمضان ۱۴۳۸ ۲۵۳
سوره مزمل (۷۳) آیه ۸ وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا ۱۳۹۶/۳/۳۱ ۲۶ رمضان ۱۴۳۸ ۲۵۹	

۴۲۰) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛

يا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ۱۳۹۶/۲/۳۰

ترجمه

به نام خداوند رحمت گسترِ هماره رحیم
ای پیامبر! از خدا پروا کن و کافران و منافقان را اطاعت مکن؛ همانا خداوند همواره دانا و حکیم بوده است.

نکات ترجمه‌ای

«اتَّقِ» فعل امر از ماده «وقی» در باب افتعال (در اصل به صورت «اوْتَقَى») بوده است. ماده «وقی» در اصل به معنای نگهداشتن و حفظ کردن است و ترجمه کلمه «تقوی» به «خودنگهداری» بسیار مناسب‌تر است تا «پرهیزکاری». درباره این کلمه در جلسه ۱۳۵ توضیح داده شد. <http://yekaye.ir/ash-shams-091-08>. باب افتعال چون معنای مطاوعه (پذیرش) می‌دهد لذا «اتَّقِ» به معنای آن است که حالت تقوی را در درون خود قبول و جاری کن و به تعبیر ساده‌تر: تقوی داشته باش. «الْكَافِرِينَ»

«کافر» اسم فاعل از ماده «کفر» است که در اصل دلالت بر پوشاندن و مخفی کردن می‌کند. درباره معنای «کفر» در جلسه ۲۰۵ توضیح داده شد <http://yekaye.ir/al-furqan-025-50> و در جلسه ۱۵۹، حدیث ۱ <http://yekaye.ir/al-jathiyah-45-> 24/ و جلسه ۱۴۸، حدیث ۳ <http://yekaye.ir/ibraheem-014-22> احادیثی درباره معنای کفر در قرآن کریم ارائه شد. «الْمُنَافِقِينَ»

منافق، اسم فاعل از ماده «نفق» در باب مفاعله است که درباره این ماده و این کلمه به تفصیل در جلسه ۴۰۸ توضیح داده شد. <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-11>

شأن نزول

در شأن نزول این آیه گفته‌اند بعد از غزوه أُحُد، ابوسفیان و عکرمه (پسر ابوجهل) و ابوالعور اسلمی به مدینه وارد شدند و به منزل عبدالله بن اُبی رفتند و از رسول خدا ص امان گرفتند که نزد ایشان بروند و با ایشان صحبت کنند. پس همراه با عبدالله بن اُبی و عبدالله بن سعد بن ابی سرح و طعمه بن أبیرق نزد پیامبر ص رفتند و گفتند: محمد! از خدایان ما، لات و عَزَّى و منات، دست بردار و بگو آنها شفاعتشان فقط برای کسانی است که آنها را بپرستند؛ ما هم کاری به کار تو و خدایت نخواهیم داشت.

این سخن بر پیامبر ص سخت آمد. عمر بن خطاب گفت: رسول خدا، آیا اجازه می‌دهی که آنها را بکشیم؟! حضرت فرمود: خیر؛ من به آنها امان داده‌ام و از آنها خواست که از مدینه بروند؛ و آیه نازل شد که:

«از کافران اطاعت نکن» یعنی کافران مکه مانند ابوسفیان و ابوالاعور و عکرمه «و از منافقین» مانند ابن ابی و ابن سعد و طعمه.^۱

اما برخی گفته‌اند شأن نزولش در مورد گروهی است که از شهر ثقیف نزد پیامبر ص آمدند و از ایشان خواستند که اجازه دهد یکسال دیگر هم لات و عزی را بپرستند و گفتند: می‌خواهیم قریش از منزلت ما مطلع شود [که پیامبر ص به آنها اجازه نداد؛ اما اگر به ما اجازه دهد، پس ما برتریم!]

مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۶

نزلت فی ابی سفیان بن حرب و عکرمه بن ابی جهل و ابی الأعور السلمی قدموا المدینة و نزلوا علی عبد الله بن ابی بعد غزوة أحد بأمان من رسول الله ص لیکلموه فقاموا و قام معهم عبد الله بن ابی و عبد الله بن سعد بن ابی سرح و طعمه بن أبیرق فدخلوا علی رسول الله ص فقالوا یا محمد ارفض ذکر آلهتنا اللات و العزی و منات و قل إن لها شفاعة لمن عبدها و ندعک و ربک فشق ذلك علی النبی ص فقال عمر بن الخطاب ائذن لنا یا رسول الله فی قتلهم فقال إني أعطيتهم الأمان و أمر ص فاخرجوا من المدینة و نزلت الآیة «وَلَا تُطْعِمُ الْكَافِرِينَ» من أهل مكة أبا سفیان و أبا الأعور و عکرمه و المنافقین ابن ابی و ابن سعد و طعمه و قیل نزلت فی ناس من ثقیف قدموا علی رسول الله ص فطلبوا منه أن یمتعهم باللات و العزی سنه قالوا لتعلم قریش منزلتنا منك

حدیث

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

خداوند پیامبرش را به روش «به در می‌گویم، دیوار بشنود» مبعوث کرد.

تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۷۱

قَالَ الصَّادِقُ ع إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ نَبِيَّهُ بِإِيَّاكَ أَعْنِي وَ اسْمَعِي يَا جَارَةَ.

(۲) از امیرالمومنین ع روایت شده است:

همانا مومن کسی است که یقینش در عملش مشاهده می‌شود و منافق کسی است که شک و تردیدش در عملش عیان است.

عیون الحکم و المواعظ (اللیثی)، حدیث ۳۳۳۹

إِنَّ الْمُؤْمِنَ مَنْ يُرَى يَقِينُهُ فِي عَمَلِهِ وَ الْمُنَافِقَ مَنْ يُرَى شَكُّهُ فِي عَمَلِهِ.

(۳) امیرالمومنین ع فرمودند:

^۱ . این نقل اول را اغلب نقل کرده‌اند از جمله، ابن شهر آشوب در مناقب آل ابی طالب ع، ج ۱، ص ۵۴

... و بر رسول خدا ص حتی در زمان خودش دروغ بسته شد تا جایی که خطبه خواند و فرمود: کسی که عامدانه بر من

دروغ ببندد، پس جایگاهش را در آتش بیابد!

و همانا آنکه برای تو حدیث و مطلبی نقل می‌کند چهار قسم است که قسم پنجمی ندارد:

[اول] شخص منافقی که اظهار ایمان می‌کند و خود را همچون مسلمانان می‌نمایاند؛ از گناه نترسد و از اینکه به عمد بر رسول خدا (ص) دروغ ببندد، باکی ندارد؛ اگر مردم می‌دانستند که او منافق است و دروغگو، نه سخنی از او می‌پذیرفتند و نه تصدیقش می‌کردند؛ لکن می‌گویند او از اصحاب رسول خدا (ص) بوده است، او را دیده و از او شنیده و مطلب را خودش از او گرفته؛ پس گفته‌اش را قبول می‌کنند؛ در حالی که خداوند تو را از منافقان خبر داد چنانکه باید، و آنان را برای تو وصف فرمود آنسان که شاید، و اینان پس از رسول خدا ص بر جای ماندند، و با دروغ و تهمت به پیشوایان گمراهی و دعوت کنندگان به آتش نزدیکی جستند، پس کار را به دست آنان سپردند و ایشان را حاکم بر دوش مردم گردانند، و به دست ایشان دنیا را خوردند؛ و مردم آنجا روند که پادشاهان و دنیا روی آرند، جز کسی را که خدا نگه دارد؛ این یکی از آن چهار نفر.

[دوم] ...

نهج البلاغه، خطبه ۲۱۰؛ الکافی، ج ۱، ص ۶۲

قال أمير المؤمنين ع:

... لَقَدْ كَذَبَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ص عَلَى عَهْدِهِ حَتَّى قَامَ خَطِيبًا فَقَالَ مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ وَإِنَّمَا أَتَاكَ بِالْحَدِيثِ أَرْبَعَةُ رِجَالٍ لَيْسَ لَهُمْ خَامِسٌ؛ رَجُلٌ مُنَافِقٌ مُظْهِرٌ لِلْإِيمَانِ مُتَصَنِّعٌ بِالإِسْلَامِ لَا يَتَأَثَّمُ وَلَا يَتَحَرَّجُ يَكْذِبُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ص مُتَعَمِّدًا فَلَوْ عَلِمَ النَّاسُ أَنَّهُ مُنَافِقٌ كَاذِبٌ لَمْ يَقْبَلُوا مِنْهُ وَلَمْ يُصَدِّقُوا قَوْلَهُ وَلَكِنَّهُمْ قَالُوا صَاحِبُ رَسُولِ اللَّهِ ص رَأَاهُ وَ سَمِعَ مِنْهُ وَلَقِفَ عَنْهُ فَيَأْخُذُونَ بِقَوْلِهِ وَقَدْ أَخْبَرَكَ اللَّهُ عَنِ الْمُنَافِقِينَ بِمَا أَخْبَرَكَ وَصَفَهُمْ بِمَا وَصَفَهُمْ بِهِ لَكَ ثُمَّ بَقُوا بَعْدَهُ فَتَقَرَّبُوا إِلَى أَثَمَةِ الضَّلَالَةِ وَالِدُّعَاءِ إِلَى النَّارِ بِالزُّورِ وَالْبُهْتَانِ فَوَلَّوهُمْ الْأَعْمَالَ وَجَعَلُوهُمْ حُكَّامًا عَلَى رِقَابِ النَّاسِ فَأَكَلُوا بِهِمُ الدُّنْيَا وَإِنَّمَا النَّاسُ مَعَ الْمُلُوكِ وَالدُّنْيَا إِلَّا مَنْ عَصَمَ اللَّهُ فَهَذَا أَحَدُ الْأَرْبَعَةِ...

(۴) در فرازی از عهدنامه‌ای که امیرالمومنین ع برای انتصاب محمد بن ابی‌بکر به مصر نوشت آمده است:

۱. وَ رَجُلٌ سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ شَيْئًا لَمْ يَحْفَظْهُ عَلَى وَجْهِهِ فَوَهِمَ فِيهِ وَلَمْ يَتَعَمَّدْ كَذِبًا فَهُوَ فِي يَدِيهِ وَ يَرْوِيهِ وَ يَعْمَلُ بِهِ وَ يَقُولُ أَنَا سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ص فَلَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ أَنَّهُ وَهُمْ فِيهِ لَمْ يَقْبَلُوهُ مِنْهُ وَلَوْ عَلِمَ هُوَ أَنَّهُ كَذَلِكَ لَرَفَضَهُ وَ رَجُلٌ ثَالِثٌ سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ص شَيْئًا يَأْمُرُ بِهِ ثُمَّ إِنَّهُ نَهَى عَنْهُ وَ هُوَ لَا يَعْلَمُ أَوْ سَمِعَهُ يَنْهَى عَنْ شَيْءٍ ثُمَّ أَمَرَ بِهِ وَ هُوَ لَا يَعْلَمُ فَحَفِظَ الْمَنْسُوخَ وَ لَمْ يَحْفَظْ النَّاسِخَ فَلَوْ عَلِمَ أَنَّهُ مَنْسُوخٌ لَرَفَضَهُ وَ لَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ إِذْ سَمِعُوهُ مِنْهُ أَنَّهُ مَنْسُوخٌ لَرَفَضُوهُ وَ آخِرُ رَابِعٍ لَمْ يَكْذِبْ عَلَى اللَّهِ وَ لَا عَلَى رَسُولِهِ مُبْغِضٌ لِلْكَذِبِ خَوْفًا مِنَ اللَّهِ وَ تَعْظِيمًا لِرَسُولِ اللَّهِ ص وَ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ بَلْ حَفِظَ مَا سَمِعَ عَلَى وَجْهِهِ فَبَاءَ بِهِ عَلَى مَا سَمِعَهُ [سَمِعَهُ] لَمْ يَزِدْ فِيهِ وَلَمْ يَنْقُصْ مِنْهُ فَهُوَ حَفِظَ النَّاسِخَ فَعَمِلَ بِهِ وَ حَفِظَ الْمَنْسُوخَ فَجَنَّبَ عَنْهُ وَ عَرَفَ الْخَاصَّ وَ الْعَامَّ وَ الْمُحْكَمَ وَ الْمُتَشَابِهَ فَوَضَعَ كُلَّ شَيْءٍ مَوْضِعَهُ وَ قَدْ كَانَ يَكُونُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ص الْكَلَامُ لَهُ وَجْهَانِ فَكَلَامٌ خَاصٌّ وَ كَلَامٌ عَامٌّ فَيَسْمَعُهُ مَنْ لَا يَعْرِفُ مَا عَنِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ بِهِ وَ لَا مَا عَنِ رَسُولِ اللَّهِ ص فَيَحْمِلُهُ السَّمْعُ وَ يُوجِّهُهُ عَلَى غَيْرِ مَعْرِفَةٍ بِمَعْنَاهُ وَ مَا [قَصْدٌ] قَصْدٌ بِهِ وَ مَا خَرَجَ مِنْ أَجْلِهِ وَ لَيْسَ كُلُّ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ ص مَنْ كَانَ يَسْأَلُهُ وَ يَسْتَفْهِمُهُ حَتَّى إِنْ كَانُوا لَيُحِبُّونَ أَنْ يَجِيءَ الْأَعْرَابِيُّ وَ الطَّارِئُ فَيَسْأَلَهُ حَتَّى يَسْمَعُوا وَ كَانَ لَا يَمُرُّ بِشَيْءٍ إِلَّا سَأَلَهُ عَنْهُ وَ حَفِظْتُهُ فَهَذِهِ وَجُوهٌ مَا عَلَيْهِ النَّاسُ فِي اخْتِلَافِهِمْ وَ عَلَيْهِمْ فِي رَوَايَاتِهِمْ.

یکسان نیست امام هدایت و امام گمراهی؛ و نیز ولیّ پیامبر و دشمن پیامبر؛ و پیامبر خدا ص به من فرمود: من بر اتمم نه از مومن می ترسم و نه از مشرک؛ اما مومن، ایمانش مانع او می شود؛ و اما مشرک، خداوند وی را با شرکش درهم می شکند؛

ولکن بر شما می ترسم از هر آن منافق باطنِ خوش سخن، چیزی را می گوید که آن را نیکو می شمارید و کاری می کند که آن را ناپسند می دارید.

نهج البلاغه، نامه ۲۷

و من عهد له ع إلى محمد بن أبي بكر رضى الله عنه حين قلده مصر ... فَإِنَّهُ لَا سَوَاءَ إِمَامٌ الْهُدَى وَ إِمَامٌ الرَّدَى وَ وَلِيُّ النَّبِيِّ وَ عَدُوُّ النَّبِيِّ وَ لَقَدْ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ ص إِنِّي لَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي مُؤْمِنًا وَ لَا مُشْرِكًا أَمَّا الْمُؤْمِنُ فَيَمْنَعُهُ اللَّهُ بِإِيمَانِهِ وَ أَمَّا الْمُشْرِكُ فَيَقْمَعُهُ اللَّهُ بِشِرْكِهِ وَ لَكِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ كُلَّ مُنَافِقٍ الْجَنَانِ عَالِمِ اللِّسَانِ يَقُولُ مَا تَعْرِفُونَ وَ يَفْعَلُ مَا تَنْكَرُونَ.

احادیثی که در جلسه ۴۰۸ مطرح شد همگی در اینجا نیز می تواند مطرح شود. <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-11>

توجه

یکی از کتابهایی که برای تفسیر سوره احزاب بسیار عمیق و در عین حال جذاب نوشته شده، و مطالعه آن به تمامی کسانی که می خواهند به تحلیلی قرآنی از وضعیت اجتماعی برسند، توصیه می شود، کتابی است به نام «ایستاده در باد»، نوشته «سید محمد روحانی». این کتاب با مبنا قرار دادن تفسیر المیزان، کوشیده تحلیل اجتماعی متناسب با زمان را از دل آیات قرآن کریم استخراج کند؛ و ان شاء الله در تدریهای این سوره استفاده خواهد شد. توضیح بیشتر درباره این کتاب را در لینک زیر ببینید:

<http://halgheh.com/index.asp?page=Books/Book.asp>

تدبر

(۱) «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا»

این آیه با نام خداوند رحمان و رحیم شروع می شود ولی بلافاصله به پیامبر دستور تقوی و عدم اطاعت از کافر و منافق می دهد؛ و تذکر می دهد که خدا کاملاً عالم است و کارش از روی حکمت است.

آیا مگر پیامبر تقوی ندارد؟ یا مگر ممکن است از کافر و منافق پیروی کند؟

واضح است که خیر؛ پس چرا چنین گفته است؟

الف. این از باب آن است که به در می گویند تا دیوار بشنود (حدیث ۱). به پیامبر عتاب می کنند تا بقیه مسلمانان حساب کار دستشان بیاید.

ب. ناصواب بودن درخواستی که دشمنان دین خدا داشتند بقدری خطیر و مهم بوده که خداوند خود پیامبر ص را در این زمینه مخاطب قرار داده است. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۳)

ج. ...

۲) «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ»

مقصود از این تقوایی که به پیامبر دستور داده شده چیست؟

الف. توصیه کلی به ثابت ماندن در تقوی است. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۷)

ب. تقوا و خویشتن داری کند از اینکه بخواهد درخواست مشرکان (که در شأن نزول گذشت) را اجابت نماید. (مجمع البیان،

ج ۸، ص ۵۲۷)

ج. در شأن نزول گذشت که وقتی ابوسفیان و ... پیشنهادشان را گفتند پیامبر ص ناراحت شد و یکی از مسلمانان پیشنهاد

قتل آنها را داد. آیه بر حذر می دارد از اینکه پیامبر نقض عهد کند و آنها را به قتل برساند. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۷)

د. موارد «الف» و یا «ب» است؛ اما از باب اینکه «به در می گویم تا دیوار بشنود» است که مبدا مسلمانان چنان کنند.

(حدیث ۱)

ه. ...

۳) «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ ... لَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنافِقِينَ»

در قرآن کریم گاهی اطاعت از اشخاصی را با یک دستور (امر یا نهی) بیان می کند و گاه با چند دستور مستقل. غالباً وقتی

چند دستور مستقل می آید، نشان دهنده آن است که اطاعت از ابعاد مختلفی مد نظر است؛ مثلاً تعبیر «أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا

الرَّسُولَ» (نساء/۵۹) با تعبیر «أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ» (آل عمران/۳۲ و ۱۳۲) متفاوت است. (توضیح در جلسه ۸۳، تدبرهای ۲ و ۴

به همین ترتیب، وقتی یک دستور می آید احتمالاً اطاعت از یک جهت مد نظر است. <http://yekaye.ir/an-nisa-004-59>)

پس، می توان نتیجه گرفت کنار هم قرار دادن «کافر» و «منافق» در این آیه احتمالاً از این جهت باشد که هر دو منطق

یکسانی دارند؛ و با توجه به اینکه واضح است که انسان مومن، بویژه پیامبر اکرم ص، از کافر اطاعت نمی کند؛ ظاهراً این تعبیر

می خواهد هشدار جدی بدهد نسبت به اطاعت از منافقان؛ که به خاطر اینکه خوش بیان هستند و از تعابیر صریحاً ضد دینی

استفاده نمی کنند (حدیث ۳)، اطاعت از آنها در جامعه دینی بعید نیست! (حدیث ۴)

۴) «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ ... لَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنافِقِينَ»

مقصود از «اطاعت کردن از کافران و منافقان» چیست که حتی پیامبر ص از آن بر حذر داشته شده است؟

اطاعت کردن، غیر از کافر شدن است؛ هر چند ممکن است مقدمه آن باشد.

بویژه، با توجه به اینکه خطاب مستقیماً ناظر به پیامبر ص بوده، واضح است که این اطاعت، این نیست که مثلاً او بت پرست

شود. بلکه اطاعت کردن این است که دلیل و توجیه انسان برای کاری که انجام می دهد، خارج از چارچوب آموزه های دین

باشد.

هر استدلالی، به اصطلاح منطقی، از یک «صغری» و یک «کبری» تشکیل شده است. «کبری» وضعیت کلی را بیان می‌کند و «صغری» وضعیت خاصی که مصداق آن وضعیت کلی است.

مثلاً:

(صغری)سقراط انسان است.

(کبری)هر انسانی فانی است.

(نتیجه)سقراط فانی است.

- هر عمل ارادی (= هر تصمیمی) در درون خود یک استدلال دارد که ساختار این استدلال را می‌توان چنین ترسیم کرد:

(صغری)الان در وضعیت A هستیم.

(کبری)در وضعیت A باید عمل a را انجام داد.

(نتیجه)الان باید عمل a را انجام داد.

- تمام تصمیم‌گیری‌های ما، اگر بخواهد از منطقی برخوردار باشد، بر پایه مجموعه‌ای از صغرا و کبراهاست. اختلاف افراد در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب‌هایشان، به اختلافشان در صغرا و کبرایشان برمی‌گردد؛ اختلافات صغروی ناشی از تفاوت درک آنها نسبت به وضعیت موجود است؛ اما اختلافات کبروی نشانه طرز فکر متفاوت آنها درباره اهداف زندگی است که باید و نیاید‌هایشان را رقم می‌زند.

از آنجا که شناخت وضع موجود، ربط چندانی به مومن یا کافر بودن شخص ندارد، پس تفاوت اصلی یک انسان مومن با انسان کافر در این است که انسان مومن، کبرای تصمیماتش را از دین می‌گیرد؛ ولی انسان کافر خیر؛ و از آنجا که مبنای تصمیم‌گیری هر شخصی، کبرای استدلالش است، پس اطاعت از یک نفر، یعنی کبرای استدلال او را مبنای تصمیم‌گیری خود قرار دادن.

مثال:

(صغری)غذای خوشمزه‌ای از گوشت حرامی اینجا هست.

(کبرای مومن)غذای حرام را نباید خورد.

(کبرای کافر)انسان هر غذایی را دلش بخواهد، می‌تواند بخورد.

حالا اگر یک کافر به یک مومن بگوید که حلال و حرام مهم نیست و آن مسلمان، بی‌دغدغه، از آن غذای حرام بخورد، او از منطق کافر اطاعت کرده است.

- با این توضیح معلوم می‌شود که چرا منافق و کافر را در یک ردیف مطرح کرد (تدبر ۳). علتش این است که منافق کسی است که کبراهای تصمیم‌گیریش همانند کبراهای تصمیم‌گیری کافران است.

مثال قرآنی:

الان در سختی و تنگنا قرار گرفته‌ایم و می‌خواهیم از این تنگنا خارج شویم.

(کبرای مومن) عزت تنها از آن خدا و رسول است. (منافقون/۸)

(کبرای منافق) عزت در ارتباط برقرار کردن با کافران و قدرت‌مداران دنیوی است. (نساء/۱۳۸-۱۳۹)

تطبیق بر آیه محل بحث با توجه به شأن نزول آن

اینکه کافر بیاید و از پیامبر بخواهد «ما با خدا و خداپرستی شما کاری نداریم شما هم با بتها و بت‌پرستی ما کاری نداشته باشید، از یک کافر طبیعی است. اما کسی که خود را مسلمان نامیده، چرا در این اقدام، با کافران همراهی می‌کند؟ پس، منافق کسی است که می‌کوشد «کبراهای (= منطق) استدلال کافران را در جامعه دینی عادی جلوه دهد» [ضمن پوزش از خوانندگان محترم به خاطر دشواری این بحث، این مطلب برگرفته از کتاب ایستاده در باد، ص ۷۸-۹۹ می‌باشد که به علت تلخیص، مقداری دشوار شد.]

۵) «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا»

تذکر به عالم و حکیم بودن خداوند در پایان این آیه چه ارتباطی با مضامین ابتدای آیه دارد؟

الف. بسیاری از اوقات، منطق کافران و منافقان به نظر ما جذاب می‌آید. (تدبر ۴) چه‌بسا خداوند می‌خواهد تذکر دهد که اگر من گفتم از منطق کافران و منافقان تبعیت نکنید، نه اینکه از شما بخواهم یک انسانهای بی‌منطق و صرفاً تعبدی‌ای باشید؛ بلکه چون من عالم مطلق هستم و همه کارهایم از روی حکمت است، مضرات منطق کافران و منافقان را می‌دانم و به همین جهت شما را از آن بازداشتم.

ب. گاه انسان، بویژه اگر در تنگنا قرار بگیرد، گمان می‌کند اگر از پیشنهاد کافران و منافقان تبعیت نکند، ضرر می‌کند. چه‌بسا خدا می‌خواهد بفرماید که من که علمم بسیار گسترده است و هر کاری را از روی حکمت انجام می‌دهم، راه خروجی برای شما می‌شناسم که خیلی بهتر از آن است که از کافران و منافقان تبعیت کنید، فقط به شرطی که مرا جدی بگیرید. (بند د از تدبر ۲ جلسه ۴۱۹)

ج. ...

ترجمه

و از آنچه به سوی تو از پروردگارت وحی می شود پیروی کن؛ بدرستی که خداوند همواره بدانچه انجام می دهید آگاه است.

حدیث

(۱) از پیامبر اکرم ص روایت شده است:

در دلها نوری است که نورافشانی نمی کند مگر در صورت پیروی از حق و در پیش گرفتن راه میانه، و آن از نور انبیاء است که در دلهای مومنان به ودیعت نهاده شده.

مصباح الشریعه، ص ۱۵۷

قَالَ النَّبِيُّ ص فِي الْقُلُوبِ نُورٌ لَا يُضِيءُ إِلَّا مِنْ اتِّبَاعِ الْحَقِّ وَقَصْدِ السَّبِيلِ وَ هُوَ مِنْ نُورِ الْأَنْبِيَاءِ مُودَعٌ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ.

(۲) از امیرالمومنین ع روایت شده است:

هنگامی که خداوند بنده ای را دوست بدارد، [راه] رشدش را به او الهام می کند و به او توفیق طاعتش را ارزانی می دارد.

تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۸۴، حدیث ۳۴۷۶

إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا أَلْهَمَهُ رُشْدَهُ وَ وَفَّقَهُ لَطَاعَتِهِ.

(۳) از امیرالمومنین ع روایت شده است:

خداوند سبحان به هیچ چیزی دستور نداد مگر اینکه بر [انجام] آن یاری کرد.

تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۸۴، حدیث ۳۴۹۰

مَا أَمَرَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ بِشَيْءٍ إِلَّا وَ أَعَانَ عَلَيْهِ.

(۴) از امیرالمومنین ع روایت شده است:

طاعت خداوند سبحان به چنگ نمی آید مگر برای کسی که جدیت به خرج دهد و تمام تلاشش را مصروف دارد.

تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۸۴، حدیث ۳۴۸۰

طَاعَةُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ لَا يَحُوزُهَا إِلَّا مَنْ بَدَلَ الْجِدَّ وَ اسْتَفْرَعَ الْجُهْدَ.

تدبر

(۱) «وَ أَتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ»

۱. در قرائت ابوعمر و به صورت «يعملون» قرائت شده است. (مجمع البيان، ج ۸، ص ۵۲۵)

با اینکه این دستور «از آنچه به تو وحی می‌شود، پیروی کن» دستوری عام است، اما با توجه به آیات گذشته، به نظر می‌رسد تأکیدی است در قبال آنچه کافران و منافقان از او می‌خواهند (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۴) یعنی از آنها اطاعت نکن، بلکه از وحی الهی تبعیت کن.

این تعبیر مویدی است بر اطاعت کردن از کافر و منافق، به معنای آن است که: به جای پیروی از منطق و حیانی (کبراهای برگرفته از وحی) منطق استدلال منقطع از وحی را مبنای عمل قرار دهیم. (توضیح در جلسه ۴۲۰، تدبیر ۴)

(۲) «وَأَتَّبِعْ ... إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا»

اینکه بعد از اینکه هشدار به پیامبر ص - که: اطاعت آنها را مکن و از وحی تبعیت کن - ، تعبیر جمع به کار برد و فرمود «خداوند بدانچه انجام می‌دهید آگاه است» و نفرمود: «بدانچه انجام می‌دهی» شاهی است بر مطلب جلسه ۴۲۰، حدیث ۱ و تدبیر ۱، که منظور از این امر و نهی‌ای که خطاب به پیامبر ص شده، عموم مسلمانان است، نه خود پیامبر. (أمالی المرتضی، ج ۲، ص ۸۰)

(۳) «وَأَتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا»

اگرچه اقتضای آیات قبل این است که آیه را خطاب به پیامبر ص بدانیم، اما با توجه به اینکه: اولاً هر آیه‌ای بتنهایی نیز معنی دارد (استفاده از یک لفظ در چند معنا ممکن است؛ و صحت یک معنا به منزله بطلان معانی دیگر نیست)؛ و

ثانیاً به ما دستور داده شده که هنگام خواندن قرآن، خود را مخاطب آیات ببینید؛
آنگاه شاید بتوان از این آیه استنباط کرد که:

اگر توانستی دلت را واقعاً پاک نگهداری و اجازه دهی که نور خدا در آن بتابد (حدیث ۱) خداوند مستقیماً راه رشد را به تو وحی و الهام می‌کند (حدیث ۲)؛ آنگاه از آنچه از جانب خداوند به دلت الهام می‌شود تبعیت کن، هرچند دیگران آن را نپذیرند. البته به شرط اینکه واقعاً مطمئن باشی که آن الهام، «من ربک» بوده است نه «من الشیاطین»!

توضیح تخصصی انسان‌شناسی

با توضیح فوق، مضمون این آیه شبیه کلام منسوب به پیامبر اکرم ص می‌شود که «اسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَ لَوْ أَفْتَوَكَ: از دلت فتوا بگیر هرچند دیگران فتوای دیگری بدهند» (روضه‌المتقین، ج ۸، ص ۳۶۸).

اما نکته‌ای که باید بدان توجه ویژه‌ای داشت وجود عبارت «من ربک» است؛ یعنی باید مطمئن باشی که این الهام واقعاً الهام پروردگارت است نه الهامی شیطانی؛ چرا که همان‌گونه که خداوند با فرشتگان خود در دل اولیای خود وحی و الهام می‌فرستد؛ شیاطین هم به اولیای خود وحی می‌کنند (وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ؛ انعام/۱۲۱).

اما از کجا بفهمیم که آنچه در دل ما خطور کرده الهامی رحمانی است یا شیطانی؟

اولا باید ببینیم واقعا در مسیر طاعت خدا تمام تلاشمان را کرده‌ایم یا خیر (حدیث ۴). اگر چنین بوده‌ایم آنگاه اگر خدا مطلبی به ما بفرستد حتما راهی نشان می‌دهد که از آن مطمئن شویم (حدیث ۳) حداقلش این است که آن مطلب همراه با یقین و بدون هیچگونه تردید خواهد بود، نه مطلبی که با اندک تردیدی دچار تزلزل شود (جلسه قبل، حدیث ۲) این نکته از ادامه آیه هم فهمیده می‌شود: زیرا نه تنها با تعبیر «من ربک» بر نکات فوق اشاره کرد؛ بلکه در ادامه‌اش تاکید کرد که «خداوند همواره بدانچه انجام می‌دهید آگاه است.»

به طور خلاصه،

اگر کسی ادعای الهام و کشف و شهود کرد، اما ذره‌ای از اخلاقیات فطری و تعالیم شریعت الهی فاصله گرفت، قطعاً آنچه به وی داده شده، الهامی الهی نبوده است؛ و به یاد داشته باشیم که نه فقط اولیای خدا، بلکه شیطان و اولیایش هم توان انجام برخی کارهای نامتعارف را دارند؛ و صرف توان انجام چنین کارهایی دلالت بر حقانیت شخص نیست.

۱۳۹۶/۳/۱

۴۲۲) سوره احزاب (۳۳) آیه ۳ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا

ترجمه

و بر خدا توکل کن؛ و خداوند کافی است که وکیل [کارساز] باشد.

نکات ترجمه‌ای و نحوی

«تَوَكَّلْ»، «وکیلًا»

هر دو از ماده «وکل» هستند که اصل این ماده دلالت دارد بر اعتماد و تکیه کردن به دیگری در کار خود. (معجم مقاییس اللغة، ج ۶، ص ۱۳۶) و «وکالت» (واگذاری کار به دیگری و وی را نایب خود کردن در انجام امری) کلمه‌ای است که در زبان فارسی هم با آن آشناییم.

قبلا (جلسه ۶۳) بیان شد که «وکیل» بر وزن فعل و به معنای مفعول است؛ یعنی کسی که مورد وکالت قرار گرفته است. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۸۲) و لذا دغدغه اصلی وکیل این است که منافع موکلش رعایت شود. (مجمع البیان، ج ۵، ص ۲۱۲) وکیل گاه انجام کار به نیابت از موکل را عهده‌دار می‌شود و گاه از کاری که موکلش انجام داده دفاع می‌کند و مسئولیت آن را توجیه می‌نماید.

تعبیر «وکیل» ۲۴ بار در قرآن کریم آمده است که در تمامی آنها تاکید است که تنها و تنها خداست که «وکیل» حقیقی انسان است و نباید غیر خدا را وکیل گرفت، و حتی پیامبر ص را هم خدا فرستاده، به عنوان «وکیل» نفرستاده است. (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا؛ اسراء/۵۴) و البته این به معنای آن است که غیر از خداوند متعال هیچکس نمی‌تواند مستقلاً تکیه‌گاه و کارساز شخص دیگری باشد؛ وگرنه اگر توجه شود که همه کارها نهایتاً به خداوند برمی‌گردد، اشکالی ندارد که بگوییم خداوند برخی را برای برخی از کارها وکیل می‌کند؛ چنانکه در ادامه مواردی از «توکیل» افراد توسط خداوند مطرح می‌شود.

نکته‌ای که تذکر آن لازم است تفاوت بین «توکیل» و «توکل» است. در زبان عربی، تعبیر «وکیل قرار دادن» و «واگذار کردن کار خود به وکیل» را با تعبیر «توکیل» بیان می‌کنند، نه «توکل»؛ که تعبیر «توکیل» تنها دوبار در قرآن کریم آمده است: «فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَّيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ» (انعام/۸۹) «يَتَوَفَّكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» (سجده/۱۱).

نقطه مقابل «توکیل»، «توکل» است؛ که اگر با حرف «ل» بیاید به معنای «قبول وکالت» (عهده‌دار شدن کار شخصی دیگر) می‌باشد؛ و اگر با حرف «علی» بیاید به معنای «اعتماد کردن بر» دیگری است (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۸۲)؛ و اگر با حرف «ب» بیاید به معنای «ضمانت کردن برای انجام کار خاصی است» (لسان العرب، ج ۱۱، ص ۷۳۴) و در قرآن کریم همواره با حرف «علی» آمده است.^۱

در اینجا شهید مطهری نکته جالبی را تذکر می‌دهند و آن این است که «توکل» با توجه به باب تفعّل، به معنای «قبول وکالت» است، نه واگذاری وکالت. آنگاه وقتی با حرف «علی» متعدی می‌شود دو معنا را با هم تلفیق می‌کند: یکی قبول و عهده‌دار شدن کار؛ و دیگری اعتماد و تکیه کردن بر غیر؛ بدین ترتیب، معنای «التوکل علی الله» این است که شخص انجام کار را برعهده بگیرد اما با اعتماد بر خدا؛ و تذکر می‌دهند در فرهنگ جامعه اسلامی، گاه «توکل» به معنای واگذار کردن کار به خدا و خود را کنار کشیدن قلمداد شده؛ که این معنا نه با بحث لغوی آن سازگار است و نه با تعبیر قرآنی مربوطه؛ بلکه توکل یعنی کار را علی‌رغم همه سختی‌ها و ضررهای ظاهری برعهده گرفتن و در این مسیر به حمایت و امید خدا اعتماد کردن؛ و بهترین شاهد بر این مدعا آیه «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» (انعام/۱۵۹) است که هم بر عزم کردن تاکید کرده و هم بر توکل. (مطهری، گفتارهایی در اخلاق اسلامی، ص ۱۴-۲۹)

ماده «وکل» جمعا ۷۰ بار در قرآن کریم به کار رفته، که تنها در دوباری که بر وزن «توکیل» آمده از واگذاری کار توسط خدا به غیر خدا سخن به میان آمده؛ وگرنه علاوه بر ۲۴ موردی که از تعبیر «وکیل» استفاده شده و در بالا توضیحش گذشت، در تمامی ۴۴ موردی هم که از وزن «توکل» استفاده شده، تاکید بر این شده است که «توکل» فقط باید «علی الله» باشد.^۲

«كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا»

«ب» در «بِاللَّهِ» حرف جر زائد است [زائد، یعنی معنای جدید تغییری ایجاد نمی‌کند؛ وگرنه دلالت بر تاکید دارد] و «الله» اگر چه لفظاً مجرور است؛ اما محلاً مرفوع، و فاعل «کفی» می‌باشد و «وکیلًا» تمیز برای آن می‌باشد؛ هرچند برخی گفته‌اند «حال» دانستن آن هم بلااشکال است. (إعراب القرآن (نحاس)، ج ۳، ص ۲۰۷؛ إعراب القرآن و بیانه، ج ۷، ص ۵۹۵)

۱. ضمناً این ماده را به صورت ثلاثی مجرد (وَكَلَّ یا وَكَلَّ) و با حرف اضافه «الی» (وکل الی) نیز برای کاربرد «اعتماد کردن بر دیگران» به کار برده‌اند (مثلاً: مفردات راغب، ص ۵۶۹)؛ چنانکه در حدیث تعبیر «لَا تَكُنْ لِإِلَهِ نَفْسٍ طَرْفَةَ عَيْنٍ» به کار رفته است (النهاية فی غریب الحديث و الأثر، ج ۵، ص ۲۲۱؛ لسان العرب، ج ۱۱، ص ۷۳۴).

۲. درباره کلمه «توکل» در جلسات ۸ <http://yekaye.ir/shuraa-26-217> و ۴۸ <http://yekaye.ir/129-9-at-tawbah>، و در تکمیل آن، درباره کلمه «وکیل» در جلسه ۶۳ <http://yekaye.ir/yunus-010-108> و ۱۴۳ <http://yekaye.ir/an-nahl-016-99> توضیحاتی گذشت که همگی آنها در مطلب فوق مورد توجه قرار گرفته است.

احادیث جلسه ۸ <http://yekaye.ir/shuraa-26-217> و جلسه ۴۸ <http://yekaye.ir/129-9-at-tawbah> و بویژه حدیث ۲ جلسه ۳۱۷ <http://yekaye.ir/al-hajj-22-12> نیز درباره توکل می‌باشند که می‌توان در فهم این آیه از آنها هم کمک گرفت.

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

خداوند عز و جل به حضرت داود وحی کرد که: هیچ بنده‌ای از بندگانم نیست که به جای مخلوقاتم، به من پناهنده شود و این را در نیتش صادقانه بیابم، جز اینکه اگر آسمانها و زمین و آنچه در آنهاست علیه وی دسیسه کنند، برایش راه خروجی قرار می‌دهم؛ و هیچ بنده‌ای از بندگانم نیست که به جای من، به هر مخلوقی پناهنده شود و من این را در نیتش بدانم، جز اینکه سببها و وسائل آسمانها و زمین را از دسترسش خارج می‌کنم و زمین را زیر پایش خالی می‌کنم و برایم مهم نیست که در کدام وادی هلاک می‌شود.

الکافی، ج ۲، ص ۶۳

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ مُفَضَّلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: أَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى دَاوُدَ ع: مَا اعْتَصَمَ بِي عَبْدٌ مِنْ عِبَادِي دُونَ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِي عَرَفْتُ ذَلِكَ مِنْ نِيَّتِهِ ثُمَّ تَكِيدُهُ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ إِلَّا جَعَلْتُ لَهُ الْمَخْرَجَ مِنْ بَيْنَهُنَّ وَمَا اعْتَصَمَ عَبْدٌ مِنْ عِبَادِي بِأَحَدٍ مِنْ خَلْقِي عَرَفْتُ ذَلِكَ مِنْ نِيَّتِهِ إِلَّا قَطَعْتُ أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِنْ يَدَيْهِ وَأَسَخْتُ الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهِ وَكَمْ أَبَالِ بِأَيِّ وَادٍ هَلَكَ.

(۲) ابوبصیر می‌گوید:

امام صادق ع فرمودند: هیچ چیزی نیست مگر اینکه حد و اندازه‌ای دارد.

گفتم: خدا توکل چیست؟

فرمود: یقین.

گفتم: حد یقین چیست؟

فرمود: اینکه همراه با خدا، از چیزی نترسد.

الکافی، ج ۲، ص ۵۷

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْوَشَاءِ عَنِ الْمُثَنَّى بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ أَبِي بصيرٍ عَنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: لَيْسَ شَيْءٌ إِلَّا وَ لَهُ حَدٌّ.

قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فَمَا حَدُّ التَّوَكُّلِ؟

قَالَ الْيَقِينُ.

قُلْتُ فَمَا حَدُّ الْيَقِينِ؟
قَالَ أَلَّا تَخَافَ مَعَ اللَّهِ شَيْئاً.^۱

(۳) از امیرالمومنین ع روایت شده است:

کسی که به خدا پناهنده شود او را در سرور پناه خواهد داد و کسی که بر او توکل کند امورش را کفایت خواهد کرد.
جامع الأخبار (لشعیری)، ص ۱۱۸
قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع:
مَنْ وَثِقَ بِاللَّهِ آوَاهُ السُّرُورُ وَ مَنْ تَوَكَّلَ عَلَيْهِ كَفَاهُ الْأُمُورُ.^۲

تدبر

توجه تمامی نکات تدبری جلسه ۸ به این آیه هم مرتبط می باشد؛ لذا مجدداً تکرار نمی شود.

<http://yekaye.ir/shuraa-26-217/>

(۱) «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا»

چنانکه در نکات ترجمه توضیح داده شد توکل کردن به معنای این نیست که انسان کارش را انجام ندهد و انتظار داشته باشد خدا انجام دهد؛ بلکه «التوکل علی الله» یعنی انسان خود کاملاً عهده دار کار خویش بشود، اما برای رسیدن به نتیجه، تنها بر خدا اعتماد کند. (مطهری، گفتارهایی در اخلاق اسلامی، ص ۱۴-۲۹) یعنی انسان کارش را انجام دهد، اما نتیجه را از خدا بخواهد؛ و قطعاً وقتی انسان متوکل، نتیجه را از خدا بخواهد، خدا برای رسیدن به نتیجه کافی است.

ثمره اخلاقی - اجتماعی

کسی که بر خدا توکل کند، شکست برایش معنی ندارد؛ زیرا او فقط باید به وظیفه عمل کند و نتیجه برعهده خداست؛ و خدا شکست ناپذیر است.

۱. این روایت هم به این مضمون نزدیک است:

حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ سَهْلُ بْنُ زِيَادٍ الْأَدَمِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ النُّعْمَانِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَصْبَاطٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْجَهْمِ قَالَ: سَأَلْتُ الرِّضَا ع فَقُلْتُ لَهُ جَعَلْتُ فِدَاكَ مَا حَدُّ التَّوَكُّلِ فَقَالَ لِي أَنْ لَا تَخَافَ مَعَ اللَّهِ أَحَدًا قَالَ قُلْتُ فَمَا حَدُّ التَّوَضُّعِ قَالَ أَنْ تُعْطِيَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ مَا تُحِبُّ أَنْ يُعْطُوكَ مِثْلَهُ قَالَ قُلْتُ جَعَلْتُ فِدَاكَ أَشْتَهِي أَنْ أَعْلَمَ كَيْفَ أَنَا عِنْدَكَ قَالَ أَنْظِرْ كَيْفَ أَنَا عِنْدَكَ. (عيون أخبار الرضا عليه السلام، ج ۲، ص ۵۰)

۲. این احادیث هم از همین کتاب درباره توکل قابل توجه است:

قَالَ النَّبِيُّ ص لَوْ أَنَّكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ تَغْدُو خِمَاصًا وَ تَرُوحُ بِطَانًا.
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَقْوَى النَّاسِ فَلْيَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى.
قَالَ النَّبِيُّ ص مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَتَقَى النَّاسِ فَلْيَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ.
وَ قَالَ الْبَاقِرُ ع مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ لَا يَغْلِبُ وَ مَنْ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ لَا يُهْزَمُ.

تاملی با خویش

اگر بعد از انجام برخی کارها به مقصودمان نمی‌رسیم و ناراحت می‌شویم، یا واقعا کارمان برای خدا نبوده است؛ و برای نفس بوده؛ و چون نفس به دلخواهش نرسیده، ناراحت شده‌ایم؛ یا باورمان ضعیف است و قبول نداریم که نتیجه را باید برعهده خدا گذاشت و خدا شکست‌ناپذیر است.

پس،

چه بسا همین شکست‌های ظاهری، بهترین محرک برای بازبینی و تقویت باور دینی ما باشد؛ چنانکه امیرمومنان ع فرمود: «عَرَفْتُ اللَّهَ سُبْحَانَهُ بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ: خدا را از اینکه تصمیم‌های قطعی‌ام به هم خورد، شناختم» (نهج البلاغه، حکمت ۲۵۰)

۲) «كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلاً»

اگر خدا کارگزار و وکیل شود، برای هر کاری کافی است؛ و نیاز به هیچکس دیگری نیست.

آیا واقعا این را باور داریم؟

یا هر وقت سراغ خدا می‌رویم گوشه چشمان به اسباب و علل و دیگران است؟

بیهوده نیست که خداوند متعال می‌فرماید: «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» و اکثرشان ایمان نمی‌آورند مگر در حالی که شرک می‌ورزند» (یوسف/۱۰۶) یعنی ما به خدا ایمان داریم، اما نه ایمانی موحدانه، و او را بتنهایی کافی نمی‌دانیم!

۳) «لَا تُطِيعُ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ ... وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ... وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلاً»

با اینکه امر به توکل عام است، اما با توجه به سیاق آیات قبل، می‌توان گفت منظور اصلی آن، این است که در اطاعت نکردن از کافران و منافقان و پیروی از وحی، بر خدا توکل کن؛ و این نشان می‌دهد که این کار چه اندازه دشوار بوده که خداوند به پیامبرش دستور توکل و واگذاری نتیجه به خدا را می‌دهد. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۴)

یعنی،

پیروی نکردن از کافران و منافقان و پیروی از وحی، مشکلاتی دارد که راه مبارزه با آن توکل به خدا است. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۲۸)

ثمره اجتماعی

اطاعت نکردن از منطق کافران و منافقان، و ملتزم ماندن به پیروی از وحی، حتی برای پیامبر ص هم بسیار دشوار است؛ و نه تنها ایمان، بلکه توکل جدی هم می‌خواهد. این نشان می‌دهد منطق کافران و منافقان، با ظاهری دلچسب و جذاب خودنمایی می‌کند. پس، اگر در جامعه دینی دیدیم که بسیاری، به جای پیروی از منطق وحی، از منطق کافران و منافقان تبعیت می‌کنند، چندان متعجب نشویم!

۴۲۳) سوره احزاب (۳۳) آیه ۴ ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَ مَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَ

ما جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ ۱۳۹۶/۳/۲

ترجمه

خداوند برای هیچکس دو دل در درونش ننهاد؛ و همسرانتان را که با آنها «ظهار» می‌کنید مادرانتان قرار نداده، و فرزندخوانده‌هایتان را هم فرزندان‌تان نگردانده است. آن سخن شماس است به دهانتان؛ و خداوند است که حق می‌گوید و او راه می‌نماید.

نکات ترجمه‌ای و نحوی

کلمه «تُظَاهِرُونَ»^۱ و «ظهار» در عبارت «أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ» یک اصطلاح است که اشاره به یکی از رسوم فرهنگ جاهلی دارد که اسلام آن را برانداخت؛ و آن این بود که شوهر گاهی به همسرش می‌گفت: «أَنْتِ عَلَيَّ كَظْهَرِ أُمِّي: تو بر من مانند پشت مادرم هستی» و با این جمله زنش را بر خودش حرام می‌کرد؛ و زن را در یک حالت بلا تکلیفی رها می‌نمود: از طرفی دیگر با او مانند همسرش رفتار نمی‌کرد؛ و از طرف دیگر، طلاقش نداده بود که زن بتواند برود و با مرد دیگری زندگی کند. قرآن کریم این رسم جاهلی را برانداخت و چنین سخنی را بی‌اعتبار دانست و در آیه ۳ سوره مجادله برای مجازات کسی که چنین کند کفاره‌ای قرار داد. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۷)

هر دو جمله «اللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ» و «هُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ» جملات اسمیه هستند و حاوی تأکیدی بیش از حالتی که مطلب به صورت جمله فعلیه می‌آمد (مثلاً می‌فرمود: يَقُولُ اللَّهُ الْحَقَّ؛ يَهْدِي اللَّهُ السَّبِيلَ) و در هر دو تأکید بر مبتدا (فاعل) است: خداست که حق را می‌گوید، و خداست که راه را مینماید.

«أَدْعِيَاءَ»

از ماده «دعو» (خواندن) است که درباره اصل این ماده (به معنای توجه کردن به کسی و خواندن او) در جلسه ۳۱۷ توضیح

داده شد. <http://yekaye.ir/al-haji-22-12>

اما کلمه «ادعیاء» را جمع شاذ از «دَعَى» (بر وزن فاعیل) دانسته‌اند (کنزالدقائق، ج ۱۰، ص ۳۱۶) که به معنای این است که کسی را به عنوان فرزند به کس دیگر منسوب کنند که واقعا فرزند او نیست (مجمع البحرین، ج ۱، ص ۱۴۰ و ۱۴۴) که ظاهراً در

۱. در این آیه در دو کلمه «اللّائِي» و «تُظَاهِرُونَ» با اختلاف قرائت مواجهیم؛ که البته ظاهراً در معنا هیچ تفاوتی ایجاد نمی‌کند. توضیح این اختلاف

به نقل مرحوم طبرسی چنین است:

قرأ ابن عامر و أهل الكوفة «اللّائِي» مهموزة ممدودة مشبعة بعدها ياء و في سورة المجادلة و الطلاق مثله و قرأ نافع و يعقوب اللاء مهموزة ممدودة مختلصة لا ياء بعدها و الباقر اللاء بغير همزة و لا مد؛

قرأ عاصم «تُظَاهِرُونَ» بضم التاء و تخفيف الظاء و قرأ بفتح التاء و تخفيف الظاء أهل الكوفة غير عاصم و قرأ ابن عامر تظاهرون بفتح التاء و تشديد

الظاء و قرأ الباقر تظهرون بغير ألف و تشديد الظاء و الهاء. (مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۵۲۵)

زبان عربی هم بر فرزندخوانده حمل می‌شود و هم در مورد فرزند نامشروع (حرامزاده). در قرآن کریم تنها در دو مورد و به صورت جمع آمده (احزاب/ ۴ و ۳۷) و در هر دو مورد، به همین معنای فرزندخوانده است.

شان نزول

گفته‌اند^۱ عبارت «وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ» فرزندخوانده‌هایتان را فرزندانان قرار نداده است» در مورد زید بن حارثه نازل شده است. وی در زمان جاهلیت اسیر شده بود و وی را در بازار برده فروشان به فروش آورده بودند. حضرت محمد ص پول خرید وی را پرداخت کرد و او در خانه پیامبر ص بزرگ شد و هنگامی که پیامبر ص نبوتش را ابراز کرد وی اسلام آورد. بعدها پدرش به مکه آمد و به ابوطالب گفت به برادرزاده‌ات بگو او را به من بفروشد یا آزادش کند؛ پیامبر ص فرمود: او آزاد است و هر جا بخواهد می‌تواند برود؛ اما وی حاضر نشد از نزد پیامبر ص برود. پدرش که چنین دید از وی تبری جست و گفت او دیگر فرزند من نیست و پیامبر ص او را به فرزندخواندگی قبول کرد؛ و خیلی‌ها او را زید بن محمد ص می‌خواندند. چنین بود تا بعداً در مدینه به عقد زینب بنت جحش درآمد اما نتوانستند به زندگی مشترک ادامه دهند و زید زینب را طلاق داد و به دستور خداوند حضرت محمد ص با زینب ازدواج کرد تا این رسم جاهلی را براندازد. یهودیان و منافقان پیامبر ص را مذمت کردند که او با زن پسرش ازدواج کرده؛ و خداوند این آیات را نازل کرد که پسرخوانده مانند پسر واقعی نیست. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۷)^۲

۱. درباره عبارت «وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ» هم گفته شده است:

نزلت فی اَبی معمر جمیل بن معمر بن حبیب الفهری و کان لبیبا حافظا لما یسمع و کان یقول ان فی جوفی لقلبین اعقل بکل واحد منهما افضل من عقل محمد فکان قریش تسمیه ذا القلین فلما کان یوم بدر و هزم المشرکون و فیهم أبو معمر و تلقاه أبو سفیان بن حرب و هو آخذ بیده إحدى نعلیه و الأخری فی رجله فقال له یا أبا معمر ما حال الناس قال انهزموا قال فما بالک إحدى نعلیک فی یدک و الأخری فی رجلک فقال أبو معمر ما شعرت إلا أنهم فی رجلی فعرفوا یومئذ أنه لم یکن له إلا قلب واحد لما نسی نعله فی یده. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۶؛ مناقب آل اَبی طالب، ج ۱، ص ۱۲۶)

۲. «وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ»

نزلت فی زید بن حارثه بن شراحیل الکلبی من بنی عبد ود تنباه النبی ص قبل الوحی و کان قد وقع علیه السببی فاشتره رسول الله ص بسوق عکاظ فلما نبی رسول الله ص دعاه إلى الإسلام فأسلم فقدم أبو حارثه مکه و أتى أبا طالب و قال سل ابن أخیک فأما أن یبیعه و إما أن یعتقه فلما قال ذلک أبو طالب لرسول الله قال هو حر فلیذهب حیث شاء فأبى زید أن یفارق رسول الله ص فقال حارثه یا معشر قریش اشهدوا أنه لیس ابنی فقال رسول الله ص اشهدوا أنه ابنی یعنی زیدا فکان یدعی زید بن محمد فلما تزوج النبی ص زینب بنت جحش فکان تحت زید بن حارثه قالت اليهود و المنافقون تزوج محمد امرأة ابنه و هو ینهی الناس عنها فقال الله سبحانه ما جعل الله من تدعونه ولدا و هو ثابت النسب من غیرکم ولدا لک.

البته در تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۷۲-۱۷۵ در شأن نزول این آیه شرح و بسطی آمده که بوضوح با شأن پیامبر ص سازگار نیست و چنانکه در تعلیقه آن توضیح داده شده که این گونه نقل ماجرا از جنس جعلیاتی است که در دوره بنی‌امیه برای پایین آوردن مقام پیامبر ص می‌ساختند و آنچه از معصومین ع درباره داستان زید و زینب آمده چیز دیگری است که در همین تفسیر آن مطلب صحیح هم آمده است. این مورد، موید کسانی است که معتقدند آنچه به نام تفسیر قمی امروزه در دست ماست، عینا کتاب اصلی نیست و نسبت به آن، کمبودها و افزوده‌هایی دارد. به هر حال مطلبی که در اینجا آمده چنین است:

و قال علی بن ابراهیم فی قوله و مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ» قَالَ: فَإِنَّهُ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ جَمِيلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ كَانَ سَبَبُ نُزُولِ ذَلِكَ - أَنْ رَسُولَ اللَّهِ ص لَمَّا تَزَوَّجَ بِخَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ خَرَجَ إِلَى سُوقِ عُكَاظٍ فِي تِجَارَةٍ لَهَا - وَ رَأَى زَيْدًا يُبَاعُ - وَ رَأَهُ غُلَامًا كَيْسًا حَصِيْفًا فَاشْتَرَاهُ -

فَلَمَّا نَبَأَ [نُبِيٌّ] رَسُولُ اللَّهِ ص دَعَاهُ إِلَى الْإِسْلَامِ فَاسْلَمَ - وَكَانَ يُدْعَى زَيْدُ مَوْلَى مُحَمَّدٍ ص فَلَمَّا بَلَغَ حَارِثَةُ بْنُ شَرَاهِيلَ الْكَلْبِيِّ خَبَرَ وَلَدَهُ زَيْدَ قَدِمَ مَكَّةَ وَكَانَ رَجُلًا جَلِيلًا، فَاتَى أَبَا طَالِبٍ فَقَالَ يَا أَبَا طَالِبٍ إِنَّ ابْنِي وَقَعَ عَلَيْهِ السَّبْيُ - وَبَلَغَنِي أَنَّهُ صَارَ إِلَى ابْنِ أَخِيكَ - فَسَلَّهُ إِمَّا أَنْ يَبِيعَهُ وَ إِمَّا أَنْ يُعْتَقَهُ، فَكَلَّمَ أَبُو طَالِبٍ رَسُولَ اللَّهِ ص فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص هُوَ حُرٌّ فَلْيَذْهَبْ كَيْفَ يَشَاءُ، فَقَامَ حَارِثَةُ فَأَخَذَ بِيَدِ زَيْدٍ فَقَالَ لَهُ يَا بُنَيَّ الْحَقُّ بِشَرَفِكَ وَ حَسَبِكَ، فَقَالَ زَيْدٌ لَسْتُ أَفَارِقُ رَسُولَ اللَّهِ ص أَبَدًا، فَقَالَ لَهُ أَبُوهُ فَتَدْعُ حَسَبَكَ وَ نَسَبَكَ - وَ تَكُونُ عَبْدًا لِقُرَيْشٍ فَقَالَ زَيْدٌ لَسْتُ أَفَارِقُ رَسُولَ اللَّهِ ص مَا دُمْتُ حَيًّا، فَغَضِبَ أَبُوهُ فَقَالَ: يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ اشْهَدُوا أَنِّي قَدْ بَرِئْتُ مِنْهُ وَ لَيْسَ هُوَ ابْنِي، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص اشْهَدُوا أَنَّ زَيْدًا ابْنِي أَرْتُهُ وَ يَرِثُنِي، فَكَانَ يُدْعَى زَيْدُ بْنُ مُحَمَّدٍ فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص يُحِبُّهُ وَ سَمَّاهُ زَيْدَ الْحُبِّ.

فَلَمَّا هَاجَرَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِلَى الْمَدِينَةِ زَوَّجَهُ زَيْنَبُ بِنْتُ جَحْشٍ وَ أَبْطَأَ عَنْهُ يَوْمًا - فَاتَى رَسُولُ اللَّهِ ص مَنْزِلَهُ يَسْأَلُ عَنْهُ - فَإِذَا زَيْنَبُ جَالِسَةٌ وَسَطَ حُجْرَتِهَا تَسْحِقُ طَبِيبًا بِفَهْرِ فَنَظَرَ إِلَيْهَا وَ كَانَتْ جَمِيلَةً حَسَنَةً - فَقَالَ سُبْحَانَ اللَّهِ خَالِقِ النُّورِ وَ تَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ «١» ثُمَّ رَجَعَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِلَى مَنْزِلِهِ - وَ وَقَعَتْ زَيْنَبُ فِي قَلْبِهِ مَوْعًا عَجِيبًا، وَ جَاءَ زَيْدٌ إِلَى مَنْزِلِهِ فَأَخْبَرَتْهُ زَيْنَبُ بِمَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص فَقَالَ لَهَا زَيْدُ: هَلْ لَكَ أَنْ أُطْلَقَكَ حَتَّى يَتَزَوَّجَكَ رَسُولُ اللَّهِ ص فَلَعَلَّكَ قَدْ وَقَعْتَ فِي قَلْبِهِ فَقَالَتْ: أَخْشَى أَنْ تُطْلَقَنِي وَ لَا يَتَزَوَّجَنِي رَسُولُ اللَّهِ ص فَجَاءَ زَيْدٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص فَقَالَ: يَا أَبِي أَنْتَ وَ أُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ أَخْبَرْتَنِي زَيْنَبُ بِكَذَا وَ كَذَا - فَهَلْ لَكَ أَنْ أُطْلَقَهَا حَتَّى يَتَزَوَّجَهَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: لَا، اذْهَبْ فَاتَّقِ اللَّهَ وَ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ، ثُمَّ حَكَى اللَّهُ فَقَالَ: أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ وَ تَخْفَى فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ - وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ - فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجَهَا إِلَى قَوْلِهِ وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا فَزَوَّجَهُ اللَّهُ مِنْ فَوْقِ عَرْشِهِ. فَقَالَ الْمُنَافِقُونَ: يَحْرُمُ عَلَيْنَا نِسَاءُ أَبْنَائِنَا - وَ يَتَزَوَّجُ امْرَأَةُ ابْنِهِ زَيْدٌ فَأَنْزَلَ اللَّهُ فِي هَذَا وَ مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ إِلَى قَوْلِهِ يَهْدِي السَّبِيلَ

(در تعلیقه تفسیر قمی در همین صفحه بعد از جمله‌ای که گفتنش به پیامبر ص بعد از دیدن زینب نسبت داده شده، آمده است: وَ فِي تَفْسِيرِ الْكُشَافِ وَ الْبَيَاضَايِ أَنَّهُ قَالَ: سُبْحَانَ اللَّهِ مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ حِينَ رَأَاهَا فَهَذِهِ الرِّوَايَةُ تُحْمَلُ عَلَى التَّقْيَةِ لَوُرُودِهَا مُوَافَقَةً لِلْعَامَّةِ، وَ الصَّحِيحُ أَنَّ النَّبِيَّ ص لَمْ يَقُلْ مِثْلَ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ وَ لَمْ يَجِئْ إِلَى دَارِهَا كَمَا سَيَجِيءُ فِي هَذَا الْكِتَابِ عِنْدَ تَفْسِيرِ قَوْلِهِ تَعَالَى: «مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ أَمْرًا ... إلخ الْآيَةِ».

و در تعلیقه‌ای در پایان حدیث نوشته شده است: وَ سَيَجِيءُ فِي رَوَايَةِ أَبِي الْجَارُودِ فِي تَفْسِيرِ قَوْلِهِ تَعَالَى: «مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ أَمْرًا» رَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمْ الْخَيْرَةُ» أَنَّهُ ص لَمْ يَذْهَبْ إِلَى بَيْتِ زَيْدٍ وَ أَنَّهُمَا (أَيُّ زَيْدًا وَ زَيْنَبُ) جَاءَا إِلَى النَّبِيِّ لِرَفْعِ التَّخَاصُمِ بَيْنَهُمَا وَ هَذَا هُوَ الْأَوْفَقُ لاعتضاده بغيره مِنْ رَوَايَاتِ الْإِمَامِيَّةِ، وَ الْأَوَّلُ عَلَى مذاقِ الْعَامَّةِ فَيُتْرَكُ).

و اگر هم پیامبر ص به خانه زید رفته باشد نه به طرز فوق، بلکه به گونه‌ای است که در عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۹۵ و ص ۲۰۳ امام رضا ع توضیحی می‌دهند که حقیقت مطلب را بخوبی آشکار می‌کند:

ص ۱۹۵: وَ أَمَّا مُحَمَّدٌ ص وَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ تَخْفَى فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ عَرَفَ نَبِيَّهِ ص أَسْمَاءَ أَزْوَاجِهِ فِي دَارِ الدُّنْيَا وَ أَسْمَاءَ أَزْوَاجِهِ فِي دَارِ الْآخِرَةِ وَ أَنَّهُنَّ أُمَهَاتُ الْمُؤْمِنِينَ وَ إِحْدَاهُنَّ مِنْ سُمِّيَ لَهُ زَيْنَبُ بِنْتُ جَحْشٍ وَ هِيَ يَوْمَئِذٍ تَحْتَ زَيْدِ بْنِ حَارِثَةَ فَأَخْفَى اسْمَهَا فِي نَفْسِهِ وَ لَمْ يُبْدِهِ لِكَلْبِلَا يَقُولُ «١» أَحَدٌ مِنَ الْمُنَافِقِينَ إِنَّهُ قَالَ فِي امْرَأَةٍ فِي بَيْتِ رَجُلٍ إِنَّهَا إِحْدَى أَزْوَاجِهِ مِنْ أُمَهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ وَ خَشِيَ قَوْلَ الْمُنَافِقِينَ فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ يَعْنِي فِي نَفْسِكَ وَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ مَا تَوَلَّى تَزْوِيجَ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ إِلَّا تَزْوِيجَ حَوَاءَ مِنْ آدَمَ ع وَ زَيْنَبَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ص بِقَوْلِهِ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجَهَا الْآيَةَ وَ فَاطِمَةَ مِنْ عَلِيٍّ ع.

ص ۲۰۳: قَالَ الرُّضَاعُ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص قَصَدَ دَارَ زَيْدِ بْنِ حَارِثَةَ بْنِ شَرَاهِيلَ الْكَلْبِيِّ فِي أَمْرٍ أَرَادَهُ فَرَأَى امْرَأَتَهُ تَغْتَسِلُ فَقَالَ لَهَا سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَكَ وَ إِنَّمَا أَرَادَ بِذَلِكَ تَنْزِيهِ الْبَارِي عَزَّ وَ جَلَّ عَنْ قَوْلٍ مِنْ زَعَمَ أَنَّ الْمَلَائِكَةَ بَنَاتُ اللَّهِ فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَ فَاصْفَاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَ اتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا فَقَالَ النَّبِيُّ لَمَّا رَأَاهَا تَغْتَسِلُ سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَكَ أَنْ يَتَّخِذَ لَهُ وَلَدًا يَحْتَاجُ إِلَى هَذَا التَّطْهِيرِ وَ الْإِغْتِسَالِ فَلَمَّا عَادَ زَيْدٌ إِلَى مَنْزِلِهِ أَخْبَرَتْهُ امْرَأَتُهُ بِمَجِيئِ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ قَوْلِهِ لَهَا سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَكَ فَلَمْ يَعْلَمْ زَيْدٌ مَا أَرَادَ بِذَلِكَ وَ ظَنَّ أَنَّهُ قَالَ ذَلِكَ لَمَّا أَعْجَبَهُ مِنْ حُسْنِهَا فَجَاءَ إِلَى النَّبِيِّ ص وَ قَالَ لَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ ص إِنَّ امْرَأَتِي فِي خُلُقِهَا سُوءٌ وَ إِنِّي أُرِيدُ طَلَاقَهَا فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ ص أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ وَ قَدْ كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَرَفَهُ عَدَدَ أَزْوَاجِهِ وَ أَنَّ تِلْكَ الْمَرْأَةَ مِنْهُمْ فَأَخْفَى ذَلِكَ فِي نَفْسِهِ وَ لَمْ يُبْدِهِ لِزَيْدٍ وَ خَشِيَ النَّاسَ أَنْ يَقُولُوا إِنَّ مُحَمَّدًا يَقُولُ لِمَوْلَاهُ إِنَّ امْرَأَتَكَ سَتَكُونُ لِي زَوْجَةً

چه بسا فلسفه این ازدواج و این آیات، آن بود که: چون زید به عنوان پسرخوانده پیامبر ص مطرح شده بود و عرب، پسرخوانده را همچون پسر خود شخص قلمداد می کرد، خداوند خواسته نشان دهد که نسل پیامبر ص از طریق حضرت زهرا س ادامه یافته و با الزام پیامبر ص به ازدواج با زن مطلقه زید، تثبیت کند که زید پسر پیامبر ص نیست؛ چنانکه خود زید هم بعد از نزول این آیات اصرار داشت که مردم وی را در عداد حضرت زهرا س که فرزند واقعی پیامبر ص بوده، قرار ندهند و در کلامی از خود پیامبر ص، همین اقدام زید، که حریم اهل بیت ع را نگه می داشت، یکی از فضائل مهم وی برشمرده شده است. (التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسكري علیه السلام، ص ۶۴۲-۶۴۵)^۱

حدیث

(۱) از امیرالمومنین ع روایت شده است:

محبت ما و محبت دشمن ما در درون یک انسان جمع نمی شود؛ چرا که خداوند عز و جل می فرماید:

«خداوند برای هیچکس دو دل در درونش ننهاده است.»

تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، ص ۴۳۹

يَعْبُونَهُ بِذَلِكَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ يُعْنِي بِالإِسْلَامِ وَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِ يُعْنِي بِالتَّقِيٍّ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ وَ تَخْفَى فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ ثُمَّ إِنَّ زَيْدَ بْنَ حَارِثَةَ طَلَّقَهَا وَ اعْتَدَتْ مِنْهُ فَرَوْجَهَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ نَبِيِّ مُحَمَّدٍ ص وَ أَنْزَلَ بِذَلِكَ قُرْآنًا فَقَالَ عَزَّ وَ جَلَّ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَ طَرَأَ زَوْجَانِهَا لَكَى لَا يَكُونُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَ طَرَأَ وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا ثُمَّ عَلِمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنَّ الْمُنَافِقِينَ سَيَعْبُونَهُ بِتَرْوِيجِهَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ.

۱. عن امیرالمومنین ع عن رسول الله ص ... وَ أَمَّا زَيْدُ بْنُ حَارِثَةَ الَّذِي كَانَ يَخْرُجُ مِنْ فِيهِ نُورٌ أَضْوَأُ مِنَ الشَّمْسِ الطَّالِعَةِ، وَ هُوَ سَيِّدُ الْقَوْمِ وَ أَفْضَلُهُمْ، فَقَدْ عَلِمَ اللَّهُ مَا يَكُونُ مِنْهُ، فَاخْتَارَهُ وَ فَضَّلَهُ عَلَى عِلْمِهِ بِمَا يَكُونُ مِنْهُ إِنَّهُ فِي الْيَوْمِ الَّذِي وَلِيَ هَذِهِ اللَّيْلَةَ - الَّتِي كَانَ فِيهَا ظَفَرُ الْمُؤْمِنِينَ - بِالشَّمْسِ الطَّالِعَةِ مِنْ فِيهِ جَاءَ رَجُلٌ مِنْ مُنَافِقِي عَسْكَرِهِ يُرِيدُ التَّضْرِيبَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع، وَ إِفْسَادَ مَا بَيْنَهُمَا فَقَالَ [لَهُ]: بَخْ - بَخْ - أَصْبَحْتَ لَا نَظِيرَ لَكَ فِي أَهْلِ بَيْتِ رَسُولِ اللَّهِ وَ صَحَابَتِهِ هَذَا بَلَاؤُكَ، وَ هَذَا الَّذِي شَاهَدَنَاهُ نُورُكَ. فَقَالَ لَهُ زَيْدٌ: يَا عَبْدَ اللَّهِ اتَّقِ اللَّهَ - وَ لَا تُفَرِّطْ فِي الْمَقَالِ، وَ لَا تَرْفَعْنِي فَوْقَ قَدْرِي، فَإِنَّكَ [لِلَّهِ] بِذَلِكَ مُخَالِفٌ وَ [بِهِ] كَافِرٌ، وَ إِنِّي إِنْ تَلَقَّيْتُ مَقَالَتَكَ هَذِهِ بِالْقَبُولِ لَكُنْتُ كَذَلِكَ. يَا عَبْدَ اللَّهِ، أَلَا أُحَدِّثُكَ - بِمَا كَانَ فِي أَوَائِلِ الإِسْلَامِ وَ مَا بَعْدَهُ، حَتَّى دَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ الْمَدِينَةَ وَ زَوْجُهُ فَاطِمَةُ ع، وَ وُلِدَ لَهُ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ ع قَالَ: بَلَى. قَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص كَانَ لِي شَدِيدَ الْمَحَبَّةِ - حَتَّى تَبْنَانِي لِذَلِكَ فَكُنْتُ أَدْعِي «زَيْدُ بْنُ مُحَمَّدٍ» إِلَى أَنْ وُلِدَ لِعَلِيِّ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ ع فَكَرِهْتُ ذَلِكَ لِأَجْلِهِمَا، وَ قُلْتُ - لِمَنْ كَانَ يَدْعُونِي -: أَحِبُّ أَنْ تَدْعُونِي زَيْدًا مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ ص فَإِنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَضَاهِيَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ ع، فَلَمْ يَزَلْ ذَلِكَ حَتَّى صَدَّقَ اللَّهُ ظَنِّي، وَ أَنْزَلَ عَلَى مُحَمَّدٍ ص: مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ. يَعْنِي قَلْبًا يَحِبُّ مُحَمَّدًا وَ آلَهُ، وَ يَعْظُمُهُمْ، وَ قَلْبًا يَعْظُمُ بِهِ غَيْرَهُمْ كَتَعْظِيمِهِمْ. أَوْ قَلْبًا يَحِبُّ بِهِ أَعْدَاءَهُمْ، بَلْ مِنْ أَحَبِّ أَعْدَاءَهُمْ فَهُوَ يَبْغِضُهُمْ وَ لَا يَحِبُّهُمْ. [وَ مِنْ سِوَى بِهِمْ مَوْلَاهُمْ فَهُوَ يَبْغِضُهُمْ وَ لَا يَحِبُّهُمْ]. ثُمَّ قَالَ: وَ مَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمْ - اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَ مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ يَعْنِي الْحَسَنُ ع وَ الْحُسَيْنُ ع أَوْلَى بِبَنُو رَسُولِ اللَّهِ ص فِي كِتَابِ اللَّهِ وَ فَرَضَهُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ - إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أُولِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا إِحْسَانًا وَ إِكْرَامًا لَا يَبْلُغُ ذَلِكَ مَحَلَّ الْأَوْلَادِ كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا فَتَرَكُوا ذَلِكَ - وَ جَعَلُوا يَقُولُونَ زَيْدٌ أَخُو رَسُولِ اللَّهِ. فَمَا زَالَ النَّاسُ يَقُولُونَ لِي هَذَا [وَ أَكْرَهُهُ] حَتَّى أَعَادَ رَسُولُ اللَّهِ ص الْمُؤَاخَاةَ - بَيْنَهُ وَ بَيْنَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع. ثُمَّ قَالَ زَيْدٌ: يَا عَبْدَ اللَّهِ إِنْ زَيْدًا مَوْلَى عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع كَمَا هُوَ مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ ص، فَلَا تَجْعَلُهُ نَظِيرَهُ، وَ لَا تَرْفَعُهُ فَوْقَ قَدْرِهِ، فَتَكُونَ كَالنَّصَارَى لَمَّا رَفَعُوا عِيسَى ع فَوْقَ قَدْرِهِ، فَكَفَرُوا بِاللَّهِ [الْعَلِيِّ] الْعَظِيمِ. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: فَلِذَلِكَ فَضَّلَ اللَّهُ زَيْدًا بِمَا رَأَيْتُمْ، وَ شَرَفَهُ بِمَا شَاهَدْتُمْ. وَ الَّذِي بَعَثَنِي بِالْحَقِّ نَبِيًّا - إِنَّ الَّذِي أَعَدَّهُ اللَّهُ لِزَيْدٍ فِي الْآخِرَةِ لَيَصْغُرُ فِي جَنِّهِ مَا شَاهَدْتُمْ فِي الدُّنْيَا مِنْ نُورِهِ، إِنَّهُ لَيَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ نُورُهُ - يَسِيرُ أَمَامَهُ وَ خَلْفَهُ وَ يَمِينُهُ وَ سَارَهُ وَ فَوْقَهُ وَ تَحْتَهُ، مِنْ كُلِّ جَانِبٍ مَسِيرَةً أَلْفَ سَنَةٍ..

قَالَ عَلِيُّ ع:

لَا يَجْتَمِعُ حُبُّنَا وَ حُبُّ عَدُوِّنَا فِي جَوْفِ إِنْسَانٍ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ «مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ»^١

(٢) از امام صادق ع روایت شده است:

کسی که کافر را دوست بدارد خدا را دشمن داشته است و کسی که کافر را دشمن بدارد خدا را دوست داشته است؛ سپس فرمود: دوست دشمن خدا، دشمن خداست.

صفات الشیعه، ص ٩؛ الأمالی (للمصدق)، ص ٦٠٥

حَدَّثَنَا أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ عَنْ الْعَلَاءِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنِ الصَّادِقِ ع قَالَ: مَنْ أَحَبَّ كَافِرًا فَقَدْ أَبْغَضَ اللَّهَ وَ مَنْ أَبْغَضَ كَافِرًا فَقَدْ أَحَبَّ اللَّهَ ثُمَّ قَالَ ع صَدِيقُ عَدُوِّ اللَّهِ عَدُوُّ اللَّهِ.^٣

١. در همین راستا این حدیث هم قابل توجه است:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ [وَعَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ الْمُنْقَرِي عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: ... ثُمَّ تَلَا قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ ثُمَّ قَالَ يَا حَفْصُ الْحُبُّ أَفْضَلُ مِنَ الْخَوْفِ ثُمَّ قَالَ وَ اللَّهُ مَا أَحَبَّ اللَّهُ مِنْ أَحَبِّ الدُّنْيَا وَ وَالِي غَيْرِنَا وَ مَنْ عَرَفَ حَقَّنَا وَ أَحَبَّنَا فَقَدْ أَحَبَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى (الكافي، ج ٨، ص ١٢٩)

و نیز این دو روایت:

وَ قَالَ ع: يَهْلِكُ فِي ثَلَاثَةٍ وَ يَنْجُو فِي ثَلَاثَةٍ يَهْلِكُ اللَّاعِنُ وَ الْمُسْتَمِعُ الْمَقْرُ وَ الْعَامِلُ لِلْوِزْرِ وَ هُوَ الْمَلِكُ الْمُتَرَفُّ يَتَقَرَّبُ إِلَيْهِ بِلُغْنِي وَ يَبْرَأُ عَنْهُ مِنْ دِينِي وَ يَنْتَقِصُ عَنْهُ حَسْبِي وَ إِنَّمَا حَسْبِي حَسَبُ النَّبِيِّ ص وَ دِينِي دِينُهُ وَ يَنْجُو فِي ثَلَاثَةٍ الْمُحِبُّ الْمُوَالِي وَ الْمُعَادِي مِنْ عَادَانِي وَ الْمُحِبُّ مِنْ أَحِبَّنِي فَإِذَا أَحِبَّنِي عَبْدٌ أَحَبَّ مُحِبِّي وَ أَبْغَضَ مُبْغِضِي وَ شَايَعَنِي فَلْيَمْتَحِنِ الرَّجُلُ قَلْبَهُ إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَجْعَلْ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ فَيُحِبُّ بِهَذَا وَ يَبْغِضُ بِهَذَا فَمَنْ أَشْرَبَ قَلْبَهُ حُبِّ غَيْرِنَا فَالْبَ عَلَيْنَا فليعلم أن الله عدوه و جبريل و ميكائيل و الله عدو للكافرين. (الغارات، ج ٢، ص ٤٠٢)

فَرَأَتْ قَالَ حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ عِيسَى بْنُ هَارُونَ الْعَجَلِيُّ مَعْنَعًا عَنْ أَبِي كَهْمَسٍ قَالَ قَالَ عَلِيُّ [بْنُ أَبِي طَالِبٍ] ع يَنْجُو فِي ثَلَاثَةٍ وَ يَهْلِكُ فِي ثَلَاثَةٍ يَهْلِكُ اللَّاعِنُ وَ الْمُسْتَمِعُ وَ الْمَقْرُ وَ الْمَلِكُ الْمُتَرَفُّ الَّذِي يَبْرَأُ عَنْهُ مِنْ دِينِي وَ يَبْغِضُ عَنْهُ مِنْ حَسْبِي وَ يَتَقَرَّبُ إِلَيْهِ بِلُغْنِي إِنَّمَا حَسْبِي حَسَبُ رَسُولِ اللَّهِ [ص] وَ دِينِي دِينُ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ يَنْجُو فِي ثَلَاثَةٍ الْمُحِبُّ الْمُوَالِي وَ الْمُعَادِي مِنْ عَادَانِي وَ الْمُحِبُّ مِنْ أَحِبَّنِي فَإِذَا أَحِبَّنِي عَبْدٌ أَحَبَّ مُحِبِّي وَ شَايَعَنِي فَلْيَمْتَحِنِ الرَّجُلُ مِنْكُمْ قَلْبَهُ فَإِنَّ اللَّهَ لَمْ يَجْعَلْ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ فَيُحِبُّ بِهَذَا وَ يَبْغِضُ بِهَذَا إِنَّهُ مَنْ أَشْرَبَ قَلْبَهُ حُبِّ غَيْرِنَا فَاتَّلْنَا أَوْ أَلْبَ عَلَيْنَا فليعلم أن الله عدوه و جبريل و ميكائيل و الله عدو للكافرين. (تفسير فرات الكوفي، ص ٦١)

٢. سند وی چنین است: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سِنَانِ بْنِ الْعَلَاءِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ ع قَالَ: ...

٣. در همین راستا این سه حدیث نیز قابل توجه است:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى الْمُتَوَكِّلُ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْخَزَّازِ قَالَ سَمِعْتُ الرِّضَاعَ يَقُولُ إِنْ مِمَّنْ يَتَّخِذُ مَوَدَّتَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ لَمَنْ هُوَ أَشَدُّ لَعْنَةً عَلَى شِيعَتِنَا مِنَ الدَّجَالِ فَقُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ بِمَاذَا قَالَ بِمَوَالَاهُ أَعْدَانُنَا وَ مُعَادَاةَ أَوْلِيَانِنَا إِنَّهُ إِذَا كَانَ كَذَلِكَ اخْتَلَطَ الْحَقُّ بِالْبَاطِلِ وَ اشْتَبَهَ الْأَمْرُ فَلَمْ يَعْرِفْ مُؤْمِنٌ مِنْ مُنَافِقٍ. (صفات الشیعه، ص ٨)

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ يَحْيَى الطَّائِرِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجْرَانَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ ع قَالَ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع مُجَالِسَةُ الْأَشْرَارِ تُورِثُ سُوءَ الظَّنِّ بِالْأَخْيَارِ وَ مُجَالِسَةُ الْأَخْيَارِ

۳) از امام صادق ع درباره این سخن خداوند عز و جل که می‌فرماید: «خداوند برای هیچکس دو دل در درونش ننهاده است.» روایت شده است که: امیرالمومنین ع می‌فرمود:

هیچ بنده‌ای از بندگان خدا - از آنهایی که خداوند دلشان را به ایمان آزموده - نیست مگر اینکه مودت و دوستی ما را بر دلش می‌یابد و ما را دوست دارد؛

و هیچ بنده‌ای از بندگان خدا - از آنهایی که خداوند بر آنها خشم آورده - نیست مگر اینکه بغض ما را بر دلش می‌یابد و ما را دشمن می‌دارد؛

پس صبح می‌شود در حالی که از دوستیِ دستدارانمان شادمانیم و برایشان غفران می‌طلبیم و نفرت از نفرت‌ورزان به ما را داریم؛

دوستدار ما، صبح می‌کند در حالی که منتظر رحمتی از جانب خداوند عز و جل است چرا که ابواب رحمت بر او گشوده شده؛ و نفرت‌ورزان به ما صبح می‌کنند در حالی که بر لبه پرتگاه آتش‌اند و آن پرتگاه او را درون آتش خواهد انداخت؛ پس گوارا باد بر اهل رحمت رحمتشان، و بدا به حال اهل آتش از جایگاهشان؛ که خداوند عز و جل می‌فرماید: «بد جایگاهی برای متکبران است» (نحل/۲۹).

و هیچ بنده‌ای از بندگان خدا نیست که در محبت ما کوتاهی کند و این کوتاهی کردن او به خاطر خیری باشد که خدا در او قرار داده باشد؛ چرا که کسی که ما را دوست دارد و کسی که بغض ما را به دل دارد یکسان نیستند و این دو هیچگاه در دل کسی جمع نمی‌شوند چرا که «خداوند برای هیچکس دو دل در درونش ننهاده است» تا با این دوست بدارد و با آن بغض داشته باشد؛ اما دوستدار ما، محبتش را برای ما خالص کند همان گونه که طلا با آتش خالص می‌شود و هیچ ناخالصی‌ای در آن نمی‌ماند؛ و نفرت‌ورزان به ما هم همین طور.

ما فرهیختگانیم و پیشگامان ما پیشگامان پیامبران‌اند؛ و من وصی اوصیاء هستم و آن گروه تجاوزکار [فئه باغیه، ظاهراً اشاره به معاویه و اصحابش است] حزب شیطان‌اند و شیطان از آنهاست؛

پس هر که می‌خواهد بداند که محبت ما را دارد، دلش را بیازماید؛ اگر در کنار محبت ما، محبت دشمن ما هم یافت می‌شد از ما نیست و ما از او نیستیم و خداوند دشمن اوست و جبرئیل و میکائیل و خداوند دشمن کافران است.^۱

تُلْحِقُ الْأَشْرَارَ بِالْأَخْيَارِ وَ مُجَالَسَةُ الْفُجَّارِ لِلْأَبْرَارِ تُلْحِقُ الْفُجَّارَ بِالْأَبْرَارِ فَمَنْ اشْتَبَهَ عَلَيْكُمْ أَمْرُهُ وَلَمْ تَعْرِفُوا دِينَهُ فَانْظُرُوا إِلَى خُلَطَائِهِ فَإِنْ كَانُوا أَهْلَ دِينِ اللَّهِ فَهُوَ عَلَى دِينِ اللَّهِ وَإِنْ كَانُوا عَلَى غَيْرِ دِينِ اللَّهِ فَلَا حَظَّ لَهُ فِي دِينِ اللَّهِ - إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص كَانَ يَقُولُ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يُؤَخِّرُنَا كَافِرًا وَلَا يُخَالِطُنَا فَاجِرًا وَمَنْ آخَى كَافِرًا أَوْ خَالَطَ فَاجِرًا كَانَ كَافِرًا فَاجِرًا. (صفات الشيعة، ص ۶-۷)

۱. این مضمون با سندی متفاوت و عباراتی اندکی متفاوت در الأمالی (للمفيد)، ص ۲۳۳ نیز آمده است:

حَدَّثَنِي أَبُو الْقَاسِمِ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بِنِ قَوْلِهِ الْقُمِّيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بِنِ عِيسَى عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بِنِ فَضَالٍ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ الْحَنَاطِيِّ عَنْ أَبِي حَمَزَةَ الثُّمَالِيِّ عَنْ حَنْشِ بْنِ الْمُعْتَمِرِ قَالَ دَخَلْتُ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع وَهُوَ فِي الرَّحْبَةِ مُتَكِنًا فَقُلْتُ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ رَحِمَهُ اللَّهُ وَ بَرَكَاتُهُ كَيْفَ أَصْبَحْتَ قَالَ فَرَفَعَ رَأْسَهُ وَ رَدَّ عَلَيَّ وَ قَالَ - أَصْبَحْتُ مُحِبًّا لِمُحِبِّنَا صَابِرًا

تأویل آیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره، ص ۴۳۹؛ الامالی (للطوسی)، ص ۱۴۹؛ تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۷۱-۱۷۲؛
کشف الغمه فی معرفه الأئمه، ج ۱، ص ۳۸۵؛ بشاره المصطفی لشيعه المرتضى، ص ۸۷؛ شرح الأخبار فی فضائل الأئمه الأطهار
ع (ابن حيون مغربی)، ج ۳، ص ۴۹۹

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ رَحِمَهُ اللَّهُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ حُمَيْدٍ بْنِ الرَّبِيعِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْمُحَمَّدِيِّ عَنْ كَثِيرِ
بْنِ عِيَّاشٍ عَنْ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ قَالَ قَالَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي
طَالِبٍ ع لَيْسَ عَبْدٌ مِنْ عِبِيدِ اللَّهِ مِمَّنْ أَمْتَحَنَ اللَّهُ قَلْبَهُ لِلْإِيمَانِ إِلَّا وَهُوَ يَجِدُ مَوَدَّتَنَا عَلَى قَلْبِهِ فَهُوَ يُوَدُّنَا وَ مَا مِنْ عَبْدٍ مِنْ عِبِيدِ اللَّهِ
مِمَّنْ سَخَطَ اللَّهُ عَلَيْهِ إِلَّا وَهُوَ يَجِدُ بُغْضَنَا عَلَى قَلْبِهِ فَهُوَ يُبْغِضُنَا فَأَصْبَحْنَا نَفْرَحُ بِحُبِّ الْمُحِبِّ لَنَا وَ نَغْتَفِرُ لَهُ وَ نُبْغِضُ الْمُبْغِضَ وَ
أَصْبَحْنَا مُتَنَتِّظِرُ رَحْمَةِ اللَّهِ جَلَّ وَ عَزَّ فَكَانَ أَبْوَابُ الرَّحْمَةِ قَدْ فُتِحَتْ لَهُ وَ أَصْبَحَ مُبْغِضُنَا عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ مِنَ النَّارِ فَكَانَ
ذَلِكَ الشَّفَا قَدْ أَنهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَهَنِيئًا لِأَهْلِ الرَّحْمَةِ رَحْمَتُهُمْ وَ تَعْسًا لِأَهْلِ النَّارِ مَثْوَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ «فَلْبِئْسَ مَثْوَى
الْمُتَكَبِّرِينَ» وَ إِنَّهُ لَيْسَ عَبْدٌ مِنْ عِبِيدِ اللَّهِ يَقْصُرُ فِي حُبِّنَا لِخَيْرٍ جَعَلَهُ اللَّهُ عِنْدَهُ^۱ إِذْ لَا يَسْتَوِي مَنْ يُحِبُّنَا وَ يُبْغِضُنَا وَ لَا يَجْتَمِعَانِ فِي
قَلْبِ رَجُلٍ أَبَدًا إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَجْعَلْ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ يُحِبُّ بِهِذَا وَ يُبْغِضُ بِهِذَا أَمَّا مُحِبُّنَا فَيُخْلَصُ الْحُبُّ لَنَا كَمَا يَخْلَصُ
الذَّهَبُ بِالنَّارِ لَا كَدَرَ فِيهِ وَ مُبْغِضُنَا عَلَى تِلْكَ الْمَنْزِلَةِ نَحْنُ النُّجَبَاءُ وَ أَفْرَاطُنَا أَفْرَاطُ الْأَنْبِيَاءِ وَ أَنَا وَصِيُّ الْأَوْصِيَاءِ وَ الْفِتْنَةُ الْبَاغِيَةُ مِنْ

عَلَى بُغْضٍ مِنْ يُبْغِضُنَا إِنْ مُحِبُّنَا يَنْتَظِرُ الرُّوحَ وَ الْفَرَجَ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَ لَيْلَةٍ وَ إِنْ مُبْغِضُنَا بَنَى بِنَاءً فَ أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَكَانَ بُنْيَانُهُ قَدْ هَارَ
فَأنهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ - يَا أَبَا الْمُتَمَرِّ إِنْ مُحِبُّنَا لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُبْغِضَنَا وَ إِنْ مُبْغِضُنَا لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُحِبَّنَا إِنْ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى جَبَلَ قُلُوبَ الْعِبَادِ عَلَى حُبِّنَا
وَ خَذَلَ مِنْ يُبْغِضُنَا فَلَنْ يَسْتَطِيعَ مُحِبُّنَا بُغْضَنَا وَ لَنْ يَسْتَطِيعَ مُبْغِضُنَا حُبَّنَا وَ لَنْ يَجْتَمِعَ حُبُّنَا وَ حُبُّ عَدُوِّنَا فِي قَلْبٍ وَاحِدٍ- مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي
جَوْفِهِ يُحِبُّ بِهِذَا قَوْمًا وَ يُحِبُّ بِالْآخِرِ أَعْدَاءَهُمْ

۱. وَ فِي رَوَايَةٍ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع فِي قَوْلِهِ: «مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ» قَالَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع: لَا يَجْتَمِعُ حُبُّنَا وَ حُبُّ
عَدُوِّنَا فِي جَوْفِ إِنْسَانٍ- إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَجْعَلْ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ- فَيُحِبُّ هَذَا وَ يُبْغِضُ هَذَا فَأَمَّا مُحِبُّنَا فَيُخْلَصُ الْحُبُّ لَنَا- كَمَا يَخْلَصُ الذَّهَبُ بِالنَّارِ لَا
كَدَرَ فِيهِ- فَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَعْلَمَ حُبَّنَا فَلْيَمْتَحِنْ قَلْبَهُ- فَإِنْ شَارَكَهُ فِي حُبِّنَا حُبُّ عَدُوِّنَا- فَلَيْسَ مِنَّا وَ لَسْنَا مِنْهُ وَ اللَّهُ عَدُوَّهُمْ وَ جَبْرَيْلُ وَ مِيكَائِيلُ وَ اللَّهُ عَدُوٌّ
لِلْكَافِرِينَ.

۲. این عبارت معنایش مشکل دارد و در نقل های مختلف به گونه های مختلف آمده است: در برخی منابع فوق نیامده آنهایی هم که آمده با در نظر
گرفتن نقلهایی که بعدیها مستند به آنها مطرح کرده اند بدین صورت است

امالی طوسی (کشف الغمه، بحار ج ۲۷ ص ۳۸؛ کنز الدقائق، ج ۱۰ ص ۳۱۳) إِنَّ عَبْدًا لَنْ يَقْصُرَ فِي حُبِّنَا لِخَيْرٍ جَعَلَهُ اللَّهُ فِي قَلْبِهِ. بشاره المصطفی از امالی:
إِنَّ عَبْدًا لَمْ يَقْصُرْ فِي حُبِّنَا لِخَيْرٍ جَعَلَهُ اللَّهُ فِي قَلْبِهِ
ثواب الاعمال، ص ۲۱۱: وَ مَا مِنْ أَحَدٍ يَقْصُرُ [عَنْ] حُبِّنَا بِخَيْرٍ إِلَّا جَعَلَ [جَعَلَهُ] اللَّهُ عِنْدَهُ. (بحار از ثواب الاعمال، ج ۲۷ ص ۲۳۶): مَا مِنْ أَحَدٍ يَقْصُرُ
عَنْ حُبِّنَا بِخَيْرٍ جَعَلَهُ اللَّهُ عِنْدَهُ

تأویل الايات، (البرهان ج ۴، ص ۴۱۰؛ بحار، ج ۲۴، ص ۳۱۸؛ کنز الدقائق، ج ۱۰ ص ۳۱۴) إِنَّهُ لَيْسَ عَبْدٌ مِنْ عِبِيدِ اللَّهِ يَقْصُرُ فِي حُبِّنَا لِخَيْرٍ جَعَلَهُ اللَّهُ
عِنْدَهُ

حَزْبِ الشَّيْطَانِ وَ الشَّيْطَانُ مِنْهُمْ فَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَعْلَمَ حُبَّنَا فَلْيَمْتَحِنْ قَلْبَهُ فَإِنْ شَارَكَ فِي حُبِّنَا عَدُوَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا وَ لَسْنَا مِنْهُ وَ اللَّهُ عَدُوُّهُ وَ جِبْرِئِيلُ وَ مِيكَائِيلُ وَ اللَّهُ عَدُوُّ الْكَافِرِينَ.^۱

تدبر

(۱) «ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ»

درباره اینکه مقصود از این تعبیر (خداوند برای هیچکس دو دل در درونش ننهاد) چیست، دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده که با توجه به قاعده امکان استعمال یک لفظ در چند معنا همگی آنها می‌تواند درست باشد:

الف. در دل هیچکس دو اعتقاد متنافی و تصدیق به دو باور ناسازگار نمی‌تواند جای داشته باشد. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۴)

ب. در دل هیچکس دو محبت ناسازگار نمی‌تواند جای داشته باشد. بین محبت اولیای خدا و دوستی با کافران و دشمنان

اولیاء الله نمی‌توان جمع کرد. (احادیث ۱ تا ۳)

ج. چه بسا مقدمه‌ای برای دو حکم بعدی است؛ یعنی اینکه کسی هم همسر باشد و هم مادر؛ یا اینکه کسی هم فرزندخوانده

باشد و هم فرزند واقعی، دو امر متنافی است که جمع آنها مانند آن است که یک شخص دارای دو دل باشد. (مجمع‌البیان، ج ۸،

ص ۵۲۷؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۴)

د. چه بسا تعلیل آیات قبل (اینکه از کافران و منافقان اطاعت نکن و از وحی الهی پیروی کن) است یعنی طاعت خدا و

طاعت کافر و منافق دو امر متنافی است که در یک دل نمی‌گنجد. (مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۲۷؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۴)

ه. ردی بر منافقان است از این جهت که انسان دو دل ندارد که با یکی ایمان بیاورد و با دیگری کفر بورزد (ابومسلم، به

نقل مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۲۷) و لذا منافق حقیقتاً کافر است.

و. ...^۲

۱. این روایت هم ذیل این آیه قابل توجه است:

قَالَ الصَّادِقُ ع ... فَمَنْ كَانَ قَلْبُهُ مُتَعَلِّقًا فِي صَلَاتِهِ بِشَيْءٍ دُونَ اللَّهِ تَعَالَى فَهُوَ قَرِيبٌ مِنْ ذَلِكَ الشَّيْءِ بَعِيدٌ عَنْ حَقِيقَةِ مَا أَرَادَ اللَّهُ تَعَالَى مِنْهُ فِي صَلَاتِهِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى - مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَا أَطْلَعُ عَلَى قَلْبٍ عَبْدٍ فَأَعْلَمُ فِيهِ حُبَّ الْإِخْلَاصِ لِطَاعَتِي لَوْجَهِي وَ ابْتِغَاءِ مَرْضَاتِي إِلَّا تَوَلَّيْتُ تَقْوِيْمَهُ وَ سِيَاسَتَهُ وَ تَقَرَّبْتُ مِنْهُ وَ مِنْ اشْتَغَلُ فِي صَلَاتِهِ بِغَيْرِي فَهُوَ مِنَ الْمُسْتَهْزِئِينَ بِنَفْسِهِ اسْمُهُ مَكْتُوبٌ فِي دِيْوَانِ الْخَاسِرِينَ. (مصباح الشريعة، ص ۹۲)

۲. این موارد هم مطرح شده بود که چون خیلی بعید بود در متن نیاوردم:

و. شخصی از کفار به نام ابی‌معمر بوده که حافظه خیلی خوبی داشته و می‌گفته من دو دل دارم که هریک بهتر از حضرت محمد ص تعقل می‌کند، و

این در نفی ادعای وی مطرح شد. (ابن عباس، به نقل مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۲۷)

ز. منافقان می‌گفتند حضرت محمد ص دو تا دل دارد (از باب اینکه او نبوغی دارد که مطالب وحی را از خودش می‌سازد) و خداوند آنها را تکذیب

کرد. (ابن عباس، به نقل مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۲۷)

ح. تذکری به مساله توحید در عالم است؛ یعنی همان گونه که دو دل نمی‌تواند تنظیم وضعیت یک انسان را عهده‌دار شود، امکان ندارد این نظم عالم

در آن واحد به دو خدا منتسب شود. (مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۲۷)

۲) «ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ»

بین محبت خدا و اولیای خدا با محبت شیطان و اولیای شیطان جمع نمی‌شود. (حدیث ۱)
در واقع، کسی که خدا را دوست دارد، امکان ندارد دشمن خدا را دوست داشته باشد.

نکته اخلاقی_اجتماعی

مگر پیامبر «رحمه للعالمین» نبوده است؟ اگر همه انسانها مخلوق خدایند، آیا مگر کمال انسان نیست که همه را دوست داشته باشد؟

پاسخ

خیر؛ اینها مربوط به دو مقام است: انسان سزاوار است که هر مخلوقی را از این جهت که مخلوق خداست، دوست بدارد و به قول سعدی:

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست

<https://ganjoor.net/saadi/mavaez/ghazal2/sh13/>

اما وقتی کسی در مقابل خدا می‌ایستد از این جهت باید او را دشمن داشت؛
پیامبر ص هم بر همه رحمت بود، اما اقتضای رحمت بر کافر این است که جلوی کفر او بایستد تا او کمتر در جهنم فرو رود و کمتر دیگران را به جهنم بکشانند.

۳) «ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ»

گناه با دوست داشتن خدا قابل جمع نیست.

به قول حافظ

خلوت دل نیست جای صحبت اضداد دیو چو بیرون رود فرشته درآید

<http://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh232/>

اگر کسی بفهمد که ما یک دل بیشتر نداریم، به جایی می‌رسد که همچون اوحدی مراغه‌ای بگوید:
در ضمیر ما نمی‌گنجد به غیر از دوست کس هر دو عالم را به دشمن ده، که ما را دوست بس

<http://ganjoor.net/ouhadi/divano/ghazalo/sh418/>

۴) «وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ»

مساله «ظهار» - که یک رسم جاهلی بوده و همان زمان کم‌کم از بین رفته - چه اهمیتی دارد که در قرآن کریم، که برای همه زمانهاست آمده است؟

به نظر می‌رسد ذکر این گونه احکام در قرآن - که دیگر در زمانه‌های بعدی مصداق ندارد - دست کم دو فایده دارد.
یکی اینکه توجه به آنها حاوی یک نکته تاریخی است که باید آن نکته و عبرتهای آن باقی بماند؛ و دوم اینکه آن حکم اگرچه

الان دیگر مصداق ندارد، اما خود آن حکم مصداقی از یک رویه‌ای است که آن رویه مصادیق دیگری دارد یا بعداً پیدا می‌کند که دانستن این حکم ما را در مواجهه با این مصادیق توانا می‌کند. بر این اساس، تحلیل‌های متعددی از فلسفه آوردن این گونه مطالب – که ظاهراً تاریخ مصرفشان تمام شده – می‌توان ارائه کرد؛ از جمله:

الف. شاید از باب اهمیت روابط خانوادگی و بویژه حقوق زن است؛ حکم ظاهر، حکمی است که زن را کاملاً بلا تکلیف می‌کرده است، بدون اینکه حقی برای وی محفوظ بماند. و خدا می‌خواهد نشان دهد که این گونه رفتارها ولو به صورت یک سنت و رسم مستقری در جامعه برقرار باشد، باید صریحاً با آن مخالفت کرد.

ب. رابطه‌ی پدر و مادر با فرزند، یک رابطه‌ی حقیقی و طبیعی است نه تشریفاتی و قراردادی. لذا نه همسر، مثل مادر می‌شود؛ و نه فرزند خوانده، فرزند می‌شود. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۲۹) یعنی می‌خواهد تاکید کند که خانواده، اگرچه با یک توافق و قرارداد آغاز می‌شود؛ اما بنیان روابط آن، بویژه در رابطه والدین و فرزندان، امری فراتر از قراردادهای و اعتبارات اجتماعی است و نباید آنها را با امور اعتباری یک‌کاسه کرد.

ج. شاید از باب این است که در برابر رسوم اشتباه جامعه، نباید صرفاً به خاطر رسم بودن و برخورداری از سابقه تاریخی، تسلیم شد؛ بلکه اگر رسم غلطی هست، هرچند خیلی نفوذ هم داشته باشد باید آن را کنار گذاشت.

د. شاید می‌خواهد نشان دهد که اسلام یک عقیده شخصی صرف نیست که با دنیا و زندگی دنیوی انسانها کاری نداشته باشد و در واقع خط بطلانی بر سکولاریسم بکشد.

ه. ...

(۵) «وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ»

چرا با اینکه فرزندخواندگی (سرپرستی یک نفر را پذیرفتن) رسم خوبی است (چنانکه پیامبر ص هم این کار را انجام داد) این آیه اصرار دارد که خداوند فرزندخوانده مثل فرزند شخص قرار نمی‌دهد؟

الف. شاید به خاطر اهمیت نهاد اصیل خانواده و اثراتی است که در روابط واقعی والدین و فرزندان وجود دارد؛ که باید شأن خانواده در حد خود حفظ شود. یعنی عواطفی که انسان را به حمایت از دیگران وامی‌دارد خوب است اما نباید جایگزین منطق اصلی روابط خانوادگی شود و کم‌کم جامعه به سمتی برود که برای افراد فرقی نکند که بچه واقعی‌شان است یا فرزندخوانده‌شان. درواقع، نباید وضعیت‌های اضطراری را به حدی تشویق کرد که فرقی با وضعیت اصیل نکند. (تدبر ۴، بند ب)

ب. شاید از این جهت که یادآوری کند که برقراری رسوم اجتماعی نباید صرفاً تابع احساسات و عواطف باشد؛ فرزندخواندگی یک مساله ناشی از عواطف است؛ اما فرزندآوری یک امر عینی واقعی است و عواطف والدین، امری فطری است که پشتوانه منطقی استحکام خانواده است؛ و نباید امور احساساتی و عاطفی را در حد امور فطری و منطقی بالا آورد.

ج. ...

۶) «ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ»

در این آیه تقابلی بین دو «قول: سخن» مطرح شده: سخن مردم، که صرفاً حرفی در دهان است؛ و سخن خدا، که حق است و راه نشان می‌دهد. هدف از این تقابل چیست؟

الف. صرف اینکه رسمی در میان مردم شایع شود و همگان حرفش را بزنند، دلیل موجهی نیست که انسان خود را ملزم به پیروی از آن کند.

به تعبیر ساده تر، معیار تصمیم‌گیری در زندگی، نباید صرفاً حرف مردم باشد.

ب. سخنانی که انسان می‌شنود در یک تقسیم کلی بر دو قسم است: سخنانی که پشتوانه‌ای عقب‌تر از دهان ندارد و ارزش آن در حد باد هواست؛ و سخنی که مبتنی بر حق است و راه صحیح زندگی را به انسان می‌نمایاند.

ج. ...

۷) «مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَ مَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَ مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ»

این آیه ابتدا می‌فرماید «خدا برای هیچکس دو دل قرار نداده» بعد سراغ دو مساله اجتماعی (از آداب و رسوم جاهلی) می‌رود و بعد می‌گوید آنها سخنان بی‌پشتوانه است در برابر سخن خدا که سخن حق است.

ارتباط بین مضامین این آیه چیست و چرا این مضامین همگی در یک آیه آمده است؟

الف. شاید اگر آیه را در کنار آیات قبل قرار دهیم، ارتباط همین مضامین هم بهتر معلوم شود. در آیات قبل، از اطاعت کفار و منافقان برحذر داشته شد و به پیروی از وحی دعوت شد. در اینجا ابتدا تصریح می‌کند که این دو غیر قابل جمع است؛ انسان یک دل بیشتر ندارد، پس نمی‌شود بین دینداری اصیل با کفر و نفاق آشتی داد؛ آنگاه دو مصداق می‌آورد از آداب و رسوم بی‌پشتوانه جاهلی، که البته پشتوانه احساساتی دارند؛ اما قرآن آنها را «صرفاً حرف توی دهان» (به قول معروف: لقلقه زبان) معرفی می‌کند و با قاطعیت می‌خواهد که به آنها اعتنا نکنیم.

در واقع می‌خواهد تذکر دهد به نحوه رخنه کردن منطق کفر و نفاق در جامعه دینی؛ که این منطق از طریق همین آداب و رسوم بی‌پشتوانه منطقی وارد می‌شود. می‌خواهد مسلمانان بیاموزند که کسی نمی‌تواند ادعا کند که ما ایمان به خدا داریم اما بدون توجه به آنچه خدا گفته است، تابع سنت‌های تاریخی خود [و بلکه هر گونه آداب و رسوم اجتماعی و وارداتی و ...] هستیم. (ایستاده در باد، ص ۱۰۷-۱۰۸)

عبرت‌های کاربردی

چه اندازه منطق کفر و نفاق در میان ما رایج است؟

این آیه بخوبی ضابطه دست ما می‌دهد: جایی که سنت‌ها و رسومی پیدا و جدی گرفته می‌شود که دین آنها را برنمی‌تابد و یا مخالف آموزه‌های دینی است.

مثلاً در جامعه ما،

آیا قبح «ازدواج موقت» بیش از قبح روابط آزاد دختر و پسر نیست؟ (اینکه چشم خود را بر روی هر نوع رابطه ضددینی می بندیم اما همین که دختر و پسر بخواهند بر اساس آموزه های دینی، برای شناخت بهتر هم، حدی از روابط داشته باشند، بشدت در مقابل آنها می ایستیم)

آیا «تعدد زوجات» در اغلب رسانه ها و محافل عمومی و خصوصی ما مورد طعنه قرار نمی گیرد؟

و ...

توجه شود: بحث من بر سر این نیست که الان و در شرایط فعلی کشور، «ترویج» اینها برای حل مشکلات جامعه، خوب است یا نه (که این را در دو کتاب «روایت مطهر» ج ۳؛ و «جنسیت و دوستی» به تفصیل بحث کرده ام) بلکه بحث این است که آیا میزان حساسیت و نوع مواجهه جامعه ما با این امور چه تفاوتی دارد با آنچه در صدر اسلام در قبال «ظهار» و «فرزندخواندگی» واقع می شد؟ آیا خطاب «از کافران و منافقان اطاعت نکنید» شامل ما نمی شود؟

ب. شاید می خواهد نشان دهد اطاعت از کافر و منافق، که در آیات قبل مورد هشدار قرار گرفت، فقط در مسائل سیاسی نیست؛ و اتفاقاً همین امور ساده و پیش پا افتاده اجتماعی است که به منطق کافر و منافق میدان می دهد و انسانها را «دو دل» می گرداند؛ و جامعه ای که با تبعیت از این گونه مسائل دو دل شد، دیگر راه خدا را نمی پیماید.

ج. ...

۴۲۴) سوره احزاب (۳۳) آیه ۵ ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً ۱۳۹۶/۳/۳

ترجمه

آنها را به [نام] پدرانشان بخوانید که این از نظر خدا عادلانه تر است؛ و اگر پدرانشان را نمی شناسید، پس برادران شما در دین هستند و موالیان شما؛ و بر شما باکی نیست در جایی که در نسبت دادن به خطا رفتید، لیکن در جایی که دل های شما عمد داشته است [جای مواخذه دارد]؛ و خداوند بسیار آمرزنده و رحیم بوده است.

حدیث^۱

۱) از امام کاظم ع روایتی نقل شده است که حضرت درباره خمس توضیحاتی می دهند از جمله اینکه به سادات خمس داده می شود نه صدقه؛ تا به اینجا می رسند که می فرمایند:

۱. شاید بتوان مطلب زیر را به نحوی به شأن نزول آیه مرتبط دانست؛ اما حق این است که بیش از اینکه ش "آن نزول باشد، شأنی است که با نزول

آیه در جامعه رعایت شد:

و کسی که مادرش از بنی هاشم باشد هرچند پدرش از سائر قریش هم باشد، باز صدقات [= زکات] بر او جایز است و هیچ سهمی در خمس ندارد؛ چرا که خداوند متعال می‌فرماید: «آنها را به پدرانشان بخوانید [= منسوب کنید]»

الکافی، ج ۱، ص ۵۴۰؛ عوالی اللئالی العزیزیه، ج ۳، ص ۱۲۹

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنِ الْعَبْدِ الصَّالِحِ ع [أَبِي الْحَسَنِ الْأَوَّلِ ع] قَالَ: ... وَ مَنْ كَانَتْ أُمُّهُ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ وَ أَبُوهُ مِنْ سَائِرِ قُرَيْشٍ فَإِنَّ الصَّدَقَاتِ تَحِلُّ لَهُ وَ لَيْسَ لَهُ مِنَ الْخُمْسِ شَيْءٌ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ «ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ»...

(۲) از رسول خدا ص روایت شده است که فرمودند:

صدقه بر من و اهل بیت من جایز نیست؛

خداوند لعنت کند کسی را که [خود را] به غیر پدرش منسوب کند؛

و خداوند لعنت کند کسی که [خود را] به غیر از موالی اش منسوب کند؛

فرزند برای شوهر رسمی است؛ و کسی که ادعای فرزند شخص دیگری را می‌کند [در واقع، ادعا می‌کند که با زن او رابطه داشته و بچه، از آن اوست] سنگسار می‌شود...

[درباره مقصود از «منسوب کردن خود به غیر موالی» در این روایتی که در بسیاری از کتب اهل سنت هم آمده، برداشت اولیه این است که منظور، غلامی است که صاحب خود را شخص دیگری غیر از صاحب اصلی معرفی کند؛ اما برخی گفته‌اند مقصود دقیق‌تر، کسی است که به ولایت کسانی که واقعا بر وی ولایت دارند (یعنی اهل بیت ع) تن ندهد، و خود را تحت ولایت و حکومت غیر آنها قرار دهد (روضه المتقین، ج ۱۲، ص ۱۵۰)]

شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار ع، ج ۱، ص ۲۲۸ و ۲۷۷؛ مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۸؛ شرح نهج البلاغه لابن ابی الحديد، ج ۱۵، ص ۱۷۷

عن زيد بن أرقم و البراء بن عازب، إنهما قالَا: سمعنا أن النبي صَلَّى الله عليه و آله يقول:

إن الصدقة لا تحل لي و لا لأهل بيتي، لعن الله من ادعى إلى غير أبيه، و لعن الله من اتّمتى إلى غير مواليه، الولد للفراس و للعاهر الحجر...

(۳) سوالاتی به صورت مکتوب خدمت امام رضا ع ارسال شد. امام ع پاسخ دادند؛ یکی از پاسخها این بود:

و اما علت اینکه تصرف در مال فرزند برای پدر حلال است اما برای فرزند چنین حقی نیست، آن است که فرزند «هدیه [الهی]» به والد است که خداوند متعال می‌فرماید: «به هر کس بخواید دختر هدیه می‌کند و به هر کس بخواید پسر می‌بخشد»

الفصل الرابع فی ذکر موالیه و مولیاته و جواریه: أَمَّا مَوَالِيهِ فَزَيْدُ بْنُ حَارِثَةَ وَ كَانَ لَخْدِيجَةَ اشْتَرَاهُ لَهَا حَكِيمٌ بْنُ حَزَامٍ بِسُوقِ عُكَاظَ بِأَرْبَعِمِائَةٍ دَرْهَمٍ فَوَهَبَتْهُ لِرَسُولِ اللَّهِ ص بَعْدَ أَنْ تَزَوَّجَهَا فَاعْتَقَتْهُ فَزَوَّجَهُ أُمَیْمَنَ فَوَلَدَتْ لَهُ أَسَامَةَ وَ تَبَّاهُ رَسُولُ اللَّهِ ص فَكَانَ يَدْعِي زَيْدَ بْنَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ. (إعلام الوری بأعلام الهدی، ص ۱۴۶)

به علاوه که او را به مؤونه وی می‌گیرند [موظف به ادای مؤونه وی است]، کوچک باشد یا بزرگ؛ و به او منسوب است و به [نام] او خوانده می‌شود که خداوند متعال می‌فرماید: «آنها را به [نام] پدرانشان بخوانید که این نزد خدا عادلانه‌تر است» و به خاطر این سخن پیامبر ص که «تو و داراییات از آن پدرت هستی»؛ ولی مادر این گونه نیست، از مال فرزند جز به اذن خود فرزند یا اذن پدر بر ندارد زیرا پدر را به نفقه فرزند می‌گیرند [موظف به ادای نفقه فرزند است] اما زن را به نفقه فرزندش نمی‌گیرند.

علل الشرائع، ج ۲، ص ۵۲۴؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۹۶
 حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا عُمَيْرُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْعَبَّاسِ قَالَ حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ الرَّبِيعِ الصَّحَّافُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ أَنَّ أَبَا الْحَسَنِ الرُّضَاعَ كَتَبَ إِلَيْهِ فِيمَا كَتَبَ مِنْ جَوَابِ مَسَائِلِهِ عَلَيْهِ تَحْلِيلُ مَالِ الْوَلَدِ لِلْوَالِدِ بغيرِ إِذْنِهِ وَ لَيْسَ ذَلِكَ لِلْوَلَدِ لَأَنَّ الْوَلَدَ مَوْهُوبٌ لِلْوَالِدِ فِي قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنِاثًا وَ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ مَعَ أَنَّهُ الْمَأْخُودُ بِمُثُونَتِهِ صَغِيرًا وَ كَبِيرًا وَ الْمَنْسُوبُ إِلَيْهِ وَ الْمَدْعُوُّ لَهُ لِقَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ ادْعُوهُمْ لِأَبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَ قَوْلُ النَّبِيِّ ص أَنْتَ وَ مَالُكَ لِأَبِيكَ وَ لَيْسَ الْوَالِدَةُ كَذَلِكَ لَا تَأْخُذُ مِنْ مَالِهِ إِلَّا بِإِذْنِهِ أَوْ بِإِذْنِ الْأَبِ لَأَنَّ الْأَبَ مَأْخُودٌ بِنَفَقَةِ الْوَلَدِ وَ لَا تُؤْخَذُ الْمَرْأَةُ بِنَفَقَةِ وَلَدِهَا.

(۴) از امام صادق ع روایت شده است:

شش چیز از این امت برداشته شد [= در شش مورد، این امت مواخذه نمی‌شود]

اشتباه،

فراموشی،

آنچه بدان مجبور شده باشند،

آنچه که نمی‌دانند،

آنچه که توانش را ندارند، و

آنچه که بدان مضطر شده باشند.

النوادر (للأشعري)، ص ۷۴

عَنْ إِسْمَاعِيلَ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ:
 وَضِعَ عَنْ هَذِهِ الْأَمَّةِ سِتُّ الْخَطَا وَ النَّسْيَانُ وَ مَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ وَ مَا لَا يَعْلَمُونَ وَ مَا لَا يُطِيقُونَ وَ مَا اضْطُرُّوا إِلَيْهِ.^۱

^۱ . این روایات هم نزدیک به همین مضمون است با اندکی بیش و کم:

عَنْ رَبِيعٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص عَفِيَ عَنْ أُمَّتِي ثَلَاثُ الْخَطَا وَ النَّسْيَانُ وَ الْإِسْتِكْرَاهُ وَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع وَ فِيهَا رَابِعَةٌ وَ مَا لَا يُطِيقُونَ (النوادر (للأشعري)، ص ۷۴)

(۱) «وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ... وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً»

باید مراقب حرف دهانتان باشید و هر حرفی را ننیزید؛ ولی اگر غیرعامدانه حرفی از دهانتان در رفت، زیاد عیبی ندارد؛ توبه کنید که خدا بخشنده است. خدا به آنچه در دلتان می‌گذرد و عمداً می‌گویید بیشتر اهمیت می‌دهد. (ایستاده در باد، ص ۱۱۲)

ثمره اجتماعی

در آیه قبل، صریحاً برخی از رسوم را به چالش کشید و گفت اینها فقط حرفی بر دهان آنهاست. در این آیه، پس از اینکه ابتدا باب بهانه‌جویی‌ها را سد کرد (توضیح در تدبر ۴ خواهد آمد)، می‌گوید اگر این حرفها غیرعامدانه از دهانتان خارج شد، خدا سخت نمی‌گیرد. گویی از شدت و حدت آیه قبل در مقام اجرا می‌کاهد.

اینها نشان می‌دهد «ماهیت دین یک حقیقتی است مستمر، که باید آرام آرام در مراحل گوناگون در جامعه مستقر شود. خیلی اوقات جامعه توان هضم یک تفکر عمیق را ندارد و باید ملاحظه شرایط را کرد». (ایستاده در باد، ص ۱۱۲) آداب و رسوم نادرست را باید کنار گذاشت، اما در مراحل کنار زدن آنها، باید بین جایی که عامدانه به تکرار آن برمی‌گردند و جایی که تعمدی در کار نبوده، تفاوت گذاشت.

(۲) «ادْعُوهُمْ لِأَبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ»

اینکه فرزندخوانده را به پدر واقعی‌اش منسوب کنیم، نه به پدرخوانده، اقتضای عدالت است. یعنی چه؟ الف. یعنی روابط و پیوندهای خانوادگی را نباید صرفاً در افق قرارداد و توافق قلمداد کرد. رابطه پدر- فرزند یک وضعیتی واقعی دارد که اگر آن وضعیت در جای خود قرار بگیرد، عدالت حاصل شده (عدالت قرار دادن هر چیز در جای خود است)؛ و صرف این که دو نفر دلشان بخواهد و راضی باشند که خود را پدر و فرزند قلمداد کنند، برای اینکه رابطه آنها را به عنوان پدر- فرزند به رسمیت بشناسیم کافی نیست. این دستور (که فرزندخوانده را به پدر واقعی‌اش منسوب کنید) مبتنی بر خلقت و نحوه وجود واقعی انسانهاست و آثار حقیقی دارند و نباید آنها را صرفاً بر اساس دلخواه‌ها تغییر داد. (اقتباس از ایستاده در باد، ص ۱۱۳-۱۱۴)

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي دَاوُدَ الْمُسْتَرِقِّ قَالَ حَدَّثَنِي عَمْرُو بْنُ مَرْوَانَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي أَرْبَعُ خِصَالٍ خَطَاها وَ نَسِيانها وَ مَا أَكْرَهُوا عَلَيْهِ وَ مَا لَمْ يُطِيقُوا وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ - رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَ لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَ لَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَ قَوْلُهُ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ. (الكافي، ج ۲، ص ۴۶۳)

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ النَّهْدِيِّ رَفَعَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص وَضِعَ عَنْ أُمَّتِي تِسْعُ خِصَالٍ الْخَطَا وَ النَّسْيَانِ وَ مَا لَا يَعْلَمُونَ وَ مَا لَا يُطِيقُونَ وَ مَا اضْطُرُّوا إِلَيْهِ وَ مَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ وَ الطَّيْرَةُ وَ الْوَسْوَسةُ فِي التَّفَكُّرِ فِي الْخَلْقِ وَ الْحَسَدُ مَا لَمْ يُظْهَرْ بِلِسَانٍ أَوْ يَدٍ. (الكافي، ج ۲، ص ۴۶۳)

ب. یعنی درک خود از عدل و قسط را ارتقا دهیم و آن را منحصر در روابط اقتصادی و سیاسی نبینیم؛ حتی اینکه چه کسی را به نام چه کسی بخوانیم هم مساله‌ای است که بر اساس معیار واقعی قسط و عدل می‌توان درباره‌اش سخن گفت.

ج. ...

۳) «ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ»

منظور از «اقسط» چیست؟ چرا از صیغه افعّل تفضیل استفاده کرد. مگر عدالت‌تر هم داریم؟ اگر عدالت است که هست و اگر نیست، نیست. پس عدالت‌تر یعنی چه؟

الف. صیغه افعّل، همواره در معنای تفضیل نیست. بلکه اینجا این صیغه برای تاکید بر عدالت (خیلی عادلانه بودن) به کار رفته است. (کنزالدقائق، ج ۱۰، ص ۳۱۸)^۱

ب. تفضیل در اینجا چه‌بسا به معنای قرب و بعد از عدالت است؛ یعنی چنین کنید که این کار به تحقق عدالت نزدیکتر است. در واقع، عدالت یک وضعیت کلان است که دارای ابعاد متنوعی است و با انجام کارهای گوناگون کم‌کم به آن نزدیک می‌شویم؛ یعنی می‌خواهد بگوید فکر نکنید این یک کار بتنهایی عدالت محقق می‌کند؛ بلکه این یک عنصری است در مسیر عدالت، که شما را به عدالت نزدیکتر می‌کند.

ج. عدالت واقعا یک مطلب ایستا و همه یا هیچ نیست؛ بلکه یک وضعیت پویا و دارای مراتب است؛ لذا واقعا می‌توان از عدالت، و عدالت‌تر سخن گفت.

د. ...

۴) «ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ ... فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ»

اسلام وقتی دستوری می‌دهد باب بهانه‌جویی‌ها را هم می‌بندد:

در بسیاری از موارد، وقتی کسی را به فرزندی قبول می‌کنند که پدر و مادر واقعی‌اش معلوم نیست. لذا بعد از اینکه دستور داد که پسرخوانده‌ها را به پدران واقعی‌شان منسوب کنید، فرمود که اگر پدرانشان را هم نمی‌شناسید، آنها را برادر دینی خود بخوانید، نه بیش از این.

۵) «فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ»

مسلمانان در جامعه اسلامی برادران دینی همدیگرند، حتی با کسانی که - اصطلاحاً - «بچه سرراهی» هستند و پدرانشان معلوم نیست!

۶) «فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ»

۱. و «أقسط» أفعّل تفضیل، قصد به الزیاده مطلقاً. من القسط، بمعنی: العدل. و معناه: البالغ فی الصدق

الف. منظور مومنانی است که تحت ولایت یک دین هستند (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۶) (نزدیک به همان معنای برادران دینی)

ب. یکی از معانی «موالی» پسرعموها است؛ یعنی می‌خواهد بگوید آنها پسران شما نیستند اما برادران دینی و همانند پسرعموهایتان اند. (زجاج، به نقل از مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۲۸)

ب. مقصود هم‌پیمانان دینی‌ای است که یاری آنها واجب است. (مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۲۸)

ج. منظور آزادشدگان توسط شخص است که انسان نسبت به آنها اصطلاحاً «ولای عتق»^۱ دارد. (از این جهت که بسیاری از این فرزندانده‌ها غلام‌هایی بودند که شخص وی را می‌خرید و آزادش می‌کرد و به فرزندخواندگی می‌گرفت؛ شبیه خود زید بن حارثه؛ در واقع می‌خواهد بگوید آن مقدار رابطه‌ای که بین شما و او برقرار شد در همان حد است که آزادش کردید، نه اینکه واقعا فرزند شما شده باشد).

د. ...

(۷) «وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ»

جایی که انسان بر اثر اشتباه مرتکب کاری می‌شود گناهکار نیست؛ گناه در جایی است که تعمدی در کار باشد. (حدیث ۴)

نکته تفسیری:

با اینکه این آیه در سیاق بحث‌های مربوط به پسرخواندگی آمده، اما سیاق دلالت آیه را محدود نمی‌سازد و لذا بسیاری از فقها در ابواب مختلف فقهی، (مثلاً در احکام حج یا اجرای حد) وقتی می‌خواهند درباره اینکه کسی که اشتباه کرده، مواخذه نمی‌شود، دلیل بیاورند، یکی از ادله‌شان همین آیه است.

(۸) «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا»

وقتی از کسی خطایی سر می‌زند و تعمدی نداشته است، این گونه نیست که نیست که مطلقاً هیچ چیزی متوجه وی نباشد، و چشم‌پوشی از خطای وی، حق او باشد؛ بلکه چون خدا غفور و رحیم است، از این خطایش درمی‌گذرد.

۱. یکی از اقسام ولایت کسی بر دیگری در اسلام، ولای عتق است که حتی بر ولایت شوهر بر همسر برتری دارد؛ یعنی مثلاً اگر زن و شوهری هر دو کنیز و غلام بودند و زن آزاد شد، به خاطر برخورداری از ولای عتق، دیگر الزام ندارد تحت ولایت شوهرش باشد و می‌تواند از او جدا شود. به این حدیث دقت کنید: وَ ذَكَرَ أَنَّ بَرِيرَةَ كَانَتْ عِنْدَ زَوْجِ لَهَا وَ هِيَ مَمْلُوكَةٌ فَاشْتَرَتْهَا عَائِشَةُ فَأَعْتَقَتْهَا فَخَيْرَهَا رَسُولُ اللَّهِ ص وَ قَالَ إِنْ شَاءَتْ أَنْ تَقْرَ عِنْدَ زَوْجِهَا وَ إِنْ شَاءَتْ فَارْقَتْهُ وَ كَانَ مَوَالِيَهَا الَّذِينَ بَاعَوْهَا اشْتَرَطُوا عَلَى عَائِشَةَ أَنْ لَهُمْ وَلَاءُهَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص الْوَلَاءُ لِمَنْ أَعْتَقَ (الكافي، ج ۵، ص ۴۸۶) از دیگر ثمرت ولای عتق این است که اگر غلامی که آزاد شده بمیرد و وارثی نداشته باشد، شخصی که وی را آزاد کرده از او ارث می‌برد. در واقع، با آزاد کردن وی، در زمره نزدیکترین شخص بعد از خویشاوندانش قرار گرفته است.

جایی که خطا منجر به حق الناس شود، شخص اگرچه از آن جهت که تعمد نداشته، گناهکار نیست؛ اما به خاطر تضییع حقی که انجام داده، مسئول است؛ و اگر جبران نکند، از این پس گناهکار خواهد شد. مثلاً اگر کسی با اتومبیلش بدون اینکه تعمدی داشته باشد با اتومبیلی که در کنار خیابان پارک شده، تصادف کرد، به خودی خود گناهکار نیست. اما اگر به جبران خسارتی که زده اقدام نکند، از آن پس گناهکار خواهد بود و این حق الناس را باید ادا کند.

(۴۲۵) سوره احزاب (۳۳) آیه ۶ النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا ۱۳۹۶/۳/۴

ترجمه

پیامبر نسبت به مومنان از خودشان سزاوارتر است؛ و همسرانش [به منزله] مادران آنها؛ و خویشاوندان برخی نسبت به برخی دیگر [آن گونه که] در کتاب خدا [مقرر شده] اولی هستند از مومنان و مهاجران؛ مگر اینکه نسبت به دوستانتان [وصیت] شایسته‌ای کرده باشید؛ آن [مطلب] در کتاب رقم خورده است.

نکته ترجمه

«الأرحام» جمع «رَحِم» است و «رَحِم» عضوی در بدن زن است که نطفه را نگه می‌دارد تا جنین شود و رشد کند و به صورت بچه به دنیا بیاید؛ و چون «خویشاوندی نسبی» نهایتاً به «رَحِم واحد» منتهی می‌شود، از این خویشاوندی به «رَحِم» تعبیر می‌شود و به خویشاوندان (کسی که دارای پیوند خویشاوندی است) اُولی الأرحام (صاحبان رحم‌ها، برخورداران از خویشاوندی) گفته می‌شود (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۷).

حدیث

۱) عبدالله بن شریک از سهم بن حصین اسدی نقل کرده که: من و عبدالله بن علقمه به مکه وارد شدیم و ابن علقمه از کسانی بود که دائماً حضرت علی ع را سب و لعن می‌کرد. به او گفتم موافقی یک سری به ابوسعید خدری (از اصحاب پیامبر ص) بزنیم؟ گفت: بله. با هم نزد او رفتیم و گفت: آیا درباره علی ع فضیلتی شنیده‌ای؟ ابوسعید گفت: بله؛ وقتی برای تعریف کردم برو از مهاجرین و قریش بپرس.

همانا رسول خدا ص در روز غدیر خم ایستاد و پیام خدا را ابلاغ کرد سپس گفت: ای مردم! آیا من نسبت به مومنان از خودشان سزاوارتر نیستم؟ گفتند: بله! سه بار این را تکرار کرد. سپس فرمود: علی! جلو بیا! آنگاه رسول خدا ص دست وی را بلند کرد تا حدی که سفیدی زیر بغل هر دو را دیدیم و یه بار فرمود: هر کس من مولای اویم، پس علی ع مولای اوست؛ ابن علقمه به ابوسعید گفت: خودت این را از رسول خدا ص شنیدی؟ ابوسعید گفت: بله؛ و به گوش و سینه‌اش اشاره کرد و گفت: با همین گوش‌هایم شنیدم و با قلبم حفظش کردم.

عبدالله بن شریک گفت: ابن علقمه و ابن حصین به نزد ما برگشتند و هنگامی که نماز ظهر را خواندیم ابن علقمه بلند شد و گفت: من به سوی خدا توبه می‌کنم و نزد او استغفار می‌کنم از سب و دشنام‌هایی که به علی بن ابی طالب می‌گفتم؛ و سه بار این را تکرار کرد.

الأمالی (للطوسی)، ص ۲۴۷

أَخْبَرَنَا أَبُو عُمَرَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا، قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ قَادِمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَرِيكٍ، عَنْ سَهْمِ بْنِ الْحُصَيْنِ الْأَسَدِيِّ، قَالَ: قَدِمْتُ إِلَى مَكَّةَ أَنَا وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلْقَمَةَ، وَكَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلْقَمَةَ سَبَّابَهُ لِعَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) دَهْرًا.

قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ: هَلْ لَكَ فِي هَذَا- يَعْنِي أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ- نُحَدِّثُ بِهِ عَهْدًا قَالَ: نَعَمْ، فَاتَيْنَاهُ فَقَالَ: هَلْ سَمِعْتَ لِعَلِيٍّ مِنْقَبَةً قَالَ: نَعَمْ إِذَا حَدَّثْتُكَ فَسَلْ عَنْهَا الْمُهَاجِرِينَ وَ قُرَيْشًا، إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ) قَامَ يَوْمَ غَدِيرِ خُمٍّ، فَأَبْلَغَ ثُمَّ قَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، أَلَسْتُ أَوَّلِي بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ قَالُوا: بَلَى. قَالَهَا ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، ثُمَّ قَالَ: اذْنُ يَا عَلِيُّ، فَرَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ) يَدَيْهِ حَتَّى نَظَرَتْ إِلَى بَيَاضِ أَبَاطِهِمَا قَالَ: مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيَ مَوْلَاهُ، ثَلَاثَ مَرَّاتٍ.

قَالَ: فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلْقَمَةَ: أَنْتَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ) قَالَ أَبُو سَعِيدٍ: نَعَمْ، وَ أَشَارَ إِلَى أُذُنِهِ وَ صَدْرِهِ، قَالَ: سَمِعْتَهُ أُذُنَايَ وَ وَعَاهُ قَلْبِي.

قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ شَرِيكٍ: فَقَدِمَ عَلَيْنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلْقَمَةَ وَ سَهْمُ بْنُ حُصَيْنٍ، فَلَمَّا صَلَّيْنَا الْهَجِيرَ قَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلْقَمَةَ فَقَالَ: إِنِّي أَتُوبُ إِلَى اللَّهِ وَ أَسْتَغْفِرُهُ مِنْ سَبِّ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ)، ثَلَاثَ مَرَّاتٍ.^۱

۱. بیان این جملات در واقعه غدیر با انواع نقلها در کتب شیعه و سنی آمده است. نمونه‌ای از آنها از قول اصحاب مختلف پیامبر:

فَضَائِلُ أَحْمَدَ وَ أَحَادِيثُ أَبِي بَكْرٍ بْنِ مَالِكٍ وَ إِبَانَةُ ابْنِ بَطَّةَ وَ كَشَفُ الثُّغَلِيِّ عَنِ الْبَرَاءِ قَالَ: لَمَّا أَقْبَلْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص فِي حِجَّةِ الْوَدَاعِ كُنَّا بِغَدِيرِ خُمٍّ فَتَدَايَ أَنْ الصَّلَاةَ جَامِعَةً وَ كَسَحَ النَّبِيُّ ص تَحْتَ شَجَرَتَيْنِ فَأَخَذَ بِيَدِ عَلِيٍّ فَقَالَ أَلَسْتُ أَوَّلِي بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ قَالُوا بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَوَلَسْتُ أَوَّلِي مِنْ كُلِّ مُؤْمِنٍ بِنَفْسِهِ قَالُوا بَلَى قَالَ هَذَا مَوْلَى مِنْ أَنَا مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مِنْ وَالَاهُ وَ عَادِ مِنْ عَادَاهُ فَقَالَ فَلَقِيَهُ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَقَالَ هَنِيئًا لَكَ يَا ابْنَ أَبِي طَالِبٍ أَصْبَحْتَ مَوْلَى كُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ. (مناقب آل أبي طالب ع (لابن شهر آشوب)، ج ۳، ص ۳۵)

حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ زَيْدٍ عَنْ ثَابِتٍ عَنِ الْبَرَاءِ قَالَ: لَمَّا أَقْبَلْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ فِي حِجَّةِ الْوَدَاعِ كُنَّا بِغَدِيرِ خُمٍّ فَتَدَايَ الصَّلَاةَ جَامِعَةً وَ كَسَحَ تَحْتَ شَجَرَتَيْنِ فَأَخَذَ بِيَدِ عَلِيٍّ فَقَالَ أَلَسْتُ أَوَّلِي بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ؟ قَالُوا بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ أَلَسْتُ أَوَّلِي بِكُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ مِنْ أَنْفُسِهِمْ؟ قَالُوا بَلَى قَالَ هَذَا مَوْلَى مِنْ أَنَا مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مِنْ وَالَاهُ وَ عَادِ مِنْ عَادَاهُ قَالَ فَلَقِيَهُ عُمَرُ فَقَالَ هَنِيئًا لَكَ يَا ابْنَ أَبِي طَالِبٍ أَصْبَحْتَ وَ أَمْسَيْتَ مَوْلَى كُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ.

(بشارة المصطفى لشيعة المرتضى، ص ۱۸۴)

قَالَ: حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ هِشَامٍ عَنْ مُسْلِمٍ عَنْ خَيْثَمَةَ قَالَ سَمِعْتُ سَعْدًا يَقُولُ: إِنَّ ابْنَ أَبِي طَالِبٍ أُعْطِيَ خَصَالًا ثَلَاثًا قَامَ رَسُولُ اللَّهِ ص يَوْمَ غَدِيرِ خُمٍّ نَصَفَ النَّهَارَ ثُمَّ قَالَ أَتَعْلَمُونَ أَنِّي أَوَّلِي بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ؟ قَالُوا اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ ص مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيَ مَوْلَاهُ وَ قَالَ يَوْمَ خَبِيرٍ لَأُعْطِينَ الرَّايَةَ أَفْضَلُكُمْ لَيْسَ بِفَرَارٍ ثُمَّ أَصْبَحْنَا نَجْتُو عَلَى رُكْبَتَيْهِ فِدَعَا عَلِيًّا قِيلَ رَمَدَ فِي عَيْنِهِ فَاتَى بِهِ وَ دَعَا أَنْ يَفْتَحَ عَلَى يَدِهِ يَوْمِذٍ خَبِيرٍ ثُمَّ مَنَزَلُهُ فِي مَسْجِدِ رَسُولِ اللَّهِ وَ قَالَ مَا أَسْكَنْتُهُ إِلَّا اللَّهُ أَسْكَنَهُ. (بشارة المصطفى لشيعة المرتضى، ص ۲۰۱)

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ يُوسُفَ الْبَغْدَادِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَنَسَةَ مَوْلَى الرَّشِيدِ قَالَ حَدَّثَنَا دَارِمُ بْنُ قُبَيْصَةَ قَالَ حَدَّثَنَا نَعِيمُ بْنُ سَالِمٍ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص يَقُولُ يَوْمَ غَدِيرِ خُمٍّ وَ هُوَ آخِذٌ بِيَدِ عَلِيٍّ أَلَسْتُ أَوَّلِي بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ قَالُوا بَلَى قَالَ

فَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلَى مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ وَ عَادَ مِنْ عَادَاهُ وَ انْصَرُ مِنْ نَصْرِهِ وَ اخْذُلْ مَنْ خَذَلَهُ. (معاني الأخبار، ص ٦٧؛ الأمالي (للطوسي)، ص ٣٣٢)

يحيى بن جعدة، عن زيد بن أرقم، قال: خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وآله في حجة الوداع، فلما انصرفنا وصرنا إلى غدیر خم، نزل - و ذلك في يوم ما أتى علينا يوم أشد حرا منه - فأمر بدوح، فجمع، فقمم له ما تحته [من الشوك] و استظل به، و نادى في الناس - الصلاة جامعة - فاجتمعوا إليه أجمع ما كانوا، لأنه قل من بقي من المسلمين لم يخرج معه في تلك الحجة، فلما اجتمعوا قام فيهم خطيبا، فحمد الله و أثنى عليه، ثم قال: أيها الناس إن الله عز و جل لم يبعث نبيا إلا عاش نصف ما عاش النبي الذي كان قبله، و إنى أوشك أن ادعى، فأجيب، و إنى تارك فيكم الثقليين ما إن تمسكتم [بهما] لن تضلوا كتاب الله، و عترتي. ثم أخذ بيد علي عليه السلام، فأقامه و رفع يده بيده حتى روى بياض إبطيهما. و قال: من أولى بكم من أنفسكم. قالوا: الله و رسوله أعلم. قال: أ لست أولى بذلك لقول الله عز و جل: «النبي أولى بالمؤمنين من أنفسهم» قالوا: اللهم نعم. قال: فمن كنت مولاه فعلى مولاه، اللهم وال من والاه و عاد من عاداه. هل سمعتم و أطعتم؟ قالوا: نعم، قال: اللهم أشهد.

قال: زيد بن أرقم: فسمعت بعد ذلك عليا عليه السلام في الرحبة، ينشد الناس بالله من سمع رسول الله صلى الله عليه وآله يقول: من كنت مولاه فعلى مولاه، إلا قام. فقام ممن حضر، ستة عشر رجلا، فشهدوا بذلك و كنت فيمن كنتم ذلك، فذهب بصرى، و كان يحدث بذلك بعد أن عمى. (شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار ع، ج ١، ص ٩٩)

عن أبي جميلة المفضل بن صالح عن بعض أصحابه قال: خطب رسول الله ص يوم الجمعة بعد صلاة الظهر - انصرف على الناس - فقال: يا أيها الناس إنى قد نبأني اللطيف الخبير - أنه لن يعمر من نبى - إلا نصف عمر الذى يليه ممن قبله - و إنى لأظننى أوشك أن أدعى فأجيب، و إنى مسئول و إنكم مسئولون، فهل بلغتكم فما ذا أنتم قائلون قالوا: نشهد بأنك قد بلغت و نصحت و جاهدت، فجزاك الله عنا خيرا قال: اللهم اشهد - ثم قال: يا أيها الناس أ لم تشهدوا أن لا إله إلا الله - و أن محمدا عبده و رسوله و أن الجنة حق و أن النار حق و أن البعث حق من بعد الموت - قالوا: [للهم] نعم، قال: اللهم اشهد، ثم قال: يا أيها الناس إن الله مولاى - و أنا أولى بالمؤمنين من أنفسهم، ألا من كنت مولاه فعلى مولاه - اللهم وال من والاه، و عاد من عاداه ثم قال: أيها الناس إنى فرطكم و أنتم واردون على الحوض - و حوضى أعرض ما بين بصرى و صنعاء فيه عدد النجوم قد حان من فضة ألا و إنى - سائلكم حين تردون على عن الثقليين - فانظروا كيف تخلفونى فيهما حتى تلقونى - قالوا: و ما الثقلان يا رسول الله قال: الثقل الأكبر كتاب الله سبب طرفه بيدى الله - و طرف فى أيديكم، فاستمسكوا به لا تضلوا و لا تذلوا - و الثقل الأصغر عترتى أهل بيتى فإنه قد نبأني اللطيف الخبير - أن لا يتفرقا حتى يلقينى و سألت الله لهما ذلك - فأعطانيه فلا تسبقوهم فتضلوا، و لا تقصروا عنهم فتهلكوا، فلا تعلموهم فهم أعلم منكم. (تفسير العياشى، ج ١، ص ٤)

حدثنا محمد بن الحسن بن أحمد بن الوليد رضى الله عنه قال حدثنا محمد بن الحسن الصفار عن محمد بن الحسين بن أبي الخطاب و يعقوب بن يزيد جميعا عن محمد بن أبي عمير عن عبد الله بن سنان عن معروف بن خربوذ عن أبي الطفيل عامر بن واثلة عن حذيفة بن أسيد الغفارى قال: لما رجع رسول الله ص من حجة الوداع و نحن معه أقبل حتى انتهى إلى الجحفة فأمر أصحابه بالنزول فنزل القوم منازلهم ثم نودى بالصلاة فصلى بأصحابه ركعتين ثم أقبل بوجهه إليهم فقال لهم إنه قد نبأني اللطيف الخبير أنى ميت و أنكم ميتون و كأنى قد دعيت فأجبت و أنى مسئول عما أرسلت به إليكم و عما خلفت فيكم من كتاب الله و حجته و أنكم مسئولون فما أنتم قائلون لربكم قالوا نقول قد بلغت و نصحت و جاهدت فجزاك الله عنا أفضل الجزاء ثم قال لهم أ لستم تشهدون أن لا إله إلا الله و أنى رسول الله إليكم و أن الجنة حق و أن النار حق و أن البعث بعد الموت حق فقالوا نشهد بذلك قال اللهم اشهد على ما يقولون ألا و إنى أشهدكم أنى أشهد أن الله مولاى و أنا مولى كل مسلم و أنا أولى بالمؤمنين من أنفسهم فهل تقرؤن لى بذلك و تشهدون لى به فقالوا نعم تشهد لك بذلك فقال ألا من كنت مولاه فإن عليا مولاه «١» و هو هذا ثم أخذ بيد علي ع فرفعها مع يده حتى بدت أباطهما ثم قال اللهم وال من والاه و عاد من عاداه و انصر من نصره و اخذل من خذله (الخصال، ج ١، ص ٦٤)

روى سفيان بن وكيع، قال: حدثنا أبو نعيم، عن عبد الملك بن أبي عتبة، عن الحكم، عن سعيد بن جبیر، عن ابن عباس عن بريدة، قال: قال رسول الله (ص): يا بريدة أ لست أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟ قلت: بلى، قال: من كنت مولاه فعلى مولاه، هو وليكم من بعدى يا بريدة (المستترشد فى إمامة على بن أبى طالب ع، ص ٦٢٠)

۲) شخصی از منافقان نزد زید بن حارثه آمد و خواست با تعریف و تمجید از او و به خاطر انتسابش به عنوان پسرخوانده پیامبر ص، وی را برتر از حضرت علی ع قرار دهد. وی ناراحت شد و گفت:

... بدرستی که رسول خدا ص خیلی مرا دوست داشت تا حدی که مرا به پسرخواندگی پذیرفت و مردم مرا «زید بن محمد» صدا می کردند؛ تا اینکه فرزندان علی ع، حسن و حسین ع، به دنیا آمدند و من به حرمت آنها از این نامیده شدن ناراحت بودم و به هرکه مرا این طور صدا می کرد می گفتم دوست دارم مرا زید، مولای (آزادشده، دوست، تحت ولایت) رسول خدا بخوانید چرا که نمی خواهم مرا در ردیف حسن و حسین ع قرار دهید؛

و این چنین بود تا خداوند نظر مرا تصدیق کرد و بر حضرت محمد ص وحی فرستاد که: «خداوند برای هیچکس دو دل در درونش ننهاد» یعنی دلی که حضرت محمد و آل او را دوست بدارد و بزرگ بشمارد و دلی که با غیر آنها را همچون آنها بزرگ بشمارد، یا دلی که دشمنانشان را دوست بدارد؛ بلکه هرکس دشمنان آنها را دوست بدارد بغض آنها را به دل دارد و آنها را دوست نخواهد داشت و نیز کسی که دیگران را با آنان یکسان بدارد بغض آنها را دارد و آنها را دوست ندارد.

سپس خداوند فرمود: «و همسرانتان را که با آنها «ظهار» می کنید مادرانتان قرار نداده، و فرزندخوانده هایتان را هم فرزندانان نگرانده است» تا آنجا که فرمود «و خویشاوندان، برخی نسبت به برخی دیگر در کتاب خدا اولی هستند» یعنی حسن و حسین ع به فرزند رسول خدا بر حسب آنچه در کتاب خداست و او واجب کرده «از مومنان و مهاجران» [اولی هستند]؛ «مگر اینکه نسبت به دوستانتان [وصیت] شایسته ای کرده باشید» یعنی احسان و کرامتی که باز به جایگاه فرزندان نمی رسد، «آن [مطلب] در کتاب رقم خورده است».

پس آن گونه خطاب قرار دادن مرا ترک کردند و گفتند: «زید برادر رسول خدا» و آن قدر این را گفتند و من خوش نمی داشتم تا اینکه رسول خدا ص بین خودش و علی بن ابی طالب برادری برقرار کرد.

زید ادامه داد: ای عبدالله! زید مولای (= آزاد شده، تحت ولایت) علی بن ابی طالب است همان طور که مولای رسول خدا ص بود؛ پس او را نظیر علی ع قرار نده و بالاتر از جایگاهی که دارد مبر، که مانند نصاری می شوی که عیسی را بالاتر از جایگاهش قرار دادند و به خداوند عظیم کافر شدند.

التفسير المنسوب إلى الإمام الحسن العسكري عليه السلام، ص ۶۴۲-۶۴۵

عن زَيْدِ بْنِ حَارِثَةَ قَالَ: ... إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص كَانَ لِي شَدِيدَ الْمَحَبَّةِ - حَتَّى تَبَنَّنِي لِذَلِكَ فَكُنْتُ أَدْعَى «زَيْدَ بْنَ مُحَمَّدٍ» إِلَى أَنْ وَلِدَ لِعَلِيِّ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ ع فَكَرِهْتُ ذَلِكَ لِأَجْلِهِمَا، وَقُلْتُ - لِمَنْ كَانَ يَدْعُونِي -: أَحَبُّ أَنْ تَدْعُونِي زَيْدًا مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ ص فَإِنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَضَاهِيَ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنِ ع، فَلَمْ يَزَلْ ذَلِكَ حَتَّى صَدَّقَ اللَّهُ ظَنِّي، وَأَنْزَلَ عَلَى مُحَمَّدٍ ص: مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ. يَعْنِي قَلْبًا يُحِبُّ مُحَمَّدًا وَآلَهُ، وَيَعْظُمُهُمْ، وَقَلْبًا يَعْظُمُ بِهِ غَيْرَهُمْ كَتَعْظِيمِهِمْ. أَوْ قَلْبًا يُحِبُّ بِهِ أَعْدَاءَهُمْ، بَلْ مَنْ أَحَبَّ أَعْدَاءَهُمْ فَهُوَ يَبْغِضُهُمْ وَلَا يُحِبُّهُمْ. [وَمَنْ سَوَّى بِهِمْ مَوَالِيَهُمْ فَهُوَ يَبْغِضُهُمْ وَلَا يُحِبُّهُمْ]. ثُمَّ قَالَ: وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمْ اللَّائِي تَظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى وَارْحَمِ الْيَتَامَى بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ يَعْنِي الْحَسَنُ ع وَالْحُسَيْنُ ع أَوْلَى بِبَنُوَّةِ رَسُولِ اللَّهِ ص فِي كِتَابِ اللَّهِ وَفَرَضِهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ - إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا إِحْسَانًا وَإِكْرَامًا لَا يَبْلُغُ ذَلِكَ مَحَلَّ الْأَوْلَادِ كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا فَتَرَكُوا ذَلِكَ - وَجَعَلُوا يَقُولُونَ زَيْدٌ أَخُو

رَسُولُ اللَّهِ. فَمَا زَالَ النَّاسُ يَقُولُونَ لِي هَذَا [وَ أَكْرَهُهُ] حَتَّى أَعَادَ رَسُولُ اللَّهِ صِ الْمُوَاخَاةَ - بَيْنَهُ وَ بَيْنَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع. ثُمَّ قَالَ زَيْدٌ: يَا عَبْدَ اللَّهِ إِنَّ زَيْدًا مَوْلَى عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع كَمَا هُوَ مَوْلَى رَسُولِ اللَّهِ ص، فَلَا تَجْعَلْهُ نَظِيرَهُ، وَ لَا تَرْفَعُهُ فَوْقَ قَدْرِهِ، فَتَكُونَ كَالنَّصَارَى لَمَّا رَفَعُوا عِيسَى ع فَوْقَ قَدْرِهِ، فَكَفَرُوا بِاللَّهِ [الْعَلِيِّ] الْعَظِيمِ.

۳) عبدالرحیم بن روح می گوید از امام باقر ع درباره آیه «پیامبر نسبت به مومنان از خودشان سزاوارتر است؛ و همسرانش [به منزله] مادران آنهایند؛ و خویشاوندان برخی نسبت به برخی دیگر [آن گونه که] در کتاب خدا [مقرر شده] اولی هستند» سوال کردم که در مورد چه کسی نازل شده است؟

فرمودند: این در مورد امارت (= حکومت) است، همانا این آیه در مورد فرزندان حسین ع پس از او جاری است؛ پس ماایم سزاوارترین افراد به امارت (اولی الامر) و به رسول خدا ص از مومنان و مهاجران و انصار. پرسیدم: آیا فرزندان جعفر [بن ابی طالب] هم در آن سهمی دارند؟ فرمود: خیر.

گفتم: فرزندان عباس [عموی پیامبر ص، که بنی العباس خود را منسوب به او می دانستند] چطور؟ فرمود: خیر.

و من یکی یکی دودمان عبدالمطلب را برشمردم و در هر مورد فرمود: خیر. اما یادم رفت از فرزندان امام حسن ع بپرسم. یکبار دیگر که سراغ ایشان رفتم گفتم: آیا فرزندان امام حسن ع هم در آن سهمی دارند؟ فرمود: به خدا سوگند که خیر؛ عبدالرحیم! غیر از ما هیچ یک از منسوبان حضرت محمد ص در آن سهمی ندارند.

الکافی، ج ۱، ص ۲۸۸؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۰۷؛ الإمامة و التبصرة من الحيرة، ص ۴۸
مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ بْنِ رَوْحِ الْقَصِيرِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ - النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ فِيمَنْ نَزَلَتْ؟
فَقَالَ نَزَلَتْ فِي الْأَمْرِ إِنَّ هَذِهِ آيَةُ جَرَتْ فِي وَلَدِ الْحُسَيْنِ ع مِنْ بَعْدِهِ فَنَحْنُ أَوْلَى بِالْأَمْرِ وَ بِرَسُولِ اللَّهِ ص مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ قُلْتُ فَوُلْدُ جَعْفَرٍ لَهُمْ فِيهَا نَصِيبٌ قَالَ لَا قُلْتُ فَلَوْلَدِ الْعَبَّاسِ فِيهَا نَصِيبٌ فَقَالَ لَا.
فَعَدَدْتُ عَلَيْهِ بُطُونَ بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ كُلِّ ذَلِكَ يَقُولُ لَا قَالَ وَ نَسِيتُ وَلَدَ الْحَسَنِ ع فَدَخَلْتُ بَعْدَ ذَلِكَ عَلَيْهِ فَقُلْتُ لَهُ هَلْ لَوْلَدِ الْحَسَنِ ع فِيهَا نَصِيبٌ؟
فَقَالَ لَا وَ اللَّهُ يَا عَبْدَ الرَّحِيمِ مَا لِمُحَمَّدٍ فِيهَا نَصِيبٌ غَيْرَنَا.^۱

۱. روایات زیر هم همگی در همین حال و هواست:
وَ عَنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ: فِي هَذِهِ آيَةِ النَّبِيِّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أُولِيائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا» قَالَ: وَ هُمْ قَرَابَةُ نَبِيِّ اللَّهِ صَلَّى

اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَهُمْ أَوْلَى النَّاسِ بِهِ فِي كُلِّ أَمْرٍ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ. وَأَمَّا قَوْلُهُ: إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أَوْلِيائِكُمْ مَعْرُوفًا يَعْنِي بِهِ الْمَوَالِي وَالْحُلَفَاءَ، فَأَمَرَ أَنْ يَفْعَلَ إِلَيْهِمُ الْمَعْرُوفُ. (الأصول الستة عشر - ط - دار الحديث)، ص (١٦٥)

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَامِرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ أَبِي نَصْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُمَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ بْنِ رَوْحِ الْقَصِيرِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِنَّهُ سُئِلَ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ قَالَ نَزَلَتْ فِي وَلَدِ الْحُسَيْنِ قَالَ قُلْتُ جُعِلَتْ فِدَاكَ نَزَلَتْ فِي الْفَرَاخِ قَالَ لَا قُلْتُ فَفِي الْمَوَارِيثِ فَقَالَ لَا قَالَ نَزَلَتْ فِي الْأَمْرَةِ. (تأويل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، ص ٤٤٠)

وَقَالَ أَيْضًا حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْفَضْلِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ الْحُسَيْنِ الْكُوفِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ مَوْلَى أَبِي جَعْفَرٍ ع قَالَ: سَأَلْتُ مَوْلَايَ فَقُلْتُ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ قَالَ هُوَ عَلِيُّ ع. (تأويل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، ص ٤٤١)

وَقَالَ أَيْضًا حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَسَدٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَقْرِي بِإِسْنَادِهِ يَرْفَعُهُ إِلَى زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ ع فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ قَالَ رَحِمَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَوْلَى بِالْإِمَارَةِ وَالْمُلْكِ وَالْإِيمَانِ. (تأويل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، ص ٤٤١)

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عُمَرَ الْيَمَانِيِّ عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ وَ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَذِينَةَ وَ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ هِلَالٍ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَذِينَةَ عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ جَعْفَرٍ الطَّيَّارَ يَقُولُ كُنَّا عِنْدَ مُعَاوِيَةَ أَنَا وَ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ وَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّاسٍ وَ عُمَرُ ابْنُ أُمِّ سَلَمَةَ وَ أَسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ فَجَرَى بَيْنِي وَ بَيْنَ مُعَاوِيَةَ كَلَامٌ فَقُلْتُ لِمُعَاوِيَةَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص يَقُولُ أَنَا أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ أَخِي عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا اسْتَشْهَدَ عَلِيُّ فَالْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ ابْنِي الْحُسَيْنُ مِنْ بَعْدِهِ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا اسْتَشْهَدَ فَابْنُهُ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ سَتَدْرِكُهُ يَا عَلِيُّ ثُمَّ ابْنُهُ مُحَمَّدٌ مِنْ بَعْدِهِ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ سَتَدْرِكُهُ يَا حُسَيْنُ ثُمَّ يَكْمُلُهُ اثْنَتَا عَشَرَ إِمَامًا تَسَعَةً مِنْ وَلَدِ الْحُسَيْنِ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ وَ اسْتَشْهَدْتُ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ وَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ وَ عُمَرُ ابْنُ أُمِّ سَلَمَةَ وَ أَسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ فَشَهِدُوا لِي عِنْدَ مُعَاوِيَةَ قَالَ سَلِيمٌ قَدْ سَمِعْتُ ذَلِكَ مِنْ سَلْمَانَ وَ أَبِي ذَرٍّ وَ الْمَقْدَادِ وَ ذَكَرُوا أَنَّهُمْ سَمِعُوا ذَلِكَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ص. (الكافي، ج ١، ص ٥٢٩؛ الغيبة للنعماني، ص ٩٥-٩٦؛ الخصال، ج ٢، ص ٤٧٧؛ الغيبة (للطوسي)، ص ١٣٨؛ الإمامة و التبصرة من الحيرة، ص ١١١)

حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ مُوسَى قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ النَّحْوِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْبَكْرِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ ع قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص لِعَلِيٍّ ع أَنَا أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْهُمْ بِأَنْفُسِهِمْ ثُمَّ أَنْتَ يَا عَلِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ بَعْدَكَ الْحَسَنُ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ بَعْدَهُ الْحُسَيْنُ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ بَعْدَهُ عَلِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ بَعْدَهُ مُحَمَّدٌ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ بَعْدَهُ جَعْفَرٌ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ بَعْدَهُ مُوسَى أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ بَعْدَهُ عَلِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثُمَّ بَعْدَهُ الْحَسَنُ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ الْحُجَّةُ بْنُ الْحَسَنِ أُمَّةٌ إِبْرَارُهُمْ مَعَ الْحَقِّ وَ الْحَقُّ مَعَهُمْ. (كفاية الأثر في النص على الأئمة الإثني عشر، ص ١٧٧)

حَدَّثَنِي الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ قَالَ حَدَّثَنِي هَارُونُ بْنُ مُوسَى قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْفَرَارِيُّ [الْفَزَارِيُّ] قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ كَاتِبُ اللَّيْثِ قَالَ حَدَّثَنَا رُشْدُ بْنُ سَعْدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو يُوسُفَ الْحُسَيْنُ بْنُ يُوسُفَ الْأَنْصَارِيُّ مِنْ بَنِي الْخَزَرَجِ عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ فَاطِمَةَ بِنْتَ رَسُولِ اللَّهِ ص عَنِ الْأُمَّةِ فَقَالَتْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ يَقُولُ لِعَلِيٍّ ع يَا عَلِيُّ أَنْتَ الْإِمَامُ وَ الْخَلِيفَةُ بَعْدِي وَ أَنْتَ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَيْتَ فَابْنُكَ الْحَسَنُ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى الْحَسَنُ فَابْنُكَ الْحُسَيْنُ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى الْحُسَيْنُ فَابْنُكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى عَلِيُّ فَابْنُهُ مُحَمَّدٌ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى مُحَمَّدٌ فَابْنُهُ جَعْفَرٌ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى جَعْفَرٌ فَابْنُهُ مُوسَى أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى مُوسَى فَابْنُهُ عَلِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى عَلِيُّ فَابْنُهُ مُحَمَّدٌ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى مُحَمَّدٌ فَابْنُهُ عَلِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ

۴) از امام صادق علیه السلام روایت شده است: همانا گناهان کبیره هفت تاست که در مورد ما نازل گشته و مردم همه آنها را نسبت بما حلال شمردند:

... و اما عقوب والدین پس خداوند در کتاب خود فرموده «پیامبر نسبت به مومنان از خودشان سزاوارتر است؛ و همسرانش [به منزله] مادران آنهایند» در حالی که خود او پدر آنهاست؛ پس او را در مورد ذریه و اهل بیتش ناسپاسی کردند و عاق شدند؛^۱

مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى عَلَى قَابَتِهِ الْحَسَنُ أُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَإِذَا مَضَى الْحَسَنُ فَلَقَائِمُ الْمَهْدِيِّ أُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَفْتَحُ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَ مَغَارِبَهَا فَهُمْ أَئِمَّةُ الْحَقِّ وَ أَلْسِنَةُ الصِّدْقِ مَنْصُورٌ مِنْ نَصْرِهِمْ مَخْذُولٌ مِنْ خَذْلِهِمْ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْكُوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مَيْسَرَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْقُرَشِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ صَاحِبُ الْوَأْقَدِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْوَأْقَدِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو مَرْوَانَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ع عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى فَاطِمَةَ ع وَ فِي يَدِهَا لَوْحٌ مِنْ زُمْرُدٍ أَخْضَرَ وَ ذَكَرَ الْحَدِيثَ. (كفاية الأثر، ص ۱۹۵-۱۹۶)

و روى عن العالم عليه السلام أنه لما أنزل الله جل ذكره «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» كانت هذه الآية فى الإمامة و كان أمير المؤمنين و الحسن و الحسين عليهم السلام شركاء - على ما بيناه فى باب الحسين - ثم أنزل الله جل جلاله: «و أولوا الأرحام بعضهم أولى ببعض فى كتاب الله» فكانت هذه الآية خاصة فى إمامة على بن الحسين عليه السلام. (اثبات الوصية، ص ۱۶۸)

أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ عَبْدِ الْعَلِيِّ بْنِ أَعْيَنَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَصَّ عَلِيًّا ع بِوَصِيَّةِ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ مَا يُصِيبُهُ لَهُ فَاقْرَأِ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ لَهُ بِذَلِكَ ثُمَّ وَصِيَّتُهُ لِلْحَسَنِ وَ تَسْلِيمِ الْحُسَيْنِ لِلْحَسَنِ ذَلِكَ حَتَّى أَفْضَى الْأَمْرُ إِلَى الْحُسَيْنِ لَا يُنَازَعُهُ فِيهِ أَحَدٌ لَهُ مِنَ السَّابِقَةِ مِثْلُ مَا لَهُ وَ اسْتَحَقَّهَا عَلَى بْنِ الْحُسَيْنِ لِقَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أولوا الأرحام بعضهم أولى ببعض فى كتاب الله فَلَا تَكُونُ بَعْدَ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ إِلَّا فى الْأَعْقَابِ وَ أَعْقَابِ الْأَعْقَابِ. (علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۰۷)

^۱ در این مضمون روایات هم قابل توجه است:

ان عليا - عليه السلام - كتب الى معاوية: ... نحن آل إبراهيم المحسودون و أنت الحاسد لنا خلق الله آدم بيده و نفخ فيه من روحه و أسجد له الملائكة و علمه الأسماء كلها و اصطفاه على العالمين فحسده الشيطان فكان من الغاوين و نوحا حسده قومه إذ قالوا: ما هذا إلا بشر مثلكم يريد أن يتفضل عليكم ذلك حسدا منهم لنوح أن يقولوا له بالفضل و هو بشر و من بعده حسدوا هودا إذ يقول قومه: ما هذا إلا بشر مثلكم يأكل مما تأكلون منه و يشرب مما تشربون و لئن أطعتم بشرا مثلكم إنكم إذا لخاسرون قالوا ذلك حسدا أن يفضل الله من يشاء و يختص برحمته من يشاء و من قبل ذلك ابن آدم قايلا قتل هابيل حسدا فكان من الخاسرين و طائفة من بنى إسرائيل إذ قالوا لنبي لهم أبعث لنا ملكا نقاتل فى سبيل الله فلما بعث الله لهم طالوت ملكا حسدوه و قالوا اتى يكون له الملك علينا و زعموا أنهم أحق بالملك منه كل ذلك نقص عليك من أنباء ما قد سبق و عندنا تفسيره و عندنا تأويله و قد خاب من افترى و نعرف فيكم شبهه و أمثاله و ما تغنى الآيات و النذر عن قوم لا يؤمنون و كان نبينا ص فلما جاءهم كفروا به حسدا من عند أنفسهم أن ينزل الله من فضله على من يشاء من عباده حسدا من القوم على تفضيل بعضنا على بعض آلا و نحن أهل البيت آل إبراهيم المحسودون حسدنا كما حسد أبائنا من قبلنا سنة و مثلا قال الله: و آل إبراهيم و آل لوط و آل عمران و آل يعقوب و آل موسى و آل هارون و آل داود فنحن آل نبينا محمد ص أ لم تعلم يا معاوية أن أولى الناس بإبراهيم للذين أتبعوه و هذا النبي و الذين آمنوا و نحن أولوا الأرحام قال الله تعالى: النبي أولى بالمؤمنين من أنفسهم و أزواجه أمهاتهم و أولوا الأرحام بعضهم أولى ببعض فى كتاب الله نحن أهل البيت اختارنا الله و اصطفانا و جعل النبوة فينا و الكتاب لنا و الحكمة و العلم و الإيمان و بيت الله و مسكن إسماعيل و مقام إبراهيم فالملك لنا و لىك يا معاوية و نحن أولى بإبراهيم و نحن الله و آل عمران و أولى بعمران و آل لوط و نحن أولى بلوط و آل يعقوب و نحن أولى بيعقوب و آل موسى و آل هارون و آل داود و أولى بهم و آل محمد و أولى به و نحن أهل البيت الذين أذهب الله عنهم الرجس و طهرهم تطهيرا (الغارات، ص ۱۹۹-۲۰۰)

تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۳۸؛ تفسیر فرات الکوفی، ص ۱۰۲-۱۰۳؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۵۶۲

عن معاذ بن کثیر عن أبی عبد الله ع قال یا معاذ الکبائر سبعُ فینا أنزلت و مِنّا استُخفّت، ...
وَأَمَّا عُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ فَقَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى ذَلِكَ فِي كِتَابِهِ فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ» وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ^۲ فَقَدْ عَقُّوا رَسُولَ اللَّهِ ص فِي ذُرِّيَّتِهِ وَأَهْلَ بَيْتِهِ...^۳

(۵) از امیرالمومنین ع روایت شده است که از رسول خدا ص شنیدم که می فرمود: من و علی پدران این امت هستیم؛ و حق ما بر آنها از حق والدینی که آنها را به دنیا آوردند بیشتر است؛ چرا که ما آنها را - در صورتی که از ما اطاعت کنند - از آتش به سوی سرای قرار و آرامش نجات می دهیم و از طریق عبودیت به برترین آزادگان ملحقشان می کنیم.

التفسير المنسوب إلى الإمام الحسن العسكري عليه السلام، ص ۳۳۰

قَالَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص يَقُولُ أَنَا وَ عَلِيُّ أَبُوَا هَذِهِ الْأُمَّةِ، وَ لَحَقْنَا عَلَيْهِمْ أَعْظَمُ مِنْ حَقِّ آبَائِهِمْ وَلَدَتِهِمْ، فَإِنَّا نُنْقِذُهُمْ - إِنْ أَطَاعُونَا - مِنَ النَّارِ إِلَى دَارِ الْقَرَارِ، وَ نُلْحِقُهُمْ مِنَ الْعُبُودِيَّةِ بِخِيَارِ الْأَحْرَارِ.^۴

فَرَاتٌ قَالَ حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ حُمْدُونٍ مُعْتَمِنًا عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ [وَالْأَنْصَارِ قَالَ] فَأَمَّا أَزْوَاجُ النَّبِيِّ ص [فَلَمْ] يَتَزَوَّجُوا وَ أَمَّا أَرْحَامُهُ فَنَحْنُ هُمْ وَ أَخَذُوا مِيرَاثَ رَسُولِ اللَّهِ ص. (تفسير فرات الكوفي، ص ۳۳۱)

۱. شیخ سند و شروع روایت را چنین نقل کرده: رَوَى عَلِيُّ بْنُ حَسَّانٍ الْوَاسِطِيُّ عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِنَّ الْكِبَائِرَ سَبْعٌ فِينَا أَنْزَلَتْ وَ مِنَّا اسْتُخِفَّتْ ... و عبارت «و هو اب لهم» را هم در نقل وی ندارد و عبارت پایانی را به صورت عَقُّوا رَسُولَ اللَّهِ ص فِي ذُرِّيَّتِهِ وَ عَقُّوا أُمَّهَاتِهِمْ خَدِيجَةً فِي ذُرِّيَّتِهَا آورده است.

۲. در بسیاری از نقل ها عبارت «و هو اب لهم» را جزء موارد اختلاف قرائت دانسته اند که در قرائت ابن مسعود و ابی و ابن عباس و قرائات منسوب به امام باقر ع و امام صادق ع آمده است. مثلا تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۵؛ سعد السعود، ص ۲۶۷؛ تفسیر الصافی، ج ۴، ص ۱۶۴-۱۶۵. عبارت مجمع البیان (ج ۸، ص ۵۳۰) چنین است: رَوَى عَنْ أَبِي وَ ابْنِ مَسْعُودٍ وَ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُمْ كَانُوا يَقْرَءُونَ «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ هُوَ أَبٌ لَهُمْ» وَ كَذَلِكَ هُوَ فِي مَصْحَفِ أَبِي وَ رَوَى ذَلِكَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ وَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع.

۳. فرازهای ابتدا و انتهای حدیث که شش مورد دیگر را بیان کرده بدین صورت است:
فَأُولَئِكَ الشُّرُكُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ وَ قَتَلَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَكَلَ مَالَ الْيَتِيمِ وَ عَقَّقُوا الْوَالِدَيْنِ وَ قَذَفُوا الْمُحَصَّنَةَ وَ الْفَرَارُ مِنَ الرَّحْفِ وَ انْكَارُ حَقِّهَا فَأَمَّا الشُّرُكُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ فَقَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ فِينَا مَا أَنْزَلَ وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص فِينَا مَا قَالَ فَكَذَّبُوا اللَّهَ وَ كَذَّبُوا رَسُولَهُ فَأَشْرَكُوا بِاللَّهِ وَ أَمَّا قَتْلُ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ فَقَدْ قَتَلُوا الْحُسَيْنَ بْنَ عَلِيٍّ ع وَ أَصْحَابَهُ وَ أَمَّا أَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ فَقَدْ ذَهَبُوا بِفَيْئِنَا الَّذِي جَعَلَهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَنَا فَأَعْطَوْهُ غَيْرَنَا ... وَ أَمَّا قَذْفُ الْمُحَصَّنَةِ فَقَدْ قَذَفُوا فَاطِمَةَ ع عَلَى مَنَابِرِهِمْ وَ أَمَّا الْفَرَارُ مِنَ الرَّحْفِ فَقَدْ أَعْطَوْا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع بَيْعَتَهُمْ طَائِعِينَ غَيْرَ مُكْرَهِينَ فَفَرُّوا عَنْهُ وَ خَذَلُوهُ وَ أَمَّا انْكَارُ حَقِّهَا فَهَذَا مِمَّا لَا يَتَنَازَعُونَ فِيهِ

۴. در این مضمون روایات فراوانی آمده است که فقط برخی از آنها را از التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسكري عليه السلام (ص ۳۳۰-۳۳۱) می آوریم: (شماره ۱۹۰ همان حدیثی است که در متن آمد)

۱۸۹ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَفْضَلُ وَالِدَيْكُمْ وَ أَحَقُّهُمَا لَشُكْرِكُمْ مُحَمَّدٌ وَ عَلِيٌّ.
۱۹۱ وَ قَالَتْ فَاطِمَةُ ع أَبَوَا هَذِهِ الْأُمَّةِ مُحَمَّدٌ وَ عَلِيٌّ، يُقِيمَانِ أَوْدَهُمْ وَ يُنْقِذَانِهِمْ مِنَ الْعَذَابِ الدَّائِمِ إِنْ أَطَاعُوهُمَا، وَ يُبَيِّحَانِهِمُ النَّعِيمَ الدَّائِمَ إِنْ أَفَقُّوهُمَا.

۶) رسول خدا ص در غدیر خم فرمود:

ای مردم آیا من نسبت به شما از خودتان سزاوارتر نیستم؟

گفتند: بله؛ سپس همان ولایت را که بر آنها داشت در حق علی ع هم واجب فرمود و فرمود: هر کس که من مولای اویم پس علی ع مولای اوست» پس چون خداوند پیامبر را پدر مومنان گرداند، مؤونه آنها و تربیت یتیمانشان را هم برعهده او گذاشت؛ و لذا پیامبر خدا ص بر منبر رفت و فرمود:

هرکس که مالی باقی بگذارد برای وارثانش است؛ و هر کس که بدهی ای باقی بگذارد یا «ضیاع» (اموال غیرمنقول) [و وارث نداشته باشد] هر دو برعهده من است.

تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۷۶

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص بِغَدِيرِ خُمٍّ «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَلَسْتُ أَوْلَىٰ بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ» قَالُوا: بَلَىٰ ثُمَّ أُوجِبَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع مَا أُوجِبَهُ لِنَفْسِهِ عَلَيْهِمْ مِنَ الْوَلَايَةِ فَقَالَ: «أَلَا مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَىٰ مَوْلَاهُ» فَلَمَّا جَعَلَ اللَّهُ النَّبِيَّ أَبًا لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَزَمَهُ مَثُوتَتَهُمْ وَ تَرْبِيَةَ أَيْتَامِهِمْ فَعِنْدَ ذَلِكَ صَعِدَ رَسُولُ اللَّهِ ص الْمَنْبَرَ فَقَالَ مَنْ تَرَكَ مَالًا فَلِوَرَثَتِهِ وَمَنْ تَرَكَ دِينًا أَوْ ضِيَاعًا فَعَلَىٰ وَ إِيَّيَّ.

این مضمون در مناقب آل ابی طالب ع (لابن شهر آشوب)، ج ۲، ص ۱۸۸ از منابع متعددی از اهل سنت نقل شده است.

۱۹۲ وَ قَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ ع مُحَمَّدٌ وَ عَلِيٌّ أَبُوَا هَذِهِ الْأُمَّةِ، فَطُوبَىٰ لِمَنْ كَانَ بِحَقِّهِمَا عَارِفًا، وَ لَهُمَا فِي كُلِّ أَحْوَالِهِ مُطِيعًا، يَجْعَلُهُ اللَّهُ مِنْ أَفْضَلِ سُكَّانِ جَنَّتِهِ وَ يُسَعِّدُهُ بِكَرَامَاتِهِ وَ رِضْوَانِهِ .

۱۹۳ وَ قَالَ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ ع مَنْ عَرَفَ حَقَّ أَبِيهِ الْأَفْضَلَيْنِ: مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ ع، وَ أَطَاعَهُمَا حَقَّ الطَّاعَةِ قِيلَ لَهُ: تَبَحِّحُ فِي أَيِّ الْجَنَّتَانِ شِئْتَ .

۱۹۴ وَ قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ ع إِنْ كَانَ الْأَبَوَانِ إِنَّمَا عَظُمَ حَقُّهُمَا عَلَىٰ أَوْلَادِهِمَا - لِإِحْسَانِهِمَا إِلَيْهِمْ، فَإِحْسَانُ مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ ع إِلَىٰ هَذِهِ الْأُمَّةِ - أَجَلٌ وَ أَعْظَمُ فَهُمَا بَانَ يَكُونَا أَبُوَيْهِمْ أَحَقُّ .

۱۹۵ وَ قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْبَاقِرُ ع مَنْ أَرَادَ أَنْ يَعْرِفَ كَيْفَ قَدَرُهُ عِنْدَ اللَّهِ، فَلْيَنْظُرْ كَيْفَ قَدَرُ أَبِيهِ الْأَفْضَلِ عِنْدَهُ مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ ع .

۱۹۶ وَ قَالَ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ ع مَنْ رَعَىٰ حَقَّ أَبِيهِ الْأَفْضَلَيْنِ: مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ ع لَمْ يَضُرَّهُ مَا أَضَاعَ مِنْ حَقِّ أَبِي نَفْسِهِ وَ سَائِرِ عِبَادِ اللَّهِ، فَإِنَّهُمَا ص يَرْضِيَانِهِمْ بِسَعْيِهِمَا .

۱۹۷ وَ قَالَ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ ع لِعَظَمِ ثَوَابِ الصَّلَاءِ - عَلَى قَدَرِ تَعْظِيمِ الْمُصَلِّي أَبِيهِ الْأَفْضَلَيْنِ: مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ ع .

۱۹۸ وَ قَالَ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى الرُّضَاعِ أ مَا يَكْرَهُ أَحَدُكُمْ أَنْ يُنْفَىٰ عَنْ أَبِيهِ وَ أُمِّهِ اللَّذَيْنِ وَلَدَاهُ قَالُوا: بَلَىٰ وَ اللَّهُ. قَالَ: فَلْيَجْتَهِدْ أَنْ لَا يُنْفَىٰ عَنْ أَبِيهِ وَ أُمِّهِ اللَّذَيْنِ هُمَا أَبَوَاهُ أَفْضَلُ مِنْ أَبِي نَفْسِهِ .

۱. تَفْسِيرُ الْقُطَّانِ وَ تَفْسِيرُ وَكِيعٍ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ إِنَّ النَّاسَ كَانُوا يَتَوَارَثُونَ بِالْأَخُوَّةِ فَلَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعَالَى النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ .. وَ أَوَّلُوا الْأَرْحَامَ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ وَ هُمُ الَّذِينَ أَخَىٰ بَيْنَهُمُ النَّبِيُّ ثُمَّ قَالَ النَّبِيُّ ص مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ وَ عَلَيْهِ دَيْنٌ فَلْيُقِضْهُ وَ مَنْ مَاتَ وَ تَرَكَ مَالًا فَلِوَرَثَتِهِ فَتَسَخَّرَ هَذَا الْأَوَّلُ فَصَارَتْ الْمَوَارِيثُ لِلْقَرَابَاتِ الْأَدْنَىٰ فَلَا دُنَىٰ ثُمَّ قَالَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا الْوَصِيَّةُ مِنْ ثَلَاثٍ مَالِ الْيَتِيمِ فَقَالَ النَّبِيُّ عِنْدَ نَزْوِلِهَا أَلَسْتُ أَوْلَىٰ بِكُلِّ مُؤْمِنٍ مِنْ نَفْسِهِ قَالُوا بَلَىٰ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ أَلَا مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا وَلِيُّ اللَّهِ عَلَيَّ بِنُ أَبِي طَالِبٍ مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالْ مَنْ وَالَاهُ وَ عَادَ مِنْ عَادَاهُ الدُّعَاءُ أَلَا مَنْ تَرَكَ دِينًا أَوْ ضِيعَةً فَلِيَ وَ مَنْ تَرَكَ مَالًا فَلِوَرَثَتِهِ.

در بحث ارث هم این آیه زیاد مورد تمسک واقع شده است؛ مثلاً:

این دو روایت را برای رعایت اختصار در کانال نگذاشتم:

(۷) از امیرالمومنین ع روایت شده است:

به خدا سوگند که من از مردم به خودشان اولی هستم.

عن امیرالمومنین ع : قَوْلَ اللَّهِ إِنِّي لَأَوْلَى النَّاسِ بِالنَّاسِ (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۸)

(۸) تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۹۶

لَمَّا أَنْزَلَ اللَّهُ «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ» وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ حَرَّمَ اللَّهُ نِسَاءَ النَّبِيِّ عَلَى الْمُسْلِمِينَ غَضِبَ طَلْحَةُ، فَقَالَ: يُحَرِّمُ مُحَمَّدٌ عَلَيْنَا نِسَاءَهُ وَ يَتَزَوَّجُ هُوَ نِسَاءَنَا- لَئِنْ أَمَاتَ اللَّهُ مُحَمَّدًا لَتَفْعَلَنَّ كَذَا وَ كَذَا ... فَأَنْزَلَ اللَّهُ وَ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَ لَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا- إِنَّ ذَلِكَ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا إِلَى قَوْلِهِ إِنَّ تَبَدُّوا شَيْئًا أَوْ تُخَفُّوه- فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا

تدبر

(۱) «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ أَوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أُولِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا»

در این آیه پس از اینکه اعتبار رسومی مانند پدرخواندگی و یا اینکه زن همچون مادر باشد، را زیر سوال برد و فرمود که اینها فقط در حد لقلقه زبان است و ارزشی ندارد و معیار اصلی همان روابط واقعی والدین و فرزندان است؛ اعتبار جدیدی را مطرح کرد و آن نسبتی است که پیامبر ص با امت برقرار می‌کند؛ که این نسبت از نسبت پدر-فرزندی بالاتر است، به همین جهت خودش همچون پدر واقعی این امت، و بلکه بالاتر از پدران طبیعی (حدیث ۵) است، و همسرانش - مادام که شأن و جایگاه خود را در تبعیت از دستورات پیامبر ص را حفظ کرده باشند (توضیح در تدبر ۵) - به منزله مادران این امت قلمداد

عَلَىٰ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى عَنْ يُونُسَ عَنْ أَبِي بصيرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: الْخَالُ وَ الْخَالَةُ يَرِثَانِ إِذَا لَمْ يَكُنْ مَعَهُمَا أَحَدٌ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ- وَ أَوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ (الكافي، ج ۷، ص ۱۱۹)

عَلَىٰ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجْرَانَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: قَضَىٰ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع فِي خَالَةٍ جَاءَتْ تُخَاصِمُ فِي مَوْلَى رَجُلٍ مَاتَ فَقَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ- وَ أَوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَدَفَعَ الْمِيرَاثَ إِلَى الْخَالَةِ وَ لَمْ يُعْطِ الْمَوْلَى. (الكافي، ج ۷، ص ۱۳۵)

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى وَ غَيْرُهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْجَهْمِ عَنْ حَنَانٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَيُّ شَيْءٍ لِلْمَوَالِي فَقَالَ لَيْسَ لَهُمْ مِنَ الْمِيرَاثِ إِلَّا مَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أُولِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا (الكافي، ج ۷، ص ۱۳۵)

أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ كَانَ عَلِيٌّ ع إِذَا مَاتَ مَوْلَى لَهُ وَ تَرَكَ ذَا قَرَابَةٍ لَمْ يَأْخُذْ مِنْ مِيرَاثِهِ شَيْئًا وَ يَقُولُ- أَوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ. (الكافي، ج ۷، ص ۱۳۵)

عَلَىٰ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ الْحَلْبِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: اخْتَلَفَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع وَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ فِي الرَّجُلِ يَمُوتُ وَ لَيْسَ لَهُ عَصَبَةٌ يَرِثُونَهُ وَ لَهُ ذُو قَرَابَةٍ لَا يَرِثُونَ فَقَالَ عَلِيٌّ ع مِيرَاثُهُ لَهُمْ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى وَ أَوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ- وَ كَانَ عُثْمَانُ يَقُولُ يُجْعَلُ فِي بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ. (تهذيب الأحكام، ج ۹، ص ۳۲۸)

می‌شوند؛ و اهل بیت ایشان، به همین ترتیب، سزاوارترند از مهاجرین و سایر مومنان. (حدیث ۲ و حدیث ۳) و این مطلبی است که در کتاب خدا ثبت و ضبط است؛ و اگر کسی بگوید کتاب خدا برای ما کافی است، و منظورش این باشد که ما به اهل بیت ع نیازی نداریم، صریحا خلاف کتاب خدا سخن گفته است.

ثمره انسان‌شناختی و دین‌شناختی

زندگی انسان آمیخته‌ای از واقعیات و اعتباریات است.

این اعتباریات، مادام که پشتوانه‌ای ندارند، در مقابل واقعیات زندگی رنگ می‌بازند و بیش از سخنی در دهان (لقلقه زبان) هیچ ارزشی ندارند. بر همین اساس، هم حکم ظاهر (ادعای اینکه همسر هم چون مادرم است) را با قاطعیت لغو کرد و هم قلمداد کردن فرزندخوانده به جای فرزند واقعی را؛ چرا که به نحو طبیعی، رابطه والدین و فرزندان یک رابطه واقعی است. اما واقعیت و حقیقت انسان دو ساحت وجودی مهم دارد: یکی ساحت طبیعت و غریزه، و دیگری ساحت فطرت. اگر رسوم و اعتباریاتی که در زندگی انسان وضع می‌شود، به پشتوانه فطرت باشد، درست است که در ساحت طبیعت و غریزه مابه‌ازایی ندارد، اما برتر از همه روابط طبیعی و غریزی است؛ لذا پیامبر ص که حیات معنوی را برای انسان می‌آورد (انفال/۲۴) جایگاهی برتر از پدر حقیقی پیدا می‌کند؛ و همچنین با اینکه حکم «ظاهر» (قلمداد کردن یک نفر به جای مادر که ازدواج را ناممکن می‌سازد) صریحا باطل اعلام شده بود، اما شأن پیامبر ص بقدری تسری پیدا می‌کند که زنان او هم همچون مادر می‌گردند (آن هم دقیقا از همان حیث که «ظاهر» باطل شده بود، یعنی حرمت ازدواج).

این مطلب یکی از ظرایف مهم دین‌شناسی است که انسان بفهمد اعتبارات شریعت چگونه گاه از حیث ظاهر شبیه اعتباراتی است که خود شریعت با آنها بشدت مخالفت کرده است؛ و دریابد که تفاوت این دو چیست که با اینکه هر دو اعتباری‌اند، اما یکی بشدت مورد مخالفت قرار می‌گیرد و دیگری از روابط طبیعی هم بالاتر می‌شود.

۲) «الَّذِينَ أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ»

مقصود از اینکه «پیامبر نسبت به مومنان از خودشان هم سزاوارتر است» چیست؟

الف. او به تدبیر آنها سزاوارتر است و حکم وی بر حکم خودشان مقدم است چون اطاعت از او در ردیف اطاعت از خدا دانسته شده است (ابن‌زید، به نقل از مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۳۰)

ب. دعوت او بر خواسته‌های خودشان هم مقدم است؛ یعنی اگر او مومنان را به چیزی فراخواند ولی خودشان چیز دیگری دلشان بخواهد باید دعوت پیامبر ص را اجابت کنند (ابن‌عباس و عطا، به نقل از مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۳۰)

ج. گفته شده که هنگامی که پیامبر ص می‌خواست برای غزوه تبوک برود برخی بهانه آوردند که ما باید از پدر و مادرهایمان اجازه بگیریم و این آیه در رد سخن آنها نازل شد (به نقل از مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۳۰)

د. حکم پیامبر بر مومنان از حکم مومنان بر همدیگر برتر است؛ (به نقل از مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۳۰) یعنی در مقایسه با جایی که فرموده بود همه مومنان نسبت به همدیگر ولایت دارند «الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» (توبه/۷۱) اینجا می‌فرماید که ولایت پیامبر فوق ولایت همه آنها بر همدیگر است. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۶)

ه. می‌خواهد تاکید کند که هر پیامبری به منزله پدر آن امت است و لذاست که مومنان با هم برادرند (مجاهد، به نقل از مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۳۰)

و. علامه طباطبایی بعد از نقل برخی از اقوال فوق، معتقد است که هریک از این اقوال اگر بخواهد بگوید که این اولویت فقط در همان جهت است، خطاست زیرا این اولویت، اطلاق دارد، و همه موارد فوق و هر مورد دیگری را هم شامل می‌شود؛ یعنی آنچه مومن برای خود می‌بیند اعم از حفظ و محبت و کرامت و پاسخ به خواسته‌ها و اعمال اراده و ...، هریک از اینها اگر به نحوی دائر مدار بین نظر خودش و نظر پیامبر ص شود، باید جانب پیامبر ص را ترجیح دهد؛ خواه در امور دینی و خواه در امور دنیایی. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۶)؛ یعنی می‌خواهد بفرماید: «شرط مومن بودن این است که در تمام شؤون زندگی و هر اراده و تصمیمی باید پیامبر ص را بر خودمان مقدم بداریم.» (ایستاده در باد، ص ۱۱۴)

ز. ...

۳) «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ»

اینکه «پیامبر نسبت به مومنان از خودش هم سزاوارتر است»،

می‌تواند بیان یک مطلب تکوینی باشد، که اشاره است به جایگاه پیامبر در عالم که همان مقام «رحمة للعالمین» است (جلسه ۴۱۴، تدبیر ۲ <http://yekaye.ir/al-anbiaa-21-107>)

و می‌تواند بیان یک مطلب تشریعی باشد، بویژه که موضوع را روی «مومنین» برده است؛ یعنی «شرط مومن بودن این است که در تمام شؤون زندگی و هر اراده و تصمیمی باید پیامبر ص را بر خودمان مقدم بداریم.» (ایستاده در باد، ص ۱۱۴)

۴) «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ»

«پیامبر نسبت به مومنان از خودش هم سزاوارتر است»

چرا؟

الف. هرکسی ظاهراً خودش است که بیش از هرکس دیگری خود و سعادت خویش را دوست دارد. اما کسی که ایمان می‌آورد می‌فهمد که کسان دیگری (خدا، پیامبر ص و امام ع) هستند که بیش از خود وی، سعادت وی را می‌جویند؛ به علاوه که راه سعادت را بهتر از ما می‌شناسند، پس طبیعتاً اراده و تصمیمی آنها در مورد ما، برای خود ما بهتر است. به همین جهت است که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ: اِی کسانى که ایمان آورده‌اید خدا و رسولش را اجابت کنید وقتی شما را مى‌خوانند بدانچه شما را زنده مى‌کند» (انفال/۲۴) (اقتباس از ایستاده در باد، ص ۱۱۴-۱۱۶)

ب. زیرا خداوند که به صلاح حال ما آگاهتر است و پیامبر را رحمة للعالمین فرستاده، چنین نسبتی را بین ما و پیامبر ص قرار داده است.

ج. ...

۵) «وَ أَزْوَاجَهُ أُمَّهَاتُهُمْ»

مقصود از اینکه «زنان پیامبر ص، مادران شمايند» چیست؟

واضح است که آنها مادر تکوينی ما نيستند، پس اين یک حکم تشريعی است، به معنای اينکه آنها به منزله مادر شمايند از حيث لزوم احترام گذاشتن به آنها و حرمت ازدواج با آنها، چنانکه در آيه ۳۳ تصريح می کند «وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبْدًا». و قطعا اين حکم تشريعی در همه زمينه ها نيست (که از همه جهت شبیه مادرمان باشند) چنانکه به تصريح قرآن حجاب در مقابل مومنان بر آنان واجب بوده و ازدواج با فرزندان آنها – که از غير پیامبر داشته اند – هم بر مردم جايز بوده و بين آنها و ساير مومنان رابطه ارث برقرار نبوده و ... (مجمع البيان، ج ۸، ص ۵۳۰؛ الميزان، ج ۱۶، ص ۲۷۷).

بحثی تاريخی

اگر احترام زنان پیامبر ص به عنوان «ام المومنين» لازم است، پس چرا حضرت علی ع در جنگ جمل با عايشه جنگيد؟
بينيم اصحاب اميرالمومنين ع چه پاسخی برای اين اشکال داشتند:

حکایت

معاويه بعد از اينکه به حکومت رسيد یکبار پيرمردی را ديد بسيار شجاع و جسور؛ که در جنگهای مختلف همراه حضرت علی ع با معاويه جنگيده بود. باب صحبت را با او باز کرد تا بدينجا رسيد که:

معاويه: آيا در يوم جمل بودی؟

پيرمرد: يوم جمل چيست؟

معاويه: روزی که عايشه با علی ع جنگيد.

پيرمرد: غايب نبودم.

معاويه: پيرمرد! حق با علی ع بود يا با عايشه؟

پيرمرد: معلومه، با علی ع!

معاويه: مگر خدا نفرموده است که «و همسران او مادران آنهايند» و پیامبر نگفت «او ام المومنين است»؟

پيرمرد: مگر خدا نفرموده است: «ای زنان پیامبر ... و در خانه هايتان بنشينيد و مانند خودنمايی های جاهليت خودنمايی نکنيد» و مگر پیامبر ص به علی ع نفرمود: «علی! تو جانشين من در زنان و خانواده ام هستی و طلاق آنها به دست توسست» آيا نمی بينی که عايشه در اين مطلب با خداوند متعال مخالفت کرد و عصيان خدا و رسول او را نمود و از خانه اش خارج شد و در اين راه خون مسلمانان را بر زمين ريخت و اموال آنها را بر باد داد؛ پس لعنت خدا بر قوم ظالم؛ که او همانند زن نوح در آتش است و بد جايجاهی برای کافران است.

(درباره معنای طلاق زنان پیامبر ص بعد از شهادت ايشان به لينک زير مراجعه کنيد)

الفضائل (لابن شاذان القمی)، ص ۷۹

...فَقَالَ مُعَاوِيَةُ لِلشَّيْخِ هَلْ حَضَرْتَ يَوْمَ الْجَمَلِ قَالَ وَ مَا يَوْمُ الْجَمَلِ قَالَ مُعَاوِيَةُ يَوْمَ قَاتَلْتُ عَائِشَةَ عَلِيًّا قَالَ وَ مَا غِبْتُ عَنْهُ قَالَ مُعَاوِيَةُ يَا شَيْخُ الْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ أَمْ مَعَ عَائِشَةَ قَالَ الشَّيْخُ بَلْ مَعَ عَلِيٍّ قَالَ مُعَاوِيَةُ يَا شَيْخُ أَلَمْ يَقُلِ اللَّهُ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ قَالَ النَّبِيُّ ص هِيَ أُمُّ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ الشَّيْخُ أَلَمْ يَقُلِ اللَّهُ تَعَالَى يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ إِلَى قَوْلِهِ وَ قَرْنِي فِي بُيُوتِكُنَّ وَ لَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَ قَالَ النَّبِيُّ ص أَنْتَ يَا عَلِيُّ خَلِيفَتِي عَلَى نِسَائِي وَ أَهْلِي وَ طَلَائِقُهُنَّ بِيَدِكَ أَ فَتَرَاهَا خَالَفَتْ اللَّهَ تَعَالَى فِي ذَلِكَ عَاصِيَةُ اللَّهِ وَ رَسُولُهُ خَارِجَةٌ مِنْ بَيْتِهَا وَ هِيَ فِي ذَلِكَ سَفَكَتْ دِمَاءَ الْمُسْلِمِينَ وَ أَذْهَبَتْ أَمْوَالَهُمْ فَلَعَنَهُ اللَّهُ عَلَى الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ وَ هِيَ كَأَمْرَاهُ نُوحٍ فِي النَّارِ وَ لَيْسَ مَثْوَى الْكَافِرِينَ.

توضیح تکمیلی درباره معنای طلاق زنان پیامبر ص بعد از شهادت ایشان

سعد بن عبدالله قمی، در تشریفی که خدمت امام حسن عسگری و امام زمان ع داشت، (و حکایت آن در جلسه ۴۰۸، حدیث ۳ گذشت <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-11>) از امام زمان ع سوال می‌کند:

برای ما از شما روایت شده است که «رسول خدا ص طلاق زنانش را به دست امیرالمومنین ع سپرد تا اینکه ایشان در جنگ جمل به عایشه پیغام فرستاد که تو با فتنه‌ای که برپا نمودی وضعیت اسلام و اهلش را تیره و تار نمودی و با نادانیات فرزندان را به ورطه هلاکت کشاندی؛ یا از این آشوبت دست برمی‌داری و یا طلاق تو را جاری می‌کنم» در حالی که علی‌القاعده طلاق زنان پیامبر ص با رحلت ایشان حاصل شده بود.

فرمود: طلاق چیست؟

گفتم: باز کردن راه.

فرمود: اگر طلاق آنها با وفات رسول خدا ص انجام شده بود و راهشان باز بود پس چرا ازدواج کردن آنها جایز نبود؟

گفتم: چون خداوند عز و جل ازدواج را بر آنها حرام کرده بود.

فرمود: چگونه چنین است در حالی که [اگر چنین باشد] مرگ [همسر] راه آنها را باز می‌کند.

گفتم: فرزند مولای من! برایم توضیح دهید معنی این طلاق که رسول خدا ص حکمش را به امیرالمومنین ع واگذار کرده

بود.

فرمودند: خداوند - تَقَدَّسَ اسْمُهُ - شأن زنان پیامبر ص را بالا برد و آنها را به شرف مادران [امت] اختصاص داد؛ و رسول

خدا ص فرمود: این شرف برای آنها باقی است مادامی که در طاعت خداوند باشند؛ پس اگر هریک از آنها بعد از من با شورش

علیه تو، عصیان خدا را کرد طلاق را در مورد وی جاری ساز و او را از شرف مادر مومنین بودن ساقط گردان.^۱

۱. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ حَاتِمٍ النَّوْفَلِيُّ الْمَعْرُوفُ بِالْكَرْمَانِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ عِيْسَى الْوَشَّاءُ الْبَغْدَادِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ طَاهِرٍ الْقُمِّيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَحْرٍ بْنُ سَهْلٍ الشَّيْبَانِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَسْرُورٍ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْقُمِّيِّ قَالَ:

... نَظَرْتُ إِلَى مَوْلَانَا أَبُو مُحَمَّدٍ فَقَالَ مَا جَاءَ بِكَ يَا سَعْدُ فَقُلْتُ شَوْقَنِي أَحْمَدُ بْنُ إِسْحَاقَ عَلَى لِقَاءِ مَوْلَانَا قَالَ وَ الْمَسَائِلُ الَّتِي أُرِدْتُ أَنْ تَسْأَلَهُ عَنْهَا قُلْتُ عَلَى حَالِهَا يَا مَوْلَايَ قَالَ فَسَلْ قُرْءَ عَيْنِي وَ أَوْمَأَ إِلَى الْغُلَامِ فَقَالَ لِي الْغُلَامُ سَلْ عَمَّا بَدَأَ لَكَ مِنْهَا فَقُلْتُ لَهُ مَوْلَانَا وَ ابْنِ مَوْلَانَا إِنَّا رَوَيْنَا عَنْكَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص جَعَلَ طَلَّاقَ نِسَائِهِ بِيَدِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع حَتَّى أُرْسَلَ يَوْمَ الْجَمَلِ إِلَى عَائِشَةَ أَنَّكَ قَدْ أَرْهَجْتَ عَلَى الْإِسْلَامِ وَ أَهْلِهِ بَفْتَنَتِكَ وَ أَوْرَدْتَ بَنِيكَ حِيَاضَ الْهَلَكَ بِجَهْلِكَ فَإِنْ كَفَفْتَ عَنِّي غَرْبُكَ وَ إِلَّا طَلَّقْتُكِ وَ نِسَاءُ رَسُولِ اللَّهِ ص قَدْ كَانَ طَلَّاقُهُنَّ وَفَاتُهُ قَالَ مَا الطَّلَاقُ قُلْتُ تَخْلِيَةُ السَّبِيلِ قَالَ فَإِذَا كَانَ طَلَّاقُهُنَّ وَفَاءَ رَسُولِ

۶) «وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ»

مقصود از «اولویت خویشاوندان نسبت به همدیگر از مومنان و مهاجران» چیست؟^۱

الف. «من» برای مقام مقایسه است: اینها اولی هستند از آنها؛ درواقع، پس از پیمان برادری که پیامبر ص بین مسلمانان برقرار کرد، افراد بر اساس پیمان برادری و موالات از هم ارث می‌بردند؛ این آیه آن حکم را نسخ کرد و مبنای ارث بردن را صرفاً رابطه خانوادگی طبیعی قرار داد. المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۷.

ب. می‌توان «من» را «من بیانیه» گرفت (خویشاوندانی که از مومنان و مهاجران هستند) (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۷). آنگاه بر این اساس، آیه در مقام بیان این است که رابطه ارث بردن فقط بین مومنان است و کافر از مومن ارث نمی‌برد.

ج. بعد از اینکه زنان پیامبر ص را به منزله مادران مومنان معرفی کرد، خواست تاکید کند که این مادری از همه جهت نیست؛ و مثلاً ارث بردن، کاملاً به رابطه خانوادگی واقعی برمی‌گردد. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۰)

د. مقصود از خویشاوندان، نه مطلق خویشاوندان، بلکه اهل بیت پیامبر ص است، و مقام بحث ادامه همان «اولی بودن پیامبر ص بر مومنان است» و می‌خواهد بفهماند که نه تنها پیامبر بر مومنان اولی است؛ بلکه اهل بیت ایشان هم بر مومنان و مهاجران اولی هستند؛ و این ناظر به همان حق حاکمیت اهل بیت ع است که به تبع پیامبر می‌باشد. (حدیث ۳)

... ه.

۷) «وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ»

اینکه اولی الارحام نسبت به هم، اولی هستند از مومنان، معلوم است؛ اما چرا کلمه «مهاجران» را آورد؟ (چرا که مهاجران هم خودشان بخشی از مومنان می‌باشند)

الف. اگر معنای آیه را در فضای ترجیح ارث در نظر بگیریم (تدبر ۶، بند الف) آنگاه شاید می‌خواهد در مقام نسخ ارث بردن برادر دینی، بر آن فضای عاطفی و ایثاری که بین انصار با مهاجران ایجاد شده بود غلبه کند؛ چون غالباً مهاجران بودند که نیازمند بودند و از انصار ارث می‌بردند؛ یعنی می‌خواهد بگوید دیگر ارث بردن در خویشاوندان، بر ارث بردن مهاجران از شما مقدم است؛ چون آن مساله ارث بردن مهاجران، یک مساله مقطعی بوده است.

اللَّهُ صَ قَدْ خَلِيتُ لَهُنَّ السَّبِيلَ فَلَمْ لَا يَحِلُّ لَهُنَّ الْأَزْوَاجُ قُلْتُ لَأَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى حَرَّمَ الْأَزْوَاجَ عَلَيْهِنَّ قَالَ كَيْفَ وَ قَدْ خَلَى الْمَوْتُ سَبِيلَهُنَّ قُلْتُ فَأَخْبِرْنِي يَا ابْنَ مَوْلَايَ عَنْ مَعْنَى الطَّلَاقِ الَّذِي فَوَّضَ رَسُولُ اللَّهِ ص حُكْمَهُ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَقَدَّسَ اسْمُهُ عَظُمَ شَأْنُ نِسَاءِ النَّبِيِّ ص فَخَصَّهِنَّ بِشَرَفِ الْأَمَّهَاتِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ يَا أَبَا الْحَسَنِ إِنَّ هَذَا الشَّرَفَ بَاقٍ لَهُنَّ مَا دُمْنَ لِلَّهِ عَلَى الطَّاعَةِ فَاتِيَهُنَّ عَصَتِ اللَّهُ بِعَدِي بِالْخُرُوجِ عَلَيْكَ فَاطْلُقِي لَهُنَّ فِي الْأَزْوَاجِ وَ اسْقِطِي عَنْهُنَّ شَرَفَ أُمَمَةِ الْمُؤْمِنِينَ.

۱. خوب است توجه شود که تعبیر «وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ» در آیه آخر سوره انفال هم آمده است.

ب. اگر معنای آیه را ترجیح اهل بیت ع بر دیگران در مقام حکومت بدانیم (تدبر ۶، بند د) آنگاه این کلمه «مهاجرین» دلالت معنایی خاصی بعد از پیامبر ص دارد، بویژه که بعد از شهادت پیامبر ص، از پیامبر ص حدیثی روایت شد که «امام باید از قریش باشد» و قریش، مهاجران بودند. یعنی آیه در فضایی که مسلمانان پذیرفته‌اند که جانشین پیامبر در حکومت، باید از مهاجران باشد، تاکید می‌کند که در این مقام، اولی‌الارحام پیامبر ص، نه تنها نسبت به عموم مومنان، و بلکه نسبت به مهاجران، که شما می‌گویید خلیفه باید از میان آنها باشد، نیز اولویت دارند.

ج. ...

۸) «الَّذِينَ أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ» جایگاه عبارت «فی کتاب الله» در این آیه، به نحوی است که می‌تواند معانی متعددی را برساند و همگی هم می‌توانند درست باشند:

از زاویه اول، هم می‌تواند فقط متعلق به عبارت آخر باشد (اولویت خویشاوندان) و هم می‌تواند ناظر به کل سه عبارت قبل (اولویت پیامبر بر مومنان، به منزله مادر بودن همسران ایشان، و اولویت خویشاوندان) باشد؛ و هم ناظر به کل آیات قبل و مطالبی که در آنها هم گفته شد (مانند اینکه فرزندخوانده را فرزند نشمرید؛ یا حکم «ظهار» و ...)

از زاویه دوم، می‌تواند مراد از آن «لوح محفوظ» یا «قرآن کریم» یا «خود همین سوره» و یا «کتاب آسمانی قبلی» (مشخصاً: تورات) باشد (تلفیق نظر مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱ و المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۷).

و از زاویه سوم، می‌تواند «کتاب تکوین» یا «کتاب تشریع» باشد.

و ضرب هر یک از این زوایا در دیگری اقسام متعددی را پیش رو می‌گذارد که اغلب آنها ممکن است مد نظر بوده باشد (البته برخی از آنها علی‌القاعده مد نظر نیست؛ مثلاً اگر منظور کتاب تکوین باشد، آنگاه برخی از گزینه‌های فوق، مانند مادر بودن همسران پیامبر ص را شامل نمی‌شود)

۹) «إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أُولِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا»

مقصود از اینکه «مگر اینکه برای اولیائتان [اقدام] «معروفی» انجام داده باشید» چیست؟

الف. معنای «معروف» در اینجا «وصیت» است و می‌خواهد بفرماید با اینکه نظم ارث در شریعت معلوم شده است (که چه کسانی اولویت دارند) و حکم ارث برادران ایمانی، نسخ شده است؛ اما به جایش قانون وصیت قرار داده شده و انسان با وصیت می‌تواند مقداری (تا ثلث اموال خود) را به کسانی که خودش می‌پسندد اختصاص دهد، خواه جزء خویشاوندانش باشند یا نباشند. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۷).

ب. ...

پیامبر نسبت به مومنان از خودشان سزاوارتر است؛ و همسرانش [به منزله] مادران آنها؛ و خویشاوندان برخی نسبت به برخی دیگر [آن گونه که] در کتاب خدا [مقرر شده] اولی هستند از مومنان و مهاجران؛ مگر اینکه نسبت به دوستانتان [وصیت] شایسته‌ای کرده باشید؛ آن [مطلب] در کتاب رقم خورده است.

(۱۰) «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ»

حکایت

روایت شده است که روزی عمر بن خطاب بر منبر رسول خدا ص نشست و خطبه می‌خواند و در خطبه‌اش ادعا کرد که اوست که نسبت به مومنان از خودشان سزاوارتر است.

امام حسین ع [که علی‌القاعده آن زمان، کودک یا نوجوانی بیش نبوده‌اند] از کنار مسجد بانگ برداشت: ای دروغگو! پایین بیا از منبر پدرم رسول خدا، که منبر پدرت نیست!

عمر گفت: واقعا؟! این منبر پدرت است، نه منبر من؟! کی این را به تو یاد داده؟ این کار پدرت علی بن ابی‌طالب است! حسین ع فرمود: اگر از پدرم در آنچه به من دستور داده، اطاعت کنم، به جانم سوگند که او هدایت‌کننده و من هدایت‌شده خواهد بود؛ او بر گردن مردم از زمان رسول خدا ص بیعتی دارد که جبرئیل آن را از نزد خداوند متعال نازل کرده و جز کسی که منکر قرآن است آن را انکار نمی‌کند، مردم به دل آن را شناختند اما به زبان انکارش کردند؛ وای بر کسانی که منکر حق ما اهل بیت ع هستند، که چگونه حضرت محمد ص با غضبی دائم و عذابی شدید با آنها مواجه خواهد شد؟!

عمر گفت: حسین! هرکس حق پدرت را انکار کرده باشد لعنت خدا بر او باد. ما را مردم امیر کردند و ما هم امارت را پذیرفتیم. اگر مردم پدرت را امیر می‌کردند اطاعتش می‌کردیم.

حسین ع فرمود: پسر خطاب! کدام مردم تو را بر خودش امیر کرد، قبل از اینکه تو ابوبکر را بر خودت امیر کنی، تا او تو را بر مردم امیر کند، بدون هیچ حجتی از جانب پیامبر ص و رضایتی از جانب آل محمد ص؟ آیا رضایت شما حاکی از رضایت حضرت محمد ص بود اما رضایت اهل خودش را ناخوشایند می‌داشت؟ اما به خدا سوگند اگر برای زبان گفته‌ای بود که همواره تصدیقش می‌کرد و عملی بود که مومنان یاری‌اش می‌دادند، هیچگاه بر گردن آل محمد سوار نمی‌شدی و بر منبرشان بالا نمی‌رفتی و نمی‌توانستی با کتابی بر آنها حکومت کنی که درباره آنها نازل شده و تو نه حروف مقطعه‌اش را می‌شناسی و نه تاویلش را می‌دانی و بهره‌ات از آن جز شنوایی گوش‌ها نیست؛ خطاکار و صواب‌کار نزد یکسان‌اند! پس خدا جزای تو را دهد و از تو درباره آن بدعتی که گذاشتی سوال کند.

عمر با عصبانیت از منبر پایین آمد و با عده‌ای از اصحابش به درب منزل امیرالمومنین ع رفتند. اجازه گرفت و وارد شد و گفت:

ای ابوالحسن! امروز ما از پسر حسین چه کشیدیم؟! با صدای بلند در مسجد الحرام ما را خطاب می‌کند و اراذل و اوباش و اهل مدینه را علیه ما می‌شوراند!

حسن ع فرمود: مثل حسینی که پسر پیامبر ص است، کسی را که [حقی در] حکومت ندارد می‌دوشد؟ یا به وسیله اراذل و اوباش بر اهل دین سخن می‌گوید؟! به خدا سوگند که جز با کمک اراذل و اوباش به این [مقام] دست نیافتی؛ خدا لعنت کند هر که را اراذل و اوباش را می‌شوراند!

امیرالمومنین ع فرمود: ابامحمد! [=کنیه امام حسن ع] صبر کن! نه تو کسی بودی که این قدر زود عصبانی شود و نه حَسَب و نَسَبَت پست است و نه رگ سودانی‌ها را داری [ظاهراً کنایه از افرادی که سریع رگ گردنشان از عصبانیت بیرون می‌زند]. سخن مرا بشنو و در سخن گفتن عجله مکن.

عمر گفت: ابوالحسن! این دو تا دنبال چیزی هستند؟ جز به خلافت رضایت نمی‌دهند! امیرالمومنین ع فرمود: آنها نسبشان به پیامبر ص نزدیکتر از آن است که دنبال چیز بیهوده‌ای راه بگیرند؛ اما پسر خطاب، آنها را به حق خودشان راضی کن تا کسانی که که بعد از آنها می‌آیند از تو راضی شوند. گفت: رضایتشان به چیست؟

فرمود: رضایتشان به برگشت از خطاست و خودداری از گناه با توبه! عمر گفت: ابوالحسن! پسر ت را ادب [تنبیه] کن که به پر و پای سلاطینی که حاکم در زمین‌اند نییچد! امیرالمومنین ع فرمود: من اهل معصیت را به خاطر معصیتشان ادب [تنبیه] می‌کنم و نیز کسی را که از لغزش و هلاکتش نگرانم [ادب می‌کنم]؛ اما کسی که پدرش رسول خدا ص باشد و دودمانش ادب است؛ به هیچ ادب بهتری از آنچه که دارد منتقل نمی‌شود؛ اما تو آنها را راضی کن!

پس عمر خارج شد. عثمان و عبدالرحمن عوف به سراغش آمدند و عبدالرحمن گفت: اباحفص! چکار کردی؟ چقدر دلیل آوردنت طول کشید؟!

عمر گفت: و آیا دلیل جز به نفع علی و پسرانش تمام شد؟! عثمان گفت: آنها فرزندان عبدمناف‌اند که باشرافت بوده‌اند ولی مردم بهره‌ای ندارند. عمر گفت: فکر نمی‌کنم در تو چیزی یافت شود که جای افتخار داشته باشد؟ مگر اینکه به حماقت افتخار کنی! عثمان لباس وی را گرفت و محکم کشید و گفت: پسر خطاب! مثل اینکه آنچه را من گفتم منکری؟! که عبدالرحمن میانشان وارد شد و آنها را از هم جدا کرد و مردم هم متفرق شدند.^۱

۱. رَوَى أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ كَانَ يَخْطُبُ النَّاسَ عَلَى مَنبَرِ رَسُولِ اللَّهِ ص فَذَكَرَ فِي خُطْبَتِهِ أَنَّهُ أُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَقَالَ لَهُ الْحُسَيْنُ ع مِنْ نَاحِيَةِ الْمَسْجِدِ انْزِلْ أَيُّهَا الْكَذَّابُ عَنْ مَنبَرِ أَبِي رَسُولِ اللَّهِ لَا [إِلَى] مَنبَرِ أَبِيكَ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ فَمَنْبَرُ أَبِيكَ لِعَمْرٍ يَا حُسَيْنُ لَا مَنبَرُ أَبِي مِنْ عِلْمِكَ هَذَا أَبُوكَ عَلَى بَنِ أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ لَهُ الْحُسَيْنُ ع إِنْ أَطْعَ أَبِي فِيمَا أَمَرَنِي فَلَعَمْرِي إِنَّهُ لَهَادٍ وَ أَنَا مُهْتَدٍ بِهِ وَ لَهُ فِي رِقَابِ النَّاسِ الْبَيْعَةُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ نَزَلَ بِهَا جَبْرِئِيلُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ تَعَالَى لَا يُنْكِرُهَا إِلَّا جَاهِدُ بِالْكِتَابِ قَدْ عَرَفَهَا النَّاسُ بِقُلُوبِهِمْ وَ أَنْكَرُوهَا بِالسِّنِّهِمْ وَ وَيْلٌ لِلْمُنْكَرِينَ حَقَّقْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ مَا ذَا يَلْقَاهُمْ بِهِ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ ص مِنْ إِدَامَةِ الْغَضَبِ وَ شِدَّةِ الْعَذَابِ فَقَالَ عُمَرُ يَا حُسَيْنُ مَنْ أَنْكَرَ حَقَّ أَبِيكَ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ أَمَرْنَا النَّاسَ فَتَأَمَّرْنَا وَ لَوْ أَمَرُوا أَبَاكَ لَا أَطَعْنَا فَقَالَ لَهُ الْحُسَيْنُ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ فَأَيُّ النَّاسِ أَمَرَكَ عَلَى نَفْسِكَ لِيُؤْمَرَكَ عَلَى النَّاسِ بِمَا حُجَّةٌ مِنْ نَبِيٍِّّ وَ لَا رِضَى مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ؟ فَرَضَاكُمْ كَانَ لِمُحَمَّدٍ ص رِضَى أَوْ رِضَا أَهْلِهِ كَانَ لَهُ سَخَطٌ أَمَا وَ اللَّهِ لَوْ أَنَّ لِللِّسَانِ مَقَالًا يَطُولُ تَصْدِيقُهُ وَ فِعْلًا يُعِينُهُ الْمُؤْمِنُونَ لَمَا تَخَطَّاتِ رِقَابَ آلِ مُحَمَّدٍ تَرْقِي مَنبَرَهُمْ وَ صِرَتْ

این را در کانال نگذاشتم

(۱۱) «كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا»

مقصود از «این مطلب در کتاب نوشته شده است» چیست و چرا با اینکه در همین آیه فرموده بود که این مطلب در «کتاب الله» است، دوباره در پایان آیه این عبارت را آورد.

الف. مقصود همان «کتاب الله» است به همه معانی‌ای که در تدبر ۸ گذشت، و آوردن مجدد آن از باب تاکید است.
ب. شاید می‌خواهد اشاره کند که این حکم، یک مطلب سلیقه‌ای و یا زمانمند نیست که الان بگوییم و فردا دیگر نیازی به آن نباشد، بلکه مطلبی است که قبلاً در کتاب (لوح محفوظ) رقم خورده است.
ج. ...

(۴۲۶) سوره احزاب (۳۳) آیه ۷ وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا ۱۳۹۶/۳/۵

ترجمه

و هنگامی که از پیامبران میثاق [خاص] آنها را گرفتیم و [بویژه] از تو و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم، و از آنها میثاقی غلیظ [= سخت و محکم] گرفتیم.

الْحَاكِمُ عَلَيْهِمْ يَكْتَابُ نَزَلَ فِيهِمْ لَا تَعْرِفُ مُعْجَمَهُ وَلَا تَدْرِي تَأْوِيلَهُ إِلَّا سَمَاعَ الْأَذَانِ الْمُخْطِئُ وَالْمُصِيبُ عِنْدَكَ سَوَاءٌ فَجَزَاكَ اللَّهُ جَزَاكَ وَسَالِكَ عَمَّا أَحدثَتْ سُؤلاً حَقِيقاً قَالَ فَنَزَلَ عُمَرُ مُغْضَباً فَمَشَىٰ مَعَهُ أَنَسٌ مِنْ أَصْحَابِهِ حَتَّىٰ أَتَىٰ بَابَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ فَاسْتَأْذَنَ عَلَيْهِ فَأُذِنَ لَهُ فَدَخَلَ فَقَالَ يَا أَبَا الْحَسَنِ مَا لَقِيتُ الْيَوْمَ مِنْ ابْنِكَ الْحُسَيْنِ - يُجْهَرُنَا بِصَوْتٍ فِي مَسْجِدِ رَسُولِ اللَّهِ وَيَحْرُضُ عَلَى الطَّعَامِ وَأَهْلُ الْمَدِينَةِ فَقَالَ لَهُ الْحَسَنُ ع عَلَىٰ مِثْلِ الْحُسَيْنِ ابْنِ النَّبِيِّ ص يَشْخَبُ بِمَنْ لَا حُكْمَ لَهُ أَوْ يَقُولُ بِالطَّعَامِ عَلَىٰ أَهْلِ دِينِهِ أَمَا وَاللَّهِ مَا نَلْتِ إِلَّا بِالطَّعَامِ فَلَعَنَ اللَّهُ مَنْ حَرَضَ الطَّعَامَ فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع مهلاً يَا أَبَا مُحَمَّدٍ فَإِنَّكَ لَنْ تَكُونَ قَرِيبَ الْغَضَبِ وَلَا لَيْمَ الْحَسَبِ وَلَا فِيكَ عُرُوقٌ مِنَ السُّودَانِ اسْمِعْ كَلَامِي وَلَا تَعْجَلْ بِالْكَلَامِ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ يَا أَبَا الْحَسَنِ إِنَّهُمَا لِيَهُمَا فِي أَنْفُسِهِمَا بَمَا لَا يَرَىٰ بَغَيْرِ الْخِلَافَةِ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ هُمَا أَقْرَبُ نَسَباً بِرَسُولِ اللَّهِ مِنْ أَنْ يَهُمَا أَمَا فَأَرْضُهُمَا يَا ابْنَ الْخَطَّابِ بِحَقِّهِمَا يَرْضَ عَنْكَ مِنْ بَعْدِهِمَا قَالَ وَمَا رِضَاهُمَا يَا أَبَا الْحَسَنِ - قَالَ رِضَاهُمَا الرَّجْعَةُ عَنِ الْخَطِيئَةِ وَالتَّقِيَّةُ عَنِ الْمَعْصِيَةِ بِالتَّوْبَةِ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ أَدَّبَ يَا أَبَا الْحَسَنِ ابْنَكَ أَنْ لَا يَتَعَاطَى السُّلَاطِينَ الَّذِينَ هُمُ الْحُكَمَاءُ فِي الْأَرْضِ فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع أَنَا أُوَدِّبُ أَهْلَ الْمَعَاصِي عَلَىٰ مَعَاصِيهِمْ وَمَنْ أَخَافُ عَلَيْهِ الرِّلَّةَ وَالْهَلَكَةَ فَأَمَّا مَنْ وَالِدُهُ رَسُولُ اللَّهِ وَنَحْلُهُ أَدَبُهُ فَإِنَّهُ لَا يَنْتَقِلُ إِلَىٰ أَدَبٍ خَيْرَ لَهُ مِنْهُ أَمَا فَأَرْضُهُمَا يَا ابْنَ الْخَطَّابِ - قَالَ فَخَرَجَ عُمَرُ فَاسْتَقْبَلَهُ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ فَقَالَ لَهُ عَبْدُ الرَّحْمَنِ يَا أَبَا حَفْصٍ مَا صَنَعْتَ فَقَدْ طَالَتْ بِكَمَّا الْحُجَّةُ؟ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ وَهَلْ حُجَّةٌ مَعَ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ وَشَبِيلِهِ؟ فَقَالَ لَهُ عُثْمَانُ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ هُمُ بَنُو عَبْدِ مَنَافٍ الْأَسْمُنُونَ وَالنَّاسُ عَجَافٌ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ مَا أَعَدُّ مَا صَرْتُ إِلَيْهِ فَخَرْتُ بِهِ بِحَقِّكَ فَقَبِضْ عُثْمَانُ عَلَىٰ مَجَامِعِ ثِيَابِهِ ثُمَّ تَبَذَّ بِهِ وَرَدَّهُ ثُمَّ قَالَ لَهُ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ كَأَنَّكَ تُنْكِرُ مَا أَقُولُ فَدَخَلَ بَيْنَهُمَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ وَفَرَّقَ بَيْنَهُمَا وَافْتَرَقَ الْقَوْمُ.

از ماده «وثق» است که این ماده دلالت دارد بر گره زدن و محکم کردن (معجم المقاییس اللغة، ج ۶، ص ۸۵)
«وَتَقَى» به معنای آرامش یافتن و اعتماد کردن به چیزی، و به تعبیر دیگر، اطمینانی است که از محکم کاری حاصل می شود
و «أَوْثَقَ» به معنای محکم کردن؛

«وَتَقَى» مصدر باب مفاعله و «وَتَقَى» اسم مصدر است که به معنای آن چیزی است که از ماده وثق حاصل می شود و لذا به
معنای «پیمان» می باشد، یعنی چیزی که شخص بدان اعتماد و تکیه می کند («وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدٌ» فجر/۲۶؛ «حَتَّى إِذَا أَتَخْتَمُوهُمْ
فَشُدُّوا أَلْوِثَاقَهُ» محمد/۴)

«میثاق» آن چیزی است که موجب حصول اطمینان می شود؛ و لذا به معنای عقد و پیمانی است که با عهد و قسم
محکم کاری شده باشد؛

«مَوْثِقٌ» میثاقی است که درباره موضوع خاصی قرار داده شده و شخص خود را مقید به انجامش کرده است «حَتَّى تُؤْتُونَ
مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ ... مَوْثِقَهُمْ» (یوسف/۶۶)؛

«وَتَقَى» هم مونث از «أَوْثَقَ» است (صفت تفضیل) و بر شدت محکم کاری دلالت می کند «فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى»
(بقره/۲۵۶)؛

به شخص قابل اعتماد هم «ثِقَّةً» می گویند. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۵۳؛ التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۳،
ص ۲۵-۲۸)

ماده «وثق» با مشتقاتی که در بالا اشاره شد جمعا ۳۴ بار در قرآن کریم آمده است.

حدیث

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

اولین کسی از پیامبران که به «بله» گفتن [در پاسخ به میثاق «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ»] سبقت جست حضرت محمد ص بود و این
بدان جهت است که او نزدیکترین خلق به خداوند تبارک و تعالی بوده است، و در موقعیتی بود که جبرئیل هنگامی که او را
به آسمان سیر داد، به او گفت «محمد! جلو بیفت، که در جایگاهی قدم می گذاری که هیچ فرشته مقرب و پیامبر فرستاده شده ای
قدم نهاده است» و اگر نبود که روح و نفس وی از آن مقام بود نمی توانست که بدانجا رسد، پس در قبال خداوند عز و جل
آن گونه بود که خداوند فرمود: «قَاب قَوْسَيْنِ، یا نزدیکتر» (نجم/۹) یعنی بلکه نزدیکتر؛ پس این امر هنگامی که از جانب خداوند
صادر شد، بر اولیائش واقع گردید؛

امام صادق ع ادامه داد: آن میثاقی که از آنها گرفته شد، میثاقی بود بر ربوبیت خداوند و نبوت رسولش و امامت امیرالمومنین
و امامان؛ پس فرمود: «آیا من پروردگار شما نیستم» (اعراف/۱۷۲) و محمد پیامبرتان، و علی ع امامتان، و امامان هدایت شده،
امامانتان؟ پس «گفتند بله شهادت می دهیم» (اعراف/۱۷۲) پس خداوند متعال فرمود «که [مبادا] بگویند در روز قیامت» یعنی
برای اینکه نگویند در روز قیامت «که ما از این غافل بودیم» (اعراف/۱۷۲) پس اولین میثاقی که خداوند عز و جل از انبیاء

گرفت، میثاق بر ربوبیت بود و این همان است که فرمود «و هنگامی که از پیامبران میثاق [خاص] آنها را گرفتیم» (احزاب/۷) پس همگی انبیا را یاد کرد و سپس برترین آنها را با اسم نام برد و فرمود «و از تو» ای محمد، پس رسول خدا را مقدم داشت چرا که او برترین آنهاست «و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم» (احزاب/۷) پس این پنج نفر برترین انبیاء هستند و رسول الله ص افضل آنهاست؛ سپس بعد از آن، از انبیاء میثاق بر ایمان به رسول الله ص را گرفت و بر اینکه امیرالمومنین ع را یاری کنند و فرمود: «و هنگامی که خداوند از پیامبران میثاق گرفت که هنگامی که به شما کتاب و حکمتی دادم سپس رسولی نزدتان آمد که آنچه با شما بود را تصدیق می کرد» یعنی رسول الله ص «حتما باید به او ایمان آورید و باید یاری کنید او را» (ال عمران/۸۱) یعنی امیرالمومنین ع را؛ و امت هایتان را از خبر او و خبر امامان ولی او باخبر سازید.

تفسیر القمی، ج ۱، ص ۲۴۶-۲۴۷؛ مختصر البصائر، ص ۴۱۰-۴۱۱

حَدَّثَنِي أَبِي عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ عَنْ يَحْيَى الْحَلْبِيِّ عَنْ ابْنِ سِنَانٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع: أَوَّلُ مَنْ سَبَقَ مِنَ الرُّسُلِ إِلَى بَلَى مُحَمَّدٌ ص وَ ذَلِكَ أَنَّهُ كَانَ أَقْرَبَ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى، وَ كَانَ بِالْمَكَانِ الَّذِي قَالَ لَهُ جَبْرِئِيلُ لَمَّا أُسْرِيَ بِهِ إِلَى السَّمَاءِ «تَقْدِمُ يَا مُحَمَّدٌ فَقَدْ وَطِئْتَ مَوْطِئًا لَمْ يَطَأْهُ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَ لَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ» وَ لَوْ لَا أَنَّ رُوحَهُ وَ نَفْسَهُ كَانَتْ مِنْ ذَلِكَ الْمَكَانِ لَمَّا قَدَرَ أَنْ يَبْلُغَهُ، فَكَانَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ كَمَا قَالَ اللَّهُ «قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» أَيْ بَلْ أَدْنَى فَلَمَّا خَرَجَ الْأَمْرُ مِنَ اللَّهِ وَقَعَ إِلَى أَوْلِيَائِهِ ع، فَقَالَ الصَّادِقُ ع كَانَ الْمِيثَاقُ مَأْخُودًا عَلَيْهِمْ لِلَّهِ بِالرَّبُوبِيَّةِ وَ لِرَسُولِهِ بِالنُّبُوَّةِ وَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْأَئِمَّةِ بِالْإِمَامَةِ، فَقَالَ «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» وَ مُحَمَّدٌ نَبِيِّكُمْ وَ عَلِيٌّ إِمَامَكُمْ وَ الْأَئِمَّةُ الْهَادُونَ أَتَمَّتْكُمْ فَ«قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا» فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى «أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ» أَيْ لِنَلَّا تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ «إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ» فَأَوَّلُ مَا أَخَذَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْمِيثَاقَ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ لَهُ بِالرَّبُوبِيَّةِ وَ هُوَ قَوْلُهُ «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ» فَذَكَرَ جُمْلَةَ الْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ أَبرَزَ أَفْضَلَهُمْ بِالْأَسْمَاءِ فَقَالَ «وَ مِنْكَ» يَا مُحَمَّدٌ، فَقَدَّمَ رَسُولَ اللَّهِ ص لِأَنَّهُ أَفْضَلُهُمْ «وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» فَهَؤُلَاءِ الْخَمْسَةُ أَفْضَلُ الْأَنْبِيَاءِ وَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَفْضَلُهُمْ، ثُمَّ أَخَذَ بَعْدَ ذَلِكَ مِيثَاقَ رَسُولِ اللَّهِ ص عَلَى الْأَنْبِيَاءِ بِالْإِيمَانِ بِهِ وَ عَلَى أَنْ يَنْصُرُوا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع فَقَالَ «وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَ حِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ» يَعْنِي رَسُولَ اللَّهِ ص «لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ» يَعْنِي أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع وَ أَخْبَرُوا أُمَّمَكُمْ بِخَبَرِهِ وَ خَبَرِ وَلِيِّهِ مِنَ الْأَئِمَّةِ ع.^۱

۱. این احادیث هم در همین مضمون می باشند:

حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ دَاوُدَ الْعَجَلِيِّ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ حُمْرَانَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى حَيْثُ خَلَقَ الْخَلْقَ خَلَقَ مَاءَ عَذْبًا وَ مَاءَ مَالِحًا فَأَمَّا تَرْجَ الْمَاءِ أَنْ فَأَخَذَ طِينًا مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ فَعَرَكَهُ عَرَكًا شَدِيدًا فَقَالَ لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ وَ هُمْ فِيهِمْ كَالَّذِ يَدْبُونَ إِلَى الْجَنَّةِ بِسَلَامٍ وَ قَالَ لِأَصْحَابِ الشَّمَالِ يَدْبُونَ إِلَى النَّارِ وَ لَا أَبَالِي ثُمَّ قَالَ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ قَالَ ثُمَّ أَخَذَ الْمِيثَاقَ عَلَى النَّبِيِّينَ فَقَالَ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ثُمَّ قَالَ وَ إِنَّ هَذَا مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ إِنَّ هَذَا عَلِيٌّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ قَالُوا بَلَى فَتَبَتَّ لَهُمُ النُّبُوَّةُ وَ أَخَذَ الْمِيثَاقَ عَلَى أَوْلَى الْعِزِّ أَلَا إِنِّي رَبُّكُمْ وَ مُحَمَّدٌ رَسُولِي وَ عَلِيٌّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ أَوْصِيَاؤُهُ مِنْ بَعْدِهِ وَلَاءُ أَمْرِي وَ خَزَانُ عِلْمِي وَ إِنْ الْمَهْدَى أَنْتَصَرُ بِهِ لِدِينِي وَ أَظْهَرُ بِهِ دَوْلَتِي وَ أَنْتَقِمُ بِهِ مِنَ الْأَعْدَائِي وَ أُعْبِدُ بِهِ طَوْعًا وَ كَرْهًا قَالُوا أَقَرَرْنَا وَ شَهِدْنَا يَا رَبَّ وَ لَمْ يَجِدْ آدَمَ وَ لَمْ يُقَرِّ فَتَبَتَّ الْعِزِيْمَةُ لَهُوَلَاءِ الْخَمْسَةِ فِي الْمَهْدَى وَ لَمْ يَكُنْ لِآدَمَ عِزْمٌ عَلَى الْإِقْرَارِ بِهِ وَ هُوَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسَى وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عِزْمًا قَالَ إِنَّمَا يَعْنِي فَفَرَكَ ثُمَّ أَمَرَ نَارًا فَأُجِجَتْ فَقَالَ لِأَصْحَابِ الشَّمَالِ ادْخُلُوهَا فَهَابُوهَا وَ قَالَ لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ ادْخُلُوهَا فَدَخَلُوهَا فَكَانَتْ عَلَيْهِمْ بَرْدًا وَ سَلَامًا فَقَالَ أَصْحَابُ الشَّمَالِ يَا رَبَّ أَقَلْنَا فَقَالَ قَدْ أَقَلْتُمْ أَذْهَبُوا فَادْخُلُوهَا

۲) از امام باقر ع در تفسیر آیه «و قطعاً با آدم عهدی بستیم، پس فراموش کرد و عزمی در او نیافتیم» (طه/۱۱۵) روایت شده است:

با او عهد بسته شد در خصوص حضرت محمد ص و امامان پس از وی، پس آن را رها کرد و عزمی نداشت بر اینکه آنها چنین‌اند و همانا [پیامبران] اولوالعزم، اولوالعزم نامیده شدند چون با آنان عهدی در مورد حضرت محمد ص و جانشینان ایشان و مهدی و سیره وی بسته شد، پس آنها عزمشان را جمع کردند که مطلب چنین خواهد بود و بر آن اقرار کردند.

بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۷۰

حَدَّثَنِي أَبُو جَعْفَرٍ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ مُفَضَّلِ بْنِ صَالِحٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ «وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْماً» قَالَ: عَهْدَ إِلَيْهِ فِي مُحَمَّدٍ وَ الْأَئِمَّةِ مِنْ بَعْدِهِ فَتَرَكَ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ عَزْمٌ فِيهِمْ أَنَّهُمْ هَكَذَا وَ إِنَّمَا سُمِّيَ أَوْلُو الْعَزْمِ أَوْلَى الْعَزْمِ لِأَنَّهُ عَهْدَ إِلَيْهِمْ فِي مُحَمَّدٍ وَ الْأَوْصِيَاءِ مِنْ بَعْدِهِ وَ الْمَهْدِيِّ وَ سِيرَتِهِ فَأَجْمَعَ عَزْمُهُمْ أَنْ ذَلِكَ كَذَلِكَ وَ الْإِقْرَارَ بِهِ.

۳) از امام باقر ع روایت شده است:

شریعت نوح بر این بود که خداوند را به توحید و اخلاص بپرستند و [اعتقاد به] همتایان را رها کنند و این همان فطرتی است که مردم بر آن فطرت آفریده شده‌اند؛ و خداوند از نوح و انبیاء میثاق گرفت که خداوند تبارک و تعالی را بپرستند و به او شرک نوزند و به نماز و امر به معروف و نهی از منکر و حلال و حرام دستور داد ولی در آن شریعت، احکام مربوط به حدود و نیز میزان معین ارث را واجب نکرد؛ و این شریعت او بود ...

الکافی، ج ۸، ص ۲۸۳

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي نَصْرِ عَنْ أَبَانَ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ إِسْمَاعِيلَ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: كَانَتْ شَرِيعَةُ نُوحٍ ع أَنْ يُعْبَدَ اللَّهُ بِالتَّوْحِيدِ وَ الْإِخْلَاصِ وَ خَلْعِ الْأَنْدَادِ وَ هِيَ الْفِطْرَةُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا وَ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَهُ عَلَى نُوحٍ ع وَ عَلَى النَّبِيِّينَ ع أَنْ يَعْبُدُوا اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى وَ لَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً وَ أَمَرَ بِالصَّلَاةِ وَ الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ الْحَلَالِ وَ الْحَرَامِ وَ لَمْ يَفْرِضْ عَلَيْهِ أَحْكَامَ حُدُودٍ وَ لَا فَرَضَ مَوَارِيثَ فَهَذِهِ شَرِيعَتُهُ ...

فَهَايُوهَا فَتَمَّ تَبَتُّ الطَّاعَةِ وَ الْمَعْصِيَةِ وَ الْوَلَايَةِ. وَ رَوَاهُ أَيْضاً عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع مِثْلَهُ. (بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۷۰)

عن الصادق ع قال النبي ص إن الله تعالى أخذ ميثاقى و ميثاق اثنى عشر إماماً بعدى و هم حجج الله على خلقه الثاني عشر منهم القائم الذى يملأ به الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً. (مناقب آل أبى طالب ع، ج ۱، ص ۲۸۳)

حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ النُّعْمَانِ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي زَكَرِيَّا بْنِ عَمْرٍو الزِّيَّاتِ قَالَ سَمِعْتُ مِنْ أَبِي وَ مُحَمَّدٍ بْنِ سَمَاعَةَ يَرْوِيهِ عَنْ فَيْضِ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَخَذَ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ عَلَى وَ لَايَةِ عَلَى وَ أَخَذَ عَهْدَ النَّبِيِّينَ بِوَلَايَةِ عَلَى ع. (بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۷۳)

۴) از امام کاظم ع از پدرانشان روایت شده است که امام حسین ع فرمودند: یکبار ما با اصحاب رسول الله بعد از رحلت ایشان در مسجد النبی جمع بودیم و از فضایل ایشان سخن می‌گفتیم که یکی از علمای یهود از اهل شام که به تورات و انجیل و زبور و صحف ابراهیم و انبیاء مسلط بود بر ما وارد شد و سلام کرد و نزد ما نشست و گفت: ای امت محمد! شما هیچ فضیلت و مرتبتی برای هیچ پیامبر و رسولی را نگذاشته‌اید مگر اینکه آن را برای حضرت محمد ص هم اعتقاد دارید؛ حالا من می‌خواهم چند سوال از شما بپرسم آیا آمادگی دارید؟

امیرالمومنین ع شروع به گفتگو با وی شد و در فرازی از این گفتگو فرمود:

و خداوند متعال از پیامبران یاد کرد ولی برای احترام به وی، از او آغاز کرد با اینکه او آخرینشان بود، پس فرمود: «و هنگامی که از پیامبران میثاق [خاص] آنها را گرفتیم و از تو و از نوح و ...» (احزاب/۷) و فرمود: «همانا ما به تو وحی کردیم همان گونه که به نوح و پیامبران بعد از او وحی کردیم» و آن انبیاء همه قبل از او بودند اما با وی آغاز نمود در حالی که وی آخرینشان بود و خداوند تبارک و تعالی بر احترام وی افزود، که میثاق وی را قبل از پیامبران اخذ نمود و از پیامبران بر تسلیم و رضا و تصدیق به وی میثاق گرفت و فرمود: و هنگامی که از پیامبران میثاق [خاص] آنها را گرفتیم و از تو و از نوح و و ابراهیم و ...» (احزاب/۷) «که به من و به پیامبرم ایمان بیاورید، گفتند ایمان آوردیم» (مائده/۱۱۱) و نیز فرمود «پیامبر نسبت به مومنان سزاوارتر است از خودشان» (احزاب/۶)

إرشاد القلوب إلى الصواب (للدیلمی)، ج ۲، ص ۴۰۷-۴۰۸

يَرْفَعُهُ إِلَى الْإِمَامِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي جَعْفَرٌ عَنْ أَبِيهِ الْبَاقِرِ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَلِيٌّ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع قَالَ: بَيْنَمَا أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ جُلُوسٌ فِي مَسْجِدِهِ بَعْدَ وَفَاتِهِ يَتَذَكَّرُونَ فَضْلَهُ إِذْ دَخَلَ عَلَيْنَا حَبْرٌ مِنْ أَحْبَارِ الْيَهُودِ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ قَدْ قَرَأَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَالزَّبُورَ وَصُحُفَ إِبْرَاهِيمَ وَالْأَنْبِيَاءِ وَعَرَفَ دَلَالَتَهُمْ فَسَلَّمَ عَلَيْنَا وَجَلَسَ وَ لَبَثَ هُنَيْئَةً ثُمَّ قَالَ يَا أُمَّةَ مُحَمَّدٍ مَا تَرَكْتُمْ لِنَبِيِّ دَرَجَةً وَلَا لِمُرْسَلٍ فَضِيلَةً إِلَّا وَقَدْ نَحَلْتُمُوهَا لِمُحَمَّدٍ نَبِيِّكُمْ فَهَلْ عِنْدَكُمْ جَوَابٌ إِنْ أَنَا سَأَلْتُكُمْ فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع ...^۱

۱. سَلَّ يَا أَخَا الْيَهُودِ مَا أَحْبَبْتَ فَإِنِّي أُجِيبُكَ عَنْ كُلِّ مَا تَسْأَلُ بِعَوْنِ اللَّهِ وَمَشِيئَتِهِ فَوَاللَّهِ مَا أَعْطَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ نَبِيًّا وَلَا مُرْسَلًا دَرَجَةً وَلَا فَضِيلَةً إِلَّا وَقَدْ جَمَعَهَا لِمُحَمَّدٍ ص وَزَادَهُ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَلَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ إِذَا ذَكَرَ لِنَفْسِهِ فَضِيلَةً قَالَ وَلَا فَخْرَ وَ أَنَا أَذْكَرُ لَكَ الْيَوْمَ مِنْ فَضَائِلِهِ مِنْ غَيْرِ أَزْدِرَاءٍ مَنَى عَلَى أَحَدٍ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ مَا يَقْرَأُ اللَّهُ بِهِ أَعْيُنُ الْمُؤْمِنِينَ شُكْرًا لِلَّهِ عَلَى مَا أَعْطَى مُحَمَّدًا وَزَادَهُ عَلَيْهِمُ الْآنَ فَاعْلَمُ يَا أَخَا الْيَهُودِ أَنَّهُ كَانَ مِنْ فَضْلِهِ ص عِنْدَ رَبِّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَشَرَفِهِ مَا أَوْجَبَ الْمَغْفِرَةَ وَالْعَفْوَ لِمَنْ خَفَضَ الصَّوْتَ عِنْدَهُ فَقَالَ جَلَّ ثَنَاهُ فِي كِتَابِهِ إِنَّ الَّذِينَ يَغْضُونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ ثُمَّ قَرَنَ طَاعَتَهُ بِطَاعَتِهِ فَقَالَ مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ ثُمَّ قَرَبَهُ مِنْ قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ وَحَبَبَهُ إِلَيْهِمْ وَكَانَ يَقُولُ ص خَالَطَ حَبِيٍّ دِمَاءُ أُمْتِي فَإِنَّهُمْ يُؤَثِّرُونِي عَلَى الْآبَاءِ وَالْأُمَّهَاتِ وَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَقَدْ كَانَ أَرْحَمَ النَّاسِ وَ أَرَأَفَهُمْ فَقَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ وَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَاللَّهُ لَقَدْ بَلَغَ مِنْ فَضْلِهِ ص فِي الدُّنْيَا وَمِنْ فَضْلِهِ فِي الْآخِرَةِ مَا تَقْصُرُ عَنْهُ الصِّفَاتُ وَلَكِنْ أَخْبِرْكَ بِمَا يَحْمِلُهُ قَلْبُكَ وَلَا يَدْفَعُهُ عَقْلُكَ وَلَا تُنْكِرُهُ بَعْلَمُ إِنْ كَانَ عِنْدَهُ فَقَدْ بَلَغَ مِنْ فَضْلِهِ أَنَّ أَهْلَ النَّارِ يَهْتَفُونَ وَيَصْرُخُونَ بِأَصْوَاتِهِمْ نَدْمًا أَنْ لَا يَكُونُوا قَدْ أَجَابُوهُ فِي الدُّنْيَا فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ تُقَلَّبُ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ ف«يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ»

وَقَدْ ذَكَرَ اللَّهُ تَعَالَى الرُّسُلَ قَبْدًا بِهِ وَهُوَ آخِرُهُمْ لِكِرَامَتِهِ ص فَقَالَ جَلَّ ثَنَاهُ وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَقَالَ إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَالنَّبِيُّونَ قَبْلَهُ قَبْدًا بِهِ ص وَهُوَ آخِرُهُمْ ... وَزَادَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى تَكْرِمَةً بِأَخْذِ مِيثَاقِهِ قَبْلَ النَّبِيِّينَ وَأَخَذَ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ بِالتَّسْلِيمِ وَالرِّضَا وَالتَّصَدِيقِ لَهُ فَقَالَ جَلَّ ثَنَاهُ «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ» «أَنْ آمَنُوا بِي وَبِرِسُولِي قَالُوا آمَنَّا» وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى «النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ»...^۱

تدبر

(۱) «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا»
در این آیه خداوند اشاره‌ای به سلسله تاریخی انبیاء کرده، که بشر از یک هدایت واحد الهی برخوردار بوده و جامعه اسلامی هم بر پایه همین هدایت استوار است. پس اگر سخن از اطاعت نکردن از کافر و منافق، مبارزه با سنتهای باطل، ولایت پیامبر بر مومنان، و خلاصه، تبعیت از وحی در تمام شئون زندگی است، تمام این سخنان ریشه در یک جریان واحد تاریخی دارند که توسط پیامبران برای بشر تبیین شده و خداوند در ابلاغ آن به بشر از همگی‌شان عهد گرفته است. (ایستاده در باد، ص ۱۱۷)

(۲) «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ»

در قرآن کریم از یک ميثاق عمومی بشر سخن به میان رفته است که از آن به ميثاق ألت در عالم ذر تعبیر می‌کند (اعراف/۱۷۲). اما اینجا با توجه اینکه از «ميثاق آنها» (ميثاقهم) سخن گفته، ظاهراً این، نه فقط همان ميثاق عمومی، بلکه ميثاق خاصی است که از انبیاء گرفته شده است. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۸)
اما این ميثاق چیست؟

الف. ميثاق بر این است که خدا را بپرستند و مردم را به خدا دعوت کنند و همدیگر را تصدیق نمایند و راه همدیگر را ادامه دهند. (قتاده و مقاتل، به نقل مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۳۱)

ب. این همان ميثاقی است که در آیه ۸۱ سوره آل عمران از آن یاد کرد و فرمود: «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ: وَهَنَگامی که خداوند از پیامبران پیمان گرفت که هرگاه به شما کتاب و حکمتی دادم، سپس شما را فرستاده‌ای آمد که آنچه را با شماست تصدیق کرد، البته به او ایمان بیاورید و حتماً یاریش کنید.» در واقع، ميثاق بر وحدت کلمه در دین و عدم اختلاف در آن است چنانکه در جای دیگر فرموده: «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ: همانا این امت شماست امتی واحد و من پروردگار شمایم پس مرا پرستید» (انبیاء/۹۲) و نیز فرموده «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَ

^۱ این روایت هم در همین مضمون است:

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ سَهْلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ أَنْ بَعْضَ قُرَيْشٍ قَالَ لِرَسُولِ اللَّهِ ص بَأَى شَيْءٍ سَبَقَتْ الْأَنْبِيَاءَ وَأَنْتَ بَعَثْتَ آخِرَهُمْ وَخَاتَمَهُمْ قَالَ إِنِّي كُنْتُ أَوَّلَ مَنْ آمَنَ بِرَبِّي وَأَوَّلَ مَنْ أَجَابَ حِينَ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ وَأَشْهَدُهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى فَكُنْتُ أَنَا أَوَّلَ نَبِيٍّ قَالَ بَلَى فَسَبَقْتُهُمْ بِالْإِقْرَارِ بِاللَّهِ. (الكافي، ج ۱، ص ۴۴۱)

لا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ: برای شما از دین همان را تشریع کرد که به نوح توصیه کرده بود و آنچه را که بر تو وحی کردیم و آنچه را که به ابراهیم و موسی و عیسی توصیه نمودیم، که این دین را برپا دارید و در آن متفرق نشوید.» (شوری/۱۳) (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۸)

ج. این آیه بعد از آن است که به پیامبرش دستور داد از کافرو منافق اطاعت مکن (و چند مورد از رسوم بی اعتبار اجتماعی را که باید با آن مخالفت شود، برشمرد) و از وحی اطاعت کن (و چند مورد از رسوم دینی را که باید برقرار شود، برشمرد). شاید این نشان می دهد که این میثاق اشاره است به آنچه پیامبران الهی در ابلاغ و اجرای شریعت الهی و مبارزه با منطقی های ضد دینی و غیر دینی باید بر آن متعهد بمانند و از چیزی در این مسیر نترسند «الَّذِينَ يُلْعُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ: کسانی که رسالت های الهی را ابلاغ می کنند و از او می ترسند و از احدی غیر از خدا نمی ترسند» (احزاب/۳۹) د. در روایات، این میثاق، میثاق بر اذعان به نبوت پیامبر اکرم ص و امامت امامان پس از ایشان و اذعان به مهدی ع معرفی شده است. (حدیث ۱؛ توضیح بیشتر در تدبر ۵)

... ه.

۳) «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ»
اینکه اول از پیامبر اسلام ص اسم برد، با اینکه ایشان آخرین پیامبر بوده است، نشان می دهد که:
الف. وی برتر از سایر انبیاء است و خداوند احترام ویژه ای برای ایشان قائل است. (حدیث ۴)
ب. ...

۴) «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ»
چرا پس از اشاره کلی به انبیاء، از پنج پیامبر به طور خاص نام برد؟
الف. آنها پیامبرانی اند که شأن و جایگاه ویژه ای در میان عموم پیامبران دارند که همان اولوالعزم بودن آنهاست. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۸)
ب. چون اینها پیامبرانی هستند که از آنها میثاقی محکم تر (غلیظ تر) از سایر پیامبران گرفته شده است. (أَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا) پس احتمالاً مسؤولیتی عظیم تر بر دوش آنهاست.
ج. ...

۵) «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا»
خداوند از همه انسانها قبل از ورود در دنیا میثاقی گرفته است (اعراف/۱۷۲) اما از انبیاء میثاقی خاص گرفته شده و در مورد برخی از آنها (یا همه آنها: بسته به اینکه ضمیر در «منهم» را به «النبیین» برگردانیم یا به «تو و نوح و ابراهیم و...») میثاقی غلیظ و محکم تر.

در روایات، این میثاق عظیم، اذعان پیامبران به نبوت پیامبر خاتم و امامت اوصیای او و اذعان به مهدی‌ای از نسل اوست که دین حق را در کل جهان مستقر خواهد کرد. (حدیث ۱) تا حدی که حضرت آدم ع را چون نتوانست بر این عهد باقی بماند «بدون عزم» خواندند (طه/۱۱۵) و از سلسله انبیاء اولی‌العزم خارج دانستند (حدیث ۲) این نشان می‌دهد این اذعان، چیزی فراتر از یک اذعان ساده‌ای است که همه ما گمان می‌کنیم بدان اذعان داریم.

نکته تخصصی انسان‌شناسی

هم اذعان به نبوت پیامبر خاتم، و هم اذعان به مهدویت، بار معنایی سنگینی دارد که معلوم نیست هرکسی از عهده آن برآید. ظاهراً این میثاق فراتر از یک باور ابتدایی، بلکه به معنای ملتزم شدن به تمام لوازم این باور است. اذعان به نبوت خاتم، یعنی اذعان به این حقیقت که خداوند پیامی فروفرستاده است که تا ابد و برای تمام جوامع کارساز است و هدایت هر انسانی در هر جامعه‌ای را می‌تواند عهده‌دار شود. افق فهم ما از مسائل شریعت غالباً به قدری مضیق است که نمی‌توانیم هضم کنیم که از طرفی با چنین تنوع عظیمی که بین فرهنگ‌های مختلف وجود دارد، و از طرف دیگر با تطورات عظیمی که در تاریخ جهان بویژه در دوره مدرن رخ داده است، چگونه ممکن است که شریعت واحدی همه شؤون زندگی انسان را پاسخگو باشد؛ و از همینجاست که انواع تاویل‌ها و تفسیرهایی از دین، که دین را در حد یک تجربه شخصی فرومی‌کاهد و پای آن را از عرصه‌های مختلف زندگی انسان کنار می‌کشد، رواج می‌یابد.

اذعان به مهدویت هم یعنی اذعان به این حقیقت، که انسان علی‌رغم همه انحرافات عظیمی که در تاریخ مرتکب شده، و علی‌رغم غلبه ظاهری باطل بر تمام شؤون زندگی، در این وضعیت نخواهد ماند و نهایتاً حق فراگیر خواهد شد. اینکه بسیاری از انسانها در موقعی با شور و حرارت از اسلام و شعارهای اسلامی حرف می‌زنند و برایش تلاش می‌کنند، اما در کوران فتنه‌های پیاپی که دامن‌گیر جامعه اسلامی می‌شود و با دیدن انحرافات و ریزش‌هایی که حتی در برخی بزرگان دین رخ می‌دهد، ناامید می‌شوند و گاه خودشان هم به جبهه مخالف می‌پیوندند، حکایت دارد که ماندن بر این میثاق نیز کار آسانی نیست.

تاملی با خویش

ما خود را مسلمان و شیعه می‌دانیم؛ یعنی گویی هم به نبوت خاتم اذعان داریم و هم به امامت و مهدویت، یعنی آن میثاق غلیظی که خداوند از پیامبران گرفت.

آیا واقعا خود را برای ادای چنین میثاقی آماده کرده‌ایم؟

امشب شب اول ماه مبارک رمضان است، از خداوند بخواهیم در این ماه مبارک به ما توفیق دهد تا واقعا اهل این میثاق شویم و عزم لازم بر آن را داشته باشیم.

این را در کانال نگذاشتم

۶) یکی از احادیث جعلی که در کتب اهل سنت آمده، این است که پیامبر ص گفته باشد اگر خدا مرا مبعوث نمی کرد به جای من عمر را مبعوث می کرد. هم در احتجاجاتی که مامون با علما داشته جعلی بودن این را برملا کرده است و هم در احتجاجات امام جواد با یحیی بن اکثم؛ و در هردو به این آیه تمسک کرده اند.

الف. قَالَ آخِرُ فَقَدْ جَاءَ أَنَّ النَّبِيَّ ص قَالَ لَوْ لَمْ أَكُنْ أَبْعَثْ فِيكُمْ لَبِعَثَ عُمَرُ قَالَ الْمَأْمُونُ هَذَا مُحَالٌ لَأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَ النَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَ قَالَ تَعَالَى «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» فَهَلْ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مَنْ لَمْ يُؤْخَذْ مِيثَاقَهُ عَلَى النُّبُوَّةِ مَبْعُوثًا وَ مَنْ أَخَذَ مِيثَاقًا عَلَى النُّبُوَّةِ مُؤَخَّرًا (عيون أخبار الرضا عليه السلام، ج ۲، ص ۱۸۸)

ب. وَ رَوَى أَنَّ الْمَأْمُونَ بَعْدَ مَا زَوَّجَ ابْنَتَهُ أُمَّ الْفَضْلِ أَبَا جَعْفَرٍ كَانَ فِي مَجْلِسٍ وَ عِنْدَهُ أَبُو جَعْفَرٍ ع وَ يَحْيَى بْنُ أَكْثَمَ وَ جَمَاعَةٌ كَثِيرَةٌ فَقَالَ لَهُ يَحْيَى بْنُ أَكْثَمَ مَا تَقُولُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فِي ...

فَقَالَ يَحْيَى قَدْ رَوَى أَنَّ النَّبِيَّ ص قَالَ لَوْ لَمْ أَبْعَثْ لَبِعَثَ عُمَرُ؟ فَقَالَ ع كِتَابُ اللَّهِ أَصْدَقُ مِنْ هَذَا الْحَدِيثِ يَقُولُ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ» فَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ فَكَيْفَ يُمْكِنُ أَنْ يُبَدَلَ مِيثَاقُهُ وَ كُلُّ الْأَنْبِيَاءِ ع لَمْ يُشْرِكُوا بِاللَّهِ طَرَفَهُ عَيْنٍ فَكَيْفَ يَبْعَثُ بِالنُّبُوَّةِ مَنْ أَشْرَكَ وَ كَانَ أَكْثَرُ أَيَّامِهِ مَعَ الشُّرْكِ بِاللَّهِ وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص نُبُتُ وَ آدَمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَ الْجَسَدِ. (الإحتجاج على أهل اللجاج (للطبرسي)، ج ۲، ص ۴۴۸)

حلول ماه مبارک رمضان مبارک باد

۴۲۷) سوره احزاب (۳۳) آیه ۸ لِيَسْئَلِ الصَّادِقِينَ عَنْ صَدَقِهِمْ وَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا ۱۳۹۶/۳/۶ ۱۴۳۸ رمضان

ترجمه

تا راستگویان را از صدقشان بپرسد و برای کافرین عذابی دردناک مهیا کرده است.

نکات ترجمه ای و نحوی

«لِيَسْئَلِ» در اصل بوده است: ل + أن (در تقدیر) + يسئل؛

«لام» آن یا لام تعلیل است یا لام غایت (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۹)؛ که اگر لام تعلیل باشد به معنای این است که: از آنها میثاق گرفتیم به این دلیل که خداوند از صادقان صدقشان را بپرسد؛ و اگر لام غایت باشد به معنای این است که: از آنها میثاق گرفتیم تا اینکه نهایتاً خدا از صادقین صدقشان را بخواهد.

و در هر صورت، این عبارت را یا می توان مستقیماً متعلق «أخذنا» دانست (یعنی از آنها میثاق گرفتیم تا اینکه خدا سوال کند ...) (الجدول فی اعراب القرآن الکریم، ج ۲۱، ص ۱۳۲) و یا متعلق به کلمه محذوفی که آن کلمه وابسته به اخذنا باشد، مثلاً «یتهمد» (یعنی این طور بوده است: اخذنا لیتهمد ان يسئل: یعنی از آنها میثاق گرفتیم تا خدا زمینه سازی کند که از آنها سوال کند) (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۹)

«وَأَعَدَّ» فعل «أعدَّ» عطف می شود به إخذنا، نه به «يسئل» (الجدول في اعراب القرآن الكريم، ج ۲۱، ص ۱۳۲؛ الميزان، ج ۱۶، ص ۲۷۹) یعنی مطلب به این صورت بوده است: از آنها میثاق گرفتیم که ... و خداوند مهیا کرده است ... (نه اینکه: میثاق گرفتیم تا صادقان صدقشان معلوم گردد و برای کافران عذاب آماده شود) «الکافرين»

«کافر» اسم فاعل از ماده «کفر» است که در اصل دلالت بر پوشاندن و مخفی کردن می کند. درباره معنای «کفر» در جلسه ۲۰۵ توضیح داده شد <http://yekaye.ir/al-furqan-025-50/> و در جلسه ۱۵۹، حدیث ۱- <http://yekaye.ir/al-jathiyah-45-> 24/ و جلسه ۱۴۸، حدیث ۳ <http://yekaye.ir/ibraheem-014-22/> حدیثی درباره معانی کفر در قرآن کریم ارائه شد.

حدیث

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

هنگامی که در مورد صدقش، به هر نحوی که گفته، سوال شود و به حسب آن جزا داده شود، حال و روز کسی که دروغگوست چه خواهد بود؟

مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱

قال الصادق (ع):

إذا سأل عن صدقه على أي وجه قاله فيجازی بحسبه فكيف يكون حال الكاذب.

(۲) از امام کاظم ع روایت شده است که از پدرم جعفر بن محمد (امام صادق) ع شنیدم که می فرمود:

از «صدق» بهتر، گوینده آن است؛ و از «خوبی» بهتر، انجام دهنده آن است.

الأمالی (للطوسي)، ص ۲۲۳

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْجَعَابِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ، قَالَ: أَخْبَرَنَا يَعْقُوبُ بْنُ زِيَادٍ قِرَاءَةً عَلَيْهِ، قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ إِسْحَاقَ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ جَدِّي إِسْحَاقَ بْنِ جَعْفَرٍ، عَنْ أَخِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي، جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) يَقُولُ: أَحْسَنُ مِنَ الصَّدَقِ قَائِلُهُ، وَخَيْرٌ مِنَ الْخَيْرِ فَاعِلُهُ.

(۳) از امام صادق ع روایت شده است:

هر بنده ای هنگامی که راست بگوید اولین کسی که تصدیقش می کند خداوند است و خودش هم می داند که راستگو است؛ و هنگامی که دروغ بگوید اولین کسی که تکذیبش می کند خداوند است و خودش هم می داند که دروغگو است.

ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ص ۱۷۸؛ الکافی، ج ۲، ص ۱۰۵

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ مَاجِيلَوِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى الْعَطَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَجَلَانَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ:
إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا صَدَقَ كَانَ أَوَّلَ مَنْ يُصَدِّقُهُ اللَّهُ وَ نَفْسُهُ تَعْلَمُ أَنَّهُ صَادِقٌ وَ إِذَا كَذَبَ كَانَ أَوَّلَ مَنْ يُكَذِّبُهُ اللَّهُ وَ نَفْسُهُ تَعْلَمُ أَنَّهُ كَاذِبٌ.

(۴) از امام صادق ع روایت شده است:

صدق نوری است که شعاعش عالمش را فرا گرفته است همانند خورشید که با آن هر چیزی روشنایی می یابد بدون اینکه از خودش چیزی کم شود؛

و صادق حقیقی کسی است که با حقیقت صدقی که نزدش هست حتی هر دروغگویی را [در جایگاه حقیقت] تصدیق می کند؛ و این معنایی است که همراه با او غیر و یا ضدی در کار نیست؛ مثل حضرت آدم - بر پیامبر ما و بر او سلام - که ابلیس را در کذبش تصدیق کرد هنگامی که ابلیس کاذبانه برایش سوگند خورد، [و این تصدیق کردنش] به خاطر این [بود] که هیچ کذبی در حضرت آدم نبود که خداوند تعالی می فرماید «در او عزمی [= تصمیمی به مخالفت با عهد ما] نیافتیم» (طه/۱۱۵) زیرا که شیطان چیزی را ابداع کرد [= دروغگویی] که اول بار بود که انجام می شد و در ظاهر و باطن سابقه ای نداشت؛ پس خودش با دروغش دچار خسران شد به نحوی که از صدق حضرت آدم ع بر بقای ابدی [= اینکه آدم دلش می خواست جاودانه بماند] نفی نبرد؛ و حضرت آدم ع با تصدیق کردن کذب او فایده برد به شهادت خداوند عز و جل که از آدم ع عزم و تصمیم بر آنچه که مخالف عهد وی در حقیقت بود را نفی کرد، به نحوی که با کذب او، از مقام برگزیدگی آدم ع چیزی کم نشد. پس صدق، صفت صادق است و اقتضای حقیقت صدق آن است که خداوند متعال بنده اش را تزکیه نماید آن گونه که از صدق حضرت عیسی ع در قیامت یاد شده است با آن اشاره ای که به صدقش شد [ظاهراً اشاره به آیه ۱۱۶ سوره مائده است] و نیز [آن گونه که خداوند] برائت [و مبری نمود] راستگویان از رجال امت حضرت محمد ص که فرمود: «این روزی است که راستگویان را صدقشان به کار آید» (مائده/۱۱۹)

و امیرالمومنین ع فرمود: «صدق شمشیر خداوند در زمین و آسمانش است، که به هر چه روی آورد، آن را تسلیم می کند» و اگر خواستی بدانی که آیا تو صادقی یا کاذب، در صدق معنا و خواستهات و محکمی ادعایت بنگر و آن دو را با ترازویی از جانب خداوند متعال بسنج که گویی در قیامت هستی که خداوند متعال می فرماید «و میزان در آن روز، حق است» (اعراف/۸) پس اگر معنا و خواستهات با عمق ادعایت هماهنگ درآمد صدق بر تو مستقر گردیده است؛ و کمترین حد صدق آن است که نه زبان با دل مخالف باشد و نه دل با زبان؛

۱. در کافی به این صورت آمده است:

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ أَبِي إِسْمَاعِيلَ الْبَصْرِيِّ عَنْ فَضِيلِ بْنِ يَسَارٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع يَا فَضِيلُ إِنَّ الصَّادِقَ أَوَّلَ مَنْ يُصَدِّقُهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يَعْلَمُ أَنَّهُ صَادِقٌ وَ تُصَدِّقُهُ نَفْسُهُ تَعْلَمُ أَنَّهُ صَادِقٌ.

و مثلِ صادقی که با آنچه بیان کردیم توصیف شد، مثل کسی است که روحش را [جسم] بیرون می‌آورد که اگر بیرون نیاید چه می‌خواهد بکند؟

مصباح الشریعه، ص ۳۴-۳۵

قَالَ الصَّادِقُ ع الصِّدْقُ نُورٌ مُتَشَعِّعٌ فِي عَالَمِهِ كَالشَّمْسِ يَسْتَضِيءُ بِهَا كُلُّ شَيْءٍ بِمَعْنَاهَا مِنْ غَيْرِ نُقْصَانٍ يَقَعُ عَلَى مَعْنَاهَا وَ الصَّادِقُ حَقًّا هُوَ الَّذِي يُصَدِّقُ كُلَّ كَاذِبٍ بِحَقِيقَتِهِ صِدْقٌ مَا لَدَيْهِ وَ هُوَ الْمَعْنَى الَّذِي لَا يَسَعُ مَعَهُ سِوَاهُ أَوْ ضِدُّهُ مِثْلُ آدَمَ عَلَى نَبِيِّنَا وَ آلِهِ وَ عَلَيْهِ السَّلَامُ صَدَّقَ إِبْلِيسَ فِي كَذِبِهِ حِينَ أَقْسَمَ لَهُ كَاذِبًا لَعَدِمَ مَا بِهِ مِنَ الْكَذِبِ فِي آدَمَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى «وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا» لِأَنَّ إِبْلِيسَ أَبَدَعَ شَيْئًا كَانَ أَوَّلَ مَنْ أَبَدَعَهُ وَ هُوَ غَيْرُ مَعْهُودٍ ظَاهِرًا وَ بَاطِنًا فَخَسِرَ هُوَ بِكَذِبِهِ عَلَى مَعْنَى لَمْ يَنْتَفِعْ بِهِ مِنْ صِدْقِ آدَمَ ع عَلَى بَقَاءِ الْأَبَدِ وَ أَفَادَ آدَمَ ع بِتَصْدِيقِهِ كَذِبَهُ بِشَهَادَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ لَهُ بِنَفْيِ عَزْمِهِ عَمَّا يُضَادُّ عَهْدَهُ فِي الْحَقِيقَةِ عَلَى مَعْنَى لَمْ يَنْتَقِصْ مِنْ اصْطِفَائِهِ بِكَذِبِهِ شَيْئًا فَالْصِّدْقُ صِفَةُ الصَّادِقِ وَ حَقِيقَةُ الصِّدْقِ يَقْتَضِي تَرْكِيبَةَ اللَّهِ تَعَالَى لِعَبْدِهِ كَمَا ذَكَرَ عَنْ صِدْقِ عِيسَى ع فِي الْقِيَامَةِ بِسَبَبِ مَا أَشَارَ إِلَيْهِ مِنْ صِدْقِهِ وَ هُوَ بَرَاءَةُ الصَّادِقِينَ مِنْ رِجَالِ أُمِّهِ مُحَمَّدٍ ص فَقَالَ تَعَالَى «هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ» وَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع الصِّدْقُ سَيْفُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَ سَمَائِهِ أَيْنَمَا هَوَىٰ بِهِ يَقْدُهُ فَإِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَعْلَمَ أَ صَادِقٌ أَنْتَ أَمْ كَاذِبٌ فَانْظُرْ فِي صِدْقِ مَعْنَاكَ وَ عَقْدِ دَعْوَاكَ وَ عَيْرُهُمَا بِقِسْطَاسٍ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى كَأَنَّكَ فِي الْقِيَامَةِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى «وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ» فَإِذَا اعْتَدَلَ مَعْنَاكَ بِغَوْرِ دَعْوَاكَ ثَبَتَ لَكَ الصِّدْقُ وَ ادْنَىٰ حَدَّ الصِّدْقِ أَنْ لَا يُخَالَفَ اللِّسَانُ الْقَلْبَ وَ لَا الْقَلْبُ اللِّسَانَ وَ مِثْلُ الصَّادِقِ الْمُوصُوفِ بِمَا ذَكَرْنَا كَمِثْلِ النَّازِعِ لِرُوحِهِ إِنْ لَمْ يَنْزِعْ فَمَا ذَا يَصْنَعُ.

تدبر

(۱) «لَيْسَ لَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ»

در آیه قبل فرمود از پیامبران میثاق گرفتیم و در این آیه می‌فرماید «تا راستگویان را از صدقشان بپرسد.» مقصود از این تعبیر این است که:

الف. تا روز قیامت از انبیاء سوال شود از آنچه امتهایشان [در قبال دعوت آنها] انجام دادند. (قتاده، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱) و اشاره به معنای همان مطلبی است که در جای دیگر فرمود: «يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ: روزی که خداوند پیامبران را جمع می‌کند و می‌گوید چگونه به شما پاسخ دادند؟» (مائده/۱۰۹) (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۹؛ ترجمه المیزان، ج ۱۶، ص ۴۱۷)

ب. تا از کسانی که به توحید و عدل الهی و شریعت‌های آسمانی اذعان کردند از صدق آنها سوال شود، یعنی از آنچه که درباره خداوند متعال می‌گفتند که آیا خداوند به کسی ظلم کرد و آیا حق هرکسی را ادا نمود و ... (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱)

ج. تا از راستگویان درباره صدقشان در کارهایشان سوال شود (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱)

د. تا از راستگویان سوال شود که شما در راست گفتنتان چه قصدی داشتید؛ آیا قربۀ الی الله راست می‌گفتید یا ...، که این یک تهدیدی نسبت به دروغگویان است (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۱) و به تعبیر امام صادق ع وقتی از راستگویان در صدقشان مورد سوال و حساب و کتاب واقع می‌شوند، بر سر دروغگویان چه خواهد رفت؟ (حدیث ۱)

ه. تا روز قیامت از انبیاء سوال شود از آنچه امتهایشان [در قبال دعوت آنها] انجام دادند. که آیا عهدی که خدا در ابلاغ پیام الهی با آنها بسته بود، بدرستی انجام دادند؟ (تفسیر کنز الدقائق، ج ۱۰، ص ۳۲۸)

و. تا روز قیامت از مردمی که انبیاء به سوی آنان فرستاده شده بودند سوال شود که آیا پیامبرانشان را تصدیق کردند (از این جهت که تصدیق کننده شخص صادق، خودش هم صادق محسوب می شود) (تفسیر کنز الدقائق، ج ۱۰، ص ۳۲۸)

ز. تا خداوند از مومنانی که به عهدشان (= میثاق «ألست بربکم، قالوا بلی») وفا کردند درباره این صداقتشان در وفای به آن عهد سوال کند. (تفسیر کنز الدقائق، ج ۱۰، ص ۳۲۸) و اشاره باشد به مفاد آیه «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ» (احزاب/۲۳)

ه. گاه می گویند «از زید درباره اموالش سوال می شود» گاه می گویند «از صادق درباره صدقش، یا از عالم درباره علمش سوال می شود». فرق دومی با اولی این است که در دومی «صدق» و «علم» را مفروض دانسته است؛ پس این سوال، سوالی است برای اظهار و آشکار شدن آنچه که شخص از آن برخوردار است؛ لذا این آیه به معنای سوال در آخرت نیست، بلکه به معنای آشکار شدن باطن و حقیقت آنها در دنیا می باشد. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۹؛ ترجمه المیزان، ج ۱۶، ص ۴۱۷) (توضیح بیشتر در تدبر ۲)

ح. ...

تذکر تفسیری

علامه طباطبایی بعد از اشاره به برخی از اقوال فوق، معتقد است که منظور آیه درباره قیامت نیست بلکه انطباق آن بر دنیا (آن گونه که در بند آخر گذشت) واضح تر است. در عین اذعان به اینکه استنباط علامه در بند آخر حاوی مطلب دقیقی است، اما چنانکه قبلاً هم اشاره شد با توجه به قاعده «امکان استفاده از یک لفظ در چند معنا» صحیح بودن یک معنا بتنهایی دلیل بر نادرست بودن معانی دیگر نمی شود و اگر آیه تحمل چندین معنا را دارد و همه آن معانی هم به خودی خود معانی درستی هستند، پس آیه می تواند در همه آن معانی مد نظر بوده باشد.

۲) «لَيْسَ لِلصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ»

گاه «از زید درباره اموالش سوال می شود» در اینجا هدف اطلاع پیدا کردن است از اینکه آیا زید اموالی دارد یا نه و اگر دارد آن اموال چیست. اما گاه می گویند «از صادق درباره صدقش، یا از عالم درباره علمش سوال می شود». در این گونه موارد، هدف سوال کننده، اطلاع بر مطلب جدیدی نیست، بلکه منظورش آن است که آن چیزی را که از آن مطلع است در معرض دید همگان بگذارد. پس معنای سؤال از صادقان از صدقشان، این است که صدق باطنی خود را اظهار کنند، و در مرحله گفتار و کردار آن را نمایش دهند، و از آنجا که عمل صالح مساوی است با تطابق گفتار و کردار با صدق باطنی، منظور این است که با عمل صالح، صدق خود را در همین دنیا آشکار سازند.

به تعبیر دیگر، مراد از سؤال از صادقان از صدق آنان این می‌شود که تکلیف‌های دینی را طوری متوجه ایشان سازد، که با مقتضای میثاق سازگار و منطبق باشد، تا در نتیجه آن، صدق که در بطون دلها نهفته است، در گفتار و کردار ظهور و جلوه کند. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۹؛ ترجمه المیزان، ج ۱۶، ص ۴۱۷)

نکته تخصصی انسان‌شناسی

دروغ اساساً در جایی اتفاق می‌افتد که میان ادراک انسان از واقعیتها و اظهار او از همان واقعیتها تناقضی وجود داشته باشد. از آنجا که هر عمل ارادی همواره با نوعی آگاهی و شناخت انسان از واقعیت‌های خارجی همراه است، پس در هر عمل ارادی، نوعی توصیف از واقعیت‌های موجود، نهفته است؛ به همین دلیل،

از روی عمل افراد هم می‌توان آنان را صادق یا کاذب خواند. (ایستاده در باد، ص ۱۱۸-۱۱۹)

۳) «لَيْسَ لِلصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا»

وضعیت کافران (که عذابی برایشان مهیا شده)، خواه به تبع «اخذ میثاق» (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۷۹؛ ترجمه، ص ۴۱۷)^۱ و خواه مستقیماً (تفسیر کنز الدقائق، ج ۱۰، ص ۳۲۸)^۲ در قبال صدق صادقان قرار گرفته است.

از چنین تعبیری فهمیده می‌شود که تقابل مومن و کافر، از جنس تقابل راستگو و دروغگو است.

درواقع، مومن کسی است که به حقیقت ایمان آورده و خود را با حقیقت و راستی هماهنگ کرده؛ و کافر کسی است که حقیقت را مخفی می‌کند؛ چرا که اگر دروغ همان کتمان کردن و انکار حقیقت باشد، پس کافر حقیقتاً دروغگوست. [توجه شود کافری که در قرآن کریم محل بحث است، کافری است که حقیقت به او عرضه شده و در مقابل آن لجاجت می‌ورزد، نه صرفاً کسی که در شناسنامه‌اش مسلمان نباشد]

درواقع، «صدق» شاید مهمترین ویژگی یک مومن واقعی باشد (حدیث ۴)

نکته تخصصی انسان‌شناسی

در تدبیر ۲ معلوم شد که از روی عمل افراد هم می‌توان آنان را صادق یا کاذب خواند.

به همان ترتیب،

گاهی از روی دو عمل مختلف یک شخص هم می‌توان پی برد که دروغ می‌گوید: کافی است که اعمال او دلالت بر دو درک متناقض (یا دو اظهار متناقض) از یک واقعیت خارجی داشته باشد

۱. یعنی «خدا از انبیاء میثاق گرفت تا صادقان را از صدقشان پیرسد و برای کافران عذابی آماده کرد»

۲. یعنی «خداوند از پیامبران میثاقی گرفت تا به مومنانی که تصدیق کردند ثوابی دهد و کافران را به عذاب بفرستد»

این نحوه دروغ گفتن را، که در واقع دروغ گفتن آدمی به خودش است، می توان «کذب وجودی» نامید. کذب وجودی آنجایی محقق می شود که میان تمایلات مختلف انسان، تعارضاتی وجود داشته باشد و انسان نتواند خود را در مسیر حقیقت هماهنگ سازد.

نقطه مقابل آن، «صدق وجودی» است؛ و اگر به نسبت ما با خدا توجه شود، معلوم می گردد در وجود هر انسانی، تمایل واحد به آن یگانه حقیقت هستی محقق است که اگر بتواند خود را با آن هماهنگ کند، سراسر صدق می گردد و در نتیجه، صدق وجودی کامل، تنها با رشد وجودی انسان و تقرب به توحید حاصل می شود. (ایستاده در باد، ص ۱۱۹-۱۲۰)

پس حقیقت کفر همان کذب وجودی است که در مقابل ایمان واقع می شود.

﴿۴﴾ «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ ... لَيَسْئَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ، وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا»

اخذ میثاق و بررسی میزان وفاداری افراد به آن میثاق، در تقابل با آماده کردن عذاب کافران قرار گرفت.

از چنین تقابلی فهمیده می شود که عذاب کافران از جنس مواجهه دروغگویان با پوشالی بودن دروغ خویش است، یعنی همان مضمون «انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ: بنگر که چگونه بر خویشان دروغ می گویند و آن افتراهایشان از آنان گم شد» (انعام/۲۴) و نیز ثواب مومنان نیز از جنس صدق صادقان و مواجه شدن به باطن و پشت پرده حقیقت است که خداوند می فرماید: «قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ... خداوند فرمود این روزی است که راستگویی راستگویان به کارشان می آید برایشان بهشت هایی است که از پایین آن رودها جاری است...» (مائده/۱۱۹)

حکایت جنگ احزاب و آیات این سوره

از آیه ۹ تا آیه ۲۷ سوره احزاب مربوط است به جنگ احزاب (و غزوه بنی قریظه که بلافاصله بعد از آن رخ داد). سیر تاریخی واقعه این است که قریش با بسیاری از قبائل متحد شدند و یهودیان مدینه (بنی قریظه) را هم تحریک کردند که عهدشان با پیامبر را بشکنند. خبر حرکت آنها که به مدینه رسید، سلمان فارسی پیشنهاد داد خندقی در یک سمت شهر (که مسیر اصلی ورود لشکر دشمن بود؛ یک سمت کوه های صعب العبور بود، یک سمت نخلستانهای انبوهی که لشکر بر راحتی نمی توانست از آن عبور کند و سمت دیگر زمین سنگهایی تیزی به نام «هره» داشت که عبور لشکر از آنجا ممکن نبود) حفر کنند که در حین این کندن وقایع مهمی رخ داد؛ وقتی احزاب رسیدند و با خندق روبرو شدند، عمرو بن عبدود و عده ای از آن عبور کردند که حضرت علی ع در مبارزه تن به تن او را به هلاکت رساند. اما احزاب مدتی محاصره را ادامه دادند تا کم کم منافقان سرود یأس سردادند تا اینکه پیامبر دست به دعا برداشت و خداوند تندبادی فرستاد که اوضاع احزاب را به هم زد و بین آنها و یهود نیز اختلاف افتاد. احزاب پراکنده شدند و پیامبر ص و اصحابش سراغ یهودیان پیمان شکن آمدند و آنان هم شکست خوردند.

اما سیر واقعه در سوره به این صورت است که در دو آیه اول از این هجوم همه‌جانبه دشمن، و امداد الهی یاد می‌کند؛ سپس از آیه ۱۱ تا ۲۰ به نقطه‌ضعف‌هایی که برخی مومنان و بویژه منافقان از خود بروز دادند می‌پردازد؛ و در مقابل، در آیات ۲۱-۲۴ به استواری پیامبر و مومنان حقیقی در این راه اشاره می‌کند. در آیه ۲۵ به شکست کفار، و در آیات ۲۶-۲۷ به شکست یهودیان عهدشکن می‌پردازد.

اگر می‌خواستیم شأن نزول کل آیات را یکجا بیان کنیم نیاز بود که یکبار کل واقعه را مرور کنیم که خارج از حوصله و مجال بحث حاضر است، لذا با توجه به اینکه هر روز یک آیه را در پیش داریم و سیر آیات، با سیر وقایع منطبق نیست، در قسمت شأن نزول، در هر فراز، شأن نزول مطلب مربوط به همان فراز بیان می‌شود.

۴۲۸) سوره احزاب (۳۳) آیه ۹ یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ

تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا ۱۳۹۶/۳/۷ ۲ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

ای کسانی که ایمان آورده‌اند! یاد کنید نعمت خدا بر شما را، آن گاه که لشکریانی به سوی شما آمدند و ما بر آنها تندبادی و [نیز] لشکریانی که آنها را نمی‌دیدید فرستادیم و خداوند همواره به آنچه می‌کنید بیناست.^۱

شأن نزول

در جنگ خندق وقتی که محاصره مدینه شدت یافت و رسول خدا- صلی الله علیه و آله- دید که مردم از شدت سختی‌ها به حال نزار افتاده‌اند، از کوه فتح بالا رفت و در مسجد فتح دو رکعت نماز خواند، سپس دست به دعا برداشت: «خدایا! اگر این گروه هلاک شوند، در روی زمین کسی نیست تو را بپرستد».

پس خداوند تندبادی فرستاد که خیمه‌های مشرکین را برگند و بارهایشان را زیر و رو نمود و سرمای شدیدی بر آنها مستولی ساخت و خاک و شن را روی آنها ریخت. و فرشتگان نزد پیش پیغمبر- صلی الله علیه و آله- آمدند و گفتند: یا رسول الله! خداوند ما را به اطاعت تو امر فرموده است، پس هر چه خواهی امر بفرما. حضرت فرمود: «مشرکین را برانید و آنها را بترسانید و پشت سر آنها باشید».

پس ملائکه نیز آنچه را که حضرت به آنان امر فرموده بود انجام دادند و خداوند نازل فرمود: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! یاد کنید نعمت خدا بر شما را، آن گاه که لشکریانی به سوی شما آمدند» یعنی احزاب مشرکان «و ما بر آنها تندبادی و [نیز]

۱. موارد اختلاف قرائت به نقل از البحر المحیط فی التفسیر، ج ۸، ص ۴۵۸:

و قرأ الحسن: و جنودا، بفتح الجیم و الجمهور: بالضم.

و قرأ أبو عمرو فی روایه، و أبو بکر فی روایه: لم یروها، بیاء الغیبة و باقی السبعة، و الجمهور: بتاء الخطاب.

لشکریانی که آنها را نمی دیدید فرستادیم و خداوند همواره به آنچه می کنید بیناست؛ هنگامی که از بالای شما می آمدند» یعنی احزاب عرب «و از سمت پایین شما» یعنی یهود بنی قریظه هنگامی که با رسول خدا ص عهدشکنی کردند و همراه با احزاب علیه مسلمانان شدند.

الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۱۵۶

أَنَّ الْحِصَارَ لَمَّا اشْتَدَّ عَلَى الْمُسْلِمِينَ فِي حَرْبِ الْخَنْدَقِ وَ رَأَى رَسُولُ اللَّهِ ص مِنْهُمْ الضَّجَرَ لَمَّا كَانَ فِيهِ مِنَ الضَّرِّ صَعِدَ عَلَى مَسْجِدِ الْفَتْحِ فَصَلَّى رَكْعَتَيْنِ ثُمَّ قَالَ اللَّهُمَّ إِنَّ تَهْلِكَ هَذِهِ الْعِصَابَةَ لَمْ تُعْبَدْ بَعْدَهَا فِي الْأَرْضِ فَبَعَثَ اللَّهُ رِيحاً قَلَعَتْ خِيَمَ الْمُشْرِكِينَ وَ بَدَدَتْ رَوَاحِلَهُمْ وَ أَجْهَدَتْهُمْ بِالْبَرْدِ وَ سَفَتِ الرَّمَالَ وَ التُّرَابَ عَلَيْهِمْ وَ جَاءَتْهُ الْمَلَائِكَةُ فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَمَرَنَا بِالطَّاعَةِ لَكَ فَمَرْنَا بِمَا شِئْتَ قَالَ زَعَزَعَى الْمُشْرِكِينَ وَ أَرْعَبِيَهُمْ وَ كُونِي مِنْ وَرَائِهِمْ. فَفَعَلَتْ بِهِمْ ذَلِكَ وَ أَنْزَلَ اللَّهُ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ» يَعْنِي أَحْزَابَ الْمُشْرِكِينَ «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحاً وَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ» أَيْ أَحْزَابُ الْعَرَبِ «وَ مِنْ أَسْفَلِ مِنْكُمْ» يَعْنِي بَنِي قُرَيْظَةَ حِينَ نَقَضُوا عَهْدَ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ صَارُوا مَعَ الْأَحْزَابِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ.

حدیث

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

رسول خدا ص در غزوه احزاب در شبی ظلمانی و سرد بر تپه‌ای که روی مسجد فتح بود ایستاد و فرمود: چه کسی می‌رود و خبر آنها (لشکر دشمن) را برایمان بیارد تا بهشت از آن او باشد؟ هیچکس بلند نشد؛ دوباره تکرار کرد؛ باز هیچکس بلند نشد.

امام صادق ع در اینجا دستش را تکان داد و فرمود: و این مردم چه می‌خواستند؟ آیا چیزی بهتر از بهشت می‌خواستند؟

سپس [یک نفر بلند شد، پیامبر ص] فرمود: کیستی؟

گفت: حذیفه.

فرمود: آیا از ابتدای شب صدای مرا نمی‌شنیدی که چیزی نمی‌گفتی؟ نزدیک بیا!

حذیفه گفت: فدایت شوم. سرما و بی‌حالی مانع می‌شد که جواب دهم.

رسول الله ص فرمود: برو تا جایی که صدایشان را بشنوی و خبرشان را برایم بیاوری.

هنگامی که رفت رسول الله ص فرمود: خدایا او را از پیش و پس و چپ و راستش حفظ کن تا او را برگردانی.

و رسول الله ص به او گفت: حذیفه! تا وقتی نزد من برنگشتی کاری انجام نده!

پس حذیفه شمشیر و کمان و زرهش را برداشت و به راه افتاد. خود حذیفه تعریف کرده است که به راه افتادم در حالی

که دیگر احساس سرما و بی‌حالی نمی‌کردم. پس از معبر خندق عبور کردم در حالی که مومنان و کافران در حوالی آن بودند.

چون حذیفه به راه افتاد رسول الله ص بلند شد و ندا داد: ای فریادرس به سختی افتادگان، و ای اجابت‌کننده مضطربان، هم

و غم و سختی مرا رفع نما که حال مرا می‌بینی.

پس جبرئیل نازل شد و گفت: یا رسول الله! همانا خداوند - عز ذکرة - سخت و درخواست را شنید و اجابت کرد و بیم دشمن را کفایت نمود؛ آنگاه رسول الله ص بر زانوی نشست و دستانش را گشود و اشکهای جاری شد و گفت: سپاس! سپاس! که بر من و اصحابم رحم آوردی.

سپس رسول الله ص فرمود: خداوند عز و جل تندبادی از آسمان دنیا فرستاد که در آن سنگریزه بود و تندبادی از آسمان چهارم که در آن جندل [سنگی که در فلاخن می گذارند و پرتاب می کنند] بود.

حذیفه تعریف کرده است که من نزدیک آتشی که آنها برافروخته بودند شدم که لشکریان اول خداوند آمد: بادی که در آن سنگریزه بود. هیچ آتش باقی نماند مگر اینکه خاموش شد؛ و هیچ خیمه ای، مگر اینکه فروافتاد؛ و هیچ نیزه ای، مگر اینکه به این سو و آن سو پرتاب شد؛ تا حدی که با سپرهایشان خود را از سنگریزه ها می پوشاندند و صدای برخورد سنگریزه ها با سپرها را می شنیدیم.

حذیفه [وارد اتاق فرماندهی شد و] بین دو نفر از مشرکین نشست و ابوسفیان - که شیطانی بود در قالب یکی از روسای مشرکان - گفت: ای مردم! شما در میدان جادوگر دروغگویی مستقر شده اید و او از دست شما بیرون نمی رود؛ اما دیگر جای ماندن نیست که چارپایان مان هلاک شدند. دقت کنید و هرکس ببیند چه کسی کنار او نشسته، [مبادا] (حضرت) محمد ص جاسوسی در میان ما فرستاده باشد].

حذیفه می گوید من سریعاً با دست بر روی نفر سمت راستم زدم و گفتم: کیستی؟ گفت: معاویه. به سمت چپی ام گفتم: کیستی؟ گفت: سهیل بن عمرو.

حذیفه گفت: اینجا بود که لشکر اعظم خداوند روی آورد و ابوسفیان سوار بر مرکبش شد و در قریش فریاد زد: خودتان را نجات دهید! خودتان را نجات دهید!

طلحه ازدی هم بلند شد و گفت: [حضرت] محمد ص بد بلایی بر سرتان آورد؛ و سوار مرکبش شد و در میان قبیله بنی اشجع فریاد زد: خودتان را نجات دهید! خودتان را نجات دهید!

عینه بن حصین و حارث بن عوف مزنی و اقرع بن حابس هم همین کار را کردند و احزاب پراکنده شدند و حذیفه به نزد رسول الله ص بازگشت و به ایشان اوضاع را خبر داد.

و امام صادق ع فرمود: همانا آن وضعیت نزدیک بود که شبیه روز قیامت شود!

الکافی، ج ۸، ص ۲۷۸-۲۷۹؛ إعلام الوری بأعلام الهدی، ص ۱۹۴؛ قصص الأنبياء عليهم السلام (للراوندي)، ص ۳۴۵
عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي نَصْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي بَنٍ عُثْمَانَ عَنْ عَمْرِو حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ:

قَامَ رَسُولُ اللَّهِ ص عَلَى التَّلِّ الَّذِي عَلَيْهِ مَسْجِدُ الْفَتْحِ فِي غَزْوَةِ الْأَحْزَابِ فِي لَيْلَةِ ظُلْمَاءَ قَرَأَ فَقَالَ مَنْ يَذْهَبُ فَيَاْتِينَا بِخَبَرِهِمْ وَ لَهُ الْجَنَّةُ فَلَمْ يَقُمْ أَحَدٌ ثُمَّ أَعَادَهَا فَلَمْ يَقُمْ أَحَدٌ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع بَيِّدْ وَ مَا أَرَادَ الْقَوْمُ أَرَادُوا أَفْضَلَ مِنَ الْجَنَّةِ ثُمَّ قَالَ مَنْ هَذَا فَقَالَ حُذَيْفَةُ فَقَالَ أَمَا تَسْمَعُ كَلَامِي مِنْذُ اللَّيْلَةِ وَ لَا تَكَلِّمْ أَقْبَرْتَ [اقترب] فَقَامَ حُذَيْفَةُ وَ هُوَ يَقُولُ الْقُرْآنَ وَ الضَّرُّ جَعَلَنِي اللَّهُ فِدَاكَ مَنَعَنِي أَنْ أَجِيبَكَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص انْطَلِقْ حَتَّى تَسْمَعَ كَلَامَهُمْ وَ تَأْتِنِي بِخَبَرِهِمْ فَلَمَّا ذَهَبَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص اللَّهُمَّ احْفَظْهُ

مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ وَعَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ حَتَّى تَرُدَّهُ وَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ص يَا حُذَيْفَةُ لَا تُحَدِّثْ شَيْئًا حَتَّى تَأْتِنِي فَأُخَذَ سَيْفُهُ وَقَوْسُهُ وَحَجَفَتُهُ قَالَ حُذَيْفَةُ فَخَرَجْتُ وَمَا بِي مِنْ ضَرْ وَلَا قُرٍّ فَمَرَرْتُ عَلَى بَابِ الْخَنْدَقِ وَقَدْ اعْتَرَاهُ الْمُؤْمِنُونَ وَالْكَفَّارُ فَلَمَّا تَوَجَّهَ حُذَيْفَةُ قَامَ رَسُولُ اللَّهِ ص وَنَادَى - يَا صَرِيخَ الْمَكْرُوبِينَ وَيَا مُجِيبَ الْمُضْطَرِّينَ اكْشِفْ هُمِي وَغَمِّي وَكَرْبِي فَقَدْ تَرَى حَالِي وَحَالَ أَصْحَابِي فَنَزَلَ عَلَيْهِ جَبْرَائِيلُ ع فَقَالَ يَا رَسُولُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ ذَكَرُهُ قَدْ سَمِعَ مَقَالَاتِكَ وَدُعَاكَ وَقَدْ أَجَابَكَ وَكَفَاكَ هَوْلَ عَدُوِّكَ فَجَثَا رَسُولُ اللَّهِ ص عَلَى رُكْبَتَيْهِ وَبَسَطَ يَدَيْهِ وَأَرْسَلَ عَيْنَيْهِ ثُمَّ قَالَ شُكْرًا شُكْرًا كَمَا رَحِمْتَنِي وَرَحِمْتَ أَصْحَابِي ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص قَدْ بَعَثَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْهِمْ رِيحًا مِنَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا فِيهَا حَصَى وَرِيحًا مِنَ السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ فِيهَا جَنْدَلٌ قَالَ حُذَيْفَةُ فَخَرَجْتُ فَإِذَا أَنَا بَيْنَ الرَّيْثِ وَالْقَوْمِ وَأَقْبَلَ جُنْدُ اللَّهِ الْأَوَّلُ رِيحٌ فِيهَا حَصَى فَمَا تَرَكَتُ لَهُمْ نَارًا إِلَّا أَذْرَتْهَا وَلَا خِبَاءً إِلَّا طَرَحَتْهُ وَلَا رُمْحًا إِلَّا أَلْفَتْهُ حَتَّى جَعَلُوا يَتَتَرَسُونَ مِنَ الْحَصَى فَجَعَلْنَا نَسْمَعُ وَقَعَ الْحَصَى فِي الْأَتْرِسَةِ فَجَلَسَ حُذَيْفَةُ بَيْنَ رَجُلَيْنِ مِنَ الْمُشْرِكِينَ فَقَامَ إِبْلِيسُ فِي صُورَةِ رَجُلٍ مُطَاعٍ فِي الْمُشْرِكِينَ فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ قَدْ نَزَلْتُمْ بِسَاحَةِ هَذَا السَّاحِرِ الْكَذَّابِ أَلَا وَ إِنَّهُ لَنْ يَقُوتَكُمْ مِنْ أَمْرِهِ شَيْءٌ فَإِنَّهُ لَيْسَ سَنَهُ مَقَامٍ قَدْ هَلَكَ الْخُفُّ وَالْحَافِرُ فَارْجِعُوا وَلِيَنْظُرَ كُلُّ رَجُلٍ مِنْكُمْ مَنْ جَلِيسُهُ قَالَ حُذَيْفَةُ فَنَظَرْتُ عَنْ يَمِينِي فَضَرَبْتُ بِيَدِي فَقُلْتُ مَنْ أَنْتَ فَقَالَ مُعَاوِيَةُ فَقُلْتُ لِلَّذِي عَنْ يَسَارِي مَنْ أَنْتَ فَقَالَ سَهِيلُ بْنُ عَمْرٍو قَالَ حُذَيْفَةُ وَ أَقْبَلَ جُنْدُ اللَّهِ الْأَعْظَمُ فَقَامَ أَبُو سُفْيَانَ إِلَى رَاحِلَتِهِ ثُمَّ صَاحَ فِي قُرَيْشِ النَّجَاءِ النَّجَاءَ وَقَالَ طَلْحَةُ الْأَزْدِيُّ لَقَدْ زَادَكُمْ مُحَمَّدٌ بَشَرٌ ثُمَّ قَامَ إِلَى رَاحِلَتِهِ وَ صَاحَ فِي بَنِي أَشْجَعِ النَّجَاءِ النَّجَاءَ وَفَعَلَ عَمِيئَةُ بْنُ حِصْنٍ مِثْلَهَا ثُمَّ فَعَلَ الْحَارِثُ بْنُ عَوْفٍ الْمُزْنِيُّ مِثْلَهَا ثُمَّ فَعَلَ الْأَقْرَعُ بْنُ حَابِسٍ مِثْلَهَا وَ ذَهَبَ الْأَحْزَابُ وَ رَجَعَ حُذَيْفَةُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص فَأَخْبَرَهُ الْخَبَرَ وَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع إِنَّهُ كَانَ لَيْشِبُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

(۲) یهودی ای بعد از رحلت پیامبر ص بر اصحاب پیامبر ص وارد شد و اعتراض کرد که چرا شما همه فضیلتها را به پیامبر خودتان نسبت می دهید و امیرالمومنین ع به او پاسخ داد. فرازهایی از این روایت در جلسه ۱۷۰، حدیث ۱- <http://yekaye.ir/ya-1> و جلسه ۴۲۶ حدیث ۴- <http://yekaye.ir/al-ahzab-33-7> گذشت. در فرازی دیگر از این گفتگو آمده است: seen-036-79 یهودی گفت:

این هود است که خداوند او را با تندبادی بر دشمنانش پیروز کرد. آیا برای [حضرت] محمد ص چنین کاری کرده است؟ امیرالمومنین ع فرمود: بله و به حضرت محمد ص بالاتر از این را داد. همانا خداوند عز و جل در جنگ خندق او را در برابر دشمنانش با تندبادی یاری کرد هنگامی که تندبادی فرستاد که سنگریزه ها را بر سر آنان می ریخت و نیز لشکریانی که نمی دیدندش؛ پس خداوند متعال حضرت محمد ص را با هشت هزار فرشته یاری کرد و از این جهت او را بر حضرت هود ع برتری داد، که تندباد عاد، تندباد خشم بود؛ و تندباد حضرت محمد ص، تندباد رحمت؛ خداوند متعال می فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده اید! یاد کنید نعمت خدا بر شما را، آن گاه که لشکریانی به سوی شما آمدند و ما بر آنها تندبادی و [نیز] لشکریانی که آنها را نمی دیدید فرستادیم»

الإحتجاج على أهل اللجاج (للطبرسي)، ج ۱، ص ۲۱۲؛ روضه الواعظین، ج ۱، ص ۶۲

رَوَى عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ ع قَالَ: إِنَّ يَهُودِيًّا مِنْ يَهُودِ الشَّامِ وَ أَحْبَارِهِمْ كَانَ قَدْ قَرَأَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَالزَّبُورَ وَ صُحُفَ الْأَنْبِيَاءِ ع وَ عَرَفَ دَلَالَتَهُمْ جَاءَ إِلَى مَجْلِسٍ فِيهِ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ فِيهِمْ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ وَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَ ابْنُ مَسْعُودٍ وَ أَبُو سَعِيدٍ الْجُهَنِيُّ فَقَالَ يَا أُمَّةَ مُحَمَّدٍ مَا تَرَكْتُمْ لِنَبِيِّ دَرَجَةً وَ لَا لِمُرْسَلٍ فَضِيلَةً إِلَّا أَنْحَلْتُمُوهَا نَبِيِّكُمْ فَهَلْ تُجِيبُونَنِي عَمَّا أَسْأَلُكُمْ عَنْهُ؟ فَكَاعَ الْقَوْمُ عَنْهُ فَقَالَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع نَعَمْ مَا أُعْطِيَ اللَّهُ نَبِيًّا دَرَجَةً وَ لَا مُرْسَلًا فَضِيلَةً إِلَّا وَ قَدْ جَمَعَهَا لِمُحَمَّدٍ ص وَ زَادَ مُحَمَّدًا عَلَى الْأَنْبِيَاءِ أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً فَقَالَ لَهُ الْيَهُودِيُّ فَهَلْ أَنْتَ مُجِيبِي؟ ...

قَالَ لَهُ الْيَهُودِيُّ فَإِنَّ هَذَا هُوَ قَدْ انتَصَرَ اللَّهُ لَهُ مِنْ أَعْدَائِهِ بِالرَّيْحِ فَهَلْ لِمُحَمَّدٍ ص شَيْئًا مِنْ هَذَا؟ قَالَ لَهُ عَلِيُّ ع لَقَدْ كَانَ كَذَلِكَ وَ مُحَمَّدٌ ص أُعْطِيَ مَا هُوَ أَفْضَلُ مِنْ هَذَا إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ قَدْ انتَصَرَ لَهُ مِنْ أَعْدَائِهِ بِالرَّيْحِ يَوْمَ الْخَنْدَقِ إِذْ أُرْسِلَ عَلَيْهِمْ رِيحًا تَذِرُوهَ الْحَصَى وَ جُنُودًا لَمْ يَرَوْهَا فَزَادَ اللَّهُ تَعَالَى مُحَمَّدًا ص بِثَمَانِيَةِ أَلْفِ مَلَكٍ وَ فَضَّلَهُ عَلَى هُودٍ بِأَنَّ رِيحَ عَادٍ رِيحٌ سَخَطَ وَ رِيحُ مُحَمَّدٍ رِيحٌ رَحِمَهُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا».

تدبر

۱) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا»

در سوره احزاب، خداوند متعال ابتدا به پیامبرش دستور داد از کافر و منافق اطاعت مکن (و چند مورد از رسوم بی اعتبار اجتماعی را که باید با آن مخالفت شود، برشمرد) و از وحی اطاعت کن (و چند مورد از رسوم دینی را که باید برقرار شود، برشمرد)؛ و تاکید شد که در این راه از چیزی نترس که اگر بر خدا توکل کنی خدا تو را کفایت می کند. از این آیه تا آیه ۲۷ سراغ داستان جنگ احزاب می رود که نمونه ای عینی است از وضعیت دشوار مسلمانان و امداد الهی (یعنی همان که باید از کفار و منافقان اطاعت نکنند؛ و قبول کنند که خدا برایشان کافی است)، که چه بسا بتوان گفت آنچه در آیات قبل، در قالب یک بیانات کلی مطرح شد، در این آیات به نحو انضمامی و با گزارشی از واقعه ای عینی، ارائه می شود تا امکان فهم عینی تر آن دستورالعمل کلی بهتر مهیا شود.

۲) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ»

خدا حکایت جنگ احزاب را، که از دشوارترین وضعیت های مسلمانان، پس از تشکیل جامعه دینی بوده، با تعبیر «ای کسانی که ایمان آورده اید! به یاد آرید نعمت خدا بر شما را» یاد می کند.

پس،

شخص باید ایمان داشته باشد تا نعمت خدا را در اوج سختی ها ببیند.

...وَ إِنَّ هُودًا قَدْ انتَصَرَ اللَّهُ لَهُ مِنْ أَعْدَائِهِ بِالرَّيْحِ وَ انتَصَرَ لِمُحَمَّدٍ مِنْ أَعْدَائِهِ بِالرَّيْحِ يَوْمَ الْخَنْدَقِ إِذْ أُرْسِلَ عَلَيْهِمْ رِيحًا تَذِيرُ الْحصَى وَ جُنُودًا لَمْ يَرَوْهَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا

۳) «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ... فَأَرْسَلْنَا عَلَیْهِمْ رِیحاً وَ جُنُوداً ... وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِیراً»
 شرط دریافت امداد الهی، ایمان و تلاش است. (قرائتی، تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۵)

۴) «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَیْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَیْهِمْ رِیحاً وَ جُنُوداً لَّمْ تَرَوْهَا»
 خدا حکایت جنگ احزاب را، که از دشوارترین وضعیت‌های مسلمانان، پس از تشکیل جامعه دینی بوده، با تعبیر «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! به یاد آرید نعمت خدا بر شما را» یاد می‌کند.
 چرا؟

الف. معمولاً وقتی حال مومنان چنان است که پرداختن به مسائل جنبی و درگیری با مشکلات گوناگون آنها را از آرمان‌های اصلی زندگی‌شان دور می‌کند، این جمله که «اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَیْكُمْ» به کار می‌رود. (ایستاده در باد، ص ۱۶۷)
 ب. در منطق دینی، در دل هر سختی‌ای نعمت و گشایشی هست (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا؛ إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا؛ انشراح/۵-۶)
 گاه وضعیت دشوار به گونه‌ای است که یادمان می‌رود غرق بودن در نعمت الهی را؛ و این هشدار است برای چنین مواقعی.
 ج. توجه به وقایع دشواری مانند جنگ احزاب، که مسلمانان در محاصره کامل بودند و بر اساس شواهد مادی، هیچ عامل نجاتی نداشتند و خداوند چگونه آنها را در این جنگ پیروز کرد، تذکر به نعمتی است که اگر جدی گرفته شود، جامعه دینی از مشکلات پیش رو نخواهد ترسید و استقامت به خرج خواهد داد.
 د. ...

تأملی در وضعیت اجتماعی خویش

اگر گاه جامعه ما در برابر سختی‌ها کم می‌آورد، و تسلیم منطق کافران و منافقان می‌شود، چه اندازه ما آنها را با این منطق قرآنی آشنا کرده‌ایم؟ و چه اندازه برای نشستن این منطق در عمق جان انسانها تلاش نموده‌ایم؟
 چه اندازه خودمان این منطق را باور داریم؟ و در جانمان نشسته است؟

۵) «إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَیْهِمْ رِیحاً وَ جُنُوداً لَّمْ تَرَوْهَا»

در مورد امداد الهی، که شامل حال مومنان شد، علاوه بر تعبیر «تندباد»، تعبیر «جنود» را هم به کار برد. مقصود از این «جنود» چیست؟ و چرا چنین تعبیری به کار برد؟

الف. آنچه از جانب دشمن آمد، «جنود: لشکریان» بود. «پاسخ جنود را باید با جنود داد.» (قرائتی، تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۵)
 ب. می‌خواهد اشاره کند که این تندباد، لشکر خداست؛ نه صرفاً یک واقعه طبیعی که به طور تصادفی رخ داده است. یعنی «با اراده خداوند بادها هم سرباز می‌شوند» (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۵)
 ج. در کنار این تندباد، لشکریانی از فرشتگان هم در کار بودند.

در عالم، یک نظام طولی در کار است و یک نظام عرضی. نظام عرضی همان سلسله اسباب و علل مادی‌ای است که یکی در مقابل دیگری مطرح می‌شود. مثلاً یک اتاق را، ممکن است نور خورشید گرم کند، یا بخاری، یا شوفاژ و ... در اینجا علتها در عرض همدیگر هستند؛ و هیچکدام اثر خود را از دیگری نمی‌گیرد. اما نظام طولی، آنجایی است که علتها در طول همدیگرند، یعنی یکی کاملاً تحت‌الشعاع دیگری کار می‌کند و استقلالی از آن ندارد. مثلاً اینکه مطلبی می‌نویسم هم دستم در کار است و هم اراده من؛ اما دست من در طول اراده من کاری انجام می‌دهد.

آن گونه که از معارف دینی برمی‌آید امداد فرشتگان، از جنس نظام طولی است؛ یعنی این گونه نیست که کار آنها جایگزین کار ما بشود؛ بلکه ایمان و تلاش و کوشش ماست که امداد آنها را فرامی‌خواند (تدبر ۳). در واقع، تفاوت مومن و کافر در این است که کافر فقط روی اسباب و علل عرضی عالم حساب می‌کند، اما مومن می‌داند که تمام این نظام عرضی، در طول نظام دیگری قرار دارد که آنجا تدبیر اینجا را برعهده دارد (فَالْمُدَبِّرَاتِ أُمْرًا؛ نازعات/۵) و اگر وظیفه خود را درست انجام دهد، به ثمر رسیدن کار وی صرفاً بر اساس محاسبات مادی نمی‌باشد؛ از جای دیگری کار او پیش می‌رود، که آنجا، هم بر وضعیت او، و هم بر وضعیت دشمنان او مسلط است. (برای تفصیل بحث از نصرت در نظام طولی و عرضی، ر.ک: ایستاده در باد، ص ۱۵۰-۱۶۱)

د. تعبیر «جنود» در جایی است که نفرات جنگی و مبارزه و جنگ در کار باشد. خداوند با این تعبیر می‌خواهد اشاره کند که جنگ حق و باطل، یک جنگ واقعی و تمام عیار است که در تمام زندگی بشر کشیده شده است. اصرار قرآن بر استفاده از این کلمه و اینکه تمام آسمان و زمین را «جنود» خداوند می‌خواند «وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (فتح/۴ و ۷) «مَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ» (مدثر/۳۱) و بر مساله «دشمن» (چه دشمنی شیطان و چه دشمنان بیرونی) بسیار تاکید می‌کند [چنانکه ماده «عدو: دشمن» و مشتقات آن ۱۰۶ بار در قرآن کریم آمده است] نشان‌دهنده جدی بودن این مساله در زندگی ماست و کسی که این این منطق قرآنی را در محاسبات خود جدی نگیرد و نسبت به وجود دشمن آسوده‌خاطر باشد، دچار یک ساده‌اندیشی خطرناک است. (ایستاده در باد، ص ۱۶۳-۱۶۶)

و. ...

۶ «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا»

یاری خدا هم با عوامل کاملاً طبیعی انجام می‌شود (تندباد) و هم با عواملی که چه‌بسا دیده نشود (لشکریانی که آنها را نمی‌دیدند)

پس،

برای فهم نصرت الهی، حتماً روی عوامل ظاهری و عادی نباید حساب کرد، و حتی نباید انتظار داشت که لشکر خدا را که به یاری‌مان آمده، با چشم ظاهر ببینیم؛ البته آنها که اهل دل‌اند، دست نصرت خدا را در تمام مراحل تحولات جامعه دینی می‌بینند.

شهید مطهری از امام خمینی نقل می‌کند که «در یک جلسه خصوصی ایشان به من می‌گفت فلانی این ما نیستیم که چنین می‌کنیم. من دست خدا را به وضوح حس می‌کنم.» (آینده انقلاب اسلامی ایران، ص ۵۱)

رهبر معظم انقلاب اسلامی هم بارها فرمودند «لذا امام آن وقت -آن طور که به ما اطلاع دادند- فرموده بودند این انقلاب پیروز خواهد شد، چون نشانه‌ی حضور دست قدرتمند الهی است. یک وقت دیگری هم به خود من ایشان فرمودند، گفتند من در طول این انقلاب یک دست قدرتی را همیشه پشت این حرکت عظیم مردمی دیدم ... می‌خواهم این را عرض بکنم که در این جور حوادث که شما دست قدرت الهی را پشت سرش بوضوح می‌بینید و برکاتش را مشاهده می‌کنید، باید شکر کرد.»

(<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=34995> ۳/۹/۱۳۹۵)

(۷) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا»

در پایان این آیه تعبیر «و خدا همواره به آنچه انجام می‌دهید بیناست» را آورد تا:

الف. نشان دهد که اگر خدا یاری‌تان کرد، این گونه نبود که شما دست روی دست گذاشته بودید: ایمان و استقامت و عمل شما را دید و شما را یاری کرد.

ب. این احساس را در ما زنده کند که خدا ما را در سختی‌ها و تنگناها رها نمی‌کند و از ما غافل نیست، و آنچه برای ما رخ می‌دهد همه برخاسته از بصیرت و حکمت اوست. (ایستاده در باد، ص ۱۶۶-۱۶۷)

ثمره اخلاقی

اگر این را بفهمیم، دیگر نه برای خدا تعیین تکلیف می‌کنیم و نه با وقوع یا عدم وقوع این اتفاق یا آن اتفاق، ایمانمان دستخوش تحول خواهد شد.

به قول حافظ:

تو بندگی چو گدایان به شرط مزد مکن که دوست خود روش بنده پروری داند

<https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh177>

و نیز

گفتم که نوش لعلت ما را به آرزو کشت گفتا تو بندگی کن کو بنده پرور آید

<https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh231>

ج. ...

۴۲۹) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۰ إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ

بِاللَّهِ الظُّنُونَا ۱۳۹۶/۳/۸ ۳ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

هنگامی که از بالای [سرزمین] شما و از پایین تر از [شهر] شما آمدند و هنگامی که دیده‌ها حیران شد و دل‌ها به گلوگاه رسید و به خدا [چه] گمانهایی بردید!

شان نزول

۱) این آیات در داستان احزاب نازل شد^۱ و مطلب این گونه بود که قریش در سال پنجم هجری جمع شدند و در میان قبال عرب پیک فرستادند و همه را به جنگ با رسول الله ص تحریک کردند و لشکری حدود ده هزار نفر گردآوردند که همراهشان قبایل کنانه و سلیم و فزازه هم حضور داشت؛ و رسول الله قبلاً در غزوه‌ای بنی‌نضیر را که گروه مهمی از یهودیان (از نسل حضرت هارون ع) بودند ملزم به خروج از مدینه کرده بود و آنها در منطقه خیبر ساکن شده بودند، رئیس آنها حی بن اخطب بود؛ وی نیز نزد قریش در مکه رفت و گفت محمد ص هم شما را آواره کرده و هم ما را، و پسرعموهای ما، بنی‌قینقاع را هم آواره کرده، پس شما بگردید و هم‌پیمانان را جمع کنید ما هم در یثرب هفتصد جنگجو از هم‌مسلمک‌هایمان داریم، یعنی یهودیان بنی‌قریظه، که فعلاً بین آنها و محمد ص عهد و پیمانی بسته شده و من آنها را وادار به نقض پیمان می‌کنم تا همراه ما شوند و شما از بالا به آنها هجوم برید و آنها هم از پایین. و جایگاه بنی‌قریظه در فاصله دو میلی مدینه بود و جایگاهی بود که به آن چاه مطلب می‌گفتند. حی بن اخطب بقدری با آنها اصرار ورزید و همراهشان این طرف و آن طرف رفت که حدود ۱۰ هزار نفر از قبایل قریش و کنانه جمع شدند و اقرع بن حابس با قومهش و عباس بر مرداس هم با قبيله بنی‌سلیم آمدند.^۲

۱. نقل مرحوم طبرسی از این واقعه چنین است:

ذکر محمد بن کعب القرظی و غیره من أصحاب السیر قالوا کان من حدیث الخندق أن نفراً من اليهود منهم سلام بن أبي الحقيق و حی بن أخطب فی جماعة من بنی النضیر الذین أجالهم رسول الله ص خرجوا حتی قدموا علی قریش بمكة فدعوههم إلى حرب رسول الله ص و قالوا إنا سنكون معكم عليهم حتی نستأصلهم فقالت لهم قریش یا معشر اليهود إنکم أهل الكتاب الأول فديننا خير أم دين محمد قالوا بل دينکم خير من دينه فأنتم أولى بالحق منه فهم الذین أنزل الله فيهم ألم تر إلى الذین أوتوا نصيباً من الكتاب يؤمنون بالجبت والطاغوت و يقولون للذین کفروا هؤلاء أهدى من الذین آمنوا سبيلاً إلى قوله و کفی بجهنم سعيراً فسر قریش ما قالوا و نشطوا لما دعوههم إليه فأجمعوا لذلك و اتعدوا له ثم خرج أولئك النفر من اليهود حتی جاءوا غطفان فدعوههم إلى حرب رسول الله ص و أخبروهم أنهم سيكونون معهم علیه ص و إن قریشا قد بايعوهم علی ذلك فأجابوهم فخرجت قریش و قائدهم أبو سفیان بن حرب و خرجت غطفان و قائدها عيينة بن حصين بن حذيفة بن بدر فی فزارة و الحرث بن عوف فی بنی مرة و مسعر بن جبلة الأشجعی فیمن تابعه من أشجع و كتبوا إلى حلفائهم من بنی أسد فأقبل طليحة فی من اتبعه من بنی أسد و هما حليفان أسد و غطفان و كتب قریش إلى رجال من بنی سلیم فأقبل أبو الأعور السلمی فیمن اتبعه من بنی سلیم مدداً لقریش (مجمع البيان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۵۳۳)

۲. و قوله: یا أيها الذین آمنوا اذكروا نعمة الله علیکم إذ جاءتکم جنود فارسلنا علیهم ریحاً و جنوداً لم تروها و کان الله بما تعملون بصيراً إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ الْآیةُ فَإِنَّهَا نَزَلَتْ فی قصة الأحزاب من قریش و العرب الذین تحزبوا علی رسول الله ص،

قَالَ: وَ ذَلِكَ أَنَّ قُرَيْشًا تَجَمَّعَتْ فِي سَنَةِ خَمْسٍ مِنَ الْهَجْرَةِ وَ سَارُوا فِي الْعَرَبِ وَ جَلَبُوا وَ اسْتَفْزَوْهُمْ لِحَرْبِ رَسُولِ اللَّهِ ص فَوَافُوا فِي عَشْرَةِ آلَافٍ وَ مَعَهُمْ كِنَانَةٌ وَ سُلَيْمٌ وَ فَزَارَهُ، وَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص حِينَ أَجْلَى بَنِي النَّضِيرِ وَ هُمْ بَطْنٌ مِنَ الْيَهُودِ مِنَ الْمَدِينَةِ وَ كَانَ رِئِيسُهُمْ حَيِيُّ بْنُ أَخْطَبَ وَ هُمْ يَهُودٌ مِنْ بَنِي هَارُونَ ع فَلَمَّا أَجْلَاهُمْ مِنَ الْمَدِينَةِ صَارُوا إِلَى خَيْبَرَ وَ خَرَجَ حَيُّ بْنُ أَخْطَبَ وَ هُمْ إِلَى قُرَيْشٍ بِمَكَّةَ وَ قَالَ لَهُمْ إِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ وَتَرَكُمُ وَ وَتَرْنَا وَ أَجْلَانَا مِنَ الْمَدِينَةِ مِنْ دِيَارِنَا وَ أَمْوَالِنَا وَ أَجْلَى بَنِي عَمْنَانَ بَنِي قَيْنَقَاقَ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ وَ اجْتَمَعُوا حُلَفَاءَكُمْ وَ غَيْرَهُمْ حَتَّى نَسِيرَ إِلَيْهِمْ فَإِنَّهُ قَدْ بَقِيَ مِنْ قَوْمِي بِبَثْرَبِ سَبْعُمِائَةٍ مُقَاتِلٍ وَ هُمْ بَنُو قُرَيْظَةَ وَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مُحَمَّدٍ عَهْدٌ وَ مِيثَاقٌ وَ أَنَا أَحْمِلُهُمْ عَلَى نَقْضِ الْعَهْدِ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مُحَمَّدٍ ص وَ يَكُونُونَ مَعَنَا عَلَيْهِمْ فَتَاتُونَهُ أَنْتُمْ مِنْ فَوْقُ وَ هُمْ مِنْ أَسْفَلٍ. وَ كَانَ مَوْضِعُ بَنِي قُرَيْظَةَ مِنَ الْمَدِينَةِ عَلَى قَدَرِ مِيلَيْنِ وَ هُوَ الْمَوْضِعُ الَّذِي يُسَمَّى بَثْرَ الْمُطَلَبِ، فَلَمَّ يَزَلْ يَسِيرُ مَعَهُمْ حَيُّ بْنُ أَخْطَبَ فِي قَبَائِلِ الْعَرَبِ حَتَّى اجْتَمَعُوا قَدَرِ عَشْرَةِ آلَافٍ مِنْ قُرَيْشٍ وَ كِنَانَةٍ وَ الْأَفْرَعِ بْنِ حَابِسٍ فِي قَوْمِهِ وَ عَبَّاسِ بْنِ مِرْدَاسٍ فِي بَنِي سُلَيْمٍ.

آنچه در متن آمد، فقط فقره فوق بود که مربوط به به «شروع واقعه و تبانی یهود و قریش»؛ اما بد نیست که یکبار مروری بر کل ماقع را از تفسیر قمی مرور کنیم:

کندن خندق و وقایع آن

فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ ص فَاسْتَشَارَ أَصْحَابَهُ وَ كَانُوا سَبْعُمِائَةً رَجُلًا، فَقَالَ سَلْمَانُ الْفَارِسِيُّ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ الْقَلِيلَ لَا يُقَاوِمُ الْكَثِيرَ فِي الْمُطَاوَلَةِ قَالَ: فَمَا نَصْنَعُ قَالَ: نَحْفِرُ خَنْدَقًا يَكُونُ بَيْنَنَا وَ بَيْنَهُمْ حِجَابًا فَيَمْكِنُكَ مِنْهُمْ فِي الْمُطَاوَلَةِ، وَ لَا يُمْكِنُهُمْ أَنْ يَأْتُونَا مِنْ كُلِّ وَجْهِ فَإِنَّا كُنَّا مَعَاشِرَ الْعَجَمِ فِي بِلَادِ فَارِسٍ إِذَا دَهَمْنَا دَهُمًا مِنْ عَدُوِّنَا نَحْفِرُ الْخَنْدَاقَ فَيَكُونُ الْحَرْبُ مِنْ مَوَاضِعَ مَعْرُوفَةٍ، فَتَزَلْ جَبْرِئِيلُ ع عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ص فَقَالَ: أَشَارَ سَلْمَانُ بِصَوَابٍ، فَأَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ ص بِحَفْرِهِ مِنْ نَاحِيَةِ أُحُدٍ إِلَى رَائِحٍ [رَائِحٍ] وَ جَعَلَ عَلَى كُلِّ عَشْرِينَ خُطْوَةً وَ ثَلَاثِينَ خُطْوَةً قَوْمًا مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ يَحْفَرُونَهُ، فَأَمَرَ فَحُمِلَتِ الْمَسَاحِي وَ الْمَعَاوِلُ وَ بَدَأَ رَسُولُ اللَّهِ وَ أَخَذَ مَعَوْلًا فَحَفَرَ فِي مَوْضِعِ الْمُهَاجِرِينَ بِنَفْسِهِ وَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع يَنْقُلُ التُّرَابَ مِنَ الْحُفْرِ حَتَّى عَرَقَ رَسُولُ اللَّهِ ص وَ عِيِيَ وَ قَالَ لَا عَيْشَ إِلَّا عَيْشُ الْآخِرَةِ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلْأَنْصَارِ وَ الْمُهَاجِرِينَ فَلَمَّا نَظَرَ النَّاسُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص يَحْفِرُ اجْتَهَدُوا فِي الْحَفْرِ وَ نَقَلُوا التُّرَابَ

۱. معجزه: وعده پیروزی بر ایران و روم

فَلَمَّا كَانَ فِي الْيَوْمِ الثَّانِي بَكَرُوا إِلَى الْحَفْرِ وَ قَعَدَ رَسُولُ اللَّهِ ص فِي مَسْجِدِ الْفَتْحِ فَبَيْنَا الْمُهَاجِرُونَ وَ الْأَنْصَارُ يَحْفَرُونَ إِذْ عَرَضَ لَهُمْ جَبَلٌ لَمْ تَعْمَلِ الْمَعَاوِلُ فِيهِ، فَبَعَثُوا جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيَّ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص يُعَلِّمُهُ بِذَلِكَ، قَالَ جَابِرٌ: فَجِئْتُ إِلَى الْمَسْجِدِ وَ رَسُولُ اللَّهِ مُسْتَلْقٍ عَلَى قَفَاهُ وَ رِدَاؤُهُ تَحْتَ رَأْسِهِ وَ قَدْ شَدَّ عَلَى بَطْنِهِ حِجْرًا، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّهُ قَدْ عَرَضَ لَنَا جَبَلٌ لَمْ تَعْمَلِ الْمَعَاوِلُ فِيهِ فَقَامَ مُسْرِعًا حَتَّى جَاءَهُ ثُمَّ دَعَا بَمَاءٍ فِي إِنَاءٍ فَغَسَلَ وَجْهَهُ وَ ذِرَاعَيْهِ وَ مَسَحَ عَلَى رَأْسِهِ وَ رَجُلَيْهِ ثُمَّ شَرِبَ وَ مَجَّ مِنْ ذَلِكَ الْمَاءِ فِي فِيهِ ثُمَّ صَبَّهُ عَلَى الْحَجَرِ ثُمَّ أَخَذَ مَعَوْلًا فَضَرَبَ ضَرْبَةً فَبَرَقَتْ بَرَقَةٌ فَنَظَرْنَا فِيهَا إِلَى قُصُورِ الشَّامِ، ثُمَّ ضَرَبَ أُخْرَى فَبَرَقَتْ بَرَقَةٌ فَنَظَرْنَا فِيهَا إِلَى قُصُورِ الْمَدَائِنِ، ثُمَّ ضَرَبَ أُخْرَى فَبَرَقَتْ بَرَقَةٌ أُخْرَى فَنَظَرْنَا فِيهَا إِلَى قُصُورِ الْيَمَنِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَمَا إِنَّهُ سَيَفْتَحُ اللَّهُ عَلَيْكُمْ هَذِهِ الْمَوَاطِنَ الَّتِي بَرَقَتْ فِيهَا الْبَرْقُ. ثُمَّ أَنْهَالَ عَلَيْنَا الْجَبَلَ كَمَا يَنْهَالُ الرَّمْلُ،

۲. معجزه: مهمانی جابر

فَقَالَ جَابِرٌ: فَعَلِمْتُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ مَقُودٍ [مُقَوٍّ] أَيْ جَائِعٌ لَمَّا رَأَيْتُ عَلَى بَطْنِهِ الْحَجَرَ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ هَلْ لَكَ فِي الْغَدَاءِ قَالَ: مَا عِنْدَكَ يَا جَابِرُ فَقُلْتُ: عَنَاقٌ وَ صَاعٌ مِنْ شَعِيرٍ فَقَالَ: تَقَدَّمْ وَ أَصْلَحْ مَا عِنْدَكَ، قَالَ: فَجِئْتُ إِلَى أَهْلِي فَأَمَرْتُهَا فَطَحَنَتِ الشَّعِيرَ وَ ذَبَحَتِ الْعِزَّ وَ سَلَخَتْهَا وَ أَمَرْتُهَا أَنْ تَخْبِزَ وَ تَطْبِخَ وَ تَشْوِي، فَلَمَّا فَرَعْتُ مِنْ ذَلِكَ جِئْتُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص فَقُلْتُ: يَا أَبِی أَنْتَ وَ أُمِّی يَا رَسُولَ اللَّهِ قَدْ فَرَعْنَا فَاحْضَرْ مَعَنَا أَحَبِّتْ، فَقَامَ ص إِلَى شَفِيرِ الْخَنْدَقِ ثُمَّ قَالَ: مَعَاشِرَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ أَجِيبُوا جَابِرًا قَالَ جَابِرٌ: وَ كَانَ فِي الْخَنْدَقِ سَبْعُمِائَةُ رَجُلٍ فَخَرَجُوا كُلُّهُمْ ثُمَّ لَمْ يَمَرَّ بِأَحَدٍ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ إِلَّا قَالَ أَجِيبُوا جَابِرًا، قَالَ جَابِرٌ: فَتَقَدَّمْتُ وَ قُلْتُ لِأَهْلِي:

وَ اللَّهُ قَدْ أَتَاكَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ ص بِمَا لَا قَبْلَ لَكَ بِهِ، فَقَالَتْ: أَعْلَمْتُهُ أَنْتَ بِمَا عِنْدَنَا قَالَ: نَعَمْ قَالَتْ: هُوَ أَعْلَمُ بِمَا أَتَى، قَالَ جَابِرٌ: فَدَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ ص فَظَنَرُ فِي الْقَدَرِ ثُمَّ قَالَ: اغْرِفِي وَ أَبْقِي ثُمَّ نَظَرَ فِي التَّنُورِ ثُمَّ قَالَ: أَخْرِجِي وَ أَبْقِي ثُمَّ دَعَا بِصَحْفَةٍ فَشَرَدَ فِيهَا وَ غَرَفَ، فَقَالَ: يَا جَابِرُ ادْخُلْ عَلَى عَشْرَةِ فَادْخُلْتُ عَشْرَةَ فَأَكَلُوا حَتَّى نَهَلُوا وَ مَا يُرَى فِي الْقَصْعَةِ إِلَّا أَثَارُ أَصَابِعِهِمْ ثُمَّ قَالَ: يَا جَابِرُ عَلَى بِالذَّرَّاعِ فَاتَيْتُهُ بِالذَّرَّاعِ فَأَكَلُوهُ ثُمَّ قَالَ: ادْخُلْ عَلَى عَشْرَةِ فَادْخُلُوا فَأَكَلُوا حَتَّى نَهَلُوا وَ مَا يُرَى فِي الْقَصْعَةِ إِلَّا أَثَارُ أَصَابِعِهِمْ، ثُمَّ قَالَ: عَلَى بِالذَّرَّاعِ فَأَكَلُوا وَ خَرَجُوا ثُمَّ قَالَ: ادْخُلْ عَلَى عَشْرَةِ فَادْخُلْتُهُمْ فَأَكَلُوا حَتَّى نَهَلُوا وَ لَمْ

يُرِ فِي الْقُصَّةِ إِلَّا آثَارُ أَصَابِعِهِمْ ثُمَّ قَالَ: يَا جَابِرُ عَلَى بِالذَّرَاعِ فَاتَيْتُهُ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَمْ لِلشَّاءِ مِنْ ذِرَاعٍ قَالَ: ذِرَاعَانِ، فَقُلْتُ: وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ نَبِيًّا لَقَدْ أَتَيْتَكَ بِثَلَاثَةِ، فَقَالَ: أَمَا لَوْ سَكَتَ يَا جَابِرُ لَأَكَلُوا النَّاسُ كُلُّهُمْ مِنَ الذَّرَاعِ، قَالَ جَابِرٌ: فَأَقْبَلْتُ أَدْخُلُ عَشْرَةَ عَشْرَةَ فَدَخَلُوا فَيَاكُلُونَ حَتَّى أَكَلُوا كُلُّهُمْ وَبَقِيَ وَاللَّهِ لَنَا مِنْ ذَلِكَ الطَّعَامِ مَا عَشْنَا بِهِ أَيَّامًا.

٣. تقسيم كار كندن خندق

قَالَ: وَ حَفَرَ رَسُولُ اللَّهِ صِ الخَنْدَقَ وَ جَعَلَ لَهُ ثَمَانِيَةَ أَبْوَابٍ وَ جَعَلَ عَلَى كُلِّ بَابٍ رَجُلًا مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ مَعَ جَمَاعَةٍ يَحْفَظُونَهُ وَ قَدِمَتْ قُرَيْشٌ وَ كِنَانَةٌ وَ سُلَيْمٌ وَ هِلَالٌ فَتَزَلُّوا الرِّغَابَةَ

اغفال بنی قریظه و عهدشکنی آنها

فَفَرَّغَ رَسُولُ اللَّهِ صِ مِنْ حَفْرِ الخَنْدَقِ قَبْلَ قُدُومِ قُرَيْشٍ بِثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، فَأَقْبَلَتْ قُرَيْشٌ وَ مَعَهُمْ حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبَ فَلَمَّا نَزَلُوا الْعَقِيقَ جَاءَ حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبَ إِلَى بَنِي قُرَيْظَةَ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ وَ كَانُوا فِي حِصْنِهِمْ قَدْ تَمَسَّكُوا بِعَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صِ، فَدَقَّ بَابَ الْحِصْنِ فَسَمِعَ كَعْبُ بْنُ أَسَدٍ قَرْعَ الْبَابِ فَقَالَ لَأَهْلِهِ: هَذَا أَخُوكَ قَدْ شَامَ قَوْمَهُ وَ جَاءَ الْآنَ يَشَامُنَا وَ يَهْلِكُنَا وَ يَأْمُرُنَا بِنَقْضِ الْعَهْدِ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ مُحَمَّدٍ وَ قَدْ وَفَى لَنَا مُحَمَّدٌ وَ أَحْسَنَ جَوَارِنَا فَتَزَلَّ إِلَيْهِ مِنْ غُرْفَتِهِ فَقَالَ لَهُ: مَنْ أَنْتَ قَالَ: حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبَ قَدْ جِئْتُكَ بَعِزُّ الدَّهْرِ، فَقَالَ كَعْبٌ: بَلْ جِئْتَنِي بِذُلِّ الدَّهْرِ، فَقَالَ: يَا كَعْبُ هَذِهِ قُرَيْشٌ فِي قَادَتِهَا وَ سَادَتِهَا قَدْ نَزَلَتْ بِالْعَقِيقِ مَعَ حُلَفَائِهِمْ مِنْ كِنَانَةٍ وَ هَذِهِ فِزَارَةٌ مَعَ قَادَتِهَا وَ سَادَتِهَا قَدْ نَزَلَتْ الرِّغَابَةَ [الرِّغَابَةُ] وَ هَذِهِ سُلَيْمٌ وَ غَيْرُهُمْ قَدْ نَزَلُوا حِصْنَ بَنِي ذُبْيَانَ وَ لَا يُفْلِتُ مُحَمَّدٌ وَ أَصْحَابُهُ مِنْ هَذَا الْجَمْعِ أَبَدًا فَافْتَحَ الْبَابَ وَ انْقَضَ الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَكَ وَ بَيْنَ مُحَمَّدٍ، فَقَالَ كَعْبٌ: لَسْتُ بِفَاتِحٍ لِكَ الْبَابِ أَرْجِعْ مِنْ حَيْثُ جِئْتَ فَقَالَ حَبِيبٌ: مَا يَمْنَعُكَ مِنْ فَتْحِ الْبَابِ إِلَّا حَشِيشتُكَ [حَشِيشتُكَ] الَّتِي فِي التَّنُورِ تَخَافُ أَنْ أَشْرَكَكَ فِيهَا فَافْتَحَ فَإِنَّكَ آمِنٌ مِنْ ذَلِكَ، فَقَالَ لَهُ كَعْبٌ: لَعَنَكَ اللَّهُ قَدْ دَخَلْتَ عَلَى مِنْ بَابٍ دَقِيقٍ ثُمَّ قَالَ: افْتَحُوا لَهُ الْبَابَ، فَفَتَحُوا لَهُ الْبَابَ، فَقَالَ:

وَيَلْكَ يَا كَعْبُ انْقَضِ الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَكَ وَ بَيْنَ مُحَمَّدٍ وَ لَا تَرُدَّ رَأْيِي فَإِنَّ مُحَمَّدًا لَا يُفْلِتُ مِنْ هَذَا الْجَمْعِ أَبَدًا فَإِنْ فَاتَكَ هَذَا الْوَقْتُ لَا تُدْرِكُ مِثْلَهُ أَبَدًا، قَالَ: وَ اجْتَمَعَ كُلُّ مَنْ كَانَ فِي الْحِصْنِ مِنْ رُؤَسَاءِ الْيَهُودِ مِثْلَ غَزَالِ بْنِ شَمُولٍ وَ يَاسِرِ بْنِ قَيْسٍ وَ رِفَاعَةَ بْنِ زَيْدٍ وَ الزُّبَيْرِ بْنِ يَاطَا فَقَالَ لَهُمْ كَعْبٌ: مَا تَرَوْنَ قَالُوا: أَنْتَ سَيِّدُنَا وَ الْمُطَاعُ فِينَا وَ أَنْتَ صَاحِبُ عَهْدِنَا فَإِنْ نَقَضْتَ نَقَضْنَا وَ إِنْ أَقَمْتَ أَقَمْنَا مَعَكَ وَ إِنْ خَرَجْتَ خَرَجْنَا مَعَكَ، فَقَالَ الزُّبَيْرُ بْنُ يَاطَا وَ كَانَ شَيْخًا كَبِيرًا مُجْرِبًا قَدْ ذَهَبَ بَصَرُهُ. قَدْ قَرَأْتُ التَّوْرَةَ الَّتِي أَنْزَلَهَا اللَّهُ فِي سَفَرِنَا بِأَنَّهُ يَبْعَثُ نَبِيًّا فِي آخِرِ الزَّمَانِ يَكُونُ مَخْرَجُهُ بِمَكَّةَ وَ مُهَاجَرَتُهُ بِالْمَدِينَةِ إِلَى الْبَحِيرَةِ يَرْكَبُ الْحِمَارَ الْعَرَبِيَّ وَ يَلْبَسُ الشَّمْلَةَ وَ يَجْتَرِي بِالْكُسَيْرَاتِ وَ التَّمِيرَاتِ وَ هُوَ الضَّحُوكُ الْقِتَالُ فِي عَيْنِيهِ حُمْرَةٌ وَ بَيْنَ كَتِفَيْهِ خَاتَمُ النُّبُوَّةِ يَضَعُ سَيْفَهُ عَلَى عَاتِقِهِ لَا يُبَالِي مَنْ لَاقَاهُ يَبْلُغُ سُلْطَانَهُ مُنْقَطِعَ الْخَفِّ وَ الْحَافِرِ فَإِنْ كَانَ هَذَا هُوَ فَلَا يَهُولُنَّهُ هَؤُلَاءِ وَ جَمْعُهُمْ وَ لَوْ نَاوَتْهُ هَذِهِ الْجِبَالُ الرَّوَاسِي لَغَلَبَهَا فَقَالَ حَبِيبٌ: لَيْسَ هَذَا ذَلِكَ وَ ذَلِكَ النَّبِيُّ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ هَذَا مِنَ الْعَرَبِ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ وَ لَا يَكُونُ بَنُو إِسْرَائِيلَ أَتْبَاعًا لَوْلَدِ إِسْمَاعِيلَ أَبَدًا لَأَنَّ اللَّهَ قَدْ فَضَّلَهُمْ عَلَى النَّاسِ جَمِيعًا وَ جَعَلَ مِنْهُمْ النُّبُوَّةَ وَ الْمُلْكَ وَ قَدْ عَهِدَ إِلَيْنَا مُوسَى الْآلَا نُوْمِنُ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِينَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ وَ لَيْسَ مَعَ مُحَمَّدٍ آيَةٌ وَ إِنَّمَا جَمْعُهُمْ جَمْعًا وَ سَحَرُهُمْ وَ يُرِيدُ أَنْ يَغْلِبَهُمْ بِذَلِكَ، فَلَمْ يَزَلْ يَقْلِبُهُمْ عَنْ رَأْيِهِمْ حَتَّى أَجَابُوهُ فَقَالَ لَهُمْ أَخْرِجُوا الْكِتَابَ الَّذِي بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ مُحَمَّدٍ فَاخْرُجُوهُ فَآخَذَهُ حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبَ وَ مَزَقَهُ وَ قَالَ قَدْ وَقَعَ الْأَمْرُ فَتَجَهَّزُوا وَ تَهَيَّأُوا لِلْقِتَالِ.

وَ بَلَغَ رَسُولُ اللَّهِ صِ ذَلِكَ فَغَمَّهُ غَمًّا شَدِيدًا وَ فَرَعَ أَصْحَابَهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صِ لِسَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ وَ أُسَيْدِ بْنِ حُصَيْنٍ وَ كَانَا مِنَ الْأَوْسِ وَ كَانَتْ بَنُو قُرَيْظَةَ حُلَفَاءَ الْأَوْسِ فَقَالَ لَهُمَا: أَتَيْتَا بَنِي قُرَيْظَةَ فَانْظُرُوا مَا صَنَعُوا فَإِنْ كَانُوا نَقَضُوا الْعَهْدَ فَلَا تَعْلَمَا أَحَدًا إِذَا رَجَعْتُمَا إِلَيَّ وَ قُولَا عِضْلٌ وَ الْفَارَةُ [الْفَارَةُ] فَجَاءَ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ وَ أُسَيْدُ بْنُ حُصَيْنٍ إِلَى بَابِ الْحِصْنِ فَأَشْرَفَ عَلَيْهِمَا كَعْبٌ مِنَ الْحِصْنِ فَشَتَمَ سَعْدًا وَ شَتَمَ رَسُولَ اللَّهِ صِ فَقَالَ لَهُ سَعْدٌ: إِنَّمَا أَنْتَ تَعْلَبُ فِي جُحْرِ لُؤْلُؤِينَ قُرَيْشًا وَ لِيُحَاصِرَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ صِ وَ لِيُزِيلَنَّكَ عَلَى الصَّغَرِ وَ الْقِمَاعِ [الْقِمَاعُ] وَ لِيُضْرِبَنَّ عُنُقَكَ، ثُمَّ رَجَعَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صِ فَقَالَا عِضْلٌ وَ الْفَارَةُ [الْفَارَةُ] فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صِ لِعُنَاءٍ نَحْنُ أَمْرَانَهُمْ بِذَلِكَ وَ ذَلِكَ أَنَّهُ كَانَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صِ عُبُودٌ لِقُرَيْشٍ يَتَجَسَّسُونَ خَبْرَهُ وَ كَانَتْ عِضْلٌ وَ الْفَارَةُ [الْفَارَةُ] قَبِيلَتَيْنِ مِنَ الْعَرَبِ دَخَلَا فِي الْإِسْلَامِ ثُمَّ غَدَرَا فَكَانَ إِذَا غَدَرَ أَحَدٌ ضُرِبَ بِهَذَا الْمَثَلِ فَيُقَالُ عِضْلٌ وَ الْفَارَةُ [الْفَارَةُ].

تفرقه انداختن بین قریش و بنی قریظه

وَرَجَعَ حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبٍ إِلَى أَبِي سُفْيَانَ وَفُرَيْشٍ فَأَخْبَرَهُمْ بِنَقْضِ بَنِي قُرَيْظَةَ الْعَهْدِ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ ص فَفَرَحَتْ فُرَيْشٌ بِذَلِكَ فَلَمَّا كَانَ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ جَاءَ نَعِيمُ بْنُ مَسْعُودٍ الْأَشْجَعِي إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص وَ قَدْ كَانَ أَسْلَمَ قَبْلَ قُدُومِ فُرَيْشٍ بِنِثْلَاةِ أَيَّامٍ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ قَدْ آمَنْتُ بِاللَّهِ وَ صَدَقْتُكَ وَ كَتَمْتُ إِيْمَانِي عَنِ الْكُفْرَةِ فَإِنْ أَمَرْتَنِي أَنْ أَتِيكَ بِنَفْسِي وَ أَنْصُرَكَ بِنَفْسِي فَعَلْتُ وَ إِنْ أَمَرْتَ أَنْ أَخْذُلَ بَيْنَ الْيَهُودِ وَ بَيْنَ فُرَيْشٍ فَعَلْتُ حَتَّى لَا يَخْرُجُوا مِنْ حَصْنِهِمْ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَخْذُلْ بَيْنَ الْيَهُودِ وَ فُرَيْشٍ فَإِنَّهُ أَوْفَعُ عِنْدِي، قَالَ: فَتَأَذَّنْ لِي أَنْ أَقُولَ فِيكَ مَا أُرِيدُ، قَالَ قُلْ مَا بَدَأَ لَكَ، فَجَاءَ إِلَى أَبِي سُفْيَانَ فَقَالَ لَهُ: تَعْرِفُ مَوَدَّتِي لَكُمْ وَ نَصْحِي وَ مُحِبَّتِي أَنْ يَنْصُرَكُمْ اللَّهُ عَلَى عَدُوِّكُمْ وَ قَدْ بَلَغَنِي أَنَّ مُحَمَّدًا قَدْ وَافَقَ الْيَهُودَ أَنْ يَدْخُلُوا بَيْنَ عَسْكَرِكُمْ وَ يَمِيلُوا عَلَيْكُمْ وَ وَعَدَهُمْ إِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ أَنْ يَرُدَّ عَلَيْهِمْ جَنَاحَهُمُ الَّذِي قَطَعَهُ لِبَنِي النَّضِيرِ وَ قَيْنَقَاعَ فَلَا أَرَى لَكُمْ أَنْ تَدْعُوهُمْ يَدْخُلُوا فِي عَسْكَرِكُمْ حَتَّى تَأْخُذُوا مِنْهُمْ رَهْنًا تَبْعَثُوا بِهِمْ إِلَى مَكَّةَ فَتَأْمِنُوا مَكْرَهُمْ وَ غَدْرَهُمْ، فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ وَفَكَكَ اللَّهُ وَ أَحْسَنَ جَزَاكَ مِثْلُكَ أَهْدَى النَّصَائِحِ وَ لَمْ يَعْلَمْ أَبُو سُفْيَانَ بِإِسْلَامِ نَعِيمٍ وَ لَا أَحَدٍ مِنَ الْيَهُودِ، ثُمَّ جَاءَ مِنْ فَوْرِهِ ذَلِكَ إِلَى بَنِي قُرَيْظَةَ فَقَالَ: يَا كَعْبُ تَعْلَمُ مَوَدَّتِي لَكُمْ وَ قَدْ بَلَغَنِي أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ قَالَ تَخْرُجُ هَؤُلَاءِ الْيَهُودُ فَنَضْعُهُمْ فِي نَحْرِ مُحَمَّدٍ فَإِنْ ظَفَرُوا كَانَ الذِّكْرُ لَنَا دُونَهُمْ وَ إِنْ كَانَتْ عَلَيْنَا كَانُوا هَؤُلَاءِ مَقَادِيمَ الْحَرْبِ فَلَا أَرَى لَكُمْ أَنْ تَدْعُوهُمْ يَدْخُلُوا عَسْكَرَكُمْ حَتَّى تَأْخُذُوا مِنْهُمْ عَشْرَةَ مِنْ أَشْرَافِهِمْ يَكُونُونَ فِي حَصْنِكُمْ إِنَّهُمْ إِنْ لَمْ يَظْفَرُوا بِمُحَمَّدٍ لَمْ يَبْرَحُوا حَتَّى يَرُدُّوا عَلَيْكُمْ عَهْدَكُمْ وَ عَقْدَكُمْ بَيْنَ مُحَمَّدٍ وَ بَيْنَكُمْ لِأَنَّهُ إِنْ وَلَّتْ فُرَيْشٌ وَ لَمْ يَظْفَرُوا بِمُحَمَّدٍ غَزَاكُمْ مُحَمَّدٌ فَيَقْتُلُكُمْ فَقَالُوا: أَحْسَنْتَ وَ أَبْلَغْتَ فِي النَّصِيحَةِ لَا نَخْرُجُ مِنْ حَصْنِنَا حَتَّى نَأْخُذَ مِنْهُمْ رَهْنًا يَكُونُونَ فِي حَصْنِنَا.

مواجهه احزاب با خندق و كشته شدن عمرو به دست اميرالمومنين

وَ أَقْبَلَتْ فُرَيْشٌ فَلَمَّا نَظَرُوا إِلَى الْخَنْدَقِ قَالُوا: هَذِهِ مَكِيدَةٌ مَا كَانَتْ الْعَرَبُ تَعْرِفُهَا قَبْلَ ذَلِكَ فَقِيلَ لَهُمْ هَذَا مِنْ تَدْبِيرِ الْفَارِسِيِّ الَّذِي مَعَهُ فَوَاقِي عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ وَ هُبَيْرَةُ بْنُ وَهَبٍ وَ ضِرَارُ بْنُ الْخَطَّابِ إِلَى الْخَنْدَقِ وَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص قَدْ صَفَّ أَصْحَابَهُ بَيْنَ يَدَيْهِ فَصَاحُوا بِخِيلِهِمْ حَتَّى طَفَرُوا الْخَنْدَقَ إِلَى جَانِبِ رَسُولِ اللَّهِ ص فَصَارُوا أَصْحَابَ رَسُولِ اللَّهِ ص كُلُّهُمْ خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ قَدِمُوا رَسُولُ اللَّهِ ص بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ قَالَ رَجُلٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ هُوَ فُلَانٌ لِرَجُلٍ بِجَنَبِهِ مِنْ إِخْوَانِهِ: أَمَا تَرَى هَذَا الشَّيْطَانَ عَمَرُوا لَا وَ اللَّهُ مَا يُفْلِتُ مِنْ يَدَيْهِ أَحَدٌ فَهَلُمُّوا نَدْفَعْ إِلَيْهِ مُحَمَّدًا لِيَقْتُلَهُ وَ نَلْحَقْ نَحْنُ بِقَوْمِنَا، فَانْزَلَ اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ فِي ذَلِكَ الْوَقْتُ قَوْلُهُ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُؤَقِّينَ مِنْكُمْ وَ الْفَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمُّوا إِلَيْنَا وَ لَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا أَشْحَةً عَلَيْكُمْ إِلَى قَوْلِهِ وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا وَ رَكَزَ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ رُمَحَهُ فِي الْأَرْضِ وَ أَقْبَلَ يَجُولُ حَوْلَهُ وَ يَرْتَجِزُ وَ يَقُولُ:

وَ لَقَدْ بَحَحْتُ مِنَ الثَّدَاءِ بِجَمْعِكُمْ هَلْ مِنْ مَبَارِزٍ وَ وَقَفْتُ إِذْ جَبُنَ الشُّجَاعُ مَوَاقِفَ الْقَرْنِ الْمُنَاجِزِ

إِنِّي كَذَلِكَ لَمْ أَزَلْ مُتَسَرِّعًا نَحْوَ الْهَزَاهِزِ إِنَّ الشُّجَاعَةَ فِي الْفَتَى وَ الْجُودِ مِنْ خَيْرِ الْغَرَائِزِ

فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: مَنْ لِهَذَا الْكَلْبِ فَلَمْ يُجِبْهُ أَحَدٌ، فَقَامَ إِلَيْهِ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع وَ قَالَ: أَنَا لَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَقَالَ: يَا عَلِيُّ هَذَا عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ فَارِسٌ يَلِيلٌ قَالَ: أَنَا عَلَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: ادْنُ مِنِّي فِدْنَا مِنْهُ فَعَمَّمَهُ بِيَدِهِ، وَ دَفَعَ إِلَيْهِ سَيْفَهُ ذَا الْفَقَارِ فَقَالَ لَهُ أَذْهَبَ وَ قَاتِلْ بِهِذَا وَ قَالَ: اللَّهُمَّ احْفَظْهُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ وَ عَنْ يَمِينِهِ وَ عَنْ شِمَالِهِ وَ مِنْ فَوْقِهِ وَ مِنْ تَحْتِهِ.

فَمَرَّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع يَهْرُولُ فِي مَشْيِهِ وَ هُوَ يَقُولُ:

لَا تَعْجَلَنَّ فَقَدْ أَتَاكَ مُجِيبُ صَوْتِكَ غَيْرَ عَاجِزٍ ذُو نِيَّةٍ وَ بَصِيرَةٍ وَ الصِّدْقُ مُنْجِي كُلِّ فَائِزٍ

إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ أَقِيمَ عَلَيْكَ نَائِحَةَ الْجَنَائِزِ مِنْ ضَرْبَةِ نَجْلَاءٍ يَبْقَى صَوْتُهَا بَعْدَ الْهَزَاهِزِ

فَقَالَ لَهُ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ: أَنَا عَلَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ ابْنُ عَمِّ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ خَتَنُهُ فَقَالَ: وَ اللَّهُ إِنْ أَبَاكَ كَانَ لِي صَدِيقًا قَدِيمًا وَ إِنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَقْتُلَكَ مَا أَمِنْ ابْنُ عَمِّكَ حِينَ يَبْعَثُكَ إِلَيَّ أَنْ أَخْتِطِفَكَ بِرُمَحِي هَذَا فَاتْرُكْ شَأْنًا بَيْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ لَا حَيُّ وَ لَا مَيِّتٌ، فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع: قَدْ عَلِمَ ابْنُ عَمِّي أَنَّكَ إِنْ قَتَلْتَنِي دَخَلْتُ الْجَنَّةَ وَ أَنْتَ فِي النَّارِ وَ إِنْ قَتَلْتُكَ فَانْتِ فِي النَّارِ وَ أَنَا فِي الْجَنَّةِ، فَقَالَ عَمْرُو بْنُ وَدٍّ: وَ كَلَنَاهُمَا لَكَ يَا عَلِيُّ تِلْكَ إِذَا قَسَمْتُ ضِيْزِي، قَالَ عَلِيُّ ع دَعْ هَذَا يَا عَمْرُو إِنِّي سَمِعْتُ مِنْكَ وَ أَنْتَ مُتَعَلِّقٌ بِأَسْتَارِ الْكُعْبَةِ تَقُولُ لَا يَعْرِضُنَّ عَلَيَّ أَحَدٌ فِي الْحَرْبِ ثَلَاثَ خِصَالٍ إِلَّا أَجَبْتُهُ إِلَى وَاحِدَةٍ مِنْهَا وَ أَنَا أَعْرِضُ عَلَيْكَ ثَلَاثَ خِصَالٍ فَأَجِبْنِي إِلَى وَاحِدَةٍ قَالَ: هَاتِ يَا عَلِيُّ قَالَ: أَحَدُهَا تَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، قَالَ: نَحْنُ عَنِّي هَذِهِ فَاسْأَلِ الثَّانِيَةَ، فَقَالَ أَنْ تَرْجِعَ وَ تَرُدَّ هَذَا الْجَيْشَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ص فَإِنْ يَكُ صَادِقًا فَانْتُمْ أَعْلَى بِهِ عَيْنًا وَ إِنْ يَكُ كَاذِبًا كَفْتَكُمْ دُوبَانُ الْعَرَبِ أَمْرُهُ، فَقَالَ: إِذَا لَا تَتَحَدَّثُ نِسَاءُ فُرَيْشٍ بِذَلِكَ وَ لَا تُشَدُّ الشُّعْرَاءُ فِي أَشْعَارِهَا أَنِّي جَبُنْتُ وَ رَجَعْتُ عَلَى عَقِيْبِي مِنَ الْحَرْبِ وَ خَذَلْتُ قَوْمًا رَأْسُونِي عَلَيْهِمْ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع: فَالْثَّانِيَةُ أَنْ تَنْزِلَ إِلَى

فَإِنَّكَ رَاكِبٌ وَأَنَا رَاجِلٌ حَتَّىٰ أَتَايَكَ فَوَتَّبِعَ عَنْ فَرَسِهِ وَ عَرَقَبَهُ وَقَالَ هَذِهِ خَصْلَةٌ مَا ظَنَنْتُ أَنَّ أَحَدًا مِنَ الْعَرَبِ يَسُومُنِي عَلَيْهَا ثُمَّ بَدَأَ فَضْرَبَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَ بِالسَّيْفِ عَلَى رَأْسِهِ فَاتَّقَاهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ بِدَرْقَتِهِ فَقَطَعَهَا وَ ثَبَتَ السَّيْفَ عَلَى رَأْسِهِ، فَقَالَ لَهُ عَلَىُّ ع يَا عَمْرُو أَمَا كَفَاكَ أَنِّي بَارَزْتُكَ وَأَنْتَ فَارِسُ الْعَرَبِ حَتَّى اسْتَعْنَتَ عَلَى بَطْهَرٍ فَالْتَفَتَ عَمْرُو إِلَى خَلْفِهِ فَضْرَبَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع مُسْرِعًا عَلَى سَاقَيْهِ قَطَعَهُمَا جَمِيعًا وَ ارْتَفَعَتْ بَيْنَهُمَا عَجَاجَةٌ فَقَالَ الْمَنَافِقُونَ قَتَلَ عَلَىُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع، ثُمَّ انْكَشَفَ الْعَجَاجَةُ فَنَظَرُوا فَإِذَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع عَلَى صَدْرِهِ قَدْ أَخَذَ بِلَحِيَّتِهِ يُرِيدُ أَنْ يَذْبَحَهُ فَذَبَحَهُ ثُمَّ أَخَذَ رَأْسَهُ وَ أَقْبَلَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص وَ الدَّمَاءُ تُسِيلُ عَلَى رَأْسِهِ مِنْ ضَرْبَةِ عَمْرُو وَ سَيْفُهُ يَقَطُرُ مِنْهُ الدَّمُ وَ هُوَ يَقُولُ وَ الرَّأْسُ بِيَدِهِ:

أَنَا عَلَىُّ وَ ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ الْمَوْتُ خَيْرٌ لِلْفَتَى مِنَ الْهَرَبِ.

فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص يَا عَلَىُّ مَا كَرِهْتَ قَالَ: نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ الْحَرْبُ خَدِيعَةٌ

، وَ بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ ص الزُّبَيْرَ إِلَى هُبَيْرَةَ بْنِ وَهَبٍ فَضْرَبَهُ عَلَى رَأْسِهِ ضَرْبَةً فَلَقَ هَامَتَهُ وَ أَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ ص عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ أَنْ يَبَارِزَ ضَرَارَ بْنَ الْخَطَّابِ فَلَمَّا بَرَزَ إِلَيْهِ ضَرَارٌ انْتَرَعَ لَهُ عُمَرُ سَهْمًا فَقَالَ ضَرَارٌ وَيْحَكَ يَا ابْنَ صُهَيْكٍ أَ تَرْمِينِي فِي مُبَارَزَةٍ وَ اللَّهُ لَئِنْ رَمَيْتَنِي لَا تَرَكْتُ عَدُوِّيَا بِمَكَّةَ إِلَّا قَتَلْتُهُ فَانْهَزَمَ عَنْهُ عُمَرُ وَ مَرَّ نَحْوَهُ ضَرَارٌ وَ ضْرَبَهُ عَلَى رَأْسِهِ بِالْقَنَاءِ ثُمَّ قَالَ احْفَظْهَا يَا عُمَرُ فَإِنِّي آلَيْتُ أَنْ لَا أَقْتُلَ قُرَشِيًّا مَا قَدَرْتُ عَلَيْهِ، فَكَانَ عُمَرُ يَحْفَظُ لَهُ ذَلِكَ بَعْدَ مَا وَلِيَ قَوْلَاهُ.

تفرقه بين احزاب و يهود

فَبَقِيَ رَسُولُ اللَّهِ ص يُحَارِبُهُمْ فِي الْخَنْدَقِ خَمْسَةَ عَشَرَ يَوْمًا فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ لِحَبِيبِ بْنِ أَخْطَبٍ وَيْلَكَ يَا يَهُودِيَّيْنِ قَوْمُكَ فَصَارَ حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبٍ إِلَيْهِمْ فَقَالَ وَيْلَكُمْ أَخْرَجُوا فَقَدْ نَابَدْتُمْ مُحَمَّدًا الْحَرْبُ فَلَا أَنْتُمْ مَعَ مُحَمَّدٍ وَ لَا أَنْتُمْ مَعَ قُرَيْشٍ، فَقَالَ كَعْبٌ: لَسْنَا خَارِجِينَ حَتَّى تُعْطِينَا قُرَيْشٌ عَشْرَةَ مِنْ أَشْرَافِهِمْ رَهْنًا يَكُونُونَ فِي حَصْنِنَا إِنَّهُمْ إِنْ لَمْ يَنْظُرُوا بِمُحَمَّدٍ لَمْ يَبْرَحُوا حَتَّى يَرُدُّ مُحَمَّدٌ عَلَيْنَا عَهْدَنَا وَ عَقْدَنَا فَإِنَّا لَا نَأْمَنُ أَنْ تَفِرَّ قُرَيْشٌ وَ نَبْقَى نَحْنُ فِي عَقْرِ دَارِنَا وَ يَغْزُونَا مُحَمَّدٌ فَيَقْتُلُ رَجَالَنَا وَ يَسْبِي نِسَاءَنَا وَ ذُرَارِيَنَا وَ إِنْ لَمْ نَخْرُجْ لَعَلَّهُ يَرُدُّ عَلَيْنَا عَهْدَنَا، فَقَالَ لَهُ حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبٍ تَطْمَعُ فِي غَيْرِ مَطْمَعٍ قَدْ نَابَدْتَ الْعَرَبُ مُحَمَّدًا الْحَرْبُ فَلَا أَنْتُمْ مَعَ مُحَمَّدٍ وَ لَا أَنْتُمْ مَعَ قُرَيْشٍ فَقَالَ كَعْبٌ هَذَا مِنْ شَوْمِكِ إِنَّمَا أَنْتَ طَائِرٌ تَطِيرُ مَعَ قُرَيْشٍ غَدًا وَ تَتْرَكُنَا فِي عَقْرِ دَارِنَا وَ يَغْزُونَا مُحَمَّدٌ فَقَالَ لَهُ لَكَ عَهْدُ اللَّهِ عَلَى وَ عَهْدُ مُوسَى أَنَّهُ إِنْ لَمْ تَنْظُرْ قُرَيْشٌ بِمُحَمَّدٍ إِنِّي أَرْجِعُ مَعَكَ إِلَى حَصْنِكَ يُصِيبُنِي مَا يُصِيبُكَ، فَقَالَ كَعْبٌ هُوَ الَّذِي قَدْ قَتَلْتُهُ إِنْ أَعْطَيْنَا قُرَيْشٌ رَهْنًا يَكُونُونَ عِنْدَنَا وَ إِلَّا لَمْ نَخْرُجْ فَرَجَعَ حَبِيبُ بْنُ أَخْطَبٍ إِلَى قُرَيْشٍ فَأَخْبَرَهُمْ فَلَمَّا قَالَ يَسْأَلُونَ الرَّهْنَ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ هَذَا وَ اللَّهُ أَوَّلُ الْغَدْرِ قَدْ صَدَقَ نَعِيمُ بْنُ مَسْعُودٍ لَا حَاجَةَ لَنَا فِي إِخْوَانِ الْقُرُودِ وَ الْخَنَازِيرِ.

ابراز ضعف در منافقان

فَلَمَّا طَالَ عَلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ ص الْأَمْرُ وَ اشْتَدَّ عَلَيْهِمُ الْحِصَارُ وَ كَانُوا فِي وَقْتِ بَرْدٍ شَدِيدٍ وَ أَصَابَتْهُمْ مَجَاعَةٌ وَ خَافُوا مِنَ الْيَهُودِ خَوْفًا شَدِيدًا وَ تَكَلَّمُ الْمَنَافِقُونَ بِمَا حَكَى اللَّهُ عَنْهُمْ وَ لَمْ يَبْقَ أَحَدٌ مِنَ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ إِلَّا نَافَقٌ إِلَّا الْقَلِيلُ وَ قَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَخْبَرَ أَصْحَابَهُ أَنَّ الْعَرَبَ تَنْحَزِبُ وَ يَجِبُونُ مِنْ فَوْقٍ وَ تَغْدِرُ الْيَهُودُ وَ نَخَافُهُمْ مِنْ أَسْفَلٍ وَ إِنَّهُ لَيُصِيبُهُمْ جَهْدٌ شَدِيدٌ وَ لَكِنْ تَكُونُ الْعَاقِبَةُ لِي عَلَيْهِمْ، فَلَمَّا جَاءَتْ قُرَيْشٌ وَ غَدَرَتِ الْيَهُودُ قَالَ الْمَنَافِقُونَ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا وَ كَانَ قَوْمٌ لَهُمْ دُورٌ فِي أَطْرَافِ الْمَدِينَةِ فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ تَأْذَنُ لَنَا أَنْ نَرْجِعَ إِلَى دُورِنَا فَإِنَّهَا فِي أَطْرَافِ الْمَدِينَةِ وَ هِيَ عَوْرَةٌ وَ نَخَافُ الْيَهُودَ أَنْ يُغِيرُوا عَلَيْهَا، وَ قَالَ قَوْمٌ هَلُمُّوا فَتَهْرَبْ وَ نَصِيرُ فِي الْبَادِيَةِ وَ نَسْتَجِيرُ بِالْأَعْرَابِ فَإِنَّ الَّذِي كَانَ بَعْدَنَا مُحَمَّدٌ كَانَ بَاطِلًا كُلُّهُ، وَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَمَرَ أَصْحَابَهُ أَنْ يَحْرُسُوا الْمَدِينَةَ بِاللَّيْلِ وَ كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع عَلَى الْعَسْكَرِ كُلِّهِ بِاللَّيْلِ يَحْرُسُهُمْ فَإِنْ تَحَرَّكَ أَحَدٌ مِنْ قُرَيْشٍ نَابَذَهُمْ وَ كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع يَجُوزُ الْخَنْدَقَ وَ يَصِيرُ إِلَى قُرْبِ قُرَيْشٍ حَيْثُ يَرَاهُمْ فَلَا يَزَالُ اللَّيْلُ كُلَّهُ قَائِمًا وَحْدَهُ يُصَلِّي فَإِذَا أَصْبَحَ رَجَعَ إِلَى مَرْكَزِهِ وَ مَسْجِدِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ هُنَاكَ مَعْرُوفٌ يَأْتِيهِ مَنْ يَعْرِفُهُ فَيُصَلِّي فِيهِ وَ هُوَ مِنْ مَسْجِدِ الْفَتْحِ إِلَى الْعَقِيقِ أَكْثَرُ مِنْ غُلُوءِ نَشَابَةٍ،

دعای رسول الله و امداد الهی: طوفان

فَلَمَّا رَأَى رَسُولُ اللَّهِ ص مِنْ أَصْحَابِهِ الْجَزَعَ لَطُولِ الْحِصَارِ صَعَدَ إِلَى مَسْجِدِ الْفَتْحِ وَ هُوَ الْجَبَلُ الَّذِي عَلَيْهِ مَسْجِدُ الْفَتْحِ الْيَوْمَ فَدَعَا اللَّهَ وَ نَاجَاهُ فِيمَا وَعَدَهُ وَ كَانَ مِمَّا دَعَاهُ أَنْ قَالَ يَا صَرِيحَ الْمَكْرُوبِينَ يَا مُجِيبَ الْمُضْطَرِّينَ يَا كَاشِفَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ أَنْتَ مَوْلَايَ وَ وَلِيِّي وَ وَلِيُّ آبَائِي الْأَوَّلِينَ اكْشِفْ عَنَّا غَمًّا

(۲) ابن شهر آشوب جمعیت آنها را چنین گزارش کرده است:

ابوسفیان با قریش، و حارث بن عوف با بنی مره، و مسعود بن جبلة با قبیله اشجع، و طلبحه بن خویلد اسدی با بنی اسد، و عینه بن حصن فزاری با غطفان، و قیس بن غیلان و ابوالعور اسلی با بنی سلیم آمدند؛ و از یهودیان هم حی بن اخطب و کنانه بن ربیع و سلّام بن ابی الحقیق و هودّه بن قیس والبی هم با لشکریانشان به آنها ملحق شدند و جمعا ۱۸ هزار نفر مرد جنگجو بودند در حالی که مسلمانان سه هزار نفر بودند.^۱

مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۱۹۸

و هَمَّا وَ كَرَبْنَا وَ اكْشَفَ عَنَّا شَرَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ بِقُوَّتِكَ وَ حَوْلِكَ وَ قُدْرَتِكَ، فَنَزَلَ عَلَيْهِ جِبْرِيلُ فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ إِنَّ اللَّهَ قَدْ سَمِعَ مَقَالَاتِكَ وَ أَجَابَ دَعْوَتَكَ وَ أَمَرَ الدَّبُورَ وَ هِيَ الرِّيحُ مَعَ الْمَلَائِكَةِ أَنْ تَهْزِمَ قُرَيْشًا وَ الْأَحْزَابَ. وَ بَعَثَ اللَّهُ عَلَى قُرَيْشٍ الدَّبُورَ فَأَنْهَزَمُوا وَ قَلَعَتْ أَخْبِيَّتُهُمْ وَ نَزَلَ جِبْرِيلُ فَأَخْبَرَهُ بِذَلِكَ

ارسال حذیفه برای خبر گرفتن از وضعیت دشمن و فرار آنها

فَنَادَى رَسُولُ اللَّهِ ص حُذَيْفَةَ بْنَ الْيَمَانِ وَ كَانَ قَرِيبًا مِنْهُ فَلَمْ يَجِبْهُ ثُمَّ نَادَاهُ فَلَمْ يَجِبْهُ ثُمَّ نَادَاهُ الثَّالِثَةَ فَقَالَ لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ ادْعُوكَ فَلَا تُجِيبْنِي! قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ يَا أَبِي أَنْتَ وَ أُمِّي مِنَ الْخَوْفِ وَ الْبَرْدِ وَ الْجُوعِ فَقَالَ ادْخُلْ فِي الْقَوْمِ وَ اثْنِنِي بِأَخْبَارِهِمْ وَ لَا تُحَدِّثَنَّ حَدَثًا حَتَّى تَرْجِعَ إِلَيَّ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ أَخْبَرَنِي أَنَّهُ قَدْ أَرْسَلَ الرِّيحَ عَلَى قُرَيْشٍ فَهَزَمَهُمْ قَالَ حُذَيْفَةُ فَمَضَيْتُ وَ أَنَا أَنْتَفِضُ مِنَ الْبَرْدِ فَوَ اللَّهُ مَا كَانَ إِلَّا بِقَدَرٍ مَا جُزْتُ الْخَنْدَقَ حَتَّى كَانَتِي فِي حِمَامٍ فَقَصَدْتُ خَبَاءً عَظِيمًا فَإِذَا نَارٌ تَخْبُو وَ تُوقِدُ وَ إِذَا خِيَمَةٌ فِيهَا أَبُو سُفْيَانٍ قَدْ دَلَّى خُصِيَّتِيهِ عَلَى النَّارِ وَ هُوَ يَنْتَفِضُ مِنْ شِدَّةِ الْبَرْدِ وَ يَقُولُ يَا مَعْشَرَ قُرَيْشِ إِنْ كُنَّا نَقَاتِلُ أَهْلَ السَّمَاءِ بِزَعْمِ مُحَمَّدٍ فَلَا طَاقَةَ لَنَا بِأَهْلِ السَّمَاءِ وَ إِنْ كُنَّا نَقَاتِلُ أَهْلَ الْأَرْضِ فَتَقَدَّرَ عَلَيْهِمْ، ثُمَّ قَالَ لِيَنْظُرَ كُلُّ رَجُلٍ مِنْكُمْ إِلَى جَلِيسِهِ لَا يَكُونَ لِمُحَمَّدٍ عَيْنٌ فِيمَا بَيْنَنَا، قَالَ حُذَيْفَةُ فَبَادَرْتُ أَنَا فَقُلْتُ لِلَّذِي عَنْ يَمِينِي مَنْ أَنْتَ فَقَالَ: أَنَا عَمْرُو بْنُ الْعَاصِ ثُمَّ قُلْتُ لِلَّذِي عَنْ يَسَارِي مَنْ أَنْتَ قَالَ: أَنَا مُعَاوِيَةُ وَ إِنَّمَا بَادَرْتُ إِلَى ذَلِكَ لِنَلَّا يَسْأَلَنِي أَحَدٌ مِنْ أَنْتَ، ثُمَّ رَكِبَ أَبُو سُفْيَانٍ رَاحِلَتَهُ وَ هِيَ مَعْقُولَةٌ وَ لَوْ لَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص قَالَ لَا تُحَدِّثَنَّ حَدَثًا حَتَّى تَرْجِعَ إِلَيَّ لَقَدَرْتُ أَنْ أَقْتُلَهُ. ثُمَّ قَالَ أَبُو سُفْيَانٍ لِخَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ يَا أَبَا سُلَيْمَانَ لَا بُدَّ مِنْ أَنْ أَقِيمَ أَنَا وَ أَنْتَ عَلَى ضَعْفَاءِ النَّاسِ ثُمَّ قَالَ ارْتَحِلُوا إِنَّا مَرْتَحِلُونَ فَفَرُّوا مِنْهُمْ فَلَمَّا أَصْبَحَ رَسُولُ اللَّهِ ص قَالَ لِأَصْحَابِهِ: لَا تَبْرَحُوا فَلَمَّا طَلَعَتِ الشَّمْسُ دَخَلُوا الْمَدِينَةَ وَ بَقِيَ رَسُولُ اللَّهِ ص فِي نَفَرٍ يَسِيرُ وَ كَانَ ابْنُ فَرْقَدٍ الْكِنَانِيُّ رَمَى سَعْدَ بْنَ مُعَاذٍ رَحِمَهُ اللَّهُ بِهِمْ فِي الْخَنْدَقِ فَقَطَعَ أَكْحَلَهُ فَنَزَفَهُ الدَّمُ فَقَبِضَ سَعْدٌ عَلَى أَكْحَلِهِ بِيَدِهِ ثُمَّ قَالَ: اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتُ أَبْقَيْتُ مِنْ حَرْبِ قُرَيْشٍ شَيْئًا فَأَبْقِنِي لَهَا فَلَا أَحَدَ أَحَبُّ إِلَيَّ مُحَارَبَتِهِمْ مِنْ قَوْمِ حَادُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ إِنْ كَانَتْ الْحَرْبُ قَدْ وَضَعَتْ أَوْزَارَهَا بَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ بَيْنَ قُرَيْشٍ فَاجْعَلْهَا لِي شَهَادَةً وَ لَا تَمَتِّنِي حَتَّى تَقْرَ عَيْنِي مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ فَأَمْسَكَ الدَّمُ وَ تَوَرَّمَتْ يَدُهُ.

وَ ضَرَبَ رَسُولُ اللَّهِ لَهُ فِي الْمَسْجِدِ خِيَمَةً وَ كَانَ يَتَعَاهَدُهُ بِنَفْسِهِ فَانْزَلَ اللَّهُ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا

۱. قَوْلُهُ «إِذْ جَاؤَكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ» أَيْ مِنْ قَبْلِ الْمَشْرِقِ «وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ» أَيْ مِنَ الْمَغْرِبِ إِلَى قَوْلِهِ «غُرُورًا» فَخَرَجَ إِلَيْهِ أَبُو سُفْيَانُ بِقُرَيْشٍ وَ الْحَارِثُ بْنُ عَوْفٍ فِي بَنِي مُرَّةٍ وَ وَبَرَةُ بْنُ طَرِيفٍ وَ مَسْعُودُ بْنُ جَبَلَةَ فِي أَشْجَعٍ وَ طَلِيحَةُ بْنُ خُوَيْلِدٍ الْأَسَدِيُّ فِي بَنِي أَسَدٍ وَ عَيْنَةُ بْنُ حِصْنِ الْفَزَارِيِّ فِي غُطَفَانَ وَ بَنِي فَزَارَةَ وَ قَيْسُ بْنُ غَيْلَانَ وَ أَبُو الْأَعْوَرِ السُّلَمِيُّ فِي بَنِي سُلَيْمٍ وَ مِنْ الْيَهُودِ حَيُّ بْنُ أَخْطَبٍ وَ كِنَانَةُ بْنُ الرَّبِيعِ وَ سَلَامُ بْنُ أَبِي الْحَقِيقِ وَ هُوْدَةُ بْنُ قَيْسِ الْوَالِبِيِّ فِي رَجَالِهِمْ فَكَانُوا ثَمَانِيَةَ عَشَرَ أَلْفَ رَجُلٍ وَ الْمُسْلِمُونَ فِي ثَلَاثَةِ أَلْفٍ فَلَمَّا سَمِعَ النَّبِيُّ ص بِاجْتِمَاعِهِمْ اسْتَشَارَ أَصْحَابَهُ فَاجْتَمَعُوا عَلَى الْمَقَامِ بِالْمَدِينَةِ وَ حَرَبَهُمْ عَلَى اتِّقَائِهَا

(۱) روایت شده که در روز جنگ احزاب عمرو بن عبد ودّ و عکرمه بن ابی جهل و هبیره بن وهب و نوفل بن عبد الله و ضرار بن خطاب در کنار خندق می‌گشتند و محل باریکی می‌جستند که از آن بتوانند عبور کنند و خود را به مسلمانان برسانند تا به محلی رسیدند که اسبهایشان به زحمت از آن عبور دادند و مسلمانان هم ایستاده بودند و کسی جرأت نداشت که جلو بیاید. عمرو بن عبد ودّ پیوسته مبارز می‌طلبید و می‌گفت بس که هل من مبارز گفتم و جنگجو طلبیدم صدایم گرفت و خسته شدم.

در تمام این مدت امیر المؤمنین ع می‌خواست به مقابل او برود لیکن رسول خدا اجازه نمیداد و منتظر بود شاید کس دیگری بلند شود؛ اما مسلمانان از ترس او و همراهیانش مانند کسی که کرکس مرگ بر سر او نشسته باشد در جای خود خشک شده بودند.

چون مبارز طلبیدن عمرو طولانی شد و حضرت علی ع هم اصرار می‌ورزید، رسول خدا ص به او فرمود نزدیک من بیا ! حضرت علی ع نزدیک رفت و رسول خدا عمامه خود را بر سر او گذاشت و شمشیرش را به او داد و فرمود برو و کارت را انجام بده؛ سپس دعا کرد که خدایا او را یاری کن.

حضرت علی ع به طرف عمرو رفته و جابر بن عبدالله انصاری هم به دنبال او رفت تا ببیند بین آن دو چه می‌گذرد. امیرالمومنین ع وقتی با وی روبرو شد، فرمود: ای عمرو در زمان جاهلیت می‌گفتی هر گاه [در جنگ تن به تن] کسی سه درخواست از من داشته باشد، لااقل یکی از آنها را اجابت می‌کنم. گفت آری.

فرمود پس من از تو می‌خواهم که به لا اله الا الله شهادت دهی و اینکه حضرت محمد ص رسول خداست و تسلیم امر خدا شوی.

عمرو گفت برادرزاده! از این درخواستت صرف نظر کن!

فرمود اما اگر قبول می‌کردی، برایت بهتر بود.

گفت: بعدی‌اش را بگو.

فرمود از همان راهی که آمده برگرد.

گفت اصلاً! آن وقت زنان قریش چه خواهند گفت؟! بعدی‌اش را بگو.

فرمود پیاده شو و با من مبارزه کن.

عمرو خندید و گفت این حاجتی بود که گمان نمی‌کردم احدی از عرب چنین درخواستی از من بکند؛ اما من دوست ندارم شخص بزرگواری مانند تو را به قتل برسانم در حالی که با پدرت دوست بودم.

علی ع فرمود: لیکن من دوست دارم ترا بکشم؛ اگر مایلی از اسب فرود آی!

عمرو پیاده شد و به صورت اسبش زد و آن را به عقب راند.

جابر گوید این دو به هم درآویختند و گرد و غباری بلند شد چنانچه آنها را ندیدم تا اینکه صدای تکبیر بلند شد و دانستم علی ع او را کشته است. و اصحاب او برگشتند ولی اسبهایشان پایشان لغزید و به خندق افتادند و مسلمانان هم که صدای تکبیر علی را شنیدند نزدیک آمدند تا ببینند چه شده و نوفل را در خندق دیدند که نمی توانست بیرون بیاید او را هدف سنگ قرار دادند. نوفل گفت چنین کشتنی سزاوار نیست بیایید با هم مبارزه کنیم. امیر المؤمنین ع بر او وارد شده با ضربتی وی را کشت. سپس سراغ هییره رفت و ضربه ای به قربوس زین او زد که زره او را هم درید. عکرمه و ضرار هم فرار کردند. جابر گوید کشتن عمرو به دست حضرت علی ع را تشبیه کردم به قصه داود و جالوت که خدا در قرآن خبر میدهد فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ قَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ: آنها را به اذن خدا شکست دادند و داود جالوت را کشت» (بقره/۲۵۱).

الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج ۱، ص ۱۰۰-۱۰۲

وَقَدْ رَوَى مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْوَاقِدِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عَوْنٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ: جَاءَ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدِّ وَعَكْرَمَةُ بْنُ أَبِي جَهْلٍ وَهَبِيرَةُ بْنُ أَبِي وَهَبٍ وَنُفْلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُغِيرَةِ وَضِرَارُ بْنُ الْخَطَّابِ فِي يَوْمِ الْأَحْزَابِ إِلَى الْخَنْدَقِ فَجَعَلُوا يَطُوفُونَ بِهِ يَطْلُبُونَ مُضِيقًا مِنْهُ فَيَعْبُرُونَ حَتَّى اتَّهَوْا إِلَى مَكَانٍ أَكْرَهُوا خِيُولَهُمْ فِيهِ فَعَبَّرَتْ وَجَعَلُوا يَجُولُونَ بِخِيْلِهِمْ فِيمَا بَيْنَ الْخَنْدَقِ وَ سَلْعٍ وَ الْمُسْلِمُونَ وَقُوفٌ لَا يَقْدُمُ وَاحِدٌ مِنْهُمْ عَلَيْهِمْ وَ جَعَلَ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدِّ يَدْعُو إِلَى الْبِرَازِ وَ يَغْرِضُ بِالْمُسْلِمِينَ وَ يَقُولُ

وَلَقَدْ بَحَحْتُ مِنَ النَّدَاءِ بِجَمْعِهِمْ هَلْ مِنْ مُبَارِزٍ

. فِي كُلِّ ذَلِكَ يَقُومُ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع مِنْ بَيْنِهِمْ لِيُبَارِزَهُ فَيَأْمُرُهُ رَسُولُ اللَّهِ ص بِالْجُلُوسِ انْتِظَارًا مِنْهُ لِيَتَحَرَّكَ غَيْرُهُ وَ الْمُسْلِمُونَ كَانُوا عَلَى رُءُوسِهِمُ الطَّيْرَ لِمَكَانٍ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدِّ وَ الْخَوْفُ مِنْهُ وَ مِمَّنْ مَعَهُ وَ وَرَاءَهُ. فَلَمَّا طَالَ نِدَاءُ عَمْرُو بِالْبِرَازِ وَ تَتَابَعَ قِيَامُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع قَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ص اذْنُ مَنِيَّ يَا عَلِيُّ فَدَنَا مِنْهُ فَتَنَعَ عِمَامَتَهُ مِنْ رَأْسِهِ وَ عَمَّمَهُ بِهَا وَ أَعْطَاهُ سَيْفَهُ وَ قَالَ لَهُ اَمْضِ لِسَانَكَ ثُمَّ قَالَ اللَّهُمَّ أَعْنِهِ فَسَعَى نَحْوُ عَمْرُو وَ مَعَهُ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ لِيَنْظُرَ مَا يَكُونُ مِنْهُ وَ مِنْ عَمْرُو فَلَمَّا انْتَهَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع إِلَيْهِ قَالَ لَهُ يَا عَمْرُو إِنَّكَ كُنْتَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ تَقُولُ لَا يَدْعُونِي أَحَدٌ إِلَى ثَلَاثٍ إِلَّا قَبِلْتُهَا أَوْ وَاحِدَةً مِنْهَا. قَالَ أَجَلٌ.

قَالَ فَإِنِّي أَدْعُوكَ إِلَى شَهَادَةٍ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَ أَنْ تُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ.

قَالَ يَا ابْنَ أَخٍ آخِرَ هَذِهِ عَنِّي.

فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ أَمَا إِنَّهَا خَيْرٌ لَكَ لَوْ أَخَذْتُهَا.

ثُمَّ قَالَ فَهَاهُنَا أُخْرَى. قَالَ مَا هِيَ.

قَالَ تَرْجِعُ مِنْ حَيْثُ جِئْتَ.

قَالَ لَا تُحَدِّثُ نِسَاءً قُرَيْشٍ بِهَذَا أَبَدًا.

قَالَ فَهَاهُنَا أُخْرَى.

قَالَ مَا هِيَ.

قَالَ تَنْزِلُ فَتَقَاتِلُنِي.

فَضَحِكَ عَمْرُو وَ قَالَ إِنَّ هَذِهِ الْخَصْلَةَ مَا كُنْتُ أَظُنُّ أَنَّ أَحَدًا مِنَ الْعَرَبِ يَرُومُنِي عَلَيْهَا وَإِنِّي لَأُكْرَهُ أَنْ أَقْتُلَ الرَّجُلَ الْكَرِيمَ مِثْلَكَ وَقَدْ كَانَ أَبُوكَ لِي نَدِيمًا.

قَالَ عَلِيُّ لَكِنِّي أَحِبُّ أَنْ أَقْتُلَكَ فَأَنْزِلْ إِنْ شِئْتَ.

فَأَسِفَ عَمْرُو وَ نَزَلَ وَ ضَرَبَ وَجْهَ فَرَسِهِ حَتَّى رَجَعَ. فَقَالَ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ وَ ثَارَتْ بَيْنَهُمَا قِتْرَةٌ فَمَا رَأَيْتُهُمَا وَ سَمِعْتُ التَّكْبِيرَ تَحْتَهَا فَعَلِمْتُ أَنَّ عَلِيًّا قَدْ قَتَلَهُ وَ انْكَشَفَ أَصْحَابُهُ حَتَّى طَفَرَتْ خِيُولُهُمُ الْخَنْدَقَ وَ تَبَادَرُ الْمُسْلِمُونَ حِينَ سَمِعُوا التَّكْبِيرَ يَنْظُرُونَ مَا صَنَعَ الْقَوْمُ فَوَجَدُوا نَوْفَلَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ فِي جَوْفِ الْخَنْدَقِ لَمْ يَنْهَضْ بِهِ فَرَسُهُ فَجَعَلُوا يَرْمُونَهُ بِالْحِجَارِ فَقَالَ لَهُمْ قَتَلَهُ أَجْمَلٌ مِنْ هَذِهِ يَنْزِلُ بَعْضُكُمْ أَقَاتِلُهُ فَنَزَلَ إِلَيْهِ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فَضَرَبَهُ حَتَّى قَتَلَهُ وَ لَحِقَ هُبَيْرَةُ فَأَعْجَزَهُ فَضَرَبَ قَرْبُوسَ سَرَجِهِ وَ سَقَطَتْ دِرْعُ كَانَتْ عَلَيْهِ وَ فَرَّ عِكْرَمَةُ وَ هَرَبَ ضِرَارُ بْنُ الْخَطَّابِ.

فَقَالَ جَابِرٌ فَمَا شَبَّهْتُ قَتْلَ عَلِيٍّ عَمْرًا إِلَّا بِمَا قَصَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ قِصَّةِ دَاوُدَ وَ جَالُوتَ حَيْثُ يَقُولُ فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ قَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ.

۲) از امیرالمومنین ع روایت شده است که تعبیر «ظن» در قرآن کریم گاهی به معنای «یقین» به کار می‌رود و گاهی به معنای شک و تردید. در همین راستا فرمودند:^۱

و اما سخن خداوند به منافقان که «و به خدا [چه] گمانها بردید» (احزاب/۱۰) این، ظن و گمان [از جنس] شک است، نه «ظن» [به معنای] یقین؛ و ظن بر دو قسم است: «ظن» شک؛ و «ظن» یقین؛

پس آنچه درباره معاد [و احوالات انسانها در معاد] تعبیر «ظن» [در قرآن کریم آمده] است «ظن» یقین است؛ و آنچه مربوط به امر دنیا [آمده] است، «ظن» شک است.

پس آنچه را که برای تفسیر کردم خوب بفهم!

التوحيد (للصدوق)، ص ۲۶۷؛ الإحتجاج (للطبرسی)، ج ۱، ص: ۲۴۴ و ۲۵۰^۲

۱. شروع این حدیث چنین است: أَنَّ رَجُلًا أَتَى أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِنِّي قَدْ شَكَّكْتُ فِي كِتَابِ اللَّهِ الْمُنَزَّلِ قَالَ لَهُ عَ تَكَلَّنَكَ أُمُّكَ وَ كَيْفَ شَكَّكْتُ فِي كِتَابِ اللَّهِ الْمُنَزَّلِ قَالَ لَأَنِّي وَجَدْتُ الْكِتَابَ يُكَذِّبُ بَعْضُهُ بَعْضًا فَكَيْفَ لَا أَشْكُ فِيهِ فَقَالَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عَ إِنَّ كِتَابَ اللَّهِ لَيُصَدِّقُ بَعْضُهُ بَعْضًا وَ لَا يُكَذِّبُ بَعْضُهُ بَعْضًا وَ لَكِنَّكَ لَمْ تُرْزَقْ عَقْلًا تَنْتَفِعُ بِهِ فَهَاتِ مَا شَكَّكْتُ فِيهِ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ (شخصی خدمت امیرالمومنین ع می‌رسد و می‌گوید در کتاب خداوند شک کرده‌ام و آیاتی را بیان می‌کند که از نظر خودش با هم ناسازگار است و حضرت پاسخ ایشان را یکی یکی می‌دهد). (فرازهایی از این روایت در جلسه ۸۶، حدیث ۳: <http://yekaye.ir/al-araf-007-008/>؛ جلسه ۱۳۲، حدیث ۵: <http://yekaye.ir/yunus-010-007/>؛ جلسه ۱۹۳، حدیث ۲: <http://yekaye.ir/fussilat-041-21/>؛ و جلسه ۲۳۴، تدبیر ۲: <http://yekaye.ir/al-aaraf-7-14/>؛ و جلسه ۳۸۱، حدیث ۲: <http://yekaye.ir/al-anbiaa-21-107/>؛ و جلسه ۴۱۴، حدیث ۴: <http://yekaye.ir/al-qiyamah-75-23/>؛ و گذشت).

البته اینها دو نقل است که گاهی برخی عباراتشان با هم متفاوت است. در هر صورت این حدیث فراز دیگری از همان است.

۲. مطلب ص ۲۵۰ این است: وَ أَمَّا قَوْلُهُ فِي الْمُنَافِقِينَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا فَلَيْسَ ذَلِكَ بِيَقِينٍ وَ لَكِنَّهُ شَكٌّ فَالْفُظُّ وَاحِدٌ فِي الظَّاهِرِ وَ مُخَالَفٌ فِي

الْبَاطِنِ

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الْقَطَّانُ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ بَكْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَبِيبٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ يَعْقُوبَ بْنِ مَطَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْأَحْدَبِ الْجُنْدِيُّ بَنِي سَابُورَ قَالَ وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَبِي بَخْطَةَ حَدَّثَنَا طَلْحَةُ بْنُ يَزِيدَ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ السَّعْدَانِيِّ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع: وَ أَمَّا قَوْلُهُ لِلْمُنَافِقِينَ «وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا» فَهَذَا الظَّنُّ ظَنُّ شَكٍّ وَ لَيْسَ ظَنُّ يَقِينٍ وَ الظَّنُّ ظَنَانٌ ظَنُّ شَكٍّ وَ ظَنُّ يَقِينٍ فَمَا كَانَ مِنْ أَمْرِ مُعَادٍ مِنَ الظَّنِّ فَهُوَ ظَنُّ يَقِينٍ وَ مَا كَانَ مِنْ أَمْرِ الدُّنْيَا فَهُوَ ظَنُّ شَكٍّ فَافْهَمْ مَا فَسَّرْتُ لَكَ.

۳) فضل بن ربیع از قول پدرش نقل می کند که یکبار منصور دوانیقی (خلیفه عباسی) مرا مامور کرد که [حضرت] جعفر بن محمد [امام صادق ع] را نزد وی ببرم و قصد کشتن وی را داشت. اما حضرت وقتی وارد شد زیر لب مطالبی را گفت و منصور موضعش کاملاً زیر و رو شد و ایشان را بسیار اکرام کرد. وقتی حضرت را برمی گرداندم به ایشان گفتم که وی قصد قتل شما را داشت و از وی به اصرار خواستم که توضیح دهد که جریان از چه قرار بود. حضرت فرمود:

پدرم از جدم روایت کرده است که هنگامی که یهودیان و قبایل فزاره و غطفان و ... علیه رسول خدا ص جمع شدند - همان که خداوند عز و جل فرمود: «هنگامی که از بالای شما و از پایین تر از [شهر] شما آمدند و هنگامی که دیده ها حیران شد و دل ها به گلوگاه رسید و به خدا [چه] گمانهایی بردید!» - و آن از سخت ترین روزهایی بود که بر پیامبر خدا ص گذشت، آن موقع ایشان می رفت و می آمد و به آسمان نگاه می کرد و می فرمود: «تنگ می گیری [تا] گشایش بدهی!»

در همان ایام، یک شب بیرون آمد و شخصی را دید. به حذیفه فرمود: نگاه کن که او کیست؟

گفت: ای رسول خدا! این علی بن ابی طالب ع است.

رسول خدا ص فرمود: ای ابوالحسن! آیا نمی ترسی که مامور مخفی دشمن برایت کمین کرده باشد؟

حضرت علی ع فرمود: من جانم را به خدا و رسولش بخشیده ام و بیرون آمده ام که در این شب، برای مسلمانان نگهبانی دهم. هنوز سخنانشان تمام نشده بود که جبرئیل نازل شد و گفت: محمد! خداوند به تو سلام می رساند و می فرماید: من جایگاه علی بن ابی طالب در این شب را دیدم و از مکنون علم خودم کلماتی را به او هدیه می کنم که با آن از شر هیچ شیطان متمرّد و حاکم ستمگر و آتش سوزی و غرق شدن و ویرانی و طوفان و درنده خطرناک و دزد راهزنی پناه برده نشود مگر اینکه خداوند وی را از آن در امان بدارد و آن این است که بگوید:

خدایا نگهبان ما باش با چشمت که نمی خوابد؛

و ما را در کنف حمایت خود بگیر با آن تکیه گاهی که تزلزلی در او راه ندارد؛

و ما را عزت بده به سلطه ای که کاستی نگیرد؛

و به قدرتت بر ما رحم کن؛

و ما را به هلاکت مینداز، در حالی که امید ما تویی؛

پروردگارا! چه بسیار نعمت که به من بخشیدی و من در شکر آن کوتاهی کردم؛

و چه بسیار بلایایی که مرا بدانها مبتلا نمودی و من در آنها کم صبری نمودم؛

پس ای کسی که شکرگزاری من در برابر نعمتش کم بود اما مرا محروم نساخت؛

و صبر من در ابتلائاتش اندک بود اما مرا خوار نکرد؛

ای همواره خوبی که هیچگاه زوال نپذیری!

ای صاحب نعمت‌هایی که به شماره نیاید،

از تو می‌خواهم که بر حضرت محمد و آل پاک و طاهرش درود فرستی و مرا در بحبوحه آسیب دشمنان و ستمگران

نجات بخشی.

خدایا مرا یاری فرما با دنیایم در دینم، و با تقوایم بر آخرتم؛

و مرا در آنچه از آن غایبم حفظ فرما و در هر جا که حاضرم به خودم وامگذار؛

ای کسی که مغفرت چیزی از او کم نکند و معصیت ضرری به او نزند! از تو می‌خواهم گشایشی نزدیک و صبری زیبا و

رزقی گسترده و عافیت از همه بلاها و شکر بر این عافیت، ای رحم‌کننده‌ترین رحم‌کنندگان.

مهج الدعوات، ص ۱۹۰-۱۹۲

حَدَّثَ الشَّيْخُ الْعَالِمُ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي الْقَاسِمِ الطَّبْرِيُّ بِمَشْهَدِ مَوْلَانَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع فِي شَوَّالٍ مِنْ سَنَةِ خَمْسٍ وَ خَمْسِينَ وَ خَمْسِمِائَةٍ قَالَ حَدَّثَنَا الشَّيْخُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ شَهْرِيَّارٍ الْخَازَنُ بِمَشْهَدِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع فِي صَفَرٍ سَنَةِ سِتَّةٍ عَشَرَ وَ خَمْسِمِائَةٍ قَالَ أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ أَبُو مَنْصُورٍ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْعُكْبَرِيُّ الْمُعَدَّلُ بِيَعْدَادَ فِي ذِي الْقَعْدَةِ مِنْ سَنَةِ سَبْعِينَ وَ أَرْبَعِمِائَةٍ قَالَ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ حَلَوَةَ الْقَطَّانُ قِرَاءَةً عَلَيْهِ بِعُكْبَرَا قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ خَلْفٍ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مَلِيحٍ الشُّرُوطِيُّ بِعُكْبَرَا قَالَ حَدَّثَنَا الْقَاضِي أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْهَمْدَانِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الْبَصْرِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا الْهَيْثَمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الرُّمَّانِيُّ وَ الْعَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْعَظِيمِ الْعَنْبَرِيُّ قَالَا حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ الرَّبِيعِ قَالَ: قَالَ أَبِي الرَّبِيعُ الْحَاجِبُ بَعَثَ الْمَنْصُورُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ جَبَلَةَ الْمَدِينَةَ لِيُشْخَصَ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ ...

فَرَكِبَ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ ع ... فَقُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّ هَذَا الْجَبَّارَ يَعْرِضُنِي عَلَى السَّيْفِ كُلِّ قَلِيلٍ وَ لَقَدْ دَعَا الْمُسَيِّبَ بْنَ زُهَيْرٍ فَدَفَعَ إِلَيْهِ سَيْفًا وَ أَمَرَهُ أَنْ يَضْرِبَ عُنُقَكَ وَ إِنِّي رَأَيْتُكَ تُحَرِّكُ شَفَتَيْكَ حِينَ دَخَلْتَ بِشَيْءٍ لَمْ أَفْهَمْهُ عَنْكَ فَقَالَ لَيْسَ هَذَا مَوْضِعُهُ فَرَحْتُ إِلَيْهِ عَشِيًّا قَالَ نَعَمْ، حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص لَمَّا أَكْبَتْ عَلَيْهِ الْيَهُودُ وَ فَزَارَهُ وَ غَطَفَانُ وَ هُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى «إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلِ مِنْكُمْ وَ إِذْ زَاغَتْ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا» وَ كَانَ ذَلِكَ الْيَوْمُ مِنْ أَعْظَمِ يَوْمٍ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ص فَجَعَلَ يَدْخُلُ وَ يَخْرُجُ وَ يَنْظُرُ إِلَى السَّمَاءِ وَ يَقُولُ ضِيقِي تَتَسَعَّى ثُمَّ خَرَجَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ فَرَأَى شَخْصًا فَقَالَ لِحَدِيقَةِ أَنْظُرْ مَنْ هَذَا فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ص يَا أَبَا الْحَسَنِ أَمَا خَشِيتَ أَنْ تَقَعَ عَلَيْكَ عَيْنٌ قَالَ إِنِّي وَهَبْتُ نَفْسِي لِلَّهِ وَ لِرَسُولِهِ وَ خَرَجْتُ حَارِسًا لِلْمُسْلِمِينَ فِي هَذِهِ اللَّيْلَةِ فَمَا انْقَضَى كَلَامُهُمَا حَتَّى نَزَلَ جَبْرِئِيلُ ع وَ قَالَ يَا مُحَمَّدُ إِنَّ اللَّهَ يَقْرِئُكَ السَّلَامَ وَ يَقُولُ لَكَ قَدْ رَأَيْتَ مَوْقِفَ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع مُنْذُ اللَّيْلَةِ وَ أَهْدَيْتَ لَهُ مِنْ مَكُونٍ عِلْمِي كَلِمَاتٍ لَا يَتَعَوَّذُ بِهَا عِنْدَ شَيْطَانٍ مَارِدٍ وَ لَا سُلْطَانٍ جَائِرٍ وَ لَا حَرَقٍ وَ لَا غَرَقٍ وَ لَا هَدْمٍ وَ لَا رَدْمٍ وَ لَا سَبْعٍ ضَارٍ وَ لَا لَصٍّ قَاطِعٍ إِلَّا آمَنَهُ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ وَ هُوَ أَنْ يَقُولَ

«اللَّهُمَّ احْرُسْنَا بِعَيْنِكَ الَّتِي لَا تَنَامُ وَ اكْنُفْنَا بِرُكْنِكَ الَّذِي لَا يُرَامُ وَ اعِزَّنَا بِسُلْطَانِكَ الَّذِي لَا يُضَامُ وَ اَرْحَمْنَا بِقُدْرَتِكَ عَلَيْنَا وَ لَا تَهْلِكْنَا وَ أَنْتَ الرَّجَاءُ رَبُّ كَمٍ مِنْ نِعْمَةٍ أَنْعَمْتَ بِهَا عَلَيَّ قَلَّ لَكَ عِنْدَهَا شُكْرِي وَ كَمٍ مِنْ بَلِيَّةٍ ابْتَلَيْتَنِي بِهَا قَلَّ لَكَ عِنْدَهَا صَبْرِي فَيَا مَنْ قَلَّ عِنْدَ نِعْمَتِهِ شُكْرِي فَلَمْ يَحْرِمْنِي وَ يَا مَنْ قَلَّ عِنْدَ بَلِيَّتِهِ صَبْرِي فَلَمْ يَخْذَلْنِي يَا ذَا الْمَعْرُوفِ الدَّائِمِ الَّذِي لَا يَنْقُضِي أَبَدًا وَ يَا ذَا النِّعَمَاءِ الَّتِي لَا تُحْصَى عَدَدًا أَسْأَلُكَ أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ الطَّاهِرِينَ وَ أَدْرَأَ بَكَ فِي نُحُورِ الْأَعْدَاءِ وَ الْجَبَّارِينَ اللَّهُمَّ أَعِنِّي عَلَى دِينِي بَدْنِيَّايَ وَ عَلَى آخِرَتِي بِتَقْوَايَ وَ احْفَظْنِي فِي مَا غَبْتُ عَنْهُ وَ لَا تَكِلْنِي إِلَى نَفْسِي فِيمَا حَضَرْتَهُ يَا مَنْ لَا تَنْقُصُهُ الْمَغْفِرَةُ وَ لَا تَضُرُّهُ الْمَعْصِيَةُ أَسْأَلُكَ فَرَجًا عَاجِلًا وَ صَبْرًا جَمِيلًا وَ رِزْقًا وَاسِعًا وَ الْعَافِيَةَ مِنْ جَمِيعِ الْبَلَاءِ وَ الشُّكْرَ عَلَى الْعَافِيَةِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ»^۱

تدبر

(۱) «إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلِ مِنْكُمْ وَ إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا»

این آیه تصویر وضعیت مومنان در جنگ احزاب را [که یکی از سخت‌ترین مقاطع تاریخ اسلام بوده و بعد از آن دیگر اسلام در روند گسترش قرار گرفت] هم از بیرون و هم از داخل توصیف می‌کند:

از بیرون: از بالا و پایین محاصره شده بودید؛

از درون:

۱. در همین کتاب این دعا به صورت دیگری هم نقل شده است:

قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ صَفْوَةَ الْهَمْدَانِيُّ بِالْمِصْبَةِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ بْنِ دَاوُدَ الْعَاصِمِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ يَقْطِينٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الرَّبِيعِ الْحَاجِبُ عَنْ أَبِيهِ ...

....أَمَّا الَّذِي حَرَكْتُ بِهِ شَفَتِي فَهُوَ دُعَاءُ رَسُولِ اللَّهِ ص يَوْمَ الْأَحْزَابِ حَدَّثَنِي بِهِ أَبِي عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ص قَالَ لَمَّا كَانَ يَوْمُ الْأَحْزَابِ كَانَتْ الْمَدِينَةُ كَالْإِكْلِيلِ مِنْ جُنُودِ الْمُشْرِكِينَ وَ كَانُوا كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلِ مِنْكُمْ وَ إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا. هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زَلْزَلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا فَدَعَا رَسُولُ اللَّهِ ص بِهَذَا الدُّعَاءِ وَ كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ص يَدْعُو بِهِ إِذَا أَحْزَنَهُ أَمْرٌ وَ الدُّعَاءُ اللَّهُمَّ احْرُسْنِي بِعَيْنِكَ الَّتِي لَا تَنَامُ وَ اكْنُفْنِي بِرُكْنِكَ الَّذِي لَا يُضَامُ وَ اغْفِرْ لِي بِقُدْرَتِكَ عَلَى رَبِّ لَا أَهْلَكَ وَ أَنْتَ الرَّجَاءُ اللَّهُمَّ أَنْتَ أَعَزُّ وَ أَكْبَرُ مِمَّا أَخَافُ وَ أَحْذَرُ بِاللَّهِ اسْتَفْتِحُ وَ بِاللَّهِ اسْتَنْجِحُ وَ بِمُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ ص أَتَوَجَّهُ يَا كَافِي إِبْرَاهِيمَ نَمْرُودَ وَ مُوسَى فِرْعَوْنَ أَكْفِنِي مَا أَنَا فِيهِ اللَّهُ اللَّهُ رَبِّي لَا أُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا حَسْبِيَ الرَّبُّ مِنَ الْمَرْبُوبِينَ حَسْبِيَ الْخَالِقُ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ حَسْبِيَ الْمَانِعُ مِنَ الْمَمْنُوعِينَ حَسْبِيَ مَنْ لَمْ يَزَلْ حَسْبِي حَسْبِي مَذْقُطُ حَسْبِي - حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ. (مهج الدعوات و منهج العبادات، ص ۱۹۶)

و در مجمع البیان، نیز از جمله دعاهایی که در این موقعیت نقل شده، چنین است:

قال أبو سعيد الخدري قلنا يوم الخندق يا رسول الله هل من شيء نقوله فقد بلغت القلوب الحناجر فقال قولوا اللهم استر عوراتنا و آمن روعاتنا قال فقلناها فضرِبَ وجوه أعداء الله بالريح فبهزموها (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۲)

عن البراء بن عازب قال كان رسول الله ص ينقل معنا التراب يوم الأحزاب و قد وارى التراب بياض بطنه و هو يقول " اللهم لو لا أنت ما اهتدنا و لا تصدقنا و لا صلينا فأنزل سكينه علينا و ثبت الأقدام إن لا قبناه إن الأولى قد بغوا علينا إذا أرادوا فتنة أبينا يرفع بها صوته رواه البخاري أيضا في الصحيح (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۵)

اولا چشمانتان از شدت ترس خیره مانده (یا تیره و تار شده) و جانتان به لب رسیده بود (اصطلاحاً: قلبشان توی گلویشان آمده بود) (ایستاده در باد، ص ۱۶۹)

ثانیا گمانه زنی هایتان درباره خدا به اوج رسیده بود!

۲) «إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا»
«إِذْ» ظرف زمان است؛ منظور کدام زمان است؟

الف. این بدل (اعراب القرآن الکریم، ج ۳، ص ۴۳) یا عطف بیان (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۵) است از عبارت «إِذْ جَاءَتْكُمْ» در آیه قبل، یعنی نعمت خدا را یاد کنید هنگامی که دشمنان به سمت شما آمدند؛ همان هنگام که آنها از بالا و پایین تان به سراغتان آمدند و ...»

ب. چه بسا بتوان «إِذْ» را متعلق به «فارسلنا» در آیه قبل دانست، یعنی آن فرستادن تندباد و جنود الهی، زمانی بود که از بالا و پایین تان آمده بودند و دیده‌ها حیران شده و دل‌ها به گلوگاه رسیده و انواع گمان‌های ناروا به خدا برده بودند.

ثمره خداشناسی

امدادهای الهی زمانی می‌آید که سختی‌ها به اوج می‌رسد.

در روایات هم آمده که در جنگ احزاب وقتی شدت و تنگنا به اوج خود رسید رسول الله ص رو به آسمان کرد و فرمود:
«ضَيْقِي تَتَسَعَّى: تنگ بگیر [تا] گشایش بدهی!». (حدیث ۳)

ثمره اخلاقی

کسی که خدا را باور دارد، نه تنها از شدت دشواری‌ها نمی‌هراسد، بلکه اینها را علامت نزدیک بودن فرج می‌داند.
ج. ...

۳) «إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ»

منظور از اینکه «از بالای شما و از پایین تر از شما» سراغتان آمدند چیست؟

الف. منظور از بالا، سمت شرقی مدینه است که کسی که در مدینه باشد آن سمت را سمت بالای شهر می‌بیند و آنجا سمتی است که یهودیان (طوایف بنی قریظه و بنی نضیر و غطفان) مستقر بودند و مسلمانان را از آنجا در محاصره قرار دادند؛ و منظور از پایین، سمت غربی مدینه (به سمت مکه) است که طوایف عرب (قریش و هم پیمانانشان) از آن سو آمده بودند.
(مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۲؛ کنزالدقائق، ج ۱۰، ص ۳۲۹؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۵)^۱

۱. البته در الخرائج و الجرائح (ج ۱، ص ۱۵۷) مطلب را بالعکس گفته است: مِنْ فَوْقِكُمْ أَيْ أَحْزَابُ الْعَرَبِ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ يَعْنِي بَنِي قُرَيْظَةَ حِينَ تَقْضُوا عَهْدَ رَسُولِ اللَّهِ ص وَصَارُوا مَعَ الْأَحْزَابِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ.

ب. می‌تواند علاوه بر بالا و پایین جغرافیایی، اشاره به یک واقعیت تاریخی هم باشد: یعنی تعبیری از محاصره همه جانبه مسلمانان. (ایستاده در باد، ص ۱۶۹)

ج. شاید دو تعبیر بالاتر و پایین‌تر در معنای معنوی‌اش هم مد نظر باشد؛ مثلاً «بالا» اشاره باشد به مشرکانی که به لحاظ نظامی و اجتماعی دست بالا را داشتند و «پایین‌تر» اشاره باشد به یهودیان و یا منافقان جامعه اسلامی که نسبت به حکومت مدینه دست پایین‌تر را داشتند؛ یا اشاره به وضعیت دینی آنها، یعنی «بالا» یهودیان و اهل کتاب‌اند که قبل از آمدن اسلام از شریعتی الهی برخوردار بودند، و «پایین‌تر»، مشرکان عرب‌اند که به علت شرکشان همواره پایین‌تر محسوب می‌شوند.

د. ...

(۴) «إِذْ زَاغَتِ الْبَصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ»

مقصود از این دو تعبیر چیست؟

الف. بر اساس معنای ظاهری:

«زیغ» به معنای مایل و منحرف شدن است و «زیغ بصر» می‌تواند به معنای این باشد که «چشمشان چنان مبهوت دشمن شد که جز اینکه دشمن از هر سو می‌آید چیزی نمی‌دید» یا «چشم از جایگاه طبیعی‌اش بیرون آمد و از ترس و وحشت، لوچ شد»؛ و

«رسیدن قلب به حنجره» یعنی «از ترس قلبشان چنان بالا آمد که اگر تنگنای گلو نبود از دهانشان بیرون می‌افتاد»، یا اشاره است به وضعیتی که «وقتی ترس شدید می‌شود ریه متورم می‌گردد و به قلب به حدی فشار می‌آورد که قلب را تا حنجره بالا می‌برد» (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۲)

ب. بر اساس معنای کنایه‌ای:

ب. ۱. کنایه است از شدت ترس که حال و روز شخص همانند حال انسان محتضر (در حال مرگ) می‌باشد که چشمانش تیره و تار می‌رود و جانش به لب می‌رسد (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۵)

ب. ۲. با توجه به اینکه چشم مهمترین منبع شناسایی و قلب در ادبیات قرآنی، مصدر تصمیم‌گیری است، چه بسا می‌خواهد اشاره کند که در فشار و سختی دو حالت برای انسان رخ می‌دهد: یکی اینکه فهم و درکش دچار خطا می‌شود (واقعیت‌ها را دگرگون دیده، اشتباه ارزیابی می‌کند) و بر اثر هیجانات حاصل شده، رفتارهای غلطی از او سر می‌زند. یعنی هم ورودی‌هایش دچار مشکل می‌شود و هم خروجی‌هایش. (ایستاده در باد، ص ۷۰-۱۷۱)

ب. ۳. ...

(۵) «إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَ... وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا»

هنگامی که انسان در سختی‌ها و ابتلائات قرار می‌گیرد، گمانه‌زنی‌هایش نسبت به خدا فزونی می‌یابد.

انسان منطقی باید اصول زندگی‌اش (یعنی همان اصول دین‌اش، و در تعبیر دقیق‌تر، پایه‌های ایمانی‌اش) را بر مبنای برهان (معرفت معتبر و مطمئن) بنا کند (قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ، نساء/۱۷۴؛ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، بقره/۱۱۱ و نمل/۶۴)،

نه بر پایه شک (لِنَعْلَمَ مَنْ يُوْثِقُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ، سبأ/۲۱)
و نه بر پایه ظن و گمان‌زنی (إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا، یونس/۳۶ و نجم/۲۸)؛
چرا که در مسائل بنیادین، بین شک و ظن فرقی نیست: «وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ» (نساء/۱۵۷)

اما حقیقت این است که زندگی انسان بقدری ابعاد متنوع دارد و رسیدن به یقین بقدری دشوار است، که نمی‌شود ظن و گمانه‌زنی را یکسره کنار گذاشت، تا حدی که برخی بر این باورند که اساس پیشرفت دانش تجربی و فنی، بر پایه حدس و گمانه‌زنی است (روش آزمون و خطا).

هرچه باشد، مهم این است که در موقعیت‌های بحرانی و دشوار، این گمانه‌زنی‌های انسان نسبت به همه چیز، به ویژه نسبت به خدا (و عرصه باورهای دینی) فزونی می‌گیرد؛ که آیا خدا به ما کمک خواهد کرد؟ آیا به ما عنایت دارد؟ آیا ما را به حال خود رها کرده است؟ آیا راهمان درست بوده؟

این آیه بوی عتاب می‌دهد؛ اما آیا مطلق گمانه‌زنی را زیر سوال می‌برد؟ یا سوء‌ظن به خدا را (طَنَنْتُمْ ظَنًّا سَوْءًا؛ فتح/۱۲)؟
ظاهراً طبیعت انسان به نحوی است که گریزی از این گمانه‌ها نیست؛ لکن مساله اصلی این است که این گمانه‌ها باید در راستای کدام باورها باشد؟

شاید به همین جهت است که اگرچه در اغلب آیات قرآن (از جمله آیه حاضر) گمانه‌زنی‌های افراد با نوعی عتاب و توبیخ همراه است (که آیات بعد در همین سوره، نشان می‌دهد این گمانه‌زنی‌ها، سخنان منافقانی است که گمان بد به خدا برده‌اند)
اما در موارد دیگر، بر حُسن «ظن» مومن به خداوند تاکید شده است و خداوند چنان ظن‌هایی را ستوده است، مثلاً: «ظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ» (توبه/۱۱۸)

با این توضیح شاید بتوان نتیجه گرفت که این آیه لزوماً در مقام توبیخ نیست، بلکه در مقام بیان یک واقعیت انسان‌شناختی است؛

و آن این است که: «در سختی‌ها و تنگناها، گمانه‌زنی‌های انسان نسبت به خدا فزونی می‌یابد»؛

آنگاه بر این واقعیت انسان‌شناختی می‌توان توصیه‌ای را مترتب کرد که:

مواظب باشید که گمانه‌زنی‌های تان در راستای خداشناسی معتبر و صحیحی باشد، نه بر اساس هوا و هوس، که مصداق آیه‌ای شود که فرمود «مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ مَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ: خداوند برهانی بر آن قرار نداد و آنان پیروی نمی‌کنند مگر از ظن و آنچه هوای نفسشان اقتضا می‌کند» (نجم/۲۳) (اقتباس از: ایستاده در باد، ص ۱۶۹-۱۷۶)

این سه را در کانال نگذاشتم

۶) «إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ»

چرا دو تعبیر را یکسان نیاورد و فرمود: «من اعلی منکم و من اسفل منکم» یا «من فوقکم و من تحتکم» و یکی را به صورت عادی و دیگری را صفت تفضیلی آورد؟

۷) حکایت

وَرَوَى الْوَاقِدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْحَارِثِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ كَعْبٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أُمَّ عُمَارَةَ تَقُولُ يَوْمَ الْحُدَيْبِيَّةِ ... وَ قَالَ أَبُو سَعِيدٍ الْخُدْرِيُّ: جَلَسْتُ يَوْمًا عِنْدَ الثَّانِي وَ ذَكَرَ الْقَضِيَّةَ، فَقَالَ: لَقَدْ دَخَلَنِي يَوْمَئِذٍ الشَّكُّ، وَ رَاجَعْتُ النَّبِيَّ (ص) مُرَاجَعَةً مَا رَاجَعْتُهُ مِثْلَهَا، وَ لَقَدْ قُلْتُ فِي نَفْسِي، لَوْ كَانَ مَائَةُ رَجُلٍ عَلَى مِثْلِ رَأْيِي مَا دَخَلْنَا فِيهَا أَبَدًا!!!
وَقَالَ الثَّانِي: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَمْ تَكُ حَدَّثْتَنَا، سَتَدْخُلُ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ، وَ تَأْخُذُ مِفْتَاحَ الْكَعْبَةِ، وَ تُعَرِّفُ مَعَ الْمَعْرِفِينَ، وَ هَذَا هَدَيْنَا لَمْ يَصِلْ إِلَى الْبَيْتِ، وَ لَا نَحْنُ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): أَمَا إِنَّكُمْ سَتَدْخُلُونَهُ، فَآخُذُ مِفْتَاحَ الْكَعْبَةِ، وَ أَحِلُّقُ رَأْسِي وَ رُءُوسَكُمْ، وَ أَعَرِّفُ مَعَ الْمَعْرِفِينَ.

ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَى الثَّانِي فَقَالَ: أُنْسِيتُمْ يَوْمَ أَحُدٍ «إِذْ تُصْعِدُونَ وَ لَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ» وَ أَنَا أَدْعُوكُمْ فِي أَخْرَاكُمْ، أُنْسِيتُمْ يَوْمَ الْأَحْزَابِ. «إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَ إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا» أُنْسِيتُمْ يَوْمَ كَذَا؟ أُنْسِيتُمْ يَوْمَ كَذَا؟ أُنْسِيتُمْ يَوْمَ كَذَا؟!

فَلَمَّا كَانَ الْفَتْحُ، وَ أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ الْمِفْتَاحَ، قَالَ: ادْعُوا لِي الثَّانِيَ فَجَاءَ، فَقَالَ: هَذَا الَّذِي كُنْتُ قُلْتُ لَكُمْ، فَلَمَّا كَانَ فِي حِجَّةِ الْوَدَاعِ، وَقَفَ بِعَرَفَةَ، وَ قَالَ: إِي وَ اللَّهِ، هَذَا الْبَيْتُ، وَ هَذَا الَّذِي قُلْتُ لَكُمْ!..

المستترشد فی امامه علی بن ابی طالب علیه السلام، ص ۵۴۰-۵۳۹؛ شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، ج ۱۵، ص ۲۵

این نکته را بعدا دیدم و اضافه کردم

۸) «بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا»

شاید استفاده از تعبیر «بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ» این نکته ظریف را در بر داشته باشد که هنگام فشار و سختی، گاهی کار به جایی می رسد ه ضمیر انسان به زبانش نزدیک می شود؛ چون قلب معمولاً به معنای ضمیر درونی انسان هم به کار می رود و، پس وقتی قلب به گلوگاه می رسد، می توان گفت ضمیر درونی انسان هم به سر زبان و گفتار او نزدیک می شود. در این حالت، انسان آن حرفهای پنهان و درونی خود را آشکار کرده، به زبان می آورد. نتیجه این می شود که گمانه های پنهانش نسبت به خداوند آشکار می شود: تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا.

ترجمه

آنجا [بود که] مومنان آزمایش شدند و تکان شدیدی خوردند.

نکات ترجمه

«ابْتُلِيَ»

فعل مضارع مجهول در وزن افتعال (ابتلاء) و از ماده «بلی» یا «بلو» است. درباره این ماده قبلا (جلسه ۹۵ <http://yekaye.ir/al-anbiya-021-035>) بحث شد که بر دو معنای «امتحان کردن» و «پوسیدن» دلالت دارد و برخی کوشیده‌اند این دو را به همدیگر برگردانند. ابتلاء چون به باب افتعال رفته معنای مطاوعه (پذیرش) می‌دهد و ابتلی (مبتلا شد) به معنای قبول بلا (تحت آزمایش واقع شدن) است.

«زُلْزِلُوا» «زِلْزَال»

ماده «زلزل» که به معنای تکان خوردن و اضطراب شدید است در اصل با تکرار دو حرف «زل» حاصل شده است و لذا به لحاظ معنایی قرابت فراوانی با ماده «زل» (زلل، لغزیدن) دارد به طوری که اغلب اهل لغت، «زلزل» را ذیل ماده «زلل» بحث کرده‌اند و برخی تصریح نموده‌اند که تکرار این دو حرف، در واقع دلالت بر تکرار معنای «زلل: لغزش» دارد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۸۲). قبلا (جلسه ۲۲۶ <http://yekaye.ir/al-baqarah-2-36>) درباره ماده «زلل» توضیحاتی ارائه شد و به معنای «زلزل» هم اشاره شد.

در اینجا با توجه به آشنا بودن معنای «زلزله» در زبان فارسی، تنها می‌افزاییم که تفاوت زلزله با «رجفه» (که این کلمه هم در قرآن به کار رفته) در این است که «رجفه» فقط به زلزله‌های مهیب و شدید گفته می‌شود.

ماده «زلل» ۴ بار، و ماده «زلزل» ۶ بار در قرآن کریم به کار رفته است که سه بار آن مربوط به زلزله قیامت است (إِنَّ زَلْزَلَهُ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ، حج/۱؛ إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا، زلزال/۱) و سه بار آن مربوط به امتحان‌های شدیدی که مومنان بدان مبتلا می‌شوند (مَسْتَهْمُ الْبَاسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَ زُلْزِلُوا، بقره/۲۱۴؛ وَ زُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا، احزاب/۱۱)

توجه

احادیث و تدریهای جلسه ۱۴۹ (وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَاسَاءِ وَالضَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ؛ انعام/۴۲ <http://yekaye.ir/al-anam-006-042>) و جلسه ۳۳۳ (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ؛ بلد/۴ <http://yekaye.ir/al-balad-90->) نیز به آیه حاضر مرتبط می‌باشد لذا آنها را مجدداً تکرار نخواهیم کرد.

حدیث

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

هنگامی که بعد از کشته شدن عثمان، مردم با امیرالمومنین ع بیعت کردند، ایشان بر منبر رفت و خطبه‌ای خواندند و در آن خطبه فرمودند:

بدانید که بلاها و ابتلاهای شما برگشت (از نو شروع می‌شود) همچون روزی که خداوند پیامبرش ص را مبعوث کرد؛ و سوگند به کسی که او را به حق مبعوث کرد، درهم آمیخته خواهید شد چه در هم آمیختنی؛ و غربال خواهید شد چه غربال شدنی، تا اینکه پایین‌ترین تان بالاترین تان شود و بالاترین تان پایین‌ترین؛ و پیشی‌گیرندگانی که عقب‌رانده شده بودند پیشی خواهند گرفت و پیشی‌گیرندگانی که قبلاً پیشی گرفته بودند عقب خواهند ماند؛

به خدا سوگند که نه نشانه‌ای را مخفی کردم و نه دروغی بافتم؛ که مرا از این جایگاه و این روز خبر داده بودند.

الکافی، ج ۱، ص ۳۶۹

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ يَعْقُوبَ السَّرَّاجِ وَعَلِيِّ بْنِ رَبَّابٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع لَمَّا بُويعَ بَعْدَ مَقْتَلِ عُثْمَانَ صَعِدَ الْمِنْبَرَ وَخَطَبَ بِخُطْبَةٍ ذَكَرَهَا يَقُولُ فِيهَا:
أَلَا إِنَّ بَلِيَّتَكُمْ قَدْ عَادَتْ كَهَيْئَتِهَا يَوْمَ بَعَثَ اللَّهُ نَبِيَّهٗ ص وَالَّذِي بَعَثَهُ بِالْحَقِّ لَتُبْلِلَنَّ بَلْبَلَهُ وَتُغْرِبَنَّ غَرْبَهُ حَتَّى يَعُودَ أَسْفَلُكُمْ أَعْلَاكُمْ وَأَعْلَاكُمْ أَسْفَلُكُمْ وَلَيَسْبِقَنَّ سَبَّاقُونَ كَانُوا قَصْرًا وَلَيَقْصُرَنَّ سَبَّاقُونَ كَانُوا سَبْقًا وَاللَّهِ مَا كَتَمْتُ وَسِمَةً وَلَا كَذَبْتُ كَذِبَةً وَلَقَدْ تُبِّتُ بِهَذَا الْمَقَامِ وَهَذَا الْيَوْمِ.

(۲) شخصی خدمت امیرالمومنین ع می‌رسد و می‌گوید در کتاب خداوند شک کرده‌ام و آیاتی را بیان می‌کند که از نظر خودش با هم ناسازگار است و حضرت پاسخ ایشان را یکی یکی می‌دهد).

(فرازهایی از این روایت در:

جلسه ۸۶، حدیث ۳ <http://yekaye.ir/al-araf-007-008/>؛

جلسه ۱۳۲، حدیث ۵ <http://yekaye.ir/yunus-010-007/>؛

جلسه ۱۹۳، حدیث ۲ <http://yekaye.ir/fussilat-041-21/>؛

جلسه ۲۳۴، تدبیر ۲ <http://yekaye.ir/al-aaraf-7-14/>؛

جلسه ۳۸۱، حدیث ۲ <http://yekaye.ir/al-qiyamah-75-23/>؛ و

جلسه ۴۱۴، حدیث ۴ <http://yekaye.ir/al-anbiaa-21-107/> گذشت).

حضرت در اواسط پاسخ خود، یکدفعه فرازی باز می‌کنند و هشدارى نسبت به آینده می‌دهند و سپس به پاسخ موارد بعدی می‌پردازند. در این فراز می‌فرمایند:

پس آنچه را برای گفتن خوب بفهم که من برای توضیح دادم تا دلگرمی‌ای باشد برای سینه تو و سینه آن کسی که بعدها همانند تو شک کند، و جواب‌دهنده‌ای نیابد که سوالاتش را از او بپرسد به خاطر فراگیر شدن طغیان و فتنه‌ها و اینکه چه بسا اهل علم ناچار شوند از ترس اهل ظلم و ستم مطالب را کتمان کنند و در حجاب بدارند؛ که همانا بزودی بر مردم زمانی خواهد آمد که حق در آن پوشیده بماند و باطل آشکار و نمایان؛ و آن زمانی است که سزاوارترین مردم بدیشان دشمن‌ترین

آنها بدان است «و حق نزدیک شود» (انبیاء/۹۷) و الحاد عظمت یابد و «فساد آشکار شود» (روم/۴۱) و «آنجا [است که] مومنان آزمایش شوند و تکان شدیدی خورند» (احزاب/۱۱) و کفار آنان را اشرار بنامند؛ پس تلاش مومن این باشد که جان خود را از نزدیکترین مردم به خویش حفظ کند، سپس خداوند فرج را برای اولیای خود برساند و صاحب الامر را بر دشمنانش چیره سازد. ...

الإحتجاج علی أهل اللجاج (للطبرسی)، ج ۱، ص ۲۵۱

جَاءَ بَعْضُ الزَّانِدَةِ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيٍّ عَ وَ قَالَ لَهُ لَوْ لَمْ يَكُنْ فِي الْقُرْآنِ مِنَ الْاِخْتِلَافِ وَ التَّنَاقُضِ لَدَخَلْتُ فِي دِينِكُمْ فَقَالَ لَهُ عَ وَ مَا هُوَ؟

فَأَفْهَمَهُ عَنِّي مَا أَقُولُ لَكَ فَإِنِّي إِنَّمَا أَزِيدُكَ فِي الشَّرْحِ لِأَنَّكَ فِي صَدْرِكَ وَ صَدْرٍ مَنْ لَعَلَّهُ بَعْدَ الْيَوْمِ يَشْكُ فِي مِثْلِ مَا شَكَّكَتَ فِيهِ فَلَا يَجِدُ مُجِيبًا عَمَّا يَسْأَلُ عَنْهُ لِعُمُومِ الطُّغْيَانِ وَ الْاِفْتِتَانِ وَ اضْطِرَارِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِتَأْوِيلِ الْكِتَابِ إِلَى الْاِكْتِتَامِ وَ الْاِحْتِجَابِ خِيفَةَ أَهْلِ الظُّلْمِ وَ الْبَغْيِ أَمَّا إِنَّهُ سَيَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ يَكُونُ الْحَقُّ فِيهِ مَسْتُورًا وَ الْبَاطِلُ ظَاهِرًا مَشْهُورًا وَ ذَلِكَ إِذَا كَانَ أَوَّلَى النَّاسِ بِهِمْ أَعْدَاهُمْ لَهُ - وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ وَ عَظُمَ الْإِلْحَادُ وَ ظَهَرَ الْفَسَادُ هُنَاكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا وَ نَحَلَهُمُ الْكُفَّارُ أَسْمَاءَ الْأَشْرَارِ فَيَكُونُ جُهْدُ الْمُؤْمِنِ أَنْ يَحْفَظَ مُهْجَتَهُ مِنْ أَقْرَبِ النَّاسِ إِلَيْهِ ثُمَّ يَتِيحُ اللَّهُ الْفَرَجَ لِأَوْلِيَائِهِ وَ يَظْهَرُ صَاحِبُ الْأَمْرِ عَلَى أَعْدَائِهِ.

۳) از امام صادق ع روایت شده است که رسول خدا ص فرمود:

همانا بالای عظیم با پاداش عظیم جبران شود؛ پس هنگامی که خداوند بنده ای را دوست داشته باشد، به بلایی عظیم مبتلایش سازد؛ پس هرکس رضایت دهد، بهره او نزد خدا رضایت است؛ و کسی که از بلا به خشم و غضب آید بهره او نزد خداوند خشم و غضب است.

الكافی، ج ۲، ص ۲۵۳

عَنْهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ زَيْدِ الزَّرَّادِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: إِنَّ عَظِيمَ الْبَلَاءِ يَكْفَأُ بِهِ عَظِيمُ الْجَزَاءِ فَإِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا ابْتَلَاهُ بِعَظِيمِ الْبَلَاءِ فَمَنْ رَضِيَ فَلَهُ عِنْدَ اللَّهِ الرِّضَا وَ مَنْ سَخِطَ الْبَلَاءُ فَلَهُ عِنْدَ اللَّهِ السَّخَطُ.

۴) حسین به علوان می گوید: نزد امام صادق ع بودیم و سدید (یکی از اصحاب خاص ایشان) آنجا بود. حضرت فرمود: همانا خداوند اگر بنده ای را دوست بدارد او را در بلاها می پوشاند چه پوشاندنی؛ و ما و شما - ای سدید - با چنین وضعیتی صبح و شام می کنیم.

الكافی، ج ۲، ص ۲۵۳

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُبَيْدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلْوَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ أَنَّهُ قَالَ وَ عِنْدَهُ سَدِيرٌ:

إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا غَتَّهُ بِالْبَلَاءِ غَتًّا وَإِنَّا وَإِيَّاكُمْ يَا سَدِيرُ لُنْصِيحٍ بِهِ وَنُمْسِي.^۱

تدبر

(۱) «هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا»

در امتحان‌های سخت الهی است که تزلزل‌ها و نقطه‌ضعف‌های مومنان – چه رسد به سایر انسانها – آشکار می‌شود. (ایستاده

در باد، ص ۱۷۸)

نکته تخصصی انسان‌شناسی و اخلاقی

اگر برای پیمودن مسیر کمال لازم است که نقطه‌ضعف‌هایمان را بشناسیم و بر آنها غلبه کنیم، پس ابتلائات دشواری که این تزلزل‌های وجودی‌مان را نمایان می‌سازند، مصداق رحمت خدایند، نه عذاب وی.

تصحیح یک نقل تاریخی

عبارتی به عنوان حدیث در سخنان معاصران^۲ رایج شده که «المومن كالجبل الراسخ لا تحركه العواصف: مومن مانند کوهی استوار است که هیچ تندبادی تکانش نمی‌دهد.» این مضمون با آیه فوق ناسازگار است و در تفحصی که در کتب حدیثی مختلف انجام شد، چنین حدیثی یافت نشد. بله، در نهج‌البلاغه (خطبه ۳۷) حضرت امیر در وصف خود گفته‌اند «كُنْتُ ... كَالْجَبَلِ لَا تُحَرِّكُهُ الْعَوَاصِفُ وَلَا تُزِيلُهُ الْعَوَاصِفُ: من همچون کوهی بودم که تندبادها تکانش نمی‌دادند و طوفانها او را به زوال نمی‌کشاندند» و وقتی هم امیرالمومنین ع به شهادت رسید، پیرمردی (که بعدا معلوم شد حضرت خضرع است) آمد و خطاب به پیکر مطهر ایشان همین تعبیر را به کار برد. (مناقب آل ابی طالب ع، ج ۲، ص ۳۴۷؛ کافی، ج ۱، ص ۴۵۵؛ الامالی (للمصدق)، ص ۲۴۲). و البته این مضمون درست است زیرا کسی که در این وضعیت‌های دشوار به هیچ وجه دچار تزلزل نشد، امیرالمومنین ع بود.

۱. این روایات هم در همین بحث قابل توجه است:

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ سَمَاعَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ إِنَّ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ ع أَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ بَلَاءً النَّبِيُّ ثُمَّ الْوَصِيُّ ثُمَّ الْأَمَلُ فَالْأَمَلُ وَإِنَّمَا يُبْتَلَى الْمُؤْمِنُ عَلَى قَدْرِ أَعْمَالِهِ الْحَسَنَةِ فَمَنْ صَحَّ دِينُهُ وَحَسُنَ عَمَلُهُ أَشَدَّ بَلَاءُ وَ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَجْعَلِ الدُّنْيَا ثَوَابًا لِلْمُؤْمِنِ وَلَا عُقُوبَةً لِلْكَافِرِ وَمَنْ سَخَفَ دِينَهُ وَضَعَفَ عَمَلُهُ قَلَّ بَلَاءُهُ وَأَنَّ الْبَلَاءَ أَسْرَعَ إِلَى الْمُؤْمِنِ التَّقِيِّ مِنَ الْمَطَرِ إِلَى قَرَارِ الْأَرْضِ. (الكافي، ج ۲، ص ۲۵۹؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۴۴)

عَنْهُ عَنْ ابْنِ فَضَّالٍ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى بْنِ أَعْيَنَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: لَيْسَ لِلْعَبْدِ قَبْضٌ وَلَا بَسْطٌ مِمَّا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَوْ نَهَى عَنْهُ إِلَّا وَمِنَ اللَّهِ فِيهِ ابْتِلَاءٌ (المحاسن، ج ۱، ص ۲۷۹)

۲. متأسفانه در برخی از تفاسیر معاصران هم بدون ذکر هیچ منبعی این را به عنوان حدیث نقل کرده‌اند مانند تفسیر نمونه، ج ۱۹، ص ۴۶۹؛ یا

۳. ابن شهر آشوب این را از کافی و «الآحَنِ وَالْمَحَنِ» صفوانی به این صورت نقل کرده «كُنْتُ كَالْجَبَلِ الرَّاسِخِ لَا تُحَرِّكُكَ الْعَوَاصِفُ وَلَا تُزِيلُكَ الْعَوَاصِفُ» اما در کافی و امالی و اغلب کتب حدیثی که در دست ماست، کلمه «الراسخ» را ندارد و به این صورت است: «كُنْتُ كَالْجَبَلِ لَا تُحَرِّكُهُ الْعَوَاصِفُ ...»

البته در احادیث مربوط به آخرالزمان هم داریم که: مردی از قم بپا می‌خیزد و مردم را به حق دعوت می‌کند و همراهش مردمی‌اند مانند ورقه‌های آهنین، نه تندبادها تکانشان می‌دهد، و نه از جنگ و مبارزه خسته می‌شوند، و نه هراسی به دل راه می‌دهند، و بر خداوند توکل می‌کنند، و عاقبت از آن متقین است:

عَنْ عَلِيِّ بْنِ عِيسَى عَنْ أَيُّوبَ بْنِ يَحْيَى الْجَنْدَلِيِّ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الْأَوَّلِيِّ قَالَ:
رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ قُمَّ يَدْعُو النَّاسَ إِلَى الْحَقِّ يَجْتَمِعُ مَعَهُ قَوْمٌ كَثِيرٌ الْحَدِيدِ لَا تُزِلُّهُمْ الرِّيحُ الْعَوَاصِفُ وَلَا يَمْلُؤُونَ مِنَ الْحَرْبِ وَلَا يَجْبُنُونَ وَعَلَى اللَّهِ يَتَوَكَّلُونَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ. (بحار الأنوار، ج ۵۷، ص ۲۱۶)

۲) «هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زُلْزَالًا شَدِيدًا»

ابن عبارت دقیقاً بعد از اینکه فرمود «گمانه زنی هایتان درباره خدا به اوج رسیده بود!» آمده است. چه بسا می‌خواهد نشان دهد که ریشه این زلزلی که در عده‌ای پیدا شد، همان گمانه‌زنی‌های ناصوابشان بوده است. (ایستاده در باد، ص ۱۷۸)

۳) «هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زُلْزَالًا شَدِيدًا»

خداوند در برخی موقعیت‌ها امتحان‌های سختی می‌گذارد که حتی مومنان هم بشدت تکان می‌خورند. هدف از این امتحانات، جدا کردن مومنان واقعی از مدعیان دروغین ایمان است. (ما كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ: خداوند این گونه نیست که مومنان را به حال خود رها کند حتی اینکه خبیث را از پاک جدا کند؛ آل عمران/۱۷۹)

توضیح بیشتر در احادیث و تدبرهای آیه ۳ سوره عنکبوت «وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ» (جلسه ۴۰۰ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-3>) و آیه ۱۱ سوره عنکبوت «وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ» (جلسه ۴۰۸ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-11>) گذشت.

۴) «هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زُلْزَالًا شَدِيدًا»

تعبیر «هنالك: آنجا» اشاره به کدام موقعیت دارد؟ یعنی اوج امتحان و ابتلای مومنان کدام موقعیت بوده است؟
الف. آن موقعیتی که دشمن از بالا و پایین مسلمانان را محاصره کرده بود.
ب. آن جایی که آنان شروع به گمانه‌زنی‌ها درباره خدا کردند.
ج. ...

۵) «هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زُلْزَالًا شَدِيدًا»

با اینکه مطلب کاملاً در ادامه مطلب قبل است، چرا از ضمیر اشاره به دور «هنالك: آنجا بود که» استفاده کرد نه از ضمیر اشاره به نزدیک «هناک: اینجا بود که»

الف. این برای اشاره به حالت درونی انسان است؛ یعنی الان که جنگ احزاب را برای شما یادآوری می‌کنیم آن تزلزل‌ها و گمانه‌زنی‌ها و ... تمام شده و شما آن ماجرا را خیلی دور می‌بینید. (ایستاده در باد، ص ۱۷۹)

ب. ...

﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا﴾

جنگ احزاب نقطه عطفی در تاریخ اسلام است؛ تا پیش از آن مسلمانان دائماً در موضع ضعف بودند و مورد هجوم و حمله کفار قرار می‌گرفتند، بعد از آن مسلمانان بودند که دست بالا را پیدا کردند و بر کفار هجوم می‌آوردند؛ چنانکه از پیامبر ص روایت شده که بعد از کشته شدن عمرو بن عبد ود فرمودند: «شوکتشان از بین رفت و از این به بعد آنان به جنگ ما نخواهند آمد و ما به جنگ آنها خواهیم رفت.» (شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، ج ۱۹، ص ۶۲)^۱

این نقطه عطف، با ابتلایی شدید همراه بود؛ و در تاریخ، هرگاه قرار بود نقطه عطفی رخ دهد، وعده ابتلائات شدید را دادند، چنانکه به حکومت رسیدن امیرالمومنین ع (حدیث ۱) و مهدویت (حدیث ۲) نیز چنین وعده‌ای داده شده است.

اگر انقلاب اسلامی خود را نقطه عطفی در تاریخ می‌شمیریم، انتظار ابتلائات شدید و شدیدتر را داشته باشیم، ابتلائاتی که مرزهای منافقان و مومنان را آشکار کند.

اگر این نکته را ضمیمه کنیم به اینکه قرآن کریم، کتاب هدایت بشر در همه زمانهاست، شاید بتوان گفت که این آیات سوره احزاب - که در حال بررسی آنیم - شرح وضعیت فعلی انقلاب ماست.

﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا﴾

وقتی خداوند حکایت این گونه ابتلائات شدید مومنان، که آنها را بشدت لرزانده، نقل می‌کند، یعنی:

جدی بگیریم که هرچه در ایمان پیش رویم، باید انتظار ابتلائات بیشتر و دشوارتری را داشته باشیم (حدیث ۳ و حدیث ۴):

هرکه در این دار مقرب‌تر است

جام بلا بیشتری می‌دهند.

۴۳۱) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۲ وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا ۱۰/۳/۱۳۹۶

۵ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

و آن گاه که منافقان و بیماردلان می‌گویند خدا و رسولش جز فریب وعده‌ای به ما ندادند.

۱. فِي الْحَدِيثِ الْمَرْفُوعِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص قَالَ عِنْدَ قَتْلِ عَمْرٍو ذَهَبَ رِيحُهُمْ وَ لَا يَغْزُونَنَا بَعْدَ الْيَوْمِ وَ نَحْنُ نَغْزُوهُمْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ

منافق، اسم فاعل از ماده «نفق» در باب مفاعله است که درباره این ماده و این کلمه به تفصیل در جلسه ۴۰۸ توضیح داده شد. <http://yekaye.ir/al-ankabout-29-11/>

غُرُوراً

«غُرُور» از ماده «غرر» است که در جلسه ۱۶۰ <http://yekaye.ir/al-araf-007-51> توضیح داده شد که این ماده در معانی متعددی به کار می‌رود و برخی گفته‌اند اصل همه این معانی آن است که بر اثر تاثیر چیزی، غفلتی حاصل شود. و در جلسه ۲۴۲ <http://yekaye.ir/al-aaraf-7-22> هم توضیحات تکمیلی درباره آن ارائه شد.

«مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

«ما» در اینجا مای نافی است و اینکه برخی از مترجمان آن را مای موصوله قلمداد کرده‌اند (به این صورت: آنچه خدا و رسولش به ما وعده دادند، فریبی بیش نبود) ظاهراً قابل دفاع نمی‌باشد، زیرا در آن صورت، حتی اگر وجود ادات استثناء (إلا) را هم به نحوی توجیه کنیم، باز باید «غرور» به صورت مرفوع (خبر) می‌آمد در حالی که منصوب آمده است. اما درباره «غرور» دو تحلیل نحوی شده که هر دو می‌تواند درست باشد. یکی اینکه مفعول دوم برای فعل «وعد» باشد (إعراب القرآن الکریم، ج ۳، ص ۴۴) که بر همین اساس ترجمه شد؛ و دوم اینکه صفت برای مفعول مطلق محذوف باشد [و مفعول دوم این فعل محذوف باشد] یعنی عبارت به این صورت بوده باشد: ما وعدنا الله ورسوله [النصر] الا وعد الغرور: خدا و رسولش به ما وعده ندادند نصرت را مگر وعده‌ای فریبنده. (إعراب القرآن و بیانه، ج ۷، ص ۶۰۷)

شان نزول

(۱) در تفسیر قمی آمده است:

[بعد از اینکه سلمان پیشنهاد کردن خندق داد، پیامبر افراد را برای کردن خندق در نقاط مختلف تقسیم کرد و خود هم مشغول شد] چون روز دوم شد، صبحگاه به کار کردن مشغول شدند و پیامبر در مسجد فتح (روی تپه مشرف به خندق) نشسته بود و مهاجران و انصار مشغول کردن بودند که به صخره بزرگی رسیدند که کلنگ‌هایشان بر آن اثری نداشت؛ جابر بن عبدالله انصاری را سرغ پیامبر ص فرستادند که ایشان را مطلع سازد. جابر می‌گوید به مسجد آمدم و دیدم رسول الله به پشت دراز کشیده و ردایش را زیر سر گذاشته و [از شدت گرسنگی] سنگی را محکم به شکمش بسته است. گفتم: یا رسول الله! به صخره‌ای رسیده‌ایم که هیچ کلنگی در آن اثر نمی‌کند. پس با سرعت آمد و آبی خواست و وضویی گرفت و اندکی از آن آب را در دهانش گرداند و بر روی سنگ ریخت، سپس کلنگی گرفت و ضربه‌ای زد، برقی جهید که در آن قصرهای شام را دیدیم، سپس ضربه دیگری زد، برقی جهید که در آن قصرهای مدائن را دیدیم، سپس ضربه دیگری زد و برقی جهید که در آن قصرهای یمن را دیدیم، سپس رسول خدا ص فرمود: بدانید که قطعاً خداوند این مکانهایی را که این جرقه در آنها نمایان شد برای شما فتح می‌کند؛ سپس آن صخره سست شد همانند رملی که روان می‌شود ...

[وی بعد از اینکه رسیدن مشرکان و جنگ امیرالمومنین با عمرو بن عبد ود و ... و خبر پیمان شکنی یهودیان را گزارش

می کند، می گوید]

پس چون کار بر اصحاب رسول الله ص طولانی شد و محاصره شدت گرفت و آنها در سرمای شدید بودند و گرسنگی هم به آنها فشار می آورد و از جانب یهودیان هم بشدت نگران بودند، منافقان شروع کردند به گفتن سخنانی که خداوند از آنها حکایت کرده است - و از اصحاب رسول الله جز اندکی، کسی نمانده بود که در ورطه نفاق نیافتاده باشد - و رسول الله ص به اصحابش خبر داده بود که احزاب عرب گرد می آیند و از بالا به آنها هجوم می آورند و یهودیان هم خیانت می کنند و از پایین شهر ایجاد نگرانی می کنند و سختی فراوان بدانها خواهد رسید ولی عاقبت از آن آنها خواهد بود؛ پس چون قریش و آمدند و یهود خیانت کردند، منافقان گفتند: «خدا و رسولش جز فریب به ما وعده ای ندادند» و گروهی از آنها هم باغهایی در اطراف مدینه داشتند و گفتند: رسول الله! اجازه بده که ما به باغهایمان برویم چون آنها اطراف مدینه و بی حفاظ است و می ترسیم یهودیان به آن دستبرد بزنند؛ و گروهی هم گفتند بیاید فرار کنیم و به بیابان برویم و در پناه بادیه نشینان قرار بگیریم، چرا که این چیزهایی که [حضرت] محمد ص به ما وعده داده بود همه اش باطل بود...

تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۷۸ و ۱۸۶

فَلَمَّا كَانَ فِي الْيَوْمِ الثَّانِي بَكَرُوا إِلَى الْحَفْرِ وَقَعَدَ رَسُولُ اللَّهِ ص فِي مَسْجِدِ الْفَتْحِ فَبَيَّنَا الْمُهَاجِرُونَ وَالْأَنْصَارُ يَحْفَرُونَ إِذْ عَرَضَ لَهُمْ جَبَلٌ لَمْ تَعْمَلِ الْمَعَاوِلُ فِيهِ، فَبَعَثُوا جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيَّ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص يُعَلِّمُهُ بِذَلِكَ، قَالَ جَابِرٌ: فَجِئْتُ إِلَى الْمَسْجِدِ وَرَسُولُ اللَّهِ مُسْتَلْقٍ عَلَى قَفَاهُ وَرِدَاؤُهُ تَحْتَ رَأْسِهِ وَقَدْ شَدَّ عَلَى بَطْنِهِ حَجْرًا، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّهُ قَدْ عَرَضَ لَنَا جَبَلٌ لَمْ تَعْمَلِ الْمَعَاوِلُ فِيهِ فَقَامَ مُسْرِعًا حَتَّى جَاءَهُ ثُمَّ دَعَا بِمَاءٍ فِي إِنَاءٍ فَغَسَلَ وَجْهَهُ وَذِرَاعَيْهِ وَمَسَحَ عَلَى رَأْسِهِ وَرِجْلَيْهِ ثُمَّ شَرِبَ وَمَجَّ مِنْ ذَلِكَ الْمَاءِ فِيهِ ثُمَّ صَبَّهُ عَلَى الْحَجَرِ ثُمَّ أَخَذَ مِعْوَلًا فَضَرَبَ ضَرْبَةً فَبَرَقَتْ بَرْقَةٌ فَنَظَرْنَا فِيهَا إِلَى قُصُورِ الشَّامِ، ثُمَّ ضَرَبَ أُخْرَى فَبَرَقَتْ بَرْقَةٌ نَظَرْنَا فِيهَا إِلَى قُصُورِ الْمَدَائِنِ، ثُمَّ ضَرَبَ أُخْرَى فَبَرَقَتْ بَرْقَةٌ أُخْرَى نَظَرْنَا فِيهَا إِلَى قُصُورِ الْيَمَنِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَمَا إِنَّهُ سَيَفْتَحُ اللَّهُ عَلَيْكُمْ هَذِهِ الْمَوَاطِنَ الَّتِي بَرَقَتْ فِيهَا الْبَرْقُ. ثُمَّ انْهَالَ عَلَيْنَا الْجَبَلُ كَمَا يَنْهَالُ الرَّمْلُ ...

فَلَمَّا طَالَ عَلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ ص الْأَمْرُ - وَاشْتَدَّ عَلَيْهِمُ الْحَصَارُ - وَكَانُوا فِي وَقْتٍ بَرْدٍ شَدِيدٍ وَاصَابَتْهُمْ مَجَاعَةٌ - وَخَافُوا مِنَ الْيَهُودِ خَوْفًا شَدِيدًا - وَتَكَلَّمُ الْمُنَافِقُونَ بِمَا حَكَى اللَّهُ عَنْهُمْ - وَكَمْ يَبْقَى أَحَدٌ مِنَ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ إِلَّا نَافِقٌ إِلَّا الْقَلِيلُ - وَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَخْبَرَ أَصْحَابَهُ أَنَّ الْعَرَبَ تَتَحَزَّبُ وَيَجِيئُونَ مِنْ فَوْقٍ وَتَغْدِرُ الْيَهُودُ وَنَخَافُهُمْ مِنْ أَسْفَلٍ وَ إِنَّهُ لَيُصِيبُهُمْ جَهْدٌ شَدِيدٌ وَلَكِنْ تَكُونُ الْعَاقِبَةُ لِي عَلَيْهِمْ، فَلَمَّا جَاءَتْ قُرَيْشٌ وَغَدَرَتِ الْيَهُودُ قَالَ الْمُنَافِقُونَ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا وَكَانَ قَوْمٌ لَهُمْ دُورٌ فِي أَطْرَافِ الْمَدِينَةِ فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ تَأْذَنُ لَنَا أَنْ نَرْجِعَ إِلَى دُورِنَا - فَإِنَّهَا فِي أَطْرَافِ الْمَدِينَةِ وَهِيَ عَوْرَةٌ وَنَخَافُ الْيَهُودَ أَنْ يُغِيرُوا عَلَيَّهَا، وَقَالَ قَوْمٌ هَلُمُّوا فَهَرَبَ وَنَصِيرَ فِي الْبَادِيَةِ - وَنَسْتَجِيرُ بِالْأَعْرَابِ فَإِنَّ الَّذِي كَانَ يَعِدُنَا مُحَمَّدٌ كَانَ بَاطِلًا كُلُّهُ...^۱

۱. این داستان در أسباب نزول القرآن (الواحدی)، ص ۱۰۴ (از منابع مهم اهل سنت درباره شأن نزول آیات) چنین روایت شده است:

حَدَّثَنَا الْأَسْتَاذُ أَبُو إِسْحَاقَ التَّعَالِبِيُّ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حَامِدٍ الْوَزَّانُ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ الْمُطَيْرِيُّ، حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ الْحَسَنِ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَالِدِ بْنِ عَمَّةٍ، حَدَّثَنَا كَثِيرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرِو بْنِ عَوْفٍ، حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَبِيهِ، قَالَ:

گوینده این جملات که «خدا و رسولش جز فریب به ما وعده‌ای ندادند»، معتب بن قشیر انصاری است و قضیه از این قرار است که رسول الله ص کلنگی را از سلمان گرفت در خصوص صخره‌ای که کار آنها را سخت کرده بود؛ پس سه ضربه بر آن زد و در هر ضربه‌ای برقی جهید. سلمان گفت: یا رسول الله! من چیز عجیبی رد آنها دیدم. پیامبر ص فرمود: در ضربه اول، سفیدی‌های کاخ‌های مدائن را دیدی؛ و در دومی کاخ‌های یمن را؛ و در سومی سرزمین‌های ایران و روم؛ و خداوند برای امتم سرچشمه‌های آنها را فتح می‌کند.

معتب وقتی احزاب را دید گفت: [حضرت] محمد ص به ما وعده ایران و روم می‌دهد در حالی که ما از ترس جزات رفتن به دستشویی را نداریم! خدا و رسولش جز فریب به ما وعده‌ای ندادند!

معانی القرآن، ج ۲، ص ۳۳۶

و قوله: ما وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا وَ هَذَا قول معتب بن قشیر الأنصاری وحده.

ذكروا أن رسول الله صلى الله عليه و [آله و] سلم أخذ معولا من سلمان في صخرة اشتدت عليهم، فضرب ثلاث ضربات، مع كل واحدة كلمع البرق. فقال سلمان: و الله يا رسول الله لقد رأيت فيهنّ عجا قال فقال النبي عليه السلام: لقد رأيت في الضربة الأولى أبيض المدائن، و في الثانية قصور اليمن، و في الثالثة بلاد فارس و الروم. و ليفتحنّ الله على أمتي مبلغ مدهنّ.

خَطَّ رسول الله صلى الله عليه و سلم، على الخندق يوم الأحزاب، ثم قطع لكل عشرة أربعين ذراعاً. قال عمرو بن عوف: كنت أنا و سلمان، و حُذِفَتْ و النُّعْمَانُ بن مُقَرِّنِ المُنْزِي، و ستة من الأنصار في أربعين ذراعاً. فحفرنا حتى إذا كنا تحت «ذو ناب»، أخرج الله من بطن الخندق صخرة مَرُوءَ كَسَرَتْ حَدِيدَنَا و شقت علينا، فقلنا: يا سلمان، أَرَقَّ إلى رسول الله صلى الله عليه و سلم، فأخبره خبر هذه الصخرة، فإما أن نعدل عنها، و إما أن يأمرنا فيها بأمره، فإننا لا نحب أن نجاوز خطّه. قال: فرقى سلمان إلى رسول الله صلى الله عليه و سلم، و هو ضارب عليه قبة تُرْكِيَّةَ، فقال: يا رسول الله خرجت صخرة بيضاء مَرُوءَ من بطن الخندق، فكسرت حديدنا و شقت علينا حتى ما يحيك فيها قليل و لا كثير، فمرنا فيها بأمرك، فإننا لا نحب أن نجاوز خطك. قال: فهبط رسول الله صلى الله عليه و سلم، مع سلمان الخندق، و التسعة على شفة الخندق، فأخذ رسول الله صلى الله عليه و سلم، المِعْوَل من سلمان فضربها ضربةً صدعها، و بَرَقَ منها برق أضاء ما بين لَابَتَيْهَا - يعني المدينة - حتى لكأن مصباحاً في جوف بيت مظلم. و كَبَّرَ رسول الله صلى الله عليه و سلم تكبير فتح، فكَبَّرَ المسلمون، ثم ضربها رسول الله صلى الله عليه و سلم الثانية و برق منها برق أضاء ما بين لَابَتَيْهَا، حتى لكأن مصباحاً في جوف بيت مظلم، فكبر رسول الله صلى الله عليه و سلم، تكبير فتح، و كبر المسلمون، ثم ضربها رسول الله صلى الله عليه و سلم، فكسرها و برق منها برق أضاء ما بين لَابَتَيْهَا حتى لكأن مصباحاً في جوف بيت مظلم، و كَبَّرَ رسول الله صلى الله عليه و سلم تكبير فتح، و كبر المسلمون، و أخذ بيد سلمان و رقى، فقال سلمان: بأبي أنت و أمي يا رسول الله، لقد رأيت شيئاً ما رأيت مثله قط. فالتفت رسول الله صلى الله عليه و سلم، إلى القوم، فقال: رأيتم ما يقول سلمان؟ قالوا: نعم يا رسول الله. قال: ضربت ضربتي الأولى فبرق الذي رأيتم، أضاءت لى منها قصور الحيرة و مدائن كسرى، كأنها أنياب الكلاب، و أخبرني جبريل، عليه السلام، أن أمتي ظاهرة عليها. ثم ضربت ضربتي الثانية فبرق الذي رأيتم، أضاءت لى منها القصور الحمر من أرض الروم، كأنها أنياب الكلاب، و أخبرني جبريل عليه السلام، أن أمتي ظاهرة عليها ثم ضربت ضربتي الثالثة، فبرق الذي رأيتم، أضاءت لى منها قصور صنعاء كأنها أنياب الكلاب، و أخبرني جبريل عليه السلام أن أمتي ظاهرة عليها، فأبشروا. فاستبشر المسلمون و قالوا: الحمد لله، موعد صدق، وعدنا النصر بعد الحفر. فقال المنافقون: أ لا تعجبون يُمْنِيكُمْ و يَعِدُكُمْ الباطل، و يخبركم أنه يبصر من يَثْرِبُ قُصُورَ الحيرة و مدائن كسرى، و أنها تفتح لكم، و أنتم إنما تحفرون الخندق من الفرق، و لا تستطيعون أن تبرزوا! قال: فنزل القرآن و إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا، و أنزل الله تعالى في هذه القصة، قوله: قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ

الْمُلْكِ الْآيَةُ

فقال معتب حين رأى الأحزاب: أ يعدنا محمد أن يفتح لنا فارس و الروم و أحدنا لا يقدر أن يضرب الخلاء فرقا؟ ما وعدنا الله و رسوله إلا غرورا.^۱

توجه

احادیث و تدبرهای جلسه ۳۱۶ (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ؛ حج/ ۱۱ / <http://yekaye.ir/al-haji-22-11>) و جلسه ۴۰۰ (وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ؛ عنكبوت/ ۳ / <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-3>) و جلسه ۴۰۷ (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوْ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ؛ عنكبوت/ ۱۰ / <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-10>) نیز تا حدود زیادی در مورد این آیه نیز صادق است؛ لذا از تکرار آنها صرف نظر می شود.

حدیث

۱) حضرت امیر ع در روایتی طولانی به ریشه های و شاخه های کفر و نفاق اشاره کرده اند. بعد از بیان ریشه های کفر فرموده اند:

و نفاق بر چهار بنیان است: هوی [= هوای نفس]، و سهل انگاری (هُوینا)، و خودبزرگ بینی (حفیظه)، و طمع؛

۱. هوای نفس خودش چهار شعبه دارد: بغی [= ستم] و از حد خارج شدن (عدوان) و شهوت و طغیان:

- آنکه ستم کرد، به مهلکه افتادن هایش [یا: کینه توزانش] فراوان می شوند، و از او فاصله می گیرند، و علیه او یاری می جویند؛

- و آنکه و کسی که از حد خارج شد، از شرورش ایمن نیستند، و قلبش سالم نمی ماند، و نفس خود را از شهوات حفظ

نمی کند؛

- و کسی که نفس خود را از شهوات برکنار نداشت، در امور خبیث وارد می شود؛

- و کسی که طغیان کرد، بر راهی آشکار بدون هیچ گونه حجت و دلیلی، گمراه می شود.

۲. سهل انگاری (هُوینا) بر چهار شعبه است: غَرَه (مغرور شدن، غفلت) ، و آرزو، و هیبت (= ترس و گوشه نشینی)، و

مماطله (به عقب انداختن کارها) :

- و این بدان جهت است که ترس و گوشه نشینی، شخص را از [انجام] حق باز می دارد؛

- و به عقب انداختن کارها، باعث تفریط [= نقطه مقابل افراط و زیاده روی، کم کاری] در کار می شود تا زمانی که اجل

سر رسد؛

- و اگر آرزو نبود، انسان حساب آنچه در آن است [= حال و روز دنیا] را می دانست و اگر حساب آنچه را در آن است

بداند، چه بسا از ترس و دلهره بمیرد؛

۱. در مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵ این واقعه چنین گزارش شده است:

قال ابن عباس إن المنافقين قالوا يعدنا محمد أن يفتح مدائن كسرى و قيصر و نحن لا نؤمن أن نذهب إلى الخلاء هذا و الله الغرور

- و مغرور شدن هم مایه قصور و کم گذاشتن عمل می شود [انسان عمل را جدی نمی گیرد]

۳. و خودبزرگ بینی (حفیظه) بر چهار شعبه است: کبر، و فخر فروشی، و حمیت (از کوره در رفتن، عصبانیت کنترل نشده)، و تعصب ورزی:

- پس کسی که تکبر ورزد، به حق پشت کند؛

- و کسی که فخر فروشی کند، به فجور (دریدگی) کشیده شود؛

- و کسی که از کوره در رود، بر گناهان اصرار ورزد؛

- و کسی که تعصب وی را فرا بگیرد، به انحراف کشیده شود؛

چه بد وضعیتی است وضعیتی که بین پشت کردن و دریدگی و اصرار نابجا و انحراف از صراط باشد.

۴. و طمع هم چهار شعبه دارد: فرح (خوشگذرانی، شادی نامتعادل)، و مرح (سرمستی، شادی ای که شخص را از خود بیخود کند)، و لجاجت، و تکاثر (ثروت اندوزی و زیاده خواهی):

- پس فرح (خوشگذرانی، شادی نامتعادل)، نزد خداوند ناخوشایند است؛

- و مرح (سرمستی، شادی ای که شخص را از خود بیخود کند)، افتادن در خیال بافی است

- و لجاجت، بلایی است که شخص را به بردوش کشیدن گناهان می کشاند؛

- و تکاثر (ثروت اندوزی و زیاده خواهی)، لهو (سرگرم شدن) و لعب (بازی کردن) و مشغولیت بیهوده و «جایگزین کردن

چیزی که پست است به جای امر بهتر است» (بقره/۶۱)

و این است نفاق و بنیانها و شاخه هایش؛ و «خداوند قاهر و چیره ای است فوق بندگان» (انعام/۱۸) ...

الکافی، ج ۲، ص ۳۹۴

عَلَىٰ بَنِي إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ إِبرَاهِيمَ بْنِ عُمَرَ الْيَمَانِيِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ الْهَلَالِيِّ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ص قَالَ: بَنَى الْكُفْرَ عَلَىٰ أَرْبَعٍ دَعَائِمَ - الْفُسْقِ وَالْغُلُوِّ وَالشَّكِّ وَالشُّبْهَةِ ...

وَالنَّفَاقَ عَلَىٰ أَرْبَعٍ دَعَائِمَ عَلَى الْهُوَى وَالْهُوَيْنَا وَالْحَفِظَةِ وَالطَّمَعِ

فَالْهُوَى عَلَى أَرْبَعٍ شُعَبٍ عَلَى الْبَغْيِ وَالْعُدْوَانِ وَالشَّهْوَةِ وَالطُّغْيَانِ - فَمَنْ بَغَى كَثُرَتْ غَوَائِلُهُ وَتَخَلَّى مِنْهُ وَنُصِرَ [قصر] عَلَيْهِ وَ مَنْ اِعْتَدَى لَمْ يُؤْمِنْ بِوَائِقِهِ وَ لَمْ يَسْلَمْ قَلْبُهُ وَ لَمْ يَمْلِكْ نَفْسَهُ عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ مَنْ لَمْ يَعْدِلْ نَفْسَهُ فِي الشَّهَوَاتِ خَاضَ فِي الْخَبِيثَاتِ وَ مَنْ طَغَى ضَلَّ عَلَى عَمْدٍ بِلَا حُجَّةٍ

وَالْهُوَيْنَا عَلَى أَرْبَعٍ شُعَبٍ عَلَى الْغَرَةِ وَالْأَمَلِ وَالْهَيْبَةِ وَالْمُطَاطَلَةِ وَ ذَلِكَ بِأَنَّ الْهَيْبَةَ تَرُدُّ عَنِ الْحَقِّ وَالْمُطَاطَلَةُ تُفَرِّطُ فِي الْعَمَلِ حَتَّى يَقْدَمَ عَلَيْهِ الْأَجَلُ وَ لَوْ لَا الْأَمَلُ عَلِمَ الْإِنْسَانُ حَسَبَ مَا هُوَ فِيهِ وَ لَوْ عَلِمَ حَسَبَ مَا هُوَ فِيهِ مَاتَ خُفَاتًا مِنَ الْهُولِ وَالْوَجَلِ وَ الْغَرَةُ تَقْصُرُ بِالْمَرْءِ عَنِ الْعَمَلِ

وَالْحَفِظَةُ عَلَى أَرْبَعٍ شُعَبٍ عَلَى الْكِبَرِ وَالْفَخْرِ وَالْحَمِيَّةِ وَالْعَصَبِيَّةِ فَمَنْ اسْتَكْبَرَ أَدْبَرَ عَنِ الْحَقِّ وَ مَنْ فَخَرَ فَجَرَ وَ مَنْ حَمَى أَصَرَ عَلَى الذُّنُوبِ وَ مَنْ أَخَذَتْهُ الْعَصَبِيَّةُ جَارَ فَبُسَ الْأَمْرُ أَمْرٌ بَيْنَ إِدْبَارٍ وَ فُجُورٍ وَ إِصْرَارٍ وَ جَوْرِ عَلَى الصِّرَاطِ

وَ الطَّمَعُ عَلَى أَرْبَعِ شُعَبٍ الْفَرَحِ وَالْمَرْحِ وَاللَّجَاجَةِ وَ التَّكَاثُرِ فَالْفَرَحُ مَكْرُوهٌ عِنْدَ اللَّهِ وَ الْمَرْحُ خِيَلَاءٌ وَ اللَّجَاجَةُ بَلَاءٌ لِمَنْ اضْطَرَّتْهُ إِلَى حَمْلِ الْآثَامِ وَ التَّكَاثُرُ لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَ شُغْلٌ وَ اسْتِبدَالُ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ فَذَلِكَ النِّفَاقُ وَ دَعَائِمُهُ وَ شُعْبُهُ وَ اللَّهُ قَاهِرٌ فَوْقَ عِبَادِهِ ...

تدبر

(۱) «وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

از این آیه تا آیه ۲۰ خداوند به توصیف عینی منافقان می‌پردازد و از روحیات و افکار و منطق آنان پرده برمی‌دارد. اولین نکته‌ای که از آنها نقل می‌کند اشاره به تناقضی در منطق فکری آنان است:

مومن کسی است که خدا و رسول را واقعا باور دارد و به اقتضائات این باور هم پای‌بند است؛ کافر کسی است که خدا را قبول ندارد یا اگر خدا را قبول دارد، منکر اصل نبوت، ویا منکر نبوت حضرت محمد ص است.

تکلیف انسان با این دو معلوم است. اما منافق، ظاهرا خدا و رسول را قبول دارد؛ نمی‌گوید خدایی در کار نیست؛ نمی‌گوید حضرت محمد ص پیامبر نیست؛ با این حال، خدا و رسولش را دروغگو و فریبکار معرفی می‌کند!!! چرا؟

الف. این ترفندی است برای نفوذ و غلبه بر مومنان؛ اگر انکار صریح کنند، مومنان به آنان توجه نمی‌کنند. اما این گونه، باورهای ایمانی را سست می‌کنند.

ب. این ناشی از آن است که مبنای زندگی خود را بر «گمانه‌زنی‌های بی‌پشتوانه» قرار داده‌اند (تظنون بالله الظنونا؛ توضیح در جلسه جلسه ۴۲۹، تدبر ۵)

نکته تخصصی جامعه‌شناسی جامعه دینی

در منطق قرآن، داشتن تفکرات تناقض‌آمیز و بی‌منطق، لزوما ناشی از پنهان‌کاری و توطئه‌گری نیست؛ چنانکه از یهود هم هم گزارش می‌کند که دست خدا را در عالم بسته می‌دانستند (وَ قَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ؛ مائده/۶۴).

در مورد منافق هم خطاست که گمان کنیم منافقان فقط نیروهای ستون پنجم دشمن‌اند که خودآگاه درصدد نفوذند؛ خیر، بسیاری از اوقات، منافق خودش نمی‌داند منافق است، خود را اصلاح طلب معرفی می‌کند در حالی که حقیقتا کارش افساد است و خودش نمی‌داند (بقره/۱۱) و می‌پندارد که واقعا اوست که در مسیر هدایت است (اعراف/۳۰؛ زخرف/۳۷) و بهترین کارها را انجام می‌دهد (کهف/۱۰۴)

از این جهت است که مراجعه به آموزه‌های قرآن برای شناخت نفاق و منافق در جامعه دینی بسیار ضروری است، نه تنها برای فریب منافقان را نخوردن، بلکه برای اطمینان از اینکه مبدا خود ما به نفاق دچار شده باشیم خود بی‌خبر باشیم! (اقتباس از ایستاده در باد، ص ۱۸۱-۱۸۵)

ج. ...

۲) «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

مگر منافقان همان بیماردلان نیستند؟ پس چرا نفرمود «منافقانی که در دل‌هایشان مرض هست» بلکه فرمود: «منافقان» و «کسانی که در دل‌هایشان مرض هست».

چرا؟

الف. این نشان می‌دهد، با اینکه در دل منافقان هم مرض هست، اما در منطق قرآن، هرکسی که در دلش مرض هست، لزوماً منافق نیست. اما منافق چه ویژگی افزونتری دارد؟ شاید با توجه به آیه ۶۷ سوره توبه (الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ) بتوان گفت یکی از مهمترین ویژگی‌هایی که اینها را جدا می‌کند این است که کسی که در دلش مرض است، مساله اصلی‌اش این است که دنبال هوا و هوس خود باشد؛ اما منافق، به این مقدار راضی نمی‌شود، بلکه در جامعه تشکیل حزب می‌دهد و ارتباطات حزبی برقرار می‌کند و می‌کوشد منکر را گسترش دهد و با معروف مبارزه کند. شاید به همین جهت است که در قرآن هرجا این دو گروه کنار هم ذکر شده‌اند (انفال/۴۹؛ احزاب/۱۲ و ۶۰) از منافقان ابتدا اسم برده شده، گویی اینها ایند که خط می‌دهند و بقیه بیماردلان از آنان پیروی می‌کنند.

ب. علاوه بر نکته فوق، شاید می‌خواهد اشاره کند که اگر عده‌ای بیماردل در جامعه نباشند که سخن منافقان را تکرار کنند، منافق نمی‌تواند کار خود را پیش ببرد.

ج. ...

۳) «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

یکی از علائم نفاق و بیماردلی، این است که هنگام قرار گرفتن در مشکلات و سختی‌ها وعده‌های دین خدا را دروغ و فریب بشماریم؛ چرا که نشان‌دهنده این است که ایمان‌مان بیش از آنکه بر یک منطق محکم استوار باشد، بر سطحی‌اندیشی و مواجهه سلیقه‌ای با دین متکی است و گمانه‌زنی‌های خود را مستند به تعالیم خود دین نکرده‌ایم: (ایستاده در باد، ص ۱۸۲-۱۸۳)

بله، دین به مومنان وعده نصرت الهی داده است، اما آیا وعده داده که هیچگاه در طی این مسیر با مشکل مواجه نمی‌شویم؟ آیا وعده داده که در هیچ مقطعی شکست نمی‌خوریم؟ آیا همین مسلمانان چندی قبل در جنگ احد تاحدودی شکست نخوردند؟ یا بالعکس، بارها و بارها از وقوع فتنه‌ها و آزمایش‌های تکان‌دهنده سخن گفته است؟

(یکبار دیگر حدیث ۳ از جلسه ۴۰۰ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-3> و حدیث ۲ از جلسه ۴۰۷

<http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-10> و حدیث ۱ از جلسه قبل <http://yekaye.ir/al-ahzab-33-11> را مرور کنید)

و از سوی دیگر، آیا ما که منتظر نصرت الهی هستیم، واقعا مومن بوده‌ایم و به وظایف ایمانی خود درست عمل کرده‌ایم؟

۴) «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

غلبه گمانه‌زنی‌های ناروا در میان منافقان و بیماردلان به حدی است که با دیدن یک سختی، تمام وعده‌های دین را دروغ می‌شمردند:

نگفتند: حالا که به سختی افتادیم وعده خدا و رسولش در اینجا دروغ بود؛ بلکه گفتند اساساً جز وعده دروغ به ما نگفته‌اند.

۵) «وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

خود را در وضعیت مسلمانان در جنگ احزاب در نظر بگیرید:

محاصره‌ای عظیم و گرسنگی، کندن خندق با آن هم مشقات، رسیدن خبر خیانت هم‌پیمانان (یهود)، و ... در چنین شرایطی، پیامبر ص به آنان وعده فتح بزرگترین امپراطوری‌های زمان (ایران و روم) را می‌دهد! اگر ما بودیم چه عکس‌العملی داشتیم؟ آیا ما هم وعده خدا و رسولش را فریب خواهیم خواند؟!

عبرتی از تاریخ، محکی بر ایمان خود

امروزه هم ما را با تحریم‌ها محاصره کرده‌اند؛ بالا رفتن قیمت‌ها زندگی را بر مردم سخت کرده؛ نه فقط کشورهایی همچون آمریکا و اسرائیل، بلکه بسیاری از حکومت‌های به‌ظاهر مسلمان هم علیه ما متحد شده‌اند، و ... و اگر کسی نیک بیندیشد، در زمان جنگ تحمیلی وضعیتمان از این هم بدتر بود. آن زمان امام خمینی (ره) با تکیه بر آموزه‌های قرآن وعده محو اسرائیل را داد. و این وعده همچنان پابرجاست؛ هرچند منافقان و کسانی که در دل‌هایشان مرض است این وعده‌ها را فریب، و منادیان این وعده‌ها را فریبکار معرفی کنند.^۱

۶) «وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

با اینکه این واقعه، مربوط به جنگ احزاب است و همه تعابیر قبلی را هم به صورت ماضی آورد، (إِذْ جَاءَتْكُمْ ... إِذْ جَاؤُكُمْ ... إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ) اینجا سخن منافقان را با تعبیر مضارع آورد (إِذْ يَقُولُ)؟ الف. نشان دهد تلاش‌های تبلیغاتی منافقان دائمی است. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۷) یعنی این رویه آنها بوده است؛ نه یک اقدام تمام شده.

ب. نشان دهد که امروزه هم این منطق در جامعه دینی وجود دارد.

ج. ...

۱. اقتباس از ایستاده در باد، ص ۱۹۶-۱۹۸

۷) «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»
 مایوس کردن رزمندگان و تضعیف روحیه‌ی آنان، نشانه‌ی انحراف و نفاق است. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۷)

۸) «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»

تقابل دو منطق

- انسان موحد چون مرگ را جدی گرفته، دین را جدی می‌گیرد، پس دنیا را بازیچه‌ای بیش نمی‌داند و وعده‌های شیطان و دنیا را فریب می‌شمرد.
 - فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا (کهف/۱۱۰)
 - وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهُوَ (انعام/۳۲)
 - وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ (آل عمران/۱۸۵) فَلَا تَغْرِبَنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغْرِبَنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ (لقمان/۳۳) فاطر/۵) مَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا (نساء/۱۲۰)
 - انسان منافق مرگ را جدی نمی‌گیرد، لذا دنیا را جدی می‌گیرد و دین را به بازی می‌گیرد و وعده‌های خدا و رسولش را فریب می‌داند:
 - لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأْنَوْا بِهَا (يونس/۷) فَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا (رعد/۲۶)
 - الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا (اعراف/۵۱)
 - إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ ... مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا (احزاب/۱۲)
- درواقع، دین‌داری و دنیامداری با هم قابل جمع نیست.

تذکر

دنیامداری (که دنیا غایت خواسته‌های شخص قرار گیرد) غیر از آباد کردن دنیا برای اهداف دینی است.

۹) «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا»
 در میان یاران پیامبر، برخی دچار شک و تردید و برخی دچار نفاق و دورویی بودند. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۷)

ثمرات این نکته

الف. اهل سنت به هر مسلمانی که ولو یکبار پیامبر ص را دیده باشد «صحابی» می‌گویند و معتقدند که همه صحابه عادل‌اند و روایات متعددی در کتابهایشان در تایید این مدعا آورده‌اند و اگر به آنها بگویید پس منافقان چطور، می‌گویند منافقان افراد کاملاً مشخص و شناخته شده‌ای بودند (عبدالله بن ابی و اطرافیان‌ش). این آیه بخوبی بطلان این سخن و مجعول بودن آن روایات را نشان می‌دهد چرا که هم به لحاظ تاریخی، و بر اساس منابع خود آنها، کسی که این سخن را گفته عبدالله بن ابی نبوده (شان نزول) و از آن مهمتر اینکه، در این آیه از عده‌ای بیمار دل، غیر از منافقان، هم سخن گفته است.

ب. وقتی در اطرافیان پیامبر خدا ص منافق و بیمار دل یافت شود، انتظار داریم در جامعه ما و در اطرافیان بزرگان ما یافت نشود؟!

ج. ...

(۴۳۲) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۳ وَ إِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِّنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا ۝ ۱۱/۳/۱۳۹۶ ۶ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

و آنگاه که طایفه‌ای از آنان گفتند ای اهل یثرب! دیگر [اینجا] جای شما نیست، برگردید؛ و گروهی از آنان از پیامبر ص رخصت می‌طلبند، می‌گویند: بدرستی که خانه‌های ما بی‌حفاظ است؛ در حالی که چنین نیست؛ قصدی جز فرار ندارند.

نکات ترجمه

«یثرب» اسم شهری است که امروزه «مدینه» خوانده می‌شود.^۱ از ماده «ثرب» گرفته شده است که این ماده به معنای ملامت کردن و گناه شخصی را به وی گوشزد کردن است: «لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ» (یوسف/۹۲) (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۱۷۳) و گفته‌اند پیامبر ص چون وارد این شهر شد این اسم را که دلالت بر ملامت و عیب داشت برای نامیدن این شهر نامناسب می‌دانست و آن را «طیبه» یا «طابه» (به معنای پاک و دلپسند) نامید (لسان العرب، ج ۱، ص ۲۳۵) و در قرآن کریم هم، غیر از این مورد که مطلب از زبان منافقان نقل شده، هرجا خواسته از این شهر اسم ببرد، از کلمه «مدینه» استفاده کرده است (توبه/۱۰۱ و ۱۲۰؛ احزاب/۶۰؛ منافقون/۸)

این ماده تنها همین دو مورد در قرآن کریم به کار رفته است.

«مقام»

از ماده «قوم» (به معنای ایستادن) است که درباره این ماده و نیز کلمه «مقام» در جلسه ۳۶۶ (<http://yekaye.ir/al-qiyamah-75-1>) توضیح داده شد.

در اینجا اشاره می‌شود که از میان قراء سبعة، تنها در قرائت حفص از عاصم به صورت «مُقام» قرائت شده و بقیه «مَقام» قرائت کرده‌اند (الکامل المفصل فی القرائات الاربعة عشر، ص ۴۱۹) البته در میان قرائات شاذه و غیرمشهور السملی و الأعرج و الیمانی هم همانند حفص قرائت کرده‌اند؛ و البته علاوه بر قرائات سبعة مشهور، أبو جعفر، و شیبیه، و أبو رجاء، و الحسن، و قتاده، و النخعی، و عبد الله بن مسلم، و طلحه نیز به صورت «مَقام» خوانده‌اند. (البحر المحيط فی التفسیر، ج ۸، ص ۴۶۰)^۲

^۱ . از الآبی نقل شده که این شهر در تورات یازده اسم دارد: المدینه، و طابه، و طیبه، و السکینه، و جابره، و المحفه، و المحبوه. و القاصده، و المجبوره، و العذراء و المرحومه (شرح الکافی (للمولی صالح المازندرانی)، ج ۷، ص ۳۷۱؛ مرآة العقول، ج ۶، ص ۲۲۴)

^۲ . اختلاف قرائت:

طبری، که بر قرائت «مقام» اصرار دارد، بر این باور است که «مقام» اسم مکان است (مکان اقامت، جای ماندن) اما «مقام» مصدر است (اقامت، ماندن) (جامع البیان، ج ۲۱، ص ۸۶) اما جوهری معتقد است هر دو کلمه هم به معنای «اقامت» و هم به معنای «موضع قیام» به کار می‌رود چرا که اگر از باب «قام یقوم» باشد، مصدرش «مقام» خواهد بود و اگر از باب «أقام یقیم» باشد، مصدرش «مُقام» می‌شود [و اسم مکان آنها در همین دو وزن هم، دقیقاً به همین دو صورت خواهد بود.] (الصحاح، ج ۵، ص ۲۰۱۷) و ظاهراً در قرآن کریم «مُقام» بوضوح در هر دو معنا به کار رفته: در معنای اسم مکان: «سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا» (فرقان/۶۶) و در معنای مصدری «دَارَ الْمُقَامَةِ» (فاطر/۳۵)؛ اما کاربردهای «مقام» در معنای اسم مکان وضوح بیشتری دارد: «مقام إِبْرَاهِيمَ» (بقره/۱۲۵)، «خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ» (الرحمن/۴۶) «كُنُوزٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ» (شعراء/۵۸)، «وَ زُرُوعٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ» (دخان/۲۶)، «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ» (دخان/۵۱)، «وَ مَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ» (صافات/۱۶۴)، «يَبْعَثُكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا» (اسراء/۷۹)، «أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا» (مریم/۷۳)، «تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ» (نمل/۳۹)، «فَأَخْرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا» (مائده/۱۰۷)، «كَبُرَ عَلَيْكُمْ مَقَامِي» (یونس/۷۱)، «لَمَنْ خَافَ مَقَامِي» (ابراهیم/۱۴)

کلمه «مقام» جمعاً ۱۸ بار در قرآن کریم به کار رفته است.

شان نزول^۱

حدیث

۱) از امام صادق درباره آیه «رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ» رضایت دادند که همراه برجای ماندگان باشند» (توبه/۸۷ و ۹۳) سوال شد. فرمودند: منظور زنان است؛ آنها می‌گفتند «إِنَّ بَيُوتَنَا عَوْرَةٌ: خانه‌های ما بی حفاظ است» و خانه‌هایشان در اطراف شهر بود به نحوی که از خانه‌های مردم اندکی فاصله داشت؛ اما خداوند سخن آنان را دروغ خواند و فرمود: «آن خانه‌ها بی حفاظ نیست، قصدی جز فرار ندارند» چرا که خانه‌هایشان با دیوارهای بلند، و محصور و در امان بود.

تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۱۰۳؛ مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵^۲

عن عبد الله الحلبي قال سألتَه عن قوله: «رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ» فقال: النساء، إنهم قالوا إِنَّ بَيُوتَنَا عَوْرَةٌ، و كانت بيوتهم في أطراف البيوت حيث يتفرد [يتقذر] الناس، فأكذبهم الله قال: «وَ مَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا» و هي ربيعة السمك حصينة.

لا مُقَامَ لَكُمْ، و قرأ السلمي و الأعرج و اليماني و حفص: بضم الميم، فاحتمل أن يكون مكانا، أي لا مكان إقامة؛ و احتمال أن يكون مصدرا، أي لا إقامة. و قرأ أبو جعفر، و شيبه، و أبو رجاء، و الحسن، و قتادة، و النخعي، و عبد الله بن مسلم، و طلحة، و باقى السبعة: بفتحها، و احتمال أيضا المكان، أي لا مكان قیام، و احتمال المصدر، أي لا قیام لكم. (البحر المحيط فى التفسير، ج ۸، ص ۴۶۰)

۱. در جلسه قبل اشاره شد که:

إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا و هم الذين قالوا لرسول الله ص تأذن لنا نرجع إلى منازلنا- فإنها في أطراف المدينة و نخاف اليهود عليها- فأنزل الله فيهم إِنَّ بَيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَ مَا هِيَ بِعَوْرَةٍ- إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا (تفسير القمى، ج ۲، ص ۱۸۸)

۲. عبارت مجمع همین مقدار است و البته از همین معلوم می‌شود سوال حلبی از امام صادق ع بوده است: فکذبهم الله تعالى فقال «وَ مَا هِيَ بِعَوْرَةٍ»

بل هي ربيعة السمك حصينة عن الصادق (ع)

۱) «وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا»

این آیه و آیه قبل، دو مطلبی است که منافقان و بیماردلان مطرح کردند. با اینکه هم جمله قبل و هم جملات این آیه از جانب فرد یا افراد خاصی – و نه از جانب همه آنها – مطرح شده بود، در آیه قبل، این مطلب را که «خدا و پیامبرش جز فریب وعده‌ای ندادند» از قول همه آنان مطرح کردند؛ اما در این آیه با تعبیر «طائفه منهم ... فریق منهم»، این مطالب را از قول برخی و برخی مطرح کرد.

شاید بتوان نتیجه گرفت که آن آیه قبل، منطق عمومی منافقان و بیماردلان بوده، که ثمره آن منطق، در این تحلیل‌های مختلف بروز پیدا کرده است.

به نظر می‌آید دو جمله این آیه نیز دو محور کلان تحلیلها را نشان می‌دهد:

تحلیل عده‌ای از منافقان، ناظر به این است که:

«در مقابل قدرت و اجماع آنها، ما جایی نداریم و کاری از پیش نمی‌بریم، پس از موضع‌مان برگردیم» (ای اهل یثرب!

دیگر [اینجا] جای شما نیست، برگردید)

و تحلیل عده‌ای دیگر، ناظر به این است که:

«خودمان مشکلات داریم، و آن مشکلات اولویت دارد به مشکلات ناشی از قبول اسلام و آرمانهای اسلامی» (بدرستی که

خانه‌های ما بی حفاظ است)

تاملی با خویش

آیا این جملات به گوش شما آشنا نیست؟

۲) «وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ»

درباره اینکه این جمله «ای اهل یثرب! دیگر [اینجا] جای شما نیست، برگردید» گفته کیست، نظران زیر مطرح شده است:

الف. عبدالله بن ابی و اصحابش (نظر سدی، به نقل از مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵)

ب. منافقان طائفه بنی سالم (نظر مقاتل، به نقل از مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵)

ج. اوس بن قبطی و هم‌فکرانش (نظر یزید بن رومان، به نقل از مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵)

اما در مورد جمله دوم (کسانی که اجازه می‌گرفتند و می‌گفتند که خانه‌های ما بی حفاظ است)، صرفاً مطرح شده که اینها

طائفه‌های بنی حارثه و بنی سلمه بوده است. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵)

۳) «وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا»

با اینکه اسم یثرب با آمدن پیامبر ص به این شهر به «مدینه النبی» تغییر کرده بود، چرا این منافقان از کلمه «یثرب» استفاده کردند. (خصوصاً که خود قرآن هم در تمامی موارد دیگر از اسم «مدینه» استفاده کرده است؛ توضیح در نکات ترجمه)

الف. زنده کردن احساسات و شعارهای غیردینی در میان مسلمانان، یعنی چون دینداری‌شان سطحی است و اصیل نیست، نگاهشان به آب و خاک، هنوز بر پایه‌های قدیمی استوار است و اکنون فرصتی فراهم آمده تا این نگرشهای غیرمتکی به دین را دوباره زنده کنند. (ایستاده در باد، ص ۱۸۶)

ب. ایجاد اختلاف بین مهاجرین و انصار: این سخن هم نوعی سرزنش و شماتت انصار را دارد و هم نوعی تحقیر و اتهام به مهاجرین؛ گویی اگر مهاجرین راه مدینه را در پیش نمی‌گرفتند یا اگر انصار از پذیرفتن مهاجرین ابا می‌کردند، و همان وضعیت «یثرب» قبل از اسلام برقرار بود، امروز به چنین مصیبتی مبتلا نمی‌شدیم. (ایستاده در باد، ص ۱۸۶)

ج. چون منافقان سعی دارند مؤمنان را از فرهنگ دینی، حتی در نام‌گذاری و اسامی، دور کنند. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۸)

د. وقتی می‌خواهند در مقابل پیامبر کارشکنی کنند، نیازمند این‌اند تکیه‌گاهی برای مقبول جلوه دادن سخن خود بتراشند لذا با این تعبیر دغدغه‌های قومیتی و ناسیونالیستی را در مقابل دغدغه دینی زنده می‌کنند.

... ۵.

۴) «يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مَقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا»

منظور از تعبیر «لا مقام لكم»: جای شما نیست، برگردید؟ چیست؟

الف. دیگر اینجا (میدان کارزار) جای شما نیست؛ از جنگ فرار کنید و به خانه‌هایتان در مدینه برگردید و جانتان را نجات دهید. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵؛ أنوار التنزیل (بیضاوی)، ج ۴، ص ۲۲۷؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۶)

ب. دیگر جای باقی ماندن بر دین حضرت محمد ص نیست، به شرک برگردید و تسلیم مشرکان شوید تا سالم بمانید. (أنوار التنزیل، ج ۴، ص ۲۲۷)

ج. دیگر جای ماندن در مدینه نیست، به کفار پناهنده شوید تا به شما اجازه دهند که در مدینه بمانید. (أنوار التنزیل، ج ۴، ص ۲۲۷)

د. ...

نکته تخصصی انسان‌شناسی

- خداوند انسان را که آفرید او را در بهشت «سکنی» داد (یا آدم اسکن ائت و زوجک الجنة؛ بقره/۳۵؛ اعراف/۱۹)
- وقتی هم انسان را به زمین فرستاد به او فرمود که «لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ: شما را در زمین قرارگاهی هست» (بقره/۳۶؛ اعراف/۲۴)
- یکی از ابعاد مهم بهشت و جهنم هم همین قرارگاه و جایگاهی است که انسان دارد «سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا» یا «حَسَنَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا» (دخان/۶۶ و ۷۶).

در واقع یکی از نیازهای اصلی انسان این است که جایی برای قرار و ماندن داشته باشد (نیاز به مسکن) که این را قرآن کریم هم در وضعیت قبل از دنیا، هم در دنیا، و هم بعد از دنیای انسان مطرح کرده است؛ و منافقان برای برانگیختن احساسات مردم علیه دین، دقیقاً روی همین نیاز سرمایه‌گذاری کردند که دیگر «جایی برای ماندن ندارید»

﴿يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ﴾

مقصود از اینکه می‌گفتند خانه‌های ما «عورّه: برهنه، بی‌حفاظ» است، چیست؟

الف. یعنی حصار محکمی ندارد و بسادگی می‌توانند در آن وارد شوند (ابن عباس و مجاهد، نقل از مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵)

ب. یعنی خانه‌های ما خالی از مردان شده و می‌ترسیم دزد به سراغش برود (حسن بصری، نقل از مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵)

ج. یعنی خانه‌های ما در سمتی است که دشمن می‌آید و ما نگران خانواده‌های مان هستیم (قتاده، نقل از مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۵)

د. ...

﴿يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا﴾

منافق، ترسو و بهانه‌گیر است؛ به خاطر نداشتن شهادت، به جای موضع‌گیری صریح، بهانه‌جویی می‌کند. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۳۸)

۴۳۳) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۴ وَلَوْ دَخَلْتَ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سَأَلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا فِيهَا إِلَّا بَسِيرًا ۱۲/۳/۱۳۹۶

۷ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

و اگر [احزاب] از اطرافش [اطراف مدینه یا اطراف خانه‌هایشان] بر آنها وارد می‌شدند و سپس [از آنها] فتنه‌ای طلب می‌کردند [آنان را به ارتداد می‌خواندند]، حتماً بدان روی می‌آوردند و برایش جز اندکی درنگ نمی‌کردند.

نکات ترجمه ای و نحوی

«أَقْطَارٍ»

جمع «قَطِر» (معنای جانب و ناحیه و سمت) است که به معنای جوانب و نواحی می‌باشد. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۶۷۷؛ معجم المقاییس اللغة، ج ۵، ص ۱۰۶)

این ماده در معانی گوناگونی به کار رفته است که از این معانی سه موردش در قرآن کریم (جمعا ۵ مورد) به کار رفته است:

یکی همین «قَطِر» است که فقط به صورت جمع آمده و غیر از اینجا در آیه «أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (رحمن/۳۳) هم آمده؛

مورد دیگر «قَطِر: مس» است که در دو جای قرآن به کار رفته است (عَيْنَ الْقَطْرِ، سبأ/۱۲؛ أَفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا، كهف/۹۶)؛ و مورد سوم «قطران» (سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطَرَانٍ، ابراهیم/۵۰) است که «قَطِرَان» را به معنای قیر مذاب دانسته اند و در قرائتی به صورت «مِنْ قِطْرِ آن» قرائت شده که به معنای «مس مذاب» می‌باشد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۶۷۷) «الْفِتْنَةُ»

از ماده «فتن» است که درباره این ماده و کلمه «فتنه» در جلسه ۷۷ <http://yekave.ir/al-hadeed-057-14/> و جلسه ۲۴۷ <http://yekave.ir/al-aaraf-7-27/> توضیحاتی گذشت.

لَا تَوَّهَا = لام جواب شرط + اتوا (فعل ماضی صیغه جمع مذکر غایب) + ضمیر «ها» (مفعول)
این عبارت دو گونه قرائت شده است. یکی با مد (آ) یعنی به صورت «لَا تَوَّهَا» که در اغلب قرائات سبعة به همین صورت قرائت شده و در این صورت «أَتَى» در باب افعال رفته و به معنای «می‌دادند، می‌آوردند» می‌باشد (یعنی آنچه از آنها درخواست می‌شد را به درخواست کنندگان می‌دادند)؛ ولی در قرائت دیگری (نافع (مدینه) و ابن کثیر (مکه) و روایت خلف از ابن ذکوان از ابن عامر (شام) و ابوجعفر (از شواذ)] به صورت «لَا تَوَّهَا» یعنی با همزه (أ) قرائت شده که به حالت ثلاثی مجرد است و به معنای «می‌آمدند» است (یعنی در آنجا که [و برای عمل به] آنها می‌خواستند حاضر می‌شدند) [الكامل المفصل فی القرائات الاربعة عشر، ص ۴۱۹؛ البحر المحيط فی التفسیر، ج ۸، ص ۴۶۰] «تَلَبَّثُوا»

ماده «لبث» به معنای مکث و درنگ کردن است و وقتی به صورت «لَبِثَ بِالْمَكَانِ» می‌آید به معنای اقامت کردن و در جای خاصی ماندن است (معجم المقاییس اللغة، ج ۵، ص ۲۲۸؛ مفردات ألفاظ القرآن، ص ۷۳۳)
این ماده ۳۱ بار در قرآن کریم آمده که تنها یکبار آن به صورت اسم فاعل (لابث: درنگ کننده) است (لَابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا، نبا/۲۳) و همه موارد دیگر به صورت فعل است که تمامی این افعال هم به صورت ثلاثی مجرد (لَبِثَ، يَلْبِثُ) است غیر از آیه حاضر که به باب تفعّل رفته است.

«وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا» «یسیر» به معنای «اندک» است و به لحاظ نحوی آن را صفت برای یک کلمه محذوف می‌دانند که آن محذوف، یا ظرف زمان می‌باشد (زماناً یسیراً: درنگ نکردند مگر زمانی اندک) و یا مفعول مطلق (تَلَبَّثُوا يَسِيرًا درنگ نکردند جز در حد درنگی اندک) (إعراب القرآن و بیانه، ج ۷، ص ۶۱۵)

۱) از امیرالمومنین ع درباره تشابهاتی که در تفسیر فتنه هست سوال شد. [ظاهراً یعنی کلمه فتنه در معانی مختلف آمده و آیات مربوطه را متشابه کرده]. فرمودند:

یکی، فتنه [به معنای] امتحان و آزمایش است همان که خداوند متعال می‌فرماید: «الف لام میم، آیا مردم چنین حساب کردند که بگویند ایمان آوردیم [به حال خود] رها می‌شوند و دچار فتنه نمی‌گردند» (عنکبوت/۱-۲) و به حضرت موسی ع فرمود: «تو را در فتنه انداختیم، چه فتنه‌هایی» (طه/۴۰)

مورد دیگر، فتنه [به معنای] کفر است، همان که خداوند متعال می‌فرماید: «از پیش درصدد فتنه بودند و امور را برایت زیر و رو می‌کردند تا اینکه حق آمد و امر خدا آشکار [یا: چیره] گشت.» (توبه/۴۸) و نیز آنچه در مورد آن دسته از منافقان که در غزوه تبوک اجازه گرفتند که برجای بمانند [در جهاد همراهی نکنند] و خداوند متعال در موردشان فرمود: «و از آنها کسی هست که می‌گوید به من اجازه [مرخصی] بده و مرا در فتنه نینداز، بدانید که در فتنه سقوط کرده‌اند» (توبه/۴۹) یعنی به من اجازه بده و مرا به کافر نکن؛ و خداوند عز و جل فرمود که «بدانید که در فتنه سقوط کردند و همان جهنم محیط بر کافران است» (توبه/۴۹)

مورد دیگر، فتنه [به معنای] عذاب و شکنجه است؛ همان که خداوند متعال می‌فرماید: «روزی که آنها را روی آتش، به فتنه می‌اندازند» (ذاریات/۱۳) یعنی عذاب و شکنجه می‌دهند، «بپشید فتنه‌تان را؛ این است آنچه که بدان شتاب می‌ورزیدید» (ذاریات/۱۴) یعنی بپشید عذابتان را؛ و نیز «همانا کسانی که مردان و زنان مومن را به فتنه انداختند و سپس توبه هم نکردند...» (بروج/۱۰) یعنی مومنان را عذاب می‌کردند.

مورد دیگر، فتنه [به معنای] محبت [افراطی] به مال و فرزند است مانند آنکه خداوند متعال می‌فرماید: «همانا اموال و فرزندانان فتنه است.» (تغابن/۱۵)

مورد دیگر، فتنه [به معنای] مرض است؛ همان که خداوند متعال می‌فرماید: «آیا نمی‌بینند که آنان هر سال یکبار یا دوبار به فتنه می‌افتند سپس توبه نمی‌کنند و متذکر نمی‌شوند» (توبه/۱۲۶) یعنی مریض می‌شوند و به قتل می‌رسند.

بحار الأنوار، ج ۵، ص ۱۷۴-۱۷۵

رَوَى النُّعْمَانِيُّ فِي تَفْسِيرِهِ فِيمَا رَوَاهُ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ أَنَّهُمْ سَأَلُوهُ عَنِ الْمُتَشَابِهِ فِي تَفْسِيرِ الْفِتْنَةِ فَقَالَ ع: مِنْهُ فِتْنَةُ الْاِخْتِبَارِ وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى «الْمُؤْمِنُونَ يُتْرَكُونَ أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» وَ قَوْلُهُ لِمُوسَى «وَفْتَنَّاكَ فُتُونًا»؛

وَمِنْهُ فِتْنَةُ الْكُفْرِ وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى «لَقَدْ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَبُوا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّى جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ» وَ قَوْلُهُ سُبْحَانَهُ فِي الدِّينِ اسْتَأْذِنُوا رَسُولَ اللَّهِ ص فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْهُ مِنَ الْمُنَافِقِينَ فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِمْ «وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَلَا تَفْتِنِّي أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا» يَعْنِي ائْذَنْ لِي وَلَا تُكْفِرْنِي فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ «أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ»؛ وَمِنْهُ فِتْنَةُ الْعَذَابِ وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى «يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ» أَيْ يُعَذَّبُونَ «ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ» أَيْ ذُوقُوا عَذَابَكُمْ وَمِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى «إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا» أَيْ عَذَّبُوا الْمُؤْمِنِينَ؛

وَمِنْهُ فَتْنَةُ الْمَحَبَّةِ لِلْمَالِ وَالْوَلَدِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى «إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ»
وَمِنْهُ فَتْنَةُ الْمَرَضِ وَهُوَ قَوْلُهُ سُبْحَانَهُ «أَوْ لَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذْكُرُونَ»
أَيُّ يَمْرَضُونَ وَيَقْتُلُونَ.^۱

سخن امام حسین ع (وقتی سختی‌ها زیاد شود دینداران واقعی کم می‌شوند) (که در جلسه ۱۶۰، حدیث ۳ <http://yekaye.ir/al-araf-007-51> گذشت) و نیز کلام امیرالمومنین ع که درباره اینکه وقتی خداوند پیامبری می‌فرستد سختی‌هایی می‌فرستد تا کسانی که اهل نیستند کنار بکشند (جلسه ۴۰۰، حدیث ۳ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-3>) و گلايه‌هایی که از فرار و کم‌کاری مردم زمان خود برای جنگ با دشمن می‌کردند (جلسه ۴۰۷، حدیث ۲ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-10>) نیز به نوعی به این واقعه شبیه است که چون قبلاً ارائه شد، تکرار نمی‌شود و از طریق لینکهای ارائه شده می‌توانید آنها را مطالعه کنید.

تدبر

(۱) «وَلَوْ دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سَأَلُوا الْفِتْنَةَ لَأَتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا»

در این آیه روحیه و حال روز منافقان و بیماردلان جامعه دینی را توضیح می‌دهد. (همان‌ها که می‌گفتند خدا و رسول ما را با وعده‌های خود فریب دادند و برخی شعار «نمی‌توانیم» سر می‌دادند و برخی شعار «خودمان مهم‌تریم»؛ جلسه قبل، تدبر ۱) آنها بقدری ایمانشان غیر اصیل است که اگر دشمن در شهر و خانه آنها وارد شود و از آنها بخواهد که دست از دینشان بردارند، خیلی زود به این خواسته دشمن تن می‌دهند و براحتی از دینشان دست برمی‌دارند.

۱. این روایت هم از امیرالمومنین ع است وقتی اصحابش یاریش نمی‌کردند، شبیه بهانه‌تراشی‌های جنگ احزاب:

أَخْبَرَنِي جَمَاعَةٌ، عَنْ أَبِي عُبَيْدٍ اللَّهِ مُحَمَّدَ بْنِ عِمْرَانَ الْمَرْزُبَانِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَهْلٍ، قَالَ: أَخْبَرَنَا هِشَامٌ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو مَخْنَفٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْحَارِثُ بْنُ حَصِيرَةَ، عَنْ أَبِي صَادِقٍ، عَنْ جُنْدَبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَزْدِيِّ، قَالَ: قَامَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فِي النَّاسِ لِيَسْتَنْفِرَهُمْ إِلَى أَهْلِ الشَّامِ، وَذَلِكَ بَعْدَ انْقِضَاءِ الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَتْ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُمْ، وَقَدْ شَنَّ مُعَاوِيَةُ عَلَى بِلَادِ الْمُسْلِمِينَ الْغَارَاتِ، فَاسْتَنْفَرَهُمْ بِالرَّغْبَةِ فِي الْجِهَادِ وَالرَّهْبَةِ فَلَمْ يَنْفَرُوا، فَأَضْجَرَهُ ذَلِكَ فَقَالَ:

أَيُّهَا النَّاسُ الْمُجْتَمِعَةُ أَبْدَانُهُمْ، الْمُخْتَلِفَةُ أَهْوَاؤُهُمْ، مَا عَزَتْ دَعْوَةٌ مِنْ دَعَاكُمْ، وَلَا اسْتَرَحَ قَلْبُ مَنْ قَاسَاكُمْ، كَلَامُكُمْ يُوْهِنُ الصَّمَّ الصَّلَابَ، وَتَنَاقُلُكُمْ عَنْ طَاعَتِي يُطْمَعُ فِيكُمْ عَدُوُّكُمْ، إِذَا أَمَرْتُكُمْ فَلْتُمْ: كَيْتَ وَكَيْتَ، وَلَيْتَ وَعَسَى، أَعَالِيلُ أَبَاطِيلُ، وَتَسْأَلُونَنِي التَّأْخِيرَ دَفَاعَ ذِي الدِّينِ الْمَطُولِ، هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ، لَا يَدْفَعُ الضِّيمَ الدَّلِيلُ، وَلَا يُدْرِكُ الْحَقُّ إِلَّا بِالْجِدِّ وَالصَّبْرِ. أَيُّ دَارٍ بَعْدَ دَارِكُمْ تَمْتَعُونَ، وَمَعَ أَيِّ إِمَامٍ بَعْدِي تُقَاتِلُونَ! الْمَغْرُورُ وَاللَّهُ مِنْ غَرَرْتُمُوهُ، وَمَنْ فَازَ بِكُمْ فَازَ بِالسَّهْمِ الْأَخِيبِ، أَصْبَحْتُ لَا أَطْمَعُ فِي نُصْرَتِكُمْ، وَلَا أَصَدِّقُ قَوْلَكُمْ، فَفَرَّقَ اللَّهُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ، وَأَعْقَبَنِي بِكُمْ مَنْ هُوَ خَيْرٌ لِي مِنْكُمْ. أَمَّا إِنَّكُمْ سَتَلْقَوْنَ بَعْدِي ذُلًّا شَامِلًا، وَسَيْفًا قَاطِعًا، وَآثَرَةً يَتَخَذُهَا الظَّالِمُونَ فِيكُمْ سُنَّةً، تَفَرِّقُ جَمَاعَتَكُمْ، وَتُبْكِي عْيُونَكُمْ، وَتَمْنُونَ عَمَّا قَلِيلٍ أَنْكُمْ رَأَيْتُمُونِي فَتَصْرُتُمُونِي، وَتَسْعُرِفُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ عَمَّا قَلِيلٍ، وَلَا يُبْعِدُ اللَّهُ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ.

قَالَ: فَكَانَ جُنْدَبٌ لَا يَذْكُرُ هَذَا الْحَدِيثَ إِلَّا بَكَى، وَقَالَ: صَدَقَ وَاللَّهِ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قَدْ شَمَلَنَا الذُّلُّ، وَرَأَيْنَا الْآثَرَةَ، وَلَا يُبْعِدُ اللَّهُ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ. (الأمالي (للطوسي)، ص ۱۸۱؛ نهج البلاغه، خطبه ۲۹)

لحن مذمت‌بار این آیه نشان می‌دهد که این آیه غیر از آن حالتی است که از باب تقیه، ایمان خود را مخفی کنند؛ چرا که چنان اقدامی در منطق قرآن بلاشکال است (نحل/۱۰۶ و آل عمران/۲۸).

(۲) «سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَا تَوَّهَا»

از آنها درخواست «فتنه» می‌شود و آنها بدان تن می‌دهند. مقصود از این «فتنه» را، عموم مفسران شیعه و سنی - در حدی که جستجو شد - ارتداد و کفر و شرک دانسته‌اند (مثلاً: مجمع‌البیان (طبرسی)، ج ۸، ص ۵۴۷؛ جامع‌البیان (طبری)، ج ۲۱، ص ۸۷؛ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۸؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۷)

در روایات هم بر این مطلب که «فتنه، به معنای کافر شدن هم هست»، تصریح شده است. (حدیث ۱) اما چرا از تعبیر «فتنه» استفاده شده، و مستقیماً خود تعبیر «کفر»، «شرک» یا «ارتداد» (که همگی در قرآن به کار رفته) نیامده است؟

الف. چون وضعیت شدت سخت و دشوار بوده (فتنه، معنای عذاب هم دارد) و چنین وضعیتی به کفر آنها انجامیده است.
ب. چون این وضعیت یک آزمون و ابتلاء برای آنها بوده (از معنای فتنه، امتحان دشوار است) که از آن سربلند بیرون نیامده و دین خود را از دست داده‌اند.
ج. چون وضعیت تیره و تار و پرابهام بوده (از معنای فتنه، وضعیت پرابهام است) و این تیره و تار بودن، توجیهی برای کافر شدن در ذهن آنها فراهم می‌آورده است.
د. ...

(۳) «وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَا تَوَّهَا»

در وصف این منافقان و بیماردلان،

نفرمود: در حالت عادی در باطن خویش کافرند؛

حتی نفرمود: وقتی دشمن شهر و خانه آنها را تصرف کرد، کافر می‌شوند؛

بلکه فرمود بعد از اینکه شهر و خانه‌شان تصرف شود، وقتی «از آنها خواسته شود» به فتنه و ارتداد تن می‌دهند!

یعنی اگر این فتنه از آنها خواسته نمی‌شد، و یا دشمن به خانه‌هایشان در نمی‌آمد، از دین دست برنمی‌داشتند!

یعنی اگر مشکلی نبود و همه چیز امن و امان بود، شاید اینها تا آخر در صف مومنان می‌ماندند؛ اما هنگام بروز مصیبت و

سختی، کافی است که از آنها خواسته شود، تا قبول کنند و از دین منحرف شوند! (ایستاده در باد، ص ۱۸۷)

ثمره اخلاقی-اجتماعی

پس منافق و بیماردل، کسی نیست که فقط ظاهرسازی می‌کند.

چه اندازه ایمان ما این چنین است؟

۴) «وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَفْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا»

در مورد منافقان و بیماردلان، به اینکه «به فتنه و ارتداد تن می دهند» بسنده نکرد، بلکه هم با آوردن «لام» روی جزای شرط (ل + آتوها)، بر «این تن دادن» تاکید کرد و هم در ادامه اشاره کرد که «جز اندکی درنگ نمی کردند».

این نشان می دهد که ایمان آنها بسیار سطحی، [و به تعبیر امام حسین ع (جلسه ۱۶۰، حدیث ۳- <http://yekaye.ir/al-araf-007-51>)] در حد لقلقه زبان‌شان بوده است و تصمیم‌گیری آنها در خصوص دین، چه اندازه بی‌پشتوانه است؛ که در سختی‌ها

«صرفاً با اندک درنگی» از دین خود برمی گردند؛

چرا که اگر کسی دینش را به طور جدی انتخاب کرده باشد، اگر زمانی بخواهد از دینش برگردد، با تاملات بسیار چنین موضعی اتخاذ می کند.

نکته تخصصی انسان‌شناسی

پس، برای منافقان و بیماردلان، کفر و ایمان، هر دو، اموری سطحی و پیش پا افتاده است: در تصمیمات خود در این زمینه عمیق نیستند و به لوازم و نتایج اعتقادات خود پای بند نمی باشند. اگر اوضاع و احوال بر وفق مراد باشد مسلمان‌اند (نه از سر تظاهر و ریا، بلکه واقعا!) و اگر هم اوضاع و احوال بچرخد، براحتی کافر می شوند (نه از سر تقیه و حفظ جان، بلکه واقعا!) به تعبیر قرآن کریم «مُذَبِّذِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ: در این بین مذبذب‌اند، نه به طرف اینان و نه طرف آنان» (نساء/۱۴۳)؛ نه فقط ایمان آنها باد هواست، بلکه کفرشان هم باد هواست: «الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أُزْدَدُوا كُفْرًا» (نساء/۱۳۷)

اما چرا چنین‌اند؟

چون زندگی‌شان بر پایه اعتقاداتشان نیست، بلکه اعتقادات را متناسب با سختی و راحتی زندگی انتخاب می کنند،

اندیشه و دین، اساس زندگی آنها نیست، بلکه ابزار زندگی آنهاست.

دینداری را امری سلیقه‌ای می دانند که ارزش هزینه کردن ندارد. (ایستاده در باد، ص ۱۸۸-۱۸۹)

تاملی با خویش

آیا دقت کرده‌اید که امروزه چه اندازه چنین دینی تبلیغ می شود؟ دینداری در حد یک معنویت آرامش‌بخش و انجام یک سلسله آداب و رسوم، که کاری به عرصه‌های جدی زندگی اجتماعی نداشته باشد؛ ما که نباید خود را برای باورها و اندیشه‌های مان به زحمت بیندازیم!

همان چیزی که در ادبیات غربی «سکولاریسم» نام گرفته و امام خمینی (ره) از آن به «اسلام آمریکایی» تعبیر می کرد.

۵) «وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَفْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا»

انتظاری که خداوند از ما دارد را با تصویری که قرآن از این وضعیت ارائه می دهد مقایسه کنید:

«دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا» یعنی از اطراف و اکناف شهر یا خانه هایشان، بر آنها وارد شوند؛ یعنی یک هجوم همه جانبه از جانب دشمن؛

سپس

«سُئِلُوا الْفِتْنَةَ» در یک وضعیت دچار و پیچیده، از آنها درخواست می شود که دست از دیتان بردارید!

نتیجه

«لَا تَوْهَا وَ مَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا» آنها هم می پذیرند، البته بعد از درنگی اندک.

تحلیل دین شناسی

یعنی اگر دشمن تا خانه های مان هم وارد شد و کار به جان و ناموسمان هم کشید، حق نداریم دست از دین مان برداریم! چرا؟

چون ای برادر تو همان اندیشه ای / ما بقی تو استخوان و ریشه ای!

<http://ganjoor.net/moulavi/masnavi/daftar2/sh9>

چون ما انسانیم، و ارزش ما، به «خور و خواب و خشم و شهوت»^۱ و راحتی و رفاه نیست؛

چون زندگی دنیا، نهایت کار نیست و صرفاً یک دوره امتحان است!

چون دین و اندیشه، اساس زندگی است، نه ابزار زندگی (توضیح در تدبر ۴)

آیا ما خود را این گونه می شناسیم یا هم و غم مان تنها رفاه و امنیت است؟

۶) «وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَاتَوْهَا وَ مَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا»

یک مسلمان ضعیف، ممکن است وقتی دشمن حمله کند، تسلیم شود و در میدان عمل، اهل مبارزه و جنگ نباشد، ولی دست کم در درونش از این وضعیت ناراضی است و قلباً آرزوی شکست کفار را دارد. قرآن همین مقدار را هم قبول می کند (نحل/۱۰۶)

اما منافق و بیمار دل کسی است که وقتی دشمن حمله کرد، نه فقط در ظاهر، بلکه در باطن هم جز اندکی درنگ نمی کند و قلباً هم (از حیث دین و ایمان) تسلیم می شود. (اقتباس از ایستاده در باد، ص ۱۸۷)

۱. خور و خواب و خشم و شهوت شغب است و جهل و ظلمت

حيوان خبر ندارد ز جهان آدمیت

<https://ganjoor.net/saadi/mavaez/ghazal2/sh18>

ترجمه

در حالی که قطعاً آنان قبلاً با خداوند عهد می‌بستند که پشت نکنند و عهد خدا مسئولیت‌زاست.

شان نزول

از مُقاتل (مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۴۷) و ابن عباس (البحر المحيط فی التفسیر، ج ۸، ص ۴۶۲) روایت شده منظور پیمان عقبه است؛ همان که قبل از هجرت پیامبر، عده‌ای از اهالی مدینه آمدند و با ایشان بر مسلمانی و دفاع همه‌جانبه از ایشان پیمان بستند.

برخی گفته‌اند که منظور عده‌ای [مشخصاً: قبیله بنی حارثه] هستند که در جنگ احد فرار کردند و بعد از جنگ توبه کردند که دیگر فرار نکنند ولی در این جنگ اجازه گرفتند (که در آیه قبل گذشت) (البحر المحيط فی التفسیر، ج ۸، ص ۴۶۲؛ أنوار التنزیل (بیضاوی)، ج ۴، ص ۲۲۷)

برخی گفته‌اند منظور کسانی است که در غزوه بدر غایب بودند و وقتی فضیلتی که خدا برای بدریون برشمرد را شنیدند گفتند خدا را شاهد می‌گیریم که اگر جنگی پیش آید ما حتماً در آن شرکت خواهیم کرد. (البحر المحيط فی التفسیر، ج ۸، ص ۴۶۲؛ الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۸)

حدیث

۱) ابو حمزه ثمالی می‌گوید: از امام باقر ع شنیدم که می‌فرمود:

کسی که چهار خصلت در او باشد اسلامش کامل شده، و در ایمان یاری‌اش کرده‌اند، و گناهانش از او ریخته شده و پروردگارش را در حالی ملاقات می‌کند که او از وی راضی است، و اگر از سر تا پایش را گناه فراگرفته باشد خداوند متعال همه را از وجودش فرو می‌ریزند؛ و آنها عبارتند از:

وفا نسبت به عهدی که برای خدا بر عهده خویش مقرر کرده است؛ و

راستگویی با مردم؛ و

حیا داشتن نسبت به آنچه نزد خداوند و نزد مردم قبیح است؛ و

خوش اخلاقی با خانواده و مردم.

الأمالی (للمفید)، ص ۱۶۷؛ الأمالی (للطوسی)، ص ۱۸۹

حَدَّثَنَا الشَّيْخُ الْجَلِيلُ الْمُفِيدُ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْحَسَنِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى، عَنْ الْحَسَنِ بْنِ مَجْزُوبٍ، عَنْ أَبِي أَيُّوبَ الْخَزَّازِ، عَنْ أَبِي حَمَزَةَ الثَّمَالِيِّ (رَحِمَهُ اللَّهُ)، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ الْبَاقِرِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ:

أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَمَلُ إِسْلَامِهِ، وَأَعِينَ عَلَى إِيمَانِهِ، وَمُحَصَّنٌ عَنْهُ ذُنُوبُهُ، وَلَقِيَ رَبَّهُ وَهُوَ عَنْهُ رَاضٍ، وَلَوْ كَانَ فِيمَا بَيْنَ قَرْنِهِ إِلَى قَدَمِهِ ذَنْبٌ حَطَّهَا اللَّهُ (تَعَالَى) عَنْهُ، وَهِيَ: الْوَفَاءُ بِمَا يَجْعَلُ اللَّهُ عَلَى نَفْسِهِ، وَصِدْقُ اللِّسَانِ مَعَ النَّاسِ، وَالْحَيَاءُ مِمَّا يَقْبَحُ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ النَّاسِ، وَحُسْنُ الْخُلُقِ مَعَ الْأَهْلِ وَالنَّاسِ.

(۲) خثیمه می گوید: امام صادق ع به من فرمود:

خَثِیمَه! ما شجره نبوت، و بیت رحمت، و کلیدهای حکمت، و معدن علم، و جایگاه رسالت، و محل رفت و آمد فرشتگان، و جایگاه سرّ خداوندیم؛ و ماییم امانت‌های خداوند در بندگان؛ و ماییم حرم الله بزرگتر؛ و ما ذمه [= حقی که باید ادا شود] خداایم، ما عهد خداایم؛ پس هر که به عهد ما وفا کند به عهد خدا وفا کرده است؛ و کسی که در آن بدعهدی کند، با ذمه خدا و عهد خدا بدعهدی کرده است.

الکافی، ج ۱، ص ۲۲۱

أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْخَشَابِ قَالَ حَدَّثَنَا بَعْضُ أَصْحَابِنَا عَنْ خَثِیمَةَ قَالَ قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع يَا خَثِیمَةُ نَحْنُ شَجَرَةُ النَّبُوَّةِ وَبَيْتُ الرَّحْمَةِ وَمَفَاتِيحُ الْحِكْمَةِ وَمَعْدِنُ الْعِلْمِ وَمَوْضِعُ الرِّسَالَةِ وَمُخْتَلَفُ الْمَلَائِكَةِ وَمَوْضِعُ سِرِّ اللَّهِ وَنَحْنُ وَدِيعَةُ اللَّهِ فِي عِبَادِهِ وَنَحْنُ حَرَمُ اللَّهِ الْأَكْبَرُ وَنَحْنُ ذِمَّةُ اللَّهِ وَنَحْنُ عَهْدُ اللَّهِ فَمَنْ وَفَى بِعَهْدِنَا فَقَدْ وَفَى بِعَهْدِ اللَّهِ وَ مَنْ خَفَرَهَا فَقَدْ خَفَرَ ذِمَّةَ اللَّهِ وَ عَهْدَهُ.

(۳) شخصی در نامه‌ای سؤالاتی را از امام رضا ع پرسید و امام بدیشان پاسخ گفت. در فرازی از نامه امام آمده است:

خداوند متعال فرار از میدان جنگ را حرام کرد به خاطر تاثیرش در سست شدن دین، و خفیف شمردن پیامبران و امامان عادل، و ترک یاری ایشان بر دشمنان، و عقوبت دادن آنها برای انکار آنچه از اقرار ربوبیت بدان فراخوانده شدند، و [ترک یاری آنها در] آشکار و چیره ساختن عدل و ترک جور و میراندن فساد، و نیز به خاطر آنکه فرار مایه جرات دشمن بر مسلمانان می‌شود، و نیز به خاطر اثراتش در اسیر و کشته شدن [بی‌پناهان] و نابودی دین خداوند متعال، و سایر آثار مفسده‌آمیزی که دارد؛ و خداوند «تَعَرَّبَ بَعْدَ الْهَجْرَةِ» [رو آوردن به بادیه‌نشینی بعد از انجام هجرت؛ یعنی اینکه انسان بعد از اینکه در جایی جامعه اسلامی تشکیل شد، به خاطر سختی‌ها و مشکلات جامعه دینی، برای ادامه زندگی به جامعه کفر - حتی صحرانشینان جاهل - برود] را حرام کرد، به خاطر اینکه منجر می‌شود به برگشت از دین و ترک یاری پیامبران و حجت‌های الهی، و سایر آثار مفسده‌آمیزی که دارد؛ و نیز به خاطر اینکه منجر به نابودی حق هر ذی‌حقی می‌شود، [و اینکه تعرب بعد الهجره حرام شد] نه صرفاً به خاطر [این است که] سکونت در بادیه و صحرا [حرام باشد]؛

و به همین جهت است که اگر شخص دین را به طور کامل هم بشناسد باز برایش سکنی گزیدن در میان جاهلان [= بی‌دینان] روا نیست، و بر او بیم می‌رود؛ چرا که [اثرات این همنشینی بقدری است که] ایمن نیست که از اینکه کارش به جایی برسد که علم [= دین حق] را رها کند و در باورهای آن جاهلان وارد شود و به سرگردانی در آن مبتلا گردد.

علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۸۱

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْعَبَّاسِ قَالَ حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ الرَّبِيعِ الصَّحَّافُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ أَنَّ أَبَا الْحَسَنِ الرُّضَاعَ كَتَبَ إِلَيْهِ فِيمَا كَتَبَ مِنْ جَوَابِ مَسَائِلِهِ:

حَرَّمَ اللَّهُ تَعَالَى الْفِرَارَ مِنَ الرَّحْفِ لِمَا فِيهِ مِنَ الْوَهْنِ فِي الدِّينِ وَالِاسْتِخْفَافِ بِالرُّسُلِ وَالْإِثْمَةَ الْعَادِلَةَ وَتَرَكَ نُصْرَتَهُمْ عَلَى الْأَعْدَاءِ وَالْعُقُوبَةَ لَهُمْ عَلَى إِنْكَارِ مَا دُعُوا إِلَيْهِ مِنَ الْإِقْرَارِ بِالرُّبُوبِيَّةِ وَإِظْهَارِ الْعَدْلِ وَتَرَكَ الْجَوْرَ وَإِمَاتَةَ الْفَسَادِ وَلِمَا فِي ذَلِكَ مِنْ جُرْأَةِ الْعَدُوِّ عَلَى الْمُسْلِمِينَ وَمَا يَكُونُ فِي ذَلِكَ مِنَ السَّبْيِ وَالْقَتْلِ وَإِبْطَالِ دِينِ اللَّهِ تَعَالَى وَغَيْرِهِ مِنَ الْفَسَادِ وَحَرَّمَ التَّعَرُّبَ بَعْدَ الْهَجْرَةِ لِلرُّجُوعِ عَنِ الدِّينِ وَتَرَكَ الْمُوَازَرَةَ لِلنَّبِيِّاءِ وَالْحُجَجِ عَ وَمَا فِي ذَلِكَ مِنَ الْفَسَادِ وَإِطْلَالِ حَقِّ كُلِّ ذِي حَقٍّ لَا لِعَلَّةٍ سَكَنَى الْبَدْوِ وَلِذَلِكَ لَوْ عَرَفَ الرَّجُلُ الدِّينَ كَامِلًا لَمْ يَجْزُ لَهُ مُسَاكَنَةُ أَهْلِ الْجَهْلِ وَالْخَوْفِ عَلَيْهِ لَا يُؤْمَنُ أَنْ يَقَعَ مِنْهُ تَرَكَ الْعِلْمِ وَالِدُخُولِ مَعَ أَهْلِ الْجَهْلِ وَالتَّمَادِي فِي ذَلِكَ.

تدبر

(۱) «وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدُّبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا»

مقصود از این عهدی که قبلاً با خدا بسته بودند چیست؟

الف. عهد نمایندگان مردم مدینه است که در مکه به نزد پیامبر ص آمدند و در عقبه با ایشان پیمانی همه جانبه در حمایت از ایشان بستند و ایشان را به مدینه دعوت کردند.

ب. عهد کسانی است که در غزوه بدر نبودند، و می خواستند به ثواب بدریون برسند.

ج. عهد کسانی است که در غزوه احد فرار کرده بودند، و توبه کردند که دیگر فرار نکنند.

(توضیح این سه بند، در شأن نزول گذشت)

د. عهد هر مسلمانی است بر دین و دینداری خودش، (ایستاده در باد، ص ۱۹۰) که اساساً دیندار واقعی کسی است که با خدا عهد بسته باشد که جان و مال و آبرو و همه دار و ندارش را در راه دینش فدا کند (توبه/۲۴)؛ کاری که در سکوت امیرالمومنین ع و قیام امام حسین ع بیش از دیگران نمود دارد.

ه. ...

(۲) «كَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا»

عهد خدا مسئولیت ساز است.

از مفاهیم دقیق دینی که در جامعه ما رایج شده، این است که به کسی که جایگاهی را در حکومت، به دست می گیرد، «مسئول» می گویند. این تلقی درصدد این است که نشان دهد پُست و مقام در نگاه دینی، یک موقعیت برای منافع شخص نباید باشد، بلکه صاحب مقام، «مسئول» است؛ یعنی وظیفه ای بر دوش اوست که او را در معرض سوال قرار می دهد.

(۳) «كَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا»

عهد خدا مسئولیت آور است.

انسان‌ها دو گونه جهان‌بینی دارند:

- برخی اساساً خود را «مسئول» می‌بینند؛ در نگاه آنها به زندگی، پرسش‌هایی وجود دارد که باید برای آنها پاسخی تدارک ببینند تا به زندگی مناسب دست یابند.
- اقتضای چنین نگاهی آن است که انسان نقدپذیر باشد؛ زیرا این سوالات را قرار نیست که صرفاً در دنیا پاسخ دهد، بلکه پاسخی که قرار است آماده کند، پاسخی در روز قیامت است؛ و لذا هر مقدار که در دنیا نقد شود و پاسخ‌هایش مورد موشکافی قرار گیرد، وی را برای پاسخگویی در آخرت آماده می‌کند. این نقدپذیری، که لازمه «مسئول بودن» (مورد سوال قرار گرفتن) است، بقدری در نگاه دینی اهمیت دارد، که از انسان خواسته شده که نه تنها نقد دیگران را همچون هدیه‌ای پذیرا باشد (أَحَبُّ إِخْوَانِي إِلَيَّ مَنْ أَهْدَى إِلَيَّ عُيُوبِي: دوست‌داشتنی‌ترین بردرانم کسی است که عیب‌هایم را به من هدیه دهد؛ کافی، ج ۲، ص ۶۳۹)؛ بلکه حتی نباید منتظر بماند تا دیگران وی را نقد کنند: خودش نیز باید هر روز «محاسبه نفس» داشته باشد و اعمال روزانه خود را مورد سوال و نقد قرار دهد و در اصلاح خود بکوشد.
- در مقابل، نگاه لیبرالیستی (اصالت آزادی) قرار دارد که از نظر آنها هیچ سوال اساسی‌ای برای انسان مطرح نیست که انسان خود را موظف به پاسخگویی آن ببیند؛ لذا هیچ هدفی هم برای انسان‌ها در کار نیست و هیچکس حق ندارد درباره درست یا نادرست بودن شیوه زندگی انسانها قضاوت کند و تنها چیزی که ارزش دارد این است که انسانها رها شوند که هرکس هر کاری دلش می‌خواهد انجام دهد.
- البته به خاطر اینکه زندگی اجتماعی از هم نپاشد، از همه خواسته می‌شود که در دلخواه‌هایشان ضرر نزدن به دیگران را رعایت کنند؛ آن هم نه از این جهت که در مقابل این ضرررسانی «مسئول» اند؛ بلکه صرفاً از منظری سودجویانه: «اگر تو به دیگران ضرر بزنی، دیگران هم به تو ضرر می‌زنند و در مجموع همه ضرر می‌کنیم؛ پس توافق کنیم که به هم ضرر نزنیم».
- پس، این نگاه، انسان را نه در برابر خدا «مسئول» می‌داند و نه در برابر انسان‌های دیگر، و به همین جهت است که منطق آنها در «ضرر نزدن به دیگران» تنها در موضع ضعف به کار می‌آید؛ یعنی اگر جایی قدرت داشته باشند که «ضرر بزنند اما ضرر نبینند»، براحتی به تجاوز و ... اقدام می‌کنند و به همین جهت است که بزرگترین داعیه‌داران حکومت‌های لیبرالیستی، مانند آمریکا، خود را در تجاوز به کشورهای دیگر، به هیچ‌جا پاسخگو نمی‌بینند.
- دقت در این نکته نشان می‌دهد که شعار «نقدپذیری» از جانب لیبرالیستها نیز شعاری توخالی است؛ زیرا وقتی تنها معیار هرکس، دلخواه‌های شخصی او باشد، چه ضابطه‌ای می‌ماند که کسی دیگری را نقد کند؟ (اقتباس از ایستاده در باد، ص ۱۹۲-۱۹۶)

۴) «كَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا»

عهد با خدا مسئولیت می آورد و مورد بازخواست قرار می گیرد.

این جمله اگرچه در خصوص این واقعه خاص در جنگ احزاب نازل شده، اما از مواردی است که بخوبی نشان می دهد که شأن نزول، آیه را به همان زمان محدود نمی کند، لذا این فقره اخیر آیه از قدیم الایام، یکی از ادله فقهی شیعه و سنی در اثبات وجوب شرعی عهد و نذر و قسم بوده است. (مثلاً: الخلاف (طوسی)، ج ۶، ص ۱۹۲؛ فقه القرآن (راوندی)، ج ۲، ص ۲۳۴)

۵) «وَلَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُؤْخِنُونَ الْأَدْبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا»

بسیاری از صحابه با پیامبر عهد بستند که در جنگها فرار نکنند؛ اما خداوند از فرار آنها در جنگهای مختلف خبر داد: از غزوه أحد (إِذِ تَصْعَدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ: هنگامی را که در حال گریز [از کوه] بالا می رفتید و به هیچ کس توجه نمی کردید و پیامبر، شما را از پشت سرتان فرا می خواند؛ آل عمران/۱۵۳) و غزوه احزاب (آیه فوق)،

تا غزوه حنین (وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحَبَتْ ثُمَّ وَكَيْتُمْ مُدْبِرِينَ: و نیز در روز حنین آن گاه که فزونی عددتان شما را به خود مغرور کرد ولی هیچ چیزی [از حادثه و عذاب] را از شما دفع نکرد و زمین با آن پهناوریش بر شما تنگ گردید، سپس پشت به دشمن رو به فرار نهادید؛ توبه/۲۵).

البته به نص قرآن کریم عده قلیلی از اینان به عهد خود وفادار ماندند که اغلب شهید شدند، جز حضرت علی ع که در ادامه همین سوره، آیه ای درباره اینکه او به عهد خود وفادار ماند و همچنان منتظر شهادت است، نازل شد: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا: در میان مومنان، مردانی هستند که بر عهدی را که با خدا بسته بودند راست ماندند؛ پس برخی از آنها به دلخواهش رسید و برخی هم منتظرند و هیچگاه عهد خود را عوض نکردند.» (احزاب/۲۳) (المستترشد فی إمامة علی بن أبی طالب ع، ص ۶۴۸؛ مناقب آل أبی طالب ع، ج ۲، ص ۲۳)

۴۳۵) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۶ قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا ۱۴/۳/۱۳۹۶

۹ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

بگو هرگز این فرار شما را سودی نخواهد رساند، اگر از مرگ یا کشته شدن فرار می کنید؛ و در آن صورت هم جز اندکی برخوردار نخواهید شد.

سالروز عروج ملکوتی روح پرفتوح احیاگر اسلام در عصر ظلمت، زمینه‌ساز ظهور منجی موعود، خمینی کبیر بر همه مستضعفان عالم تسلیت باد.

حدیث

(۱) در جنگ صفین حضرت علی ع در حالی که لشکر خود را به مبارزه تشویق می‌کردند، فرمودند:

... پس خود را در معرض خشم و غضب الهی قرار ندهید چرا که بازگشت همه شما به خداست و او درباره قومی فرمود: «بگو هرگز این فرار شما را سودی نخواهد رساند، اگر از مرگ یا کشته شدن فرار می‌کنید؛ و در آن صورت هم جز اندکی برخوردار نخواهید شد.» به خدا سوگند که اگر از شمشیر دنیا فرار کردید در برابر شمشیر آخرت جان سالم به در نمی‌برید ...

وقعه صفین، النص، ص ۲۳۶؛ الکافی، ج ۵، ص ۴۰؛ الإرشاد، ج ۱، ص ۲۶۶

نَصْرًا قَالَ قَالَ عُمَرُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ عَلِيًّا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ حَرَّضَ النَّاسَ فَقَالَ: ...^۱ فَلَا تَعْرَضُوا لِمَقْتِ اللَّهِ فَإِنَّمَا مَرَدُّكُمْ إِلَى اللَّهِ قَالَ اللَّهُ لِقَوْمٍ قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوْ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا وَ أَيْمُ اللَّهِ لَنْ فَرَرْتُمْ مِنْ سَيْفِ الْعَاجِلَةِ لَا تَسْلُمُونَ مِنْ سَيْفِ الْآخِرَةِ ...^۲

(۲) امیرالمومنین ع در یکی از خطبه‌های خود فرمودند:

کسی که از مرگ می‌ترسد، از آن نجات نمی‌یابد؛ و به کسی هم که باقی ماندن را دوست دارد، بقاء را نمی‌دهند؛

و کسی که زمامش را به آرزوها بسپارد، اجل غافلگیرش سازد؛

و اگر تو پشت کرده‌ای، مرگ روی آورده است؛ و چه سریع است این برخورد؛

به هوش باشید، به هوش، که به خدا سوگند چنان پرده‌پوشی کرده که گویی آمرزیده.

۱. «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ قَدْ دَلَّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنَ الْعَذَابِ وَ تُشْفِي بِكُمْ عَلَى الْخَيْرِ إِيْمَانُ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ جِهَادٌ فِي سَبِيلِهِ وَ جَعَلَ ثَوَابَهُ مَغْفِرَةً الذُّنُوبِ - وَ مَسَاكِينَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَ رِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ فَأَخْبِرْكُمْ بِالَّذِي يُحِبُّ فَقَالَ - إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَانَهُمْ بَنِيَانُ مَرْصُوصٍ فَسَوُّوا صُفُوفَكُمْ كَالْبَنِيَانِ الْمَرْصُوصِ وَ قَدِّمُوا الدَّارِعَ وَ آخِرُوا الْحَاسِرَ وَ عَضُّوا عَلَى الْأَضْرَاسِ فَإِنَّهُ أَنْبَى لِلْسُيُوفِ عَنِ الْهَامِ وَ أَرْبَطُ لِلْجَاشِ وَ أَسْكَنُ لِلْقُلُوبِ وَ أَمِيتُوا الْأَصْوَاتَ فَإِنَّهُ أَطْرَدُ لِلْفِشْلِ وَ أَوْلَى بِالْوَقَارِ وَ التَّوَوُّا فِي أَطْرَافِ الرِّمَاحِ فَإِنَّهُ أُمُورٌ لِلْأَسَنَةِ وَ رَايَاتُكُمْ فَلَا تَمِيلُوهَا وَ لَا تَزِيلُوهَا وَ لَا تَجْعَلُوهَا إِلَّا فِي أَيْدِي شُجْعَانِكُمُ الْمَانِعِي الذِّمَارَ وَ الصَّبْرَ عِنْدَ نَزُولِ الْحَقَائِقِ أَهْلُ الْحِفَاطِ الَّذِينَ يَحْفُونَ بِرَايَاتِكُمْ وَ يَكْتَنِفُونَهَا يَضْرِبُونَ خَلْفَهَا وَ أَمَامَهَا وَ لَا تُضَيِّعُوهَا أَجْرًا كُلَّ أَمْرٍ مِنْكُمْ رَحِمَهُ اللَّهُ [وَقَدْ] قَرْنَهُ وَ وَاسَى أَخَاهُ بِنَفْسِهِ وَ لَمْ يَكُلْ قَرْنَهُ إِلَى أَخِيهِ فَيَجْتَمِعَ عَلَيْهِ قَرْنُهُ وَ قَرْنُ أَخِيهِ فَيَكْتَسِبَ بِذَلِكَ لَائِمَةً وَ يَأْتِيَ بِهِ دَنَاءَةً وَ أَنَّى هَذَا وَ كَيْفَ يَكُونُ هَكَذَا هَذَا يُقَاتِلُ اثْنَيْنِ وَ هَذَا مُمَسِّكٌ يَدَهُ قَدْ خَلَّى قَرْنَهُ عَلَى أَخِيهِ هَارِبًا مِنْهُ وَ قَائِمًا يَنْظُرُ إِلَيْهِ مَنْ يَفْعَلُ هَذَا يَمُتُّهُ اللَّهُ

۲. ادامه حدیث این است: اسْتَعِينُوا بِالصَّدَقِ وَ الصَّبْرِ فَإِنَّهُ بَعْدَ الصَّبْرِ يَنْزِلُ النَّصْرُ ف «جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ» وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ

ضمناً فراز آخر این حدیث هم با این موضوع مناسبت دارد:

حَدَّثَنَا أَبِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ قَالَ أَخْبَرَنِي غَيْرُ وَاحِدٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: مَكْتُوبٌ فِي حِكْمَةِ آلِ دَاوُدَ ع لَا يَطْعَنُ الرَّجُلُ إِلَّا فِي ثَلَاثٍ زَادَ لِمَعَادٍ أَوْ مَرَمَةً لِمَعَاشٍ أَوْ لَذَةً فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ ثُمَّ قَالَ مَنْ أَحَبَّ الْحَيَاةَ ذَلَّ.

(الخصال، ج ۱، ص ۱۲۰)

روضه الواعظین، ج ۲، ص ۴۹۰؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۶۸

قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع فِي خُطْبَةٍ
فَمَا يَنْجُو مِنَ الْمَوْتِ مَنْ يَخَافُهُ وَلَا يُعْطَى الْبَقَاءُ مَنْ أَحَبَّهُ وَمَنْ جَرَى فِي عَنَانِ أَمَلِهِ عَثَرَهُ أَجَلُهُ إِذَا كُنْتَ فِي إِدْبَارٍ وَالْمَوْتُ
فِي إِقْبَالٍ فَمَا أَسْرَعَ الْمُلتَقَى الْحَذَرَ الْحَذَرَ فَوَاللَّهِ لَقَدْ سَتَرَ حَتَّى كَانَهُ غَفْرًا.^۱
بحار الأنوار، ج ۶، ص ۱۲۶

تدبر

(۱) «قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا»

مرگ حقیقتی انکارناپذیر است. اگر کسی به بهانه مرگ از وظیفه‌اش فرار کند، این گونه نیست که بتواند از مرگ فرار کند؛ بلکه فقط چند روزی آن را عقب انداخته است.

بحث انسان‌شناسی: مرگ آگاهی

زندگی انسان، بر اساس غریزه تنظیم نشده است؛ شاید به همین جهت است که یکی از ویژگی‌های مهم انسان این است که موجودی است که:

به مرگ خود توجه می‌کند؛

درباره آن می‌اندیشد؛ و

زندگی خود را متناسب با آن تنظیم می‌کند.

یعنی این گونه نیست که فقط لحظاتی که جانش در خطر باشد، مرگ برایش مهم باشد؛ بلکه بسیاری از برنامه‌های زندگی‌اش و روابطش با دیگران را بر این اساس تنظیم می‌کند که می‌داند مرگی در کار هست.

هر اندازه که انسان مرگ را جدی بگیرد، همان اندازه معنای زندگی‌اش برای او جدی‌تر می‌شود؛

اما کسی که مرگ را جدی نگرفته، تنها در لحظاتی که خطری وی را متوجه مرگ کند، به مرگ می‌اندیشد؛

و چون این اندیشه‌اش هم صرفاً یک اندیشه هیجانی است، تنها و تنها دغدغه‌اش این خواهد بود که این خطری که احتمال مرگ را بالا برده است، به طور موقت، دفع کند.

این آیه هشدار می‌دهد که همان لحظه هم درست بیندیشید! اینکه برای دقایقی خطر را به عقب بیندازید، مساله شما را حل نمی‌کند و مرگ همچنان پیش روی شماست.

۱. البته این خطبه بسیار ناقص در نهج البلاغه آمده و از عبارات فوق، فقط دو جمله اولش آمده است.

۲. در تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۶۷ در ذیل آیه «قُلْ إِنْ الْمَوْتُ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ» آمده است: «وَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُّ أَمْرٍ مُلَاقٍ فِي فِرَارِهِ مَا مِنْهُ يَفِرُّ وَالْأَجَلُ مَسَاقُ النَّفْسِ إِلَيْهِ، وَالْهَرَبُ مِنْهُ مُوَافَاتُهُ.» و مرحوم مجلسی هم این حدیث را نقل کرده است از کتاب حسین بن سعید و النوادر علی بن النعمان عن ابن مسكان عن داود عن زيد بن أبي شبيب الزهري عن أبي جعفر قال قال أمير المؤمنين ع أَيُّهَا النَّاسُ كُلُّ أَمْرٍ لَاقٍ فِي فِرَارِهِ مَا مِنْهُ يَفِرُّ وَالْأَجَلُ مَسَاقُ النَّفْسِ إِلَيْهِ وَالْهَرَبُ مِنْهُ مُوَافَاتُهُ.

۲) «لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا»

ما هرگز با حفظ کردن جانمان، به حل مساله مرگ نائل نمی‌شویم؛ بلکه تنها صورت مساله را به طور موقت، برای خود پاک می‌کنیم. و کسی که چنین باشد، همواره تا زنده است، مساله ترس از مرگ برایش وجود دارد. (ایستاده در باد، ص ۲۰۱)

اما کسی که خود را درست بشناسد، نه تنها از مرگ نمی‌ترسد، بلکه حتی مشتاق آن خواهد بود؛ و قبلاً دیدیم که به کسی که زندگی‌اش را بر مدار دیدار خدا تنظیم کرده، مرگ را مژده می‌دهند. «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنْ أَجَلَ اللَّهُ لَكَ: کسی که روالش این است که دیدار خدا را امید دارد، پس همانا اجل خداوند قطعاً آمدنی است» (عنکبوت/۵)

(جلسه ۴۰۲، بویژه تدریهای ۲ و ۴ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-5>)

۳) «قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا»

شروع این آیه و آیه بعد با «قل: بگو» و لحن ملایم و استدلالی آن، ظاهراً این نکته را دربردارد که نباید برخورد ما با کسانی که، حتی خداوند آنها را منافق و بیماردل خواند (احزاب/۱۲)، همیشه خصمانه و قهرآمیز باشد. شاید موقعیتی برسد که چاره‌ای جز حذف فیزیکی این گونه اخلاص‌گرا وجود نداشته باشد – که البته موقعیت و شرایط آن را هم باید از خود قرآن گرفت، نه سلیقه‌های شخصی – اما مطمئناً آن نخستین برخورد ما با آنها نخواهد بود.

درواقع، با این نوع ورود، شاید می‌خواهد تاکید کند که مواجهه با منافقان و بیماردلان در جامعه دینی، در درجه اول باید یک گفتگوی حکیمانه باشد تا مقابله سیاسی؛ چرا که آنها در حال گسترش یک طرز فکر ناصواب در میان مسلمانان هستند و برخورد ابتدایی با چنین پدیده‌ای باید تلاش جهت مداوای این بیماری باشد.

نکته تخصصی دین‌شناسی

اساساً هدف اصلی دین، هدایت و ارشاد انسان‌هاست نه از میان بردن آنها؛ به همین جهت، سنت پیامبران این بوده که تا حد امکان همه، حتی دشمنانی همچون فرعون را، در درجه اول با سخنی ملایم (قَوْلًا لَّيِّنًا؛ طه/۴۴) هدایت و ارشاد کنند؛ حتی اسلام، با تعبیر «الْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ» (توبه/۶۰) اجازه می‌دهد که از تمهیدات اقتصادی برای نرم کردن دل افراد استفاده شود، تا از لجاجت دست بردارند و سخن اسلام را گوش دهند و کم‌کم این سخن بر دلشان بنشیند.

اشتباهی که نباید مرتکب شد این است که به خاطر جذب افراد، مبانی فکری و منطق اسلام را فراموش کنیم. به عبارت ساده‌تر، بی‌تردید تلاش برای تبدیل معاندان به مخالفان قانونی، و مخالفان به موافقان، تلاشی مقدس است، اما این تلاش نباید به قیمت کم‌رنگ کردن شعارهای تاریخی و مبانی اعتقادی ما صورت پذیرد. (ایستاده در باد، ص ۱۹۹-۲۰۰)

و به نظر می‌رسد فراز و فرودهای این آیات در مواجهه با منافقان و بیماردلان – که گاه بر آنها تند می‌شود و گاه به گفتگوی صمیمانه روی می‌آورد – بدین جهت است که مومنان، به نحو انضمامی، منطق اسلام در این مواجهه را یاد بگیرند؛ و پیاموزند که چگونه از افراط و تفریط در این مواجهه برحذر بمانند.

۴) «قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا»

با اینکه پیامبر ص مکلف است همه مطالب و حیانی را به گوش مخاطبان برساند، چرا در اینجا از تعبیر «قل: بگو» استفاده شده است؟

الف. شاید همانند آنچه بارها گفته شد، اینجا هم می‌خواهد تاکید کند که این دو مطلب، از آن دسته معارفی است که باید برای ترویج و معرفی آن به جامعه تلاش کرد و همه‌جا آن را جار زد؛ و نه فقط پیامبر ص، بلکه هر مومنی هم باید این را به دیگران بگوید. (مثلاً جلسه ۲۴۸، تدبر ۵ <http://yekaye.ir/al-aaraf-7-28>)

ب. شاید می‌خواهد اصرار کند که با چنین منطقی حتماً باید مقابله شود. یعنی نه فقط خدا جوابشان را می‌دهد بلکه اصرار دارد که تو همین این جواب را بگو و بازگو کن. (جلسه ۲۴۸، تدبر ۵ <http://yekaye.ir/al-aaraf-7-28>)

ج. شاید به خاطر این است که مخاطب منافق، همچون کافر، شأنش پایین‌تر از آن است که مستقیماً مخاطب کلام خداوند قرار گیرد. (جلسه ۱۷۰، تدبر ۲ <http://yekaye.ir/ya-seen-036-79>)

د. شاید می‌خواهد تاکید کند که مواجهه با منافقان و بیماردلان در جامعه دینی، در درجه اول باید یک گفتگوی حکیمانه باشد تا مقابله سیاسی (تدبر قبل)

ه. ... ۲

۵) «قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا»

«تمتع» و «متاع»، لذت‌های دنیوی و بهره‌وری حیوانی انسان است؛ شاهدش هم اینکه در آیات متعددی، نه تنها مکرراً کلمه «متاع» را به دنیا و زندگی دنیا متصل کرده (تعبیری مانند مَتَاعُ الدُّنْيَا و مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا و ... ۱۱ بار در قرآن کریم به کار رفته است)^۳ و زندگی دنیا را چیزی جز متاع ندانسته (إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ: غافر/۳۹)، بلکه اغلب این نوع بهره‌وری را بین

۱. مواردی که تاکنون به این نکته اشاره شد عبارتند از: (جلسه ۵۸، تدبر ۵ <http://yekaye.ir/ar-room-30-42>؛ جلسه ۶۳، تدبر ۳ <http://yekaye.ir/yunus-010-108>؛ جلسه ۸۹، تدبر ۵ <http://yekaye.ir/yunus-010-058>؛ جلسه ۹۱، تدبر ۸ <http://yekaye.ir/yusuf-012-108>؛ جلسه ۱۰۳، تدبر ۴ <http://yekaye.ir/al-ikhlas-112-01>؛ جلسه ۱۱۹، تدبر ۱ <http://yekaye.ir/an-naml-027-69>؛ جلسه ۱۲۹، تدبر ۴ <http://yekaye.ir/al-anam-006-162>؛ جلسه ۲۰۲، تدبر ۵ <http://yekaye.ir/ale-imran-003-31>؛ جلسه ۲۱۶، تدبر ۷ <http://yekaye.ir/al-aaraf-7-32>؛ جلسه ۲۵۲، تدبر ۶ <http://yekaye.ir/mulk-067-23>)

۲. البته یکی دیگر از کاربردهای قل در قرآن کریم این است که می‌خواهد ما را هم متوجه سازد که پیامبر سخنانی که به عنوان قرآن می‌فرماید صرفاً مکاشفات شخصی‌ای نیست که خودش به زبان درآورده باشد؛ بلکه متن سخن را به او گفته‌اند و او را به رساندن عین آنچه گفته شده مامور کرده‌اند. (جلسه ۴۱۵، تدبر ۶ <http://yekaye.ir/al-anbiyaa-21-108>)

۳. إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ: غافر/۳۹
مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا: یونس/۲۳، قصص/۶۰ و ۶۱، شوری/۳۶؛ توبه/۳۸؛ زخرف/۳۵
مَتَاعُ الدُّنْيَا: نساء/۷۷
مَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ: آل عمران/۱۸۵؛ حدید/۲۰

انسان و چارپایان مشترک دانسته است: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ» (محمد/۱۲) «مَتَاعاً لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ» (نازعات/۳۳؛ عبس/۳۲)^۱

یعنی حتی اگر با فرار از جنگ، زنده بمانید، جز یک بهره‌وری اندک حیوانی نصیبی نخواهید داشت. این تعبیر بخوبی نشان می‌دهد که ظرفیت انسان بسیار بالاتر از اینها بوده و می‌تواند بر اثر تکامل وجودی، به لذتها و بهره‌مندی‌های بسیار بزرگتری دست یابد. (ایستاده در باد، ص ۲۰۳)

۴۳۶) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۷ قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُم مِّنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَ لَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ۱۳۹۶/۳/۱۵ ۱۰ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

بگو کیست آن که از [خواست] خدا در مورد شما جلوگیری کند اگر برای شما بدی یا بخواد یا رحمتی را برایتان اراده کند؛ و هرگز برای خودشان جز خداوند ولی و یآوری نمی‌یابند.

نکات ترجمه

«مَنْ ذَا الَّذِي»: «مَنْ: چه کسی» اسم استفهام، در نقش مبتدا + «ذَا: آن» اسم اشاره (دو کلمه «هذا» و «ذلک» هر دو از «ذا» درست شده‌اند، یکی برای اشاره به نزدیک و دیگری برای اشاره به دور) در نقش خبر + «الَّذِي: که» اسم موصول، بدل از «ذا» بدین ترتیب، ترجمه دقیق این عبارت چنین می‌شود: «چه کسی است آن که ...» که در زبان فارسی به صورت ساده‌تر با عبارت «کیست آن که ...» (کی است آن که) بیان می‌شود.

«يَعْصِمُ»

از ماده «عصم» است که اصل این ماده را به معنای «منع کردن» (مجمع البیان، ج ۲، ص ۸۰۲)^۲ یا امساک (خودداری) (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۵۶۹) دانسته؛ و برخی گفته‌اند به معنای «حفظ» کردن است که همراه با «دفاع» و (دفع کردن امور بیگانه) باشد (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۸، ص ۱۵۴) و برخی گفته‌اند این واژه سه معنای «امساک» (خودداری) و «منع» (جلوگیری) و «ملازمت» (همراهی) را با هم دارد (معجم المقاییس اللغة، ج ۴، ص ۳۳۱).

در قرآن کریم، «عاصم» حقیقی [= حفظ کننده و نگهدارنده در برابر دیگران] را تنها خداوند معرفی کرده است («مَا لَكُمْ مِنْ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ غَافِرٌ ۳۳»؛ و «مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ» یونس/۲۷)؛ لذا از طرفی به پیامبرش وعده داده که خداست که او

مَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ رعد/۲۶

۱. البته این سخن نقض شود به اینکه تعبیر «متع» و «تمتع» در مورد حج هم به کار رفته است (تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ) اما ظاهراً همینجا هم از این جهت باشد که یک بهره‌های دنیوی در حج به انسان می‌رسد.

۲. أصل الاعتصام الامتناع و عصمه يعصمه إذا منعه و لا عاصم اليوم من أمر الله أي و لا مانع و العصام الحبل لأنه يعتصم به و العصم الأوعال لا متناعها بالجبال

را از شر مردم حفظ می‌کند «وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ» (مائده/۶۷) و از طرفی در این آیه (مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكَ مِنَ اللَّهِ؛ احزاب/۱۷) هشدار داده که هیچکس نمی‌تواند انسان را در برابر خواست خداوند نگه دارد؛ و در داستان فرزند نوح، هم اینکه گمان می‌کرد کوه می‌تواند او را حفظ کند، زیر سوال برده است «سَأَوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ» (هود/۴۳).

«اعْتَصَام» به معنای به چیزی متمسک شدن است به طوری که وی شخص را از آسیب غیر حفظ کند: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» (آل عمران/۱۰۳)، «وَمَنْ يَعْصِمْ بِاللَّهِ» (آل عمران/۱۰۱)؛ و «اسْتَعْصَمَ» (یوسف/۳۲) به معنای «پناه بردن» (معجم المقایس اللغة، ج ۴، ص ۳۳۱) و طلب کردن چنین موقعیتی است که شخص از کسی بخواهد که او را در پناه خود گیرد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۵۶۹)

«عصمه» هم هر چیزی است که بدان «اعتصام» جویند (معجم المقایس اللغة، ج ۴، ص ۳۳۲) و «عصمت پیامبران» هم به معنای آن است که آنها چنان خود را در پناه خداوند قرار داده‌اند که وی آنها را از افتادن در گناه حفظ می‌کند. البته در قرآن کریم کلمه «عصمه» تنها یکبار و آن هم به صورت جمع مکسر: «عِصَمَ» و در مورد پیوند ازدواج برای زنان به کار رفته است «وَلَا تُنْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ» (الممتحنه/۱۰) (کوافر، جمع «کافره» است، به معنای زنان کافر) و ظاهراً به این جهت به این پیوند «عصمه» گفته‌اند که زنی که ازدواج می‌کند تحت حفظ و حمایت شوهرش قرار می‌گیرد و شوهر مانع از هرگونه مزاحمتی از جانب دیگران برای وی می‌شود (مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۱۲) (معنای «لَا تُنْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ» این است که به پیمان ازدواج با زنان کافرتان دیگر تمسک نجوید؛ یعنی همان که مسلمان و کافر نمی‌توانند همسر همدیگر باشند) این ماده و مشتقات آن جمعا ۱۳ بار در قرآن کریم به کار رفته‌اند.

«سوء»

قبلاً توضیح داده شد که «سوء» بر هر چیزی که مایه ناراحتی انسان شود اطلاق می‌شود (جلسه ۲۴۰ - <http://yekaye.ir/al-240>) و درباره تفاوت آن با «ضرر» هم گفته شد که تعبیر «سوء» را غالباً در مورد بدی‌هایی که ریشه و منشأش را می‌شناسیم به کار می‌برند؛ اما «ضرر» را در مورد هر بدی‌ای که به انسان برسد، ولو ریشه‌اش را نداند. (جلسه ۲۱۳ - <http://yekaye.ir/al-muminoon-023-075>)

«رَحْمَةً»

از ماده «رحم» است که اصل این ماده را به معنای «رقت قلبی که توأم با احسان کردن باشد» دانسته‌اند که در مورد خداوند تنها به معنای احسان می‌باشد (جلسه ۸۹ - <http://yekaye.ir/yunus-010-058/>)^۱

«ولی»

^۱ . تعبیر «رحمة للعالمین» در جلسه ۴۱۴ (<http://yekaye.ir/al-anbiaa-21-107>) و تعبیر «الأرحام» جمع «رحم» در جلسه ۴۲۵ (<http://yekaye.ir/al-ahzab-33-6>) و تعبیر «مَرْحَمَةً» (که مصدر میمی از ماده «رحم» و به معنای «رحمت» می‌باشد) در جلسه ۳۴۶ (<http://yekaye.ir/al-balad-90-16-2>) مورد بررسی قرار گرفت.

درباره ماده «ولی» در جلسه ۸۴ (<http://yekaye.ir/al-maidah-005-055/>) و جلسه ۱۴۴ (<http://yekaye.ir/an-nahl->)

[2] ([100-016](http://yekaye.ir/100-016/)) توضیح داده شد که اصل این ماده دلالت بر معنای «قرب» می‌کند و «ولی» از این جهت ولی می‌گویند که نزدیکترین کسی است سرپرستی کار شخص دیگر را برعهده گرفته است. همچنین در جلسه ۳۹۲ (<http://yekaye.ir/al->) ([qiyamah-75-34](http://yekaye.ir/qiyamah-75-34/)) درباره نسبت «ولی» با «أولی» بحث شد.

«نَصِير»

از ماده «نَصِير» است که این ماده را به معنای «یاری» (عون)^۱ دانسته‌اند (کتاب العین، ج ۷، ص ۱۰۸؛ مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۰۸) و برخی تاکید کرده‌اند که مقصود از آن «یاری» ای است که در مقابل دیگری مطرح باشد (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۲، ص ۱۴۰)؛ اما برخی اصل معنای این کلمه را «آوردن و دادن خیر» (خیررسانی) دانسته‌اند و اینکه می‌گوییم خدا نصرت داد یعنی پیروزی را به آنها ارزانی داشت؛ چنانکه حتی به باران هم «نَصْر» گفته‌اند و حتی در مورد مطلق «عطاء» هم به کار رفته است. (معجم المقایس اللغة، ج ۵، ص ۴۳۶)^۲

«ناصر» (۱۱ بار در قرآن کریم) اسم فاعل از این ماده است به معنای کسی که دیگری را یاری می‌کند و کلمه «نصیر» (۲۴ بار) صیغه مبالغه در همان معنای «ناصر» است و «انصار» جمعی است که برای هر دو به کار می‌رود و «منصور» (کسی که مورد یاری قرار گرفته است) اسم مفعول آن است (اسراء/۳۳؛ صفات/۱۷۲)

«تَنَاصَرُ» (صفات/۲۵) به معنای تعاون و یاری متقابل می‌باشد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۰۹؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۲، ص ۱۴۲)

«اسْتَنْصَارُ» (قصص/۱۸) به معنای «طلب نصرت» است و برخی بر این باورند که «اُنْتَصَارُ» (شوری/۴۱) هم همان معنا را دارد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۰۹؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۲، ص ۱۴۲)^۳ اما برخی «انصار» را به معنای «انتقام گرفتن [برای خود]» دانسته‌اند (کتاب العین، ج ۷، ص ۱۰۸؛ المحيط فی اللغة، ج ۸، ص ۱۲۷) و با توجه به اینکه، اسم فاعل آن (یعنی «مُنْتَصِر») هم در قرآن به کار رفته است، به نظر می‌رسد هر دو معنا جزء معانی این تعبیر باشد چرا که گاه این واژه در قرآن کریم گاه با معنای «انتقام گیرنده» سازگارتر است (أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُّنتَصِرُونَ قمر/۴۴) و گاه با معنای اینکه «کسی که می‌خواهد یاری کند» (وَلَمْ تَكُنْ لَهُ فِئَةٌ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُنتَصِرًا: خود نیز قدرت یاری خود نداشت) (کهف/۴۳) (وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ، قصص/۸۱؛ فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُتَتَّبِعِينَ، ذاریات/۴۵)

۱. البته قبلاً توضیح داده شد که «عون» اعم از نصرت است (<http://yekaye.ir/al-anbiyaa-21-112/>)

۲. مرحوم مصطفوی معتقد است که این گونه موارد استعمال مجازی می‌باشد.

۳. مرحوم مصطفوی اصرار دارد که در کلمه «انصار» معنای اختیار و اراده کردن نصرت نهفته است؛ چنانکه وقتی در مورد جهنمیان گفته می‌شود که «فَلَا تَنْتَصِرَان» یعنی شدت عذاب به نحوی است که حتی فکر و تصمیم به اینکه یاری بخواهند هم در آنها راه پیدا نمی‌کند چنانکه وقتی حضرت نوح به خداوند عرض می‌کند «فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِر» می‌خواهد بگوید این موقعیت من است، بخواه که مرا یاری کنی، (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۲، ص ۱۴۲)، و راغب اصفهانی هم در مورد آیه اخیر گفته است: «إنما قال «فَانْتَصِر» و لم يقل: انصرُ تنبيهاً أن ما يلحقني يلحقك من حيث إني جئتهم بأمرك، فإذا نصرتي فقد انتصرت لنفسك» (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۰۹)

این ماده و مشتقات آن جمعا ۱۴۳ بار در قرآن کریم به کار رفته است.

حدیث

۱) در جنگ صفین، حضرت علی ع متوجه جماعتی از اهل شام شد که زیر پرچمی جمع بودند و هیچکس حریف آنان نبود.^۱ سخنانی فرمودند که فراز پایانی اش با این آیه تناسب دارد، اما به نظر رسید خواندن کامل واقعه خالی از لطف نیست: آنان از جای خود به در نشوند تا پی در پی زخم نیزه خورند، زخمی که نشان را سوراخ نماید، چنانکه نسیم از این سو بدان در شود و از آن سو در آید [یا: تا روح از بدنشان درآید]، و ضربتی که کاسه سر را دراند، و استخوانها را خرد کند، و میجها و دستها را بر زمین ریزد تا جایی که پیشانیها با گرزهای آهنین شکافته گردد و ابروها بر روی سینهها و چانهها پخش شود!

کجایند اهل صبر و جویندگان اجر؟!

پس جماعتی از مسلمانان به نزدش شتافتند و میمنه لشکر (جناح راست لشکر) به مصاف اینها آمدند و آنها را در هم شکافتند و هرکه در مقابلشان بود کنار زدند و پراکنده ساختند؛ پس حضرت فرمود:

من جولان شما را دیدم و کنده شدنتان از صفهایتان که چگونه عرصه را بر ستمگران و طاغیان و بادیه نشینان اهل شام تنگ کردید، و شما بلندهمتان عرب و سرافرازان قدر و و شبزنده داران به تلاوت قرآن واجابت کنندگان اهل حق هستید آن هنگام که خطاکاران به گمراهی رفتند؛ اگر نبود روی آوردن پس از پشت کردنتان، و هجوم بعد از سکونتان، بر شما آن می آمد که بر کسانی که در جنگ پا به فرار می گذارند واقع می شد و شما را در زمره هلاک شدگان می دیدم؛ اما مرا اندکی به وجد آوردید و غم دلم را التیام بخشیدید هنگامی که دیدم آنان را از جایشان به در کردید همان طور که آنها شما را از جای خود به در کرده بودند، و صفهایشان را به هم ریختید همان طور که آنان با شما چنین کردند و شما چنان با شمشیرهایتان بر آنان زدید که همچون شتران تشنه رانده شده، اولینشان بر سر آخرینشان سوار شد.

پس صبر داشته باشید تا سکینه و آرامش بر شما نازل شود و خداوند شما را با یقین ثابت قدم بدارد؛ و کسی که فرار می کند بداند که نفسش را فراری داده اما پروردگارش را به غضب آورده است. همانا گریختن، خشم خدا را برمی انگیزاند و خواری و ننگ آن همیشه می ماند و زندگی را به فساد می کشاند. آن که گریزد، نه عمر خود را بیفزاید؛ و نه بین او و آنچه

۱. نصر بن مزاحم این واقعه را این گونه گزارش کرده است:

نَصْرٌ عَنْ نَمِيرِ بْنِ وَعَلَةَ عَنْ عَامِرِ الشَّعْبِيِّ: «أَنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ مَرَّ بِأَهْلِ رَايَةَ فَرَأَاهُمْ لَا يَزُولُونَ عَنْ مَوْقِفِهِمْ فَحَرَّضَ النَّاسَ عَلَى قِتَالِهِمْ وَ ذَكَرَ أَنَّهُمْ غَسَّانُ فَقَالَ: «إِنَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ لَنْ يَزُولُوا عَنْ مَوْقِفِهِمْ دُونَ طَعْنِ دِرَاقٍ يَخْرُجُ مِنْهُ النَّسِيمُ» ۱» وَ ضَرَبَ يَفْلُقُ الْهَامَ وَ يَطِيحُ الْعِظَامَ وَ تَسْقُطُ مِنْهُ الْمَعَاصِمُ وَ الْأَكْفُ حَتَّى تُصَدَّعَ جِبَاهُهُمْ وَ تُنْتَرِ حَوَاجِبُهُمْ عَلَى الصُّدُورِ وَ الْأَذْقَانِ أَيْنَ أَهْلِ الصَّبْرِ وَ طُلَّابِ الْخَيْرِ أَيْنَ مَنْ يَشْرِي وَجْهَهُ لِلَّهِ عِزَّ وَ جَلَّ «فَنَابَتْ إِلَيْهِ عَصَابَةٌ مِنْ الْمُسْلِمِينَ فَدَعَا ابْنَهُ مُحَمَّدًا فَقَالَ لَهُ: «امْشِ نَحْوَ هَذِهِ الرَّأْيَةِ مَشْيًا رَوِيدًا عَلَى هَيْبَتِكَ حَتَّى إِذَا أَسْرَعَتْ فِي صُدُورِهِمُ الرِّمَاحُ فَاْمْسِكْ يَدَكَ حَتَّى يَأْتِيَكِ أَمْرِي وَ رَأْيِي» ۲» فَفَعَلَ وَ أَعَدَّ عَلَى عِمْثَلِهِمْ مَعَ الْأَشْتَرِ فَلَمَّا دَنَا مِنْهُمْ وَ أَسْرَعَ الرِّمَاحُ فِي صُدُورِهِمْ أَمَرَ عَلَى الَّذِينَ أُعِدُّوا فَشَدُّوا عَلَيْهِمْ وَ نَهَضَ مُحَمَّدٌ فِي وَجُوهِهِمْ فَزَالُوا عَنْ مَوَاقِفِهِمْ وَ أَصَابُوا مِنْهُمْ رِجَالًا وَ أَقْتَتَلَ النَّاسُ بَعْدَ الْمَغْرِبِ قِتَالًا شَدِيدًا فَمَا صَلَّى كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ إِلَّا إِيْمَاءً. (وقعه صفین، ص ۳۹۲)

روزی بر سرش آید، مانعی تراشد؛ و نه پروردگارش را راضی کرده باشد؛ و قطعاً مرگ انسان در حالی که برحق است و به این خصلتها مبتلا نگردیده بهتر است از رضایت به ملبس شدن به این رذایل و تن دادن بدان.

الکافی، ج ۵، ص ۴۰-۴۱؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۲۴

فِي حَدِيثِ مَالِكِ بْنِ أَعْيَنَ قَالَ: حَرَّضَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ص النَّاسَ بِصِفَيْنِ ... وَ قَالَ ع حِينَ مَرَّ بِرَأْيِهِ لِأَهْلِ الشَّامِ أَصْحَابُهَا لَا يَزُولُونَ عَنْ مَوَاضِعِهِمْ فَقَالَ ع:

إِنَّهُمْ لَنْ يَزُولُوا عَنْ مَوَاقِفِهِمْ دُونَ طَعْنِ دِرَاكِ يَخْرُجُ مِنْهُ النَّسِيمُ وَ ضَرْبِ يَفْلِقُ الْهَامَ وَ يُطِيحُ الْعِظَامَ وَ يَسْقُطُ مِنْهُ الْمَعَاصِمُ وَ الْأَكْفُ حَتَّى تَصْدَعَ جِبَاهَهُمْ بِعُمْدِ الْحَدِيدِ وَ تَنْتَرَّ حَوَاجِبَهُمْ عَلَى الصُّدُورِ وَ الْأَذْقَانِ أَيْنَ أَهْلِ الصَّبْرِ وَ طُلَّابِ الْأَجْرِ.

فَسَارَتْ إِلَيْهِ عَصَابَةُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَعَادَتْ مِيَمَتَهُ إِلَى مَوْقِفِهَا وَ مَصَافِهَا وَ كَشَفَتْ مَنْ بَازَائِهَا فَأَقْبَلَ حَتَّى انْتَهَى إِلَيْهِمْ وَ قَالَ

ع:

إِنِّي قَدْ رَأَيْتُ جَوْلَتَكُمْ وَ انْحِيَا زَكَمَ عَنْ صُفُوفِكُمْ تَحُوزُكُمْ الْجَفَاءُ وَ الطُّغَاءُ وَ أَعْرَابُ أَهْلِ الشَّامِ وَ أَنْتُمْ لَهَا مِيمُ الْعَرَبِ وَ السَّنَامُ الْأَعْظَمُ وَ عُمَارُ اللَّيْلِ بَتَاوَهُ الْقُرْآنِ وَ دَعْوَةُ أَهْلِ الْحَقِّ إِذْ ضَلَّ الْخَاطِئُونَ فَلَوْ لَا إِقْبَالُكُمْ بَعْدَ إِدْبَارِكُمْ وَ كَرْكُمُ بَعْدَ انْحِيَا زَكَمَ لَوَجَبَ عَلَيْكُمْ مَا يَجِبُ عَلَى الْمُؤَلَّى يَوْمَ الزَّحْفِ ذُبْرَهُ وَ كُنْتُمْ فِيمَا أَرَى مِنَ الْهَالِكِينَ وَ لَقَدْ هَوَّنَ عَلَى بَعْضِ وَجْدِي وَ شَفَى بَعْضَ حَاجِ صَدْرِي إِذَا رَأَيْتُكُمْ حَزُنْتُمُوهُمْ كَمَا حَازُواكُمْ فَازَلْتُمُوهُمْ عَنْ مَصَافِهِمْ كَمَا أَزَالُوكُمْ وَ أَنْتُمْ تَضْرِبُونَهُمْ بِالسُّيُوفِ حَتَّى رَكِبَ أَوْلَاهُمْ آخِرَهُمْ كَالْإِبِلِ الْمَطْرُودَةِ الْهِيمِ الْآنَ فَاصْبِرُوا نَزَلَتْ عَلَيْكُمُ السَّكِينَةُ وَ تَبَتَّكُمُ اللَّهُ بِالْيَقِينِ وَ لَيَعْلَمُ الْمُنْهَزِمُ بَأَنَّهُ مُسْخَطٌ رَبِّهِ وَ مُبْقٍ نَفْسِهِ إِنَّ فِي الْفِرَارِ مَوْجِدَةَ اللَّهِ وَ الدَّلَّ اللَّازِمَ وَ الْعَارَ الْبَاقِيَ وَ فُسَادَ الْعَيْشِ عَلَيْهِ وَ إِنَّ الْفَارَ لَغَيْرُ مَزِيدٍ فِي عُمُرِهِ وَ لَا مَحْجُوزٍ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ يَوْمِهِ وَ لَا يَرْضَى رَبُّهُ وَ لَمَوْتُ الرَّجُلِ مُحَقَّقًا قَبْلَ إِتْيَانِ هَذِهِ الْخِصَالِ خَيْرٌ مِنَ الرِّضَا بِالتَّلَيُّسِ بِهَا وَ الْإِقْرَارِ عَلَيْهَا.

(۲) ابو حمزه ثمالی روایت کرده حضرت زین العابدین ع در ماه رمضان تمام شب را به نماز مشغول بود و چون به سحر نزدیک می شد به درگاه خداوند دعایی می کرد؛ که این دعا به دعای ابو حمزه ثمالی معروف شده است. در فرازی از این دعا، امام چنین به درگاه خداوند استغاثه می کنند:

... خدایا! هنگامی که عصیان کردم، بدین جهت عصیان نکردم که منکر ربوبیت تو، خوارکننده امر تو، بی مهابا در مقابل عقوبت تو، و یا سست انگار درباره وعده های عذابت باشم؛ بلکه خطایی بود که بر من عارض شد و نفسم آن را برایم آراست و هوایم بر من غلبه کرد و بدبختی ای هم به آنها کمک نمود و پرده پوشی بزرگمنشانه تو هم فریبم داد؛

۱. البته عبارات در نهج البلاغه اندکی متفاوت و پس و پیش است:

... وَ أَيْمُ اللَّهِ لَئِنْ فَرَرْتُمْ مِنْ سَيْفِ الْعَاجِلَةِ لَا تَسْلَمُوا [تَسْلَمُونَ] مِنْ سَيْفِ الْآخِرَةِ وَ أَنْتُمْ لَهَا مِيمُ الْعَرَبِ وَ السَّنَامُ الْأَعْظَمُ إِنَّ فِي الْفِرَارِ مَوْجِدَةَ اللَّهِ وَ الدَّلَّ اللَّازِمَ وَ الْعَارَ الْبَاقِيَ وَ إِنَّ الْفَارَ لَغَيْرُ مَزِيدٍ فِي عُمُرِهِ وَ لَا مَحْجُوزٍ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ يَوْمِهِ [مَنْ رَأَى] مِنَ الرَّائِحِ إِلَى اللَّهِ كَالظَّمَانِ يَرِدُ الْمَاءَ الْجَنَّةَ تَحْتَ أَطْرَافِ الْعَوَالِي الْيَوْمَ تَبْلَى الْأَخْبَارُ وَ اللَّهُ لَنَا أَشَوْقٌ إِلَى لِقَائِهِمْ مِنْهُمْ إِلَى دِيَارِهِمُ اللَّهُمَّ فَإِنْ رَدُّوا الْحَقَّ فَافْضُضْ جَمَاعَتَهُمْ وَ شَتِّتْ كَلِمَتَهُمْ وَ أَبْسِلْهُمْ بِخَطَايَاهُمْ. إِنَّهُمْ لَنْ يَزُولُوا عَنْ مَوَاقِفِهِمْ دُونَ طَعْنِ دِرَاكِ يَخْرُجُ [مِنْهُ] مِنْهُمْ النَّسِيمُ وَ ضَرْبِ يَفْلِقُ الْهَامَ وَ يُطِيحُ الْعِظَامَ وَ يَنْدِرُ السَّوَاعِدَ وَ الْأَقْدَامَ وَ حَتَّى يَرْمُوا بِالْمَنَاسِرِ تَنْبَعُهَا الْمَنَاسِرُ وَ يُرْجَمُوا بِالْكَتَائِبِ تَقْفُوها الْحَلَائِبُ وَ حَتَّى يُجَرَّ بِلَادِهِمُ الْخَمِيسُ يَتْلُوهُ الْخَمِيسُ وَ حَتَّى تَدْعُقَ الْخِيُولُ فِي نَوَاحِرِ أَرْضِهِمْ وَ بِأَعْنَانِ مَسَارِيهِمْ وَ مَسَارِحِهِمْ.

پس عصیان کردم و با توان خود مخالفت نمودم؛

اکنون چه کسی مرا از عذاب تو نجات می‌دهد و از دست مدعیان فردا چه کسی رهایم می‌سازد و به ریسمان چه کسی چنگ زینم اگر تو ریسمانت را از من قطع کنی...

مصباح المتهجد، ج ۲، ص ۵۹۰؛ مفاتیح الجنان، دعای ابو حمزه ثمالی.

رَوَى أَبُو حَمَزَةَ الثَّمَالِيُّ قَالَ: كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ سَيِّدُ الْعَابِدِينَ ص يُصَلِّيَ عَامَّةَ اللَّيْلِ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ فَإِذَا كَانَ السَّحَرُ دَعَا بِهَذَا الدُّعَاءِ:

إِلَهِي لَمْ أُعْصِكَ حِينَ عَصَيْتُكَ وَ أَنَا بِرُبُوبِيَّتِكَ جَا حِدٌ وَ لَا بِأَمْرِكَ مُسْتَخِفٌ وَ لَا لِعُقُوبَتِكَ مُتَعَرِّضٌ وَ لَا لَوَعِيدِكَ مُتَهَاوِنٌ لَكِنْ خَطِيئَةٌ عَرَضَتْ وَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي وَ غَلَبَنِي هَوَايَ وَ أَعَانَتْنِي عَلَيْهَا شِقْوَتِي وَ غَرَّنِي سِتْرُكَ الْمُرْخَى عَلَى فَقْدِ عَصِيَّتِكَ وَ خَالَفْتُكَ بِجَهْدِي فَأَلَانَ مِنْ عَذَابِكَ مَنْ يَسْتَنْقِذُنِي وَ مِنْ أَيْدِي الْخُصَمَاءِ عَدَاً مَنْ يُخَلِّصُنِي وَ بِحَبْلِ مَنْ أَتَّصِلُ إِنْ أَنْتَ قَطَعْتَ حَبْلَكَ عَنِّي.

۳) از امیرالمومنین ع در یکی از خطبه‌های توحیدی ایشان، پس از توضیحی درباره آفرینش خداوند، روایت شده است: و او ... با جلال و عزتش فوق هر چیزی از آنها [آفریده‌ها] است. چیزی را که طلب کند عاجزش ننماید، و مانع او نشود که بر او غلبه کند؛ شتابنده‌ای از دستش در نرود تا بر او پیشی جوید؛ به دولتمندی نیازش نیفتد تا او را روزی دهد. همه چیز پیش او خاضع است، و در برابر عظمت او بی‌ارج و مقدار. از سطوت و قدرت او کس توان به سوی دیگری گریختن را ندارد که خود را از سود و زیان او بازدارد. و او همتایی ندارد تا با او برابری کردن تواند...

نهج البلاغه، خطبه ۱۸۶

و من خطبه له ع فی التوحید و تجمع هذه الخطبة من أصول العلم ما لا تجمعه خطبه و هو ... العالی علی کل شیء منها بجلاله و عزته لا یعجزه شیء منها طلبه و لا یمتنع علیه فیغلبه و لا یفوته السریع منها فیسبقه و لا یحتاج إلی ذی مال فیرزقه خضعت الأشياء له و ذلت مستکینه لعظمته لا تستطیع الهرب من سلطانه إلی غیره فتمتنع من نفعه و ضرره و لا کفء له فیکافئه...

تدبر

۱) «قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَ لَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَ لَا نَصِيرًا» در پاسخ به تلقی منافقان، خداوند به پیامبرش [و به تبع، به ما] دستور می‌دهد که دو مطلب را به آنها گوشزد کنیم: مطلب اول (آیه قبل) این بود که بالاخره مرگ یک واقعیت گریزناپذیر برای انسان است؛ و با فرار از جنگ، نمی‌توانید از مرگ فرار کنید؛ پس به جای پاک کردن صورت مسأله، مساله مرگ را به طور جدی برای خود حل کنید.

دوم اینکه (آیه حاضر) اگر خدا بدی یا رحمتی برای شما بخواهد، هیچکس نمی‌تواند جلوی او بگیرد؛ و کسی حقیقتاً حامی و یآوری جز خدا ندارد. (اقتباس از المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۷)^۱

۱. كانت الآية السابقة تنبيهاً لهم على أن حياة الإنسان مقضى مؤجل لا ينفذ معه فرار من الزحف و في هذه الآية تنبيه على أن الشر و الخير تابعان لإرادة الله محضاً لا يمنع عن نفوذها سبب من الأسباب و لا يعصم الإنسان منها أحد فالحزم إيكال الأمر إلى إرادته تعالى و القرار على أمره بالتوكل عليه

چرا این دو مطلب؟

الف. مطلب اول، نوعی پاسخ نقضی به طرز فکر آنهاست (آنها مشکلی دارند که از مرگ فرار می کنند، اما این فرار مشکلشان را حل نمی کند)؛ اما مطلب دوم، ارائه راه حل برای مشکل آنهاست (نوع نگاهتان به عالم را تغییر دهید و خدا را جدی بگیرید، تا مرگ هم نتواند شما را به چالش بکشد) (ایستاده در باد، ص ۲۰۳)

ب. این دو، پرداختن به یک مطلب است از دو زاویه خود و خدا؛ یعنی انسان عاقل، چه از منظر وضعیت خودش نگاه کند؛ و چه از منظر نسبتی که با خدا دارد، بهترین کار این است که نظام زندگی اش را بر اساس ایمان و وظیفه اش در قبال خدا تعریف کند، نه در قبال دلخواه های موقتی خود و دیگران.

ج. ...

﴿مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً﴾

مطلب آیه قبل را خبری گفت و این مطلب را سوالی؛ چرا؟

الف. در آنجا می خواست تلقی مخاطبان را رد کند، اما اینجا می خواهد مطلب جدیدی به آنها یاد دهد (تدبر ۱، الف)، و برای اینکه آنها درست متوجه شوند، سوالی از خودشان می پرسد، که با این سوال آنها را به درون خویش ارجاع دهد، و خودشان به پاسخ آن برسند.

نکته تخصصی آموزشی

در آموزش معارف نیاز نیست که همیشه، نتیجه را مستقیم به مخاطب ارائه دهیم. بسیاری از اوقات بهتر آن است که با طرح سوال، ذهن وی را درگیر و تشنه کنیم تا خودش به سمت جواب حرکت کند. جوابی که خود شخص با تأمل بدان دست می یابد اثری ماندگارتر و عمیق تر دارد تا مطلبی را که صرفاً از زبان دیگران – حتی به نحو استدلالی – بشنود:

هر کجا دردی دوا آنجا رود	هر کجا فقری نوا آنجا رود
هر کجا مشکل جواب آنجا رود	هر کجا کشتی است آب آنجا رود
آب کم جو تشنگی آور بدست	تا بجوشد آب از بالا و پست ... ^۱
تا سقاهم ربهم آید خطاب	تشنه باش الله اعلم بالصواب

<http://ganjoor.net/moulavi/masnavi/daftar3/sh151/>

۱. تا نزاید طفلک نازک گلو	کی روان گردد ز پستان شیر او
رو بدین بالا و پستیها بدو	تا شوی تشنه و حرارت را گرو
بعد از آن بانگ زنبور هوا	بانگ آب جو بنوشی ای کیا
حاجت تو کم نباشد از حشیش	آب را گیری سوی او می کشیش
گوش گیری آب را تو می کشی	سوی زرع خشک تا یابد خوشی
زرع جان را کش جواهر مضرست	ابر رحمت پر ز آب کوثرست

تاملی جامعه‌شناختی در وضعیت خویش

برخی بر این باورند که یکی از مشکلات جامعه ما این است که بیش از حد مخاطب را با اطلاعات دینی محاصره کرده‌ایم؛ اطلاعاتی که چون در عمق جان‌ش وارد نشده، اثری در زندگی‌ها نمی‌گذارد؛ و چون گوشش از آنها پر شده، فکر می‌کند که آنها را فهمیده و دیگر حاضر به تأمل جدی و شنیدن آنها به نحو عمیق نیست.

ب. ...

۳) «مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً

«کیست آن که از [خواست] خدا در مورد شما جلوگیری کند، اگر برای شما بدی‌ای بخواهد یا رحمتی را برایتان اراده کند».

این مضمون در قرآن کریم به صورت‌های مختلفی بیان شده است؛ مثلاً:

«مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ: هر رحمتی را که خداوند برای مردم بگشاید هرگز آن را بازدارنده‌ای نیست، و هر چه را بازدارد هرگز آن را پس از او گشاینده‌ای نباشد» (فاطر/۲)

«مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ: هر کس پاداش دنیا را بخواهد، پاداش دنیا و آخرت در نزد خداست» (نساء/۱۲۴)

«مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا: هر که عزت خواهد (بداند که) عزت یکسره از آن خداوند است» (فاطر/۱۰)

تاملی با خویش

اگر خدا را باور داریم، لحظه‌ای بیندیشیم!

اگر از چیزی فرار می‌کنیم، از کجا و به کجا فرار می‌کنیم؟

مگر نه این است که همه چیز به ید قدرت اوست؟ پس، اگر خدا بخواهد به کسی ضرری یا سودی برساند، چه کسی می‌تواند مانع او شود؟

در واقع، هرکس که از چیزی فرار می‌کند، می‌خواهد از ضرری در امان بماند و به نفعی برسد.

اگر همه سود و زیان‌ها به دست خداست و هیچکس یارای ایستادگی در برابر خواست او را ندارد، چرا در زندگی‌مان تنها در آخرین مرحله سراغ او می‌رویم؟ (ایستاده در باد، ص ۲۰۴)

۴) «وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا»

در میان نسبت‌های مختلفی که انسان با خدا دارد، بر دو مفهوم «ولی» و «نصیر» تاکید کرد.

چرا؟

الف. «ولی» سرپرست است، کسی که از بالا انسان را در مسیری که دارد به جلو می‌برد. «نصیر» یاور است؛ کسی که در کنار انسان می‌ایستد و او را برای رسیدن به مقصودش کمک می‌کند. کسی که نه «ولی» دارد و نه «نصیر» یعنی نه پشتوانه‌ای در عالم دارد و نه همراهی؛ و کاملاً تک و تنها افتاده است.

ب. ...

۵) «قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا»

چرا لحن آیه را از حالت مخاطب «کیست که شما را حفظ کند ...» به حالت غایب «نمی‌یابند یآوری ...» تغییر داد؟

الف. چون مخاطبانش بیماردلان و منافقان بودند و دلشان از کفر و مرض پر شده، [به حق اعتنایی نمی‌کنند] لذا از سخن

با آنها اعراض کرد و با پیامبرش سخن گفت. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۷)

ب. به لحاظ نحوی، این تغییر نشان می‌دهد که فقط جمله اول «مقول قول» (مضمون مربوط به «بگو») است. در نتیجه

می‌خواهد بفرماید آن مطلبی که در مواجهه با منافق و بیماردل باید تذکر داد، همان پرسشی است که آنها را با خود درگیر کند؛

و این جمله اخیر، دیگر توضیحی از خدا برای ماست، که خیالمان راحت باشد که آنها سرپرست و یآوری نخواهند یافت.

نکته تکمیلی تعلیم و تربیت

اگرچه در مواجهه با مخاطب، استفاده از پرسش و وادار کردن مخاطب به تامل، در بسیاری از اوقات مناسب است (تدبر ۲)

اما نباید همواره صرفاً به پرسش بسنده کرد، بلکه در برخی موارد باید به وضوح، مطلب نهایی را در اختیار مخاطب قرار داد؛

البته مخاطب با مخاطب متفاوت است؛ چنانکه در این آیه، جمله اول مخاطبش منافقان و بیماردلان است؛ و جمله دوم،

مخاطبش خود پیامبر و مومنان.

ج. ...

۶) «مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً»

با اینکه غالباً در مقابل «سوء»، «حُسن» و در مقابل «رحمت»، «غضب» به کار می‌رود، چرا در این آیه، بین «سوء» و

«رحمت» تقابل انداخت؟

الف. آنها برای فرار از «سوء» از جنگ فرار می‌کردند، می‌خواهد به طور ضمنی نشان دهد که اگر قرار باشد بدی‌ای به آنها

نرسد باید مشمول رحمت خداوند واقع شوند؛ وگرنه فرار از «سوء: بدی» ای که شخص را مشمول غضب خدا کند، واقعا مبتلا

شدن به «سوء» است، نه فرار از آن.

ب. ...^۱

۱. زمخشری سخنی گفته که ابوحیان اندلسی آن را رد کرده و جهت اطلاع آن را آوردم:

قال الزمخشری: فإن قلت: كيف جعلت الرحمة قرينة سوء في العصمة، و لا عصمة إلا من سوء؟ قلت: معناه أو يصيبكم بسوء إن أَرَادَ بِكُمْ رحمة،

فاختصر الكلام و أجرى مجرى قوله: متقلدا سيفاً و رمحا أو حمل الثاني على الأول لما في العصمة من معنى المنع. انتهى.

این را در کانال نگذاشتم

۷) «مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً»

چرا مطلب را با تعبیر ساده «آیا کسی هست که» بیان نکرد و از تعبیر «من ذا الذی: کیست آن که» استفاده کرد؟

الف. به نظر می‌رسد تاکید شدیدتری در این تعبیر هست که جواب جدی‌تری می‌طلبد.^۱

ب. ...

۴۳۷) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۸ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا

۱۳۹۶/۳/۱۶ ۱۱ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

به تحقیق خداوند می‌داند کسانی از شما را که [دیگران را از حضور در جنگ] باز می‌دارند و کسانی که به برادران‌شان می‌گویند به نزد ما آیید؛ و/درحالی‌که [خودشان] جز اندکی به کارزار نیایند.

نکات ترجمه‌ای و نحوی

«قَدْ يَعْلَمُ»

ابن مالک در الفیه از کلام سیبویه چنین برداشت کرده که اگر «قد» بر فعل مضارع بیاید دلالت بر تقلیل می‌کند (مثلاً «قد يعلم» یعنی «چه بسا بداند»). با توجه به اینکه این تحلیل در مواردی (مانند آیاتی که تعبیر «قد يعلم» یا «قد یری» در مورد خداوند به کار می‌رود) چالش ایجاد می‌کند، برخی مانند زمخشری گفته‌اند «قد» که به معنای «ربما» است گاهی دلالت بر تقلیل می‌کند و گاهی دلالت بر «تکثیر». (الکشاف، ج ۲، ص ۱۷)^۲ و تعبیر «قد: حرف تکثیر» در کلمات بعدی‌ها شیوع پیدا کرده است. (مثلاً: إعراب القرآن الکریم، ج ۳، ص ۴۶) اما چنانکه ابوحیان نشان داده، این برداشت اشتباهی از کلام سیبویه بوده است و به چنین تکلفی نیاز نیست بلکه «قد» در همان معنای «تحقیق» (= محققاً) است و این اختصاص به ماضی ندارد، بلکه به قرینه

أما الوجه الأول ففيه حذف جملة لا ضرورة تدعو إلى حذفها، والثاني هو الوجه، لا سيما إذا قدر مضاف محذوف، أي يمنعكم من مراد الله. (البحر المحيط في التفسير، ج ۸، ص ۴۶۲)

۱. مقایسه شود با حدید/۱۱ در جلسه ۷۴ تدبر <http://yekaye.ir/al-hadeed-057-11>

۲. قد نعلم بمعنى ربما الذي تجيء لزيادة الفعل و كثرته نحو قوله:

أخو ثقة لا تهلك الخمر ماله و لكنه قد يهلك المال نائل

كلام است که در ماضی یا مضارع ممکن است از این معنا عدول شود و در معنای «ربما» به کار آید. (البحر المحيط فی التفسیر، ج ۴، ص ۴۸۷-۴۸۸)^۱

۱. و ما ذكره [الزمخشري] من أن قد تأتي للتكثير في الفعل و الزيادة قول غير مشهور للنحاة و إن كان قد قال بعضهم مستدلاً بقول الشاعر:

قد أترك القرن مصفراً أنامله كأن أثوابه مجت بفرصاد

و بقوله:

أخى ثقة لا يتلف الخمر ماله و لكنه قد يهلك المال نائله

و الذى نقوله: إن التكثير لم يفهم من قد و إنما يفهم من سياق الكلام لأنه لا يحصل الفخر و المدح بقتل قرن واحد و لا بالكرم مرة واحدة، و إنما يحصلان بكثرة وقوع ذلك و على تقدير أن قد تكون للتكثير فى الفعل و زيادته لا يتصور ذلك، فى قوله: قد نعلم لأن علمه تعالى لا يمكن فيه الزيادة و التكثير، و قوله: بمعنى ربما التى تجيء لزيادة الفعل و كثرته، و المشهور أن رب للتقليل لا للتكثير و ما الداخلة عليها هى مهيئة لأن يلحقها الفعل و ما المهيئة لا تزيل الكلمة عن مدلولها، ألا ترى أنها فى كأنما يقوم زيد و لعلمنا يخرج بكر لم تزل كأن عن التشبيه و لا لعل عن الترجى.

قال بعض أصحابنا: فذكر بما فى التقليل و الصرف إلى معنى المضىّ يعنى إذا دخلت على المضارع قال: هذا ظاهر قول سيبويه، فإن خلت من معنى التقليل خلت غالباً من الصرف إلى معنى المضىّ و تكون حينئذٍ للتحقيق و التوكيد نحو قوله «قد نعلم إنه ليحزنك و قوله لم تؤذوننى و قد تعلمون أنى رسول الله إليكم» و قول الشاعر:

و قد تدرك الإنسان رحمة ربه و لو كان تحت الأرض سبعين وادياً

و قد تخلو من التقليل و هى صارفة لمعنى المضى نحو قول: «قد نرى تقلب وجهك» انتهى.

و قال مكى: قد هنا و شبهه تأتي لتأكيد الشئ و إيجابه و تصديقه و نعلم بمعنى علمنا. و قال ابن أبى الفضل فى رى الظمان: كلمة قد تأتي للتوقع و تأتي للتقريب من الحال و تأتي للتقليل انتهى، نحو قولهم: إن الكذوب قد يصدق و إن الجبان قد يشجع.

در میان معاصران، ابن عاشور جمع‌بندی‌ای از این اختلافات ارائه داده است که خلاصه خوبی از بحث است:

وَقَدْ تَحْقِيقُ لِلْخَبَرِ الْفَعْلِيِّ، فَهُوَ فِي تَحْقِيقِ الْجُمْلَةِ الْفَعْلِيَّةِ بِمَنْزِلَةِ (إِنَّ) فِي تَحْقِيقِ الْجُمْلَةِ الْأَسْمِيَّةِ.

فَحَرْفُ قَدْ مُخْتَصٌّ بِالْدُخُولِ عَلَى الْأَفْعَالِ الْمُتَصَرِّفَةِ الْخَبَرِيَّةِ الْمُثْبِتَةِ الْمَجْرَدَةِ مِنْ نَاصِبٍ وَجَازِمٍ

وَحَرْفُ تَنْفِيسٍ، وَمَعْنَى التَّحْقِيقِ مُلَازِمٌ لَهُ. وَالْأَصَحُّ أَنَّهُ كَذَلِكَ سَوَاءً كَانَ مَدْخُولُهَا مَاضِيًا أَوْ مُضَارِعًا، وَلَا يَخْتَلِفُ مَعْنَى قَدْ بِالنِّسْبَةِ لِلْفَعْلَيْنِ. وَقَدْ شَاعَ عِنْدَ

كَثِيرٍ مِنَ النُّحَوِيِّينَ أَنَّ قَدْ إِذَا دَخَلَ عَلَى الْمُضَارِعِ أَفَادَ تَقْلِيلَ حُصُولِ الْفِعْلِ. وَقَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّهُ مَأْخُوذٌ مِنْ كَلَامِ سِيبَوَيْهِ، وَمِنْ ظَاهِرِ كَلَامِ «الْكُشَافِ» فِي هَذِهِ الْآيَةِ.

وَالْتَحْقِيقُ أَنَّ كَلَامَ سِيبَوَيْهِ لَا يَدُلُّ إِلَّا عَلَى أَنَّ قَدْ يُسْتَعْمَلُ فِي الدَّلَالَةِ عَلَى التَّقْلِيلِ لَكِنْ بِالْقَرِينَةِ وَلَيْسَ بِدَلَالَةٍ أَصْلِيَّةٍ. وَهَذَا هُوَ الَّذِي اسْتَخْلَصْتُهُ مِنْ كَلَامِهِمْ وَهُوَ الْمَعُولُ عَلَيْهِ عِنْدِي.

وَلِذَلِكَ فَلَا فَرْقَ بَيْنَ دُخُولِ قَدْ عَلَى فِعْلِ الْمُضَى وَدُخُولِهِ عَلَى الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ فِي إِفَادَةِ تَحْقِيقِ الْحُصُولِ، كَمَا صَرَّحَ بِهِ الزَّمَخْشَرِيُّ فِي تَفْسِيرِ قَوْلِهِ تَعَالَى: قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ فِي سُورَةِ النُّورِ.

فَالْتَحْقِيقُ يُعْتَبَرُ فِي الزَّمَنِ الْمَاضِي إِنْ كَانَ الْفِعْلُ الَّذِي بَعْدَ قَدْ فِعْلَ مُضَى، وَفِي زَمَنِ الْحَالِ أَوْ الْاسْتِقْبَالِ إِنْ كَانَ الْفِعْلُ بَعْدَ (قَدْ) فِعْلًا مُضَارِعًا مَعَ مَا يُضْمُّ إِلَى التَّحْقِيقِ مِنْ دَلَالَةِ الْمَقَامِ، مِثْلَ تَقْرِيبِ زَمَنِ الْمَاضِي مِنَ الْحَالِ فِي نَحْوِ: قَدْ قَامَتِ الصَّلَاةُ. وَهُوَ كِنَايَةٌ تَنْشَأُ عَنِ التَّعَرُّضِ لِتَحْقِيقِ فِعْلِ لَيْسَ مِنْ شَأْنِهِ أَنْ يَشْكَّ السَّامِعُ فِي أَنَّهُ يَقَعُ، وَمِثْلَ إِفَادَةِ التَّكْثِيرِ مَعَ الْمُضَارِعِ تَبَعًا لِمَا يَقْتَضِيهِ الْمُضَارِعُ مِنَ الدَّلَالَةِ عَلَى التَّجَدُّدِ، كَالْبَيْتِ الَّذِي نَسَبَهُ سِيبَوَيْهِ لِلْهَذَلِيِّ، وَحَقَّقَ ابْنُ بَرٍّ أَنَّهُ لِعَبِيدِ بْنِ الْأَبْرَصِ، وَهُوَ:

قد أترك القرن مصفراً أنامله كأن أثوابه مجت بفرصاد

وبيت زهير:

ماده «عوق» به معنای «بازداشتن» است و «عائق» کسی یا چیزی است که مانع انجام کار خیر می‌شود. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۵۹۷) البته برخی گفته‌اند معنای دقیق آن به تاخیر انداختن است که با بازداشتن و ممانعت همراه باشد یا به تعبیر دیگر، به تاخیر انداختن که سمت و سوی کار را به سمت دیگری تغییر دهد (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۸، ص ۳۲۱). «مُعَوَّق» اسم فاعل از این ماده است که به باب تفعیل رفته و متعدی شده است، یعنی کسی که دیگران را از انجام کاری باز می‌دارد.

این ماده تنها همین یکبار در قرآن کریم به کار رفته است.

«هَلُمَّ» اسم فعل در معنای «امر» است؛ به معنای: بیایید، به این سمت روی آورید. (الجدول فی اعراب القرآن، ج ۲۱، ص ۱۴۳)^۱
«الْبَاسُ»

أَخَا ثَقَّةً لَا تُهْلِكُ الْخَمْرُ مَالَهُ وَلَكِنَّهُ قَدْ يَهْلِكُ الْمَالُ نَائِلَهُ

و إفادة استحضر الصورة، كقول كعب:

لقد أقوم مقاما لو يقوم به أرى و أسمع ما لو يسمع الفيل

لظلّ يرعد إلّا أن يكون له من الرسول بإذن الله تنوّل

أراد تحقيق حضوره لدى الرسول صلى الله عليه و سلم مع استحضر تلك الحالة العجيبة من الوجع المشوب بالرجاء.

و التحقيق أنّ كلام سيبويه برىء ممّا حملوه، و ما نشأ اضطراب كلام النحاة فيه إلّا من فهم ابن مالك لكلام سيبويه. و قد ردّه عليه أبوحيان ردّا وجيها (التحرير و التنوير، ج ۶، ص ۷۱)

۱. البته زمخشری آن را صرفا صوتی دانسته که برای یک فعل متعدی ای مانند «حاضر شوید و نزدیک آیید» به کار می‌رود (الكشاف، ج ۳، ص ۵۳۰) اما ابوحيان توضیح داده است که این سخن درست نیست بلکه اسم فعل است آنگاه درباره اینکه از چه ترکیب شده چنین توضیح داده است: و قال الزمخشری: و هلموا إلینا، أى قربوا أنفسکم إلینا، قال: و هو صوت سمی به فعل متعد مثل: احضر و اقرب. انتهى.

و الذى عليه النحويون أن هلم ليس صوتا، و إنما هو مركب مختلف فى أصل تركيبه فقيل: هو مركب من ها التی للتنبیه و لم، و هو مذهب البصريين. و قيل: من هل و أم، و الكلام على ترجيح المختار منهما مذكور فى النحو. و أما قوله: سمی به فعل متعد، و لذلك قدر هَلُمَّ إلینا: أى قربوا أنفسکم إلینا و النحويون: أنه متعد و لازم فالمتعدى كقوله: قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءُكُمْ: أى احضروا شهداءکم، و اللازم كقوله: هَلُمَّ إلینا، و أقبلوا إلینا. و لَا يَأْتُونَ الْبَاسَ: أى القتال، إلّا قليلا. يخرجون مع المؤمنين، يوهمونهم أنهم معهم، و لا نراهم يقاتلون إلّا شيئا قليلا إذا اضطروا إليه، كقوله: ما قَاتَلُوا إلّا قليلا. و قلته إما لقصر زمانه، و إما لقلّة عقابه، و إنه رياء و تلميع لا تحقيق (البحر المحيط فى التفسير، ج ۸، ص ۴۶۳)

صاحب تفسیر کنز الدقائق هم در ج ۴، ص ۴۷۷ توضیح داده است:

هَلُمَّ: اسم فعل لا يتصرف، عند أهل الحجاز.

و فعل يؤنث و يجمع، عند بنى تميم.

و أصله عند البصريين «هالم» من لم: إذا قصد. حذفت الألف التقدير السكون فى اللام، فإنه الأصل.

و عند الكوفيين «هل أم» فحذفت الهمزة بإلقاء حركتها على اللام. و هو بعيد، لأن «هل» لا تدخل الأمر و يكون متعديا، كما فى الآية. و لازما، كما فى قوله تعالى: هَلُمَّ إلینا.

قبلاً اشاره شد که ماده «بءس» (بأس یا بؤس) به معنای شدت و سختی است، که غالباً در مورد سختی‌های ناشی از جنگ و یا فقر به کار می‌رود. (جلسه ۱۴۹ <http://yekaye.ir/al-anam-006-042>)

شان نزول

درباره شأن نزول این آیه چند قول مطرح شده است:

- در جنگ احزاب، وقتی عمرو بن عبد ود و یارانش از خندق عبور کردند و به سمت مسلمانان آمدند، مسلمانان همگی از ترس عقب رفتند؛ منافقی از مهاجرین به شخصی که کنارش بود گفت: آیا این عمرو، که گویی خود شیطان است، را نمی‌بینی؟ به خدا که هیچکس از دست او جان سالم به در نمی‌برد. بیاید [حضرت] محمد ص را به او بدهیم تا او را بکشد و ما هم به قوم خودمان برگردیم؛ و آنگاه خداوند این را نازل کرد که: «به تحقیق خداوند می‌داند کسانی از شما را که [دیگران را از حضور در جنگ] باز می‌دارند و کسانی که به برادران‌شان می‌گویند به نزد ما آید؛ درحالی که [خودشان] جز اندکی به کارزار نیایند؛ به شما حرص می‌ورزند» تا آنجا که فرمود «این بر خدا آسان است»^۱ (تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۸۳)

- عده‌ای از منافقان مدینه به بقیه انصار (که اهل مدینه بودند) گفتند: [حضرت] محمد و اصحابش [در برابر مشرکان] لقمه‌ای بیش نیستند؛ و اگر گوشت بودند، ابوسفیان و این احزاب آنها را خورده بودند؛ آنها را رها کنیم و برویم به زندگی خود برسیم که ما نگرانیم شما هم به خاطر او به هلاکت بیفتید. (مجمع البیان^۲، ج ۸، ص ۵۴۶؛ البحر المحیط^۳، ج ۸، ص ۴۶۳)

- از ابن‌زید نقل شده است: یکی از یاران پیامبر ص برای انجام کاری از میدان جنگ به درون شهر آمده بود، رفیقش را دید که مشغول خوردن گوشت بریان و شراب بود. گفت تو اینجا ای و پیامبر خدا در میان شمشیرها و نیزه‌ها مشغول

۱. «وَأَقْبَلَتْ قُرَيْشٌ فَلَمَّا نَظَرُوا إِلَى الْخَنْدَقِ قَالُوا: هَذِهِ مَكِيدَةٌ مَا كَانَتْ الْعَرَبُ تَعْرِفُهَا قَبْلَ ذَلِكَ فَقِيلَ لَهُمْ هَذَا مِنْ تَدْبِيرِ الْفَارِسِيِّ الَّذِي مَعَهُ فَوَافِي عَمْرُو بْنِ عَبْدِ وَدٍّ وَهَيْبَةُ بْنُ وَهَبٍ وَضَرَارُ بْنُ الْخَطَّابِ إِلَى الْخَنْدَقِ وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ ص قَدْ صَفَّ أَصْحَابَهُ بَيْنَ يَدَيْهِ فَصَاحُوا بِخَيْلِهِمْ حَتَّى طَفَرُوا الْخَنْدَقَ إِلَى جَانِبِ رَسُولِ اللَّهِ ص فَصَارُوا أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ ص كُلُّهُمْ خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ ص وَقَدَّمُوا رَسُولَ اللَّهِ ص بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَقَالَ رَجُلٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَهُوَ فُلَانٌ لِرَجُلٍ بَجَنَبِهِ مِنْ إِخْوَانِهِ: أَمَا تَرَى هَذَا الشَّيْطَانَ عَمْرُوًّا لَا وَاللَّهِ مَا يُقِلُّ مِنْ يَدَيْهِ أَحَدٌ فَهَلُمُّوا نَدْفَعْ إِلَيْهِ مُحَمَّدًا لِيَقْتُلَهُ وَنَلْحَقْ نَحْنُ بِقَوْمِنَا، فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ قَوْلَهُ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا أَشْحَهُ عَلَيْكُمْ إِلَى قَوْلِهِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا. ایشان در ص ۱۸۹ مطلب را بیشتر باز می‌کنند:

إِلَى قَوْلِهِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي فُلَانٍ لَمَّا قَالَ لِعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ: هَلُمَّ نَدْفَعْ مُحَمَّدًا إِلَى قُرَيْشٍ وَنَلْحَقْ نَحْنُ بِقَوْمِنَا. ۲. «قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ» وَهُمْ الَّذِينَ يَعْقُونَ غَيْرَهُمْ عَنِ الْجِهَادِ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص وَ يَشْطُونَهُمْ وَ يَشْغَلُونَهُمْ لِيَنْصَرَفُوا عَنْهُ وَ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَهُمْ مَا مُحَمَّدٌ وَ أَصْحَابُهُ إِلَّا أَكْلَةُ رَأْسٍ وَ لَوْ كَانُوا لِحِمَا لَاتَهُمْ أَبُو سَفْيَانَ وَ هَؤُلَاءِ الْأَحْزَابُ «وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ» يَعْنِي الْيَهُودَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمُ الْمُنَافِقِينَ «هَلُمَّ إِلَيْنَا» أَيْ تَعَالَوْا وَ أَقْبِلُوا إِلَيْنَا وَ دَعَا مُحَمَّدًا وَ قِيلَ الْقَائِلُونَ هُمُ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ مِنْ ضَعْفَةِ الْمُسْلِمِينَ لَا تَحَارِبُوا وَ خَلُّوا مُحَمَّدًا فَإِنَّا نَخَافُ عَلَيْكُمُ الْهَلَكَ

۳. وَ الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ كَانُوا، أَيْ الْمُنَافِقُونَ، يَشْطُونُ إِخْوَانَهُمْ مِنْ سَاكِنِي الْمَدِينَةِ مِنْ أَنْصَارِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ، يَقُولُونَ: مَا مُحَمَّدٌ وَ أَصْحَابُهُ إِلَّا أَكْلَةُ رَأْسٍ، وَ لَوْ كَانُوا لِحِمَا لَاتَهُمْ أَبُو سَفْيَانَ، فَخَلَّوْهُمْ. وَ قِيلَ: هُمُ الْيَهُودُ، كَانُوا يَقُولُونَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ: تَعَالَوْا إِلَيْنَا وَ كُونُوا مَعَنَا.

پیکار است؟! در جوابش گفت تو هم بیا! که همه تان محاصره شده اید. به خدا سوگند او هرگز از این میدان باز نخواهد گشت! وی گفت: دروغ می گویی، به خدا سوگند می روم و رسول خدا ص را از آنچه گفتی با خبر می سازم، خدمت پیامبر ص آمد و جریان را گفت در اینجا آیه فوق نازل شد.^۱ (البحر المحيط، ج ۸، ص ۴۶۳)

- از ابن سالب نقل شده است که این در مورد عبد الله بن ابی، و معتب بن قشیر، و برخی از منافقینی است که از خندق به مدینه برگشته بودند. هر یک از منافقان که نزدشان می آمد، به او می گفتند بنشین و نرو. و برای برادرانشان در لشکر نوشتند که نزد ما بیاید که منتظران هستیم؛ و گاه به لشکر برمی گشتند و جلوی چشمها ظاهر می شدند که مردم متوجه غیبت آنها نشوند.^۲ (البحر المحيط، ج ۸، ص ۴۶۳)
- برخی گفته اند که این سخنی است که یهودیان به دوستانشان در میان منافقان می گفتند. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۶)

حدیث

(۱) معاویه برای مظلوم نمایی، نامه ای به امیرالمومنین ع نوشت و ایشان را در پاره ای از جریانات متهم کرد. حضرت پاسخی دادند که در فرازی از این پاسخ آمده است:

اما اشاره ای کردی به آنچه بین من و عثمان روی داده؛ با توجه به نسبت خویشاوندی ای که تو با او داری، تو باید جواب دهی که از میان من و تو، کدام یک بیشتر با او دشمنی کردیم، و راه کشته شدن او نمایانندیم؟ آیا کسی که خواست او را یاری کند اما او نگذاشت و از وی خواست که خودداری کند؛ یا کسی که از او یاری خواست و او از یاریش دریغ نمود و مرگ را بسوی او کشاند تا اینکه قضاء و قدرش سر رسید؟!]

به خدا سوگند «قطعا خداوند می داند کسانی از شما را که [دیگران را از کمک] باز می دارند و کسانی که به برادرانشان می گویند به نزد ما آید؛ درحالی که [خودشان] جز اندکی به کارزار نیایند». (احزاب/۱۸)

و من با این سخنان نمی خواهم عذرخواهی کنم بابت اینکه به عثمان بر اثر بدعت هائی که از او آشکار می شد ایراد می گرفتم، که اگر ارشاد و راهنمایی من نسبت به او گناه باشد، پس «بسا سرزنش شده است کسی که گناهی ندارد» [و به این شعر تمسک جست]

«و قد يستفيد الظنُّ المتضح» و گاه باشد که کسی که بسیار پند دهد تهمت و بدگمانی بدست آرد [کنایه از کسی که بقدری در اندرز دادن خیرخواهانه می کوشد که متهم میشود که شاید منظور بد دارد]

^۱ . قال ابن زید: انصرف رجل من عند رسول الله صلى الله عليه وسلم، يوم الأحزاب، فوجد شقيقه عنده سويق و نبيذ، فقال: أنت هاهنا و رسول الله صلى الله عليه وسلم بين الرماح و السيوف؟ فقال: هلم إلي، فقد أحيط بك و صاحبك. و الذي يحلف به لا يستقبلها محمد أبدا، فقال: كذبت و الذي يحلف به، و لأخبرنه بأمر. فذهب ليخبره، فوجد جبريل قد نزل بهذه الآية.

^۲ . و قال ابن السائب: هي في عبد الله بن أبي، و معتب بن قشیر، و من رجع من المنافقين من الخندق إلى المدينة. فإذا جاءهم المنافق قالوا له: ويحك اجلس و لا تخرج، و يكتبون إلى إخوانهم في العسكر أن اتونا فإننا ننتظركم. و كانوا لا يأتون العسكر إلا أن يجدوا بدا من إتيانه، فيأتون ليري الناس وجوههم، فإذا غفل عنهم عادوا إلى المدينة، فنزلت

و من نمی‌خواستیم «مگر اصلاح آن اندازه که توانائی داشتم، و توفیق من تنها به [عنایت] خداوند است تنها بر او توکل می‌کنم و تنها به سوی او باز می‌گردم.» (هود/۸۸)

نهج البلاغه، نامه ۲۸؛ الإحتجاج (للطبرسی)، ج ۱، ص ۱۷۸

و من کتاب له ع إلى معاوية جوابا

ثُمَّ ذَكَرْتَ مَا كَانَ مِنْ أَمْرِي وَ أَمْرِ عُثْمَانَ فَلَكَ أَنْ تُجَابَ عَنْ هَذِهِ لِرَحِمِكَ مِنْهُ فَأَيْنَا كَانَ أَعْدَى لَهُ وَ أَهْدَى إِلَى مَقَاتِلِهِ أَمْ مَنْ بَدَلَ لَهُ نُصْرَتَهُ فَاسْتَقْعَدَهُ وَ اسْتَكْفَهُ أَمِنْ اسْتَنْصَرَهُ فَتَرَاخَى عَنْهُ وَ بَثَّ الْمُنُونِ إِلَيْهِ حَتَّى أَتَى قَدْرَهُ عَلَيْهِ كَلَّا وَ اللَّهُ «لَقَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَ الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَ لَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا».

وَ مَا كُنْتُ لِأَعْتَدِرَ مِنْ أُنَى كُنْتُ أَنْقِمُ عَلَيْهِ أَحْدَاثًا فَإِنْ كَانَ الذَّنْبُ إِلَيْهِ إِرْشَادِي وَ هِدَايَتِي لَهُ فَرُبَّ مَلُومٍ لَا ذَنْبَ لَهُ وَ قَدْ يَسْتَفِيدُ الظَّنَّ الْمُتَنَصِّحُ

وَ مَا أُرَدْتُ «إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَ مَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ»

۲) از امام صادق ع روایت شده است که رسول خدا ص می‌فرمودند همانا خداوند عز و جل می‌فرماید:

وای بر کسانی که با دین برای دنیا طلبی خدعه می‌زنند [دین را ابزار رسیدن به دنیا قرار می‌دهند]؛

وای بر کسانی که آن دسته از مردم را که به قسط و داد امر می‌کنند، به قتل می‌رسانند!

وای بر کسانی که مومن ناچار است در میان آنها روزگارش را به تقیه سپری کند!

آیا به [مهلت دادن] من مغرور شده‌اند؟ یا بر [مخالفت با] من جرأت پیدا کرده‌اند؟!

به خودم سوگند، آنها را به فتنه‌ای مبتلا سازم که فرد بردبارشان هم در آن حیران بماند.

الکافی، ج ۲، ص ۲۹۹

مُحَمَّدُ بْنُ يُحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سِنَانٍ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ جَابِرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ ظَبْيَانَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ:

وَيْلٌ لِلَّذِينَ يَخْتَلُونَ الدُّنْيَا بِالْدِّينِ؛

وَ وَيْلٌ لِلَّذِينَ يَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ؛

وَ وَيْلٌ لِلَّذِينَ يَسِيرُ الْمُؤْمِنُ فِيهِمْ بِالتَّقِيَّةِ؛

أَبِي يَعْتَرُونَ أَمْ عَلَىَّ يَجْتَرُونَ؟

فَبِي حَلَفْتُ لَأَتِيَحْنَ لَهُمْ فِتْنَةً تَتْرُكُ الْحَلِيمَ مِنْهُمْ حَيْرَانَ.^۱

۱. همان طور که آنها که عده‌ای را به خود می‌خوانند مذموم‌اند کسانی هم که بی‌حجت دنبال عده‌ای راه می‌افتند مذموم‌اند:

مُحَمَّدُ بْنُ يُحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى عَنْ الْحَسَنِ بْنِ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي عَقِيلَةَ الصَّرِفِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا كَرَامٌ عَنْ أَبِي حَمْزَةَ الثُّمَالِيِّ قَالَ قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع إِيَّاكَ وَ الرَّأْسَةَ وَ إِيَّاكَ أَنْ تَطَّأَ أَعْقَابَ الرَّجَالِ قَالَ قُلْتُ جَعَلْتُ فِدَاكَ أَمَا الرَّأْسَةُ فَقَدْ عَرَفْتُهَا وَ أَمَا أَنْ أَطَّأَ أَعْقَابَ الرَّجَالِ فَمَا ثَلُثَا مَا فِي يَدِي إِلَّا مِمَّا وَطِئْتُ أَعْقَابَ الرَّجَالِ فَقَالَ لِي لَيْسَ حَيْثُ تَذْهَبُ إِيَّاكَ أَنْ تَنْصِبَ رَجُلًا دُونَ الْحُجَّةِ فَتُصَدِّقُهُ فِي كُلِّ مَا قَالَ. (الکافی، ج ۲، ص ۲۹۸)

(۱) «قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا»

این آیه دوباره به وصف حال منافقان می‌پردازد با این تفاوت که ظاهراً در اینجا، بیشتر روی خطابش با مومنان است و آنها را متوجه سلوک و شیوه عمل منافقان می‌کند و در این آیه به سه ویژگی آنها می‌پردازد:

الف. مُعَوِّق هستند: یعنی کسانی‌اند که کارها را به تاخیر می‌اندازند و دیگران را هم از انجام آن باز می‌دارند؛

ب. «گوینده‌اند به برادرانشان که سوی ما آیید»: با اینکه منافق‌اند اما در جامعه دینی نفوذ سخن دارند و افراد را به پیروی از خود – در مقابل پیروی از پیامبر ص و دین خدا – می‌خوانند.

ج. «جز اندکی به کارزار نیایند»: عافیت‌طلب‌اند و در عرصه‌های دشوار کمتر خبری از آنها هست.

(۲) «قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ»

«به تحقیق خداوند می‌داند کسانی از شما را که به تاخیر اندازان و بازدارندگان‌اند»

از ویژگی‌های منافق و بیمار دل، آن است که در انجام کارهایی که دین خدا به انجام آنها دستور داده، کارشکنی می‌کند و اصطلاحاً «چوب لای چرخ حرکت اجتماعی مسلمانان می‌گذارند». (ایستاده در باد، ص ۲۰۸)

تاملی جامعه‌شناختی درباره منافق

کلمه «معوق» در آن واحد بر دو معنای «به تاخیر انداختن» (در فارسی هم رایج شده است که «کار را به تعویق انداخت») و «مانع ایجاد کردن» دلالت دارد (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۸، ص ۳۲۱).

برخی از مسلمانان هستند که به خاطر تنبلی یا ضعف نفس و ... در انجام وظایف شرعی تعلل می‌ورزند؛ اما در عین حال، کاری به کار دیگران ندارند؛ اما از ویژگی‌های منافق این است که نه تنها خودش چنین است، بلکه می‌کوشد مانع از انجام وظایف شرعی توسط دیگران شود و به تعبیری که در ادامه آیه است: دیگران را هم به سمت خود جذب می‌کند (الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا).

تطبیق بر جامعه ما

یکی از وظایف اجتماعی مسلمانان، حفظ عفت است که واضح‌ترین دستورالعمل اجرایی آن در اسلام، در خصوص مردان، پرهیز از چشم‌چرانی و ایجاد مزاحمت برای زنان؛ و در خصوص زنان: رعایت حجاب شرعی و رفتاری موقر و متین در مواجهه با مردان است؛ که ان‌شاءالله در آیات بعد، به این موضوع می‌رسیم.

اما نکته مرتبط با آیه حاضر این است که گاه برخی از مردان و زنان، به دلایل مختلف، به این وظیفه شرعی خود عمل نمی‌کنند؛ اما آنچه شخص را به وادی نفاق می‌کشاند، کوشش‌های کسانی است که درصددند این رعایت نکردن را در جامعه دینی به صورت یک هنجار درآورند و دیگران را هم به انجام آن ترغیب کنند.

در این راستا، حتی ممکن است خود شخص، در موقعیتی باشد که انجام آن گناه در مورد وی بی‌معنی باشد، اما چون برای ممانعت از تحقق وظیفه شرعی در دیگران اقدام کرده – و به تعبیر این آیه، «مُعَوِّق» – است؛ مصداق منافق است و لذا

گناهش بسیار بدتر از کسی است که شخصا مرتکب گناه شده است. مثلاً مردی که در ترویج بی‌حجابی زنان می‌کوشد، به تعبیر قرآن کریم، منافق و بیمار دلی است که گناهش بسیار شدیدتر از خود زنانی است که به دلایل شخصی بی‌حجاب‌اند.

۳) «الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا»

منافقان درون جامعه دینی برای اهداف غیردینی خود، فراخوان می‌دهند؛ و علی‌القاعده، عده‌ای به سخن آنان اعتنا می‌کنند که آنان فراخوان می‌دهند.

پس،

از ویژگی‌های منافقان است که افرادی مدعی و دارای نفوذ اجتماعی هستند.

تبصره

به قول ما طلبه‌ها، «اثبات شیء، نفی ما عدا نمی‌کند».

یعنی اگرچه منافقان افرادی مدعی و دارای نفوذند، اما این بدان معنی نیست که هرکسی نفوذ اجتماعی دارد، منافق باشد.

۴) «وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا»

این عبارت، بیانگر سومین ویژگی منافقان در این آیه است. «بأس» به معنای سختی و شدت است که گاه مشخصاً درباره شرایط جنگی به کار می‌رود. مقصود از اینکه «در هنگام بأس جز اندکی نمی‌آیند» چیست؟

الف. برای مبارزه در راه خدا نمی‌آیند مگر از باب ریا و در حدی که غیبت آنها واضح نشود. (سدی، به نقل مجمع البیان،

ج ۸، ص ۵۴۶)

ب. در جنگ حاضر نمی‌شوند مگر با اکراه در حالی که دلشان با دشمن است (قتاده، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۶)

ج. جبهه رفتن مهم نیست، در جبهه ماندن مهم است. (قرائتی، تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۱)

د. کنایه از روحیه عافیت‌طلبی و رفاه‌زدگی است؛ یعنی تا جایی که بتوانند از حضور و یاری در عرصه مشکلات اجتماعی

غایب‌اند. (ایستاده در باد، ص ۲۰۸)

ه. ...

۵) «الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا»

منافقان می‌کوشند هم خودشان از حضور در عرصه سختی‌های جامعه فرار کنند و هم دیگران را به این رویه خود بخوانند

و منطق عافیت‌طلبی را بر منطق دینداری غلبه دهند.

تاملی جامعه‌شناختی درباره منافق

عافیت‌طلبی و رفاه‌زدگی‌ای که منافقان دارند و درصدد ترویج آن در جامعه دینی هستند درست نقطه مقابل منطق

«آرمان‌گرایی واقع‌بینانه» اسلام است. اسلام تمام زندگی انسان مومن را در جهت یک سلسله آرمانهای متعالی معرفی می‌کند؛

در عین حال، بر این مساله که مومن دائماً مورد آزمایش و ابتلا قرار می‌گیرد و جامعه دینی دائماً درگیر فتنه‌ها و ابتلائات می‌شود، بارها تاکید می‌ورزد؛ و این را حساب و کتابی باطل معرفی کرده که گمان کنیم پس از اعلام ایمان آوردن، همه چیز بی‌دردسر پیش می‌رود و با ابتلاء و فتنه‌ای مواجه نخواهیم شد. (عنکبوت/۱-۱۱؛ جلسه ۳۹۹، تدبر ۲- <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-2/>)

تبصره

تلاش برای گسترش عافیت و رفاه عمومی در جامعه دینی، قطعاً از دغدغه‌ها اصیل یک نظام دینی است؛ اما عافیت‌طلبی و رفاه‌زدگی‌ای که مذموم است، این است که برای رسیدن به عافیت و رفاه، بر سر ارزش‌ها و آرمان‌ها معامله کنیم؛ همان چیزی که این آیات احزاب بدان می‌پردازد: پیامبر دنبال این نبود که مردم به سختی بیفتند، اما همین که جامعه دینی شکل گرفت و به قوت رسید، احزاب علیه اسلام جمع شدند و در این شرایط بود که منافقان، می‌کوشیدند منطق عافیت‌طلبی را گسترش دهند و با تاکید بر دشواری اوضاع، مسلمانان را به کوتاه آمدن در برابر دشمنان راضی سازند.

۴۳۸) سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۹ أَشِحَّةٌ عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِاللِّسَانِ حِدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا

۱۳۹۶/۳/۱۷ ۱۲ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

[در حالی که] نسبت به شما بخل می‌ورزند [یا: با حرص جلوی شما را می‌گیرند]؛ و چون ترس [از جنگ] فرارسید می‌دیدیدشان که به تو می‌نگرند، [در حالی که] چشمانشان به دَوْران افتاده، همانند کسی که مرگ او را فراگرفته باشد؛ و چون آن ترس رفت، شما را زخم [زبان] زدند با زبانهای تیز، از سر حرص به مال [و غنیمت]. آنان ایمان نیاورده‌اند، خدا هم اعمالشان را تباه ساخت؛ و این بر خداوند آسان بوده است.

ابراز تسلیت

شهید و زخمی شدن جمعی از عزیزان این ملت، به دست بیماردلان تکفیری را تسلیت عرض می‌کنم. ان‌شاءالله این گونه اقدامات، علی‌رغم اهداف شوم طراحان آن، مصداق «وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ» (آل عمران/۵۴) باشد که نه تنها در عزم این ملت برای حرکت به سوی آرمان‌های اسلام خللی نمی‌افکند، بلکه امید است به عنایت خداوند متعال، موجب هوشیاری غفلت‌زدگان، و انسجام بیشتر و راسخ‌تر شدن امت در پیمودن راه اسلام شود.

نکات ترجمه

«أَشِحَّةٌ»

ماده «شَح» در اصل به معنای منع کردن است، که کم کم با معنای حرص زدن نیز همراه شده است (معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۷۸) و «شَح» به معنای «بُخل ورزی توأم با حرص» می باشد (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۴؛ مفردات ألفاظ القرآن، ص ۴۴۶) و در قرآن کریم تاکید شده است که کسی که بتواند این خصلت را در نفس خویش مهار کند رستگار است (وَمَنْ يُوقِ شَحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛ حشر/۹ و تغابن/۱۶) به کسی که این خصلت را دارد «شَحِیح» گفته می شود که «أَشِحَّة» جمع آن است.

این ماده تنها به صورت اسم (شَح و أَشِحَّة) و جمعا ۵ بار در قرآن کریم به کار رفته است.

عبارت «أَشِحَّةٌ عَلَيْكُمْ» (و شبیه آن، عبارت أَشِحَّةٌ عَلَى الْخَيْرِ) را به لحاظ جایگاه نحوی، «حال» یا منصوب بر ذم (شبیه منصوب بر مدح، یا شبیه «ملعونین» در آیه ۶۱) دانسته اند؛ و در صورتی که آن را حال بدانیم، حال از چیست، سه احتمال مطرح کرده اند که این عبارت حال باشد برای:

- حال برای «يقول المنافقون و الذين في قلوبهم مرض» یعنی منافقان و بیمار دلان چنان سخنانی می گویند در حالی که نسبت به شما بخل می ورزند؛
 - حال برای «الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا» یعنی آنها به برادرانشان می گویند نزد ما بیایید در حالی که نسبت به شما بخل می ورزند.
 - حال برای «لَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا» یعنی آنها در سختی های جنگ جز اندکی حاضر نمی شوند در حالی که نسبت به شما بخل می ورزند. (معانی القرآن، ج ۲، ص ۳۳۸)^۲
- به همین ترتیب، می توان در مورد «أَشِحَّةٌ عَلَى الْخَيْرِ» همین گزینه های فوق را مطرح کرد به اضافه اینکه آن را حال برای «سَلَقُوكُمْ» بدانیم، یعنی آنها به شما زخم زبان می زنند در حالی که نسبت به غنایم حرص می زنند.

«الْخَيْرِ»

^۱ . البته در یکی از قرائات کمتر شناخته شده، به صورت رفع قرائت شده که در آن صورت به عنوان خبر برای مبتدای محذوف خواهد بود. طبری به چنین قرائتی اشاره کرده اما از قاری آن نامی نبرده است:

أَشِحَّةٌ عَلَى الْخَيْرِ نصب على الحال أو الذم، و يؤيده قراءة الرفع و ليس بتكرير لأن كلاً منهما مقيد من وجه. (أنوار التنزيل، ج ۴، ص ۲۲۹)

ولی ابوحیان گفته است:

و قرأ ابن أبي عبيدة: أَشِحَّةٌ، بالرفع على إضمار مبتدأ، أي هم أَشِحَّةٌ. (البحر المحيط في التفسير، ج ۸، ص ۴۶۴)

^۲ . البته از زجاج نقل شده است که دو احتمال اول را چون مستلزم فاصله افتادن بین صله و موصول است، ناروا دانسته است. «قال أبو جعفر: لا يجوز أن يكون العامل فيه المعوقين و لا القائِلين لئلا يفرق بين الصلة و الموصول» (اعراب القرآن (نحاس)، ج ۳، ص ۲۱۱)

قبلا بیان شد که اصل معنای «خیر» متمایل شدن است و بدین جهت به «خوبی» ها خیر می‌گویند که مورد رغبت انسان واقع می‌شود. <http://yekaye.ir/ale-imran-003-104> اکنون می‌افزاییم که به همین مناسبت گاه «خیر» در معنای «مال» و اموال به کار می‌رود، و گفته شده که غالبا در جایی است که مال کثیری در کار باشد. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۰۱)

در قرآن کریم، اگرچه غالبا «خیر» در همان معنای «خوبی» و «بهتر» به کار رفته (مثلا وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ؛ آل عمران/۱۰۴)؛ اما در برخی از آیات، بوضوح، کلمه «خیر» در معنای مال و ثروت به کار رفته است (مثلا: وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ، عادیات/۸؛ إِنَّ تَرَكَ خَيْرًا بَقَرَةً/۱۸۰) و به نظر می‌رسد در آیه کنونی نیز همین معنا مد نظر باشد که با توجه به قرینه مقام، احتمالا مقصود از این مال، مال حاصل از غنایم است.

«سَلَقُواكُمْ» = سلقوا + کم

با اینکه برخی بر این باورند که ماده «سَلَقَ» بقدری در معانی متعدد به کار رفته که هیچ جامعی برای آنها نمی‌توان یافت (معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۹۶) اما مرحوم مصطفوی معتقد است که در تمامی این موارد، معنای «خاضع کردن با قهر و شدت» نهفته است (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۵، ص ۲۲۱) و مرحوم طبرسی اصل این ماده را به معنای «زدن» می‌داند. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۴)

در هر صورت، اتفاق نظر است که وقتی این تعبیر با واژه‌های «زبان» (لسان) و «کلام» همراه می‌شود (سَلَقْتُهُ بِاللِّسَانِ) به معنای آن است که با سخن گفتن رنجشی در مخاطب پدید آوریم (کتاب العین، ج ۵، ص ۷۶) که به نظر می‌رسد تعبیر «زخم زبان زدن» در فارسی دقیقا معادل آن باشد.

از این ماده تنها همین واژه و همین یک بار در قرآن کریم به کار رفته است.

«حداد»

ماده «حدد» را برخی در اصل ناظر به حدّت و شدت دانسته‌اند (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۲، ص ۲۰۹) و برخی معنای اصلی این ماده را «مرز شیء (حد و مرز) که دو چیز را از همدیگر جدا می‌کند» معرفی کرده‌اند (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۲۲۱) و برخی هم مدعی‌اند که اساسا این ماده در دو معنای مختلف «منع کردن» [شبهه شدت و حدت] و «طرف و انتهای شیء» [شبهه مرز] به کار رفته است (معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۴) اما به نظر می‌رسد که در اغلب مشتقات این ماده هر دو معنا اشراب شده باشد:

«حدّ» شرعی (مجازات‌های شرعی) را از این جهت «حدّ» (جمع آن: حدود) گفته‌اند که مرز دینداری و بی‌دینی را معلوم ساخته و یا اینکه اجرای آن، مانع ارتکاب مجدد گناه و تخطی از دین می‌شود (مثلا: يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ، بقره/۲۳۰)؛

«حدید» را از این جهت درباره آهن به کار می‌برند که سخت و مقاوم است و مانع از آن می‌شود که براحتی بتوان تغییری در آن داد. همچنین از آنجا که حد به معنای مرز هر چیز است، به لبه تیز اشیاء و به تبع آن، به شیء تیز و برنده، و بلکه به هر چیز دقیق و ظریفی هم «حدید» (جمع آن: «حداد») گفته‌اند (مثلا «بَصْرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ» ق/۲۲) (شبهه تیزبین در فارسی) و تعبیر

«لسان حدید» (اَللِّسَنَةُ حَدِیدٌ) یا از این جهت تشبیه آن به تیزی و آزاری است که ایجاد می‌کند؛ یا از جهت تشبیه آن به آهن که همچون ضربه آهن (گرز آهنین) بر سر مخاطب خود فرود می‌آید و او را آزار می‌دهد. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۲۲۱-۲۲۲) «محادّه» (اَلَّذِینَ یُحَادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ؛ مجادله/۵ و ۲۰) نیز به معنای ممانعت و مخالفت کردن است، که می‌تواند ناظر به این نکته هم باشد که با مخالفت و ممانعت خویش، بین خود با طرف مقابل حدی و مرزی قرار داده است. این ماده جمعاً ۲۵ بار در قرآن کریم به کار رفته است.

حدیث

(۱) امیرالمومنین ع بعد از جنگ نهروان در خطبه‌ای مردم را برای جهاد با معاویه دعوت کردند. مدتی گذشت و کسی نیامد. دوباره بر منبر رفتند و چنین خطبه خواندند:

نفرین بر شما! که از سرزنشتان به ستوه آمد. آیا به زندگانی این جهان، به جای زندگانی جاودان خرسندید، و به جای عزت به ذلت دل خوش کرده‌اید؟ هرگاه شما را به جهاد با دشمنان می‌خوانم، چشمانتان به دَوَران افتاده، همانند کسی که مرگ او را فراگرفته یا در مستی فرو رفته!

در پاسخ سخنانم درمی‌مانید، حیران و سرگردانید، گویی دیوانه‌اید و از خرد بیگانه‌اید.

من دیگر به شما اطمینان ندارم، و شما را پشتوانه خود نینگارم و در در هنگام نیاز، شما را یار و مددکار نپندارم.

همچون شترانی بی‌ساربان‌اید که چون از سویی جمعشان کنند، از دیگر سو بپراکنند.

به جانم سوگند که بد شعله‌هایی هستید برای آتش جنگ. فریب می‌خورید و چاره کردن نمی‌دانید. پیاپی سرزمینهایتان را می‌گیرند و پروا ندارید. دیده‌ها بر شما دوخته‌اند و از خواب غفلت سر برنمی‌دارید.

به خدا، مغلوب و خوارند، آنان که یکدیگر را فرو گذارند.

چنان‌تان می‌بینم که اگر آسیای رزم به گردش در آید، و ازدهای مرگ دهان گشاید، پسر ابو طالب را بگذارید و هر یک به سویی رو آرید

به خدا آن که دشمن را فرصت دهد تا گوشت وی را بدرد و استخوانش را بشکند، و پوستش را بکند، شخصی است بس ناتوان و زبون، با دلی ضعیف در سینه درون.

تو اگر خواهی چنین باش، که من نیستم. به خدا، پای پس نگذارم و بایستم تا شمشیر مشرفی از نیام برآرم، چنان که سر از تن بپرد و دست و پاها این سو و آن سو افتد، و از آن پس خدا هر چه خواهد کند.

مردم! مرا بر شما حقی است، و شما را بر من حقی. بر من است که خیرخواهی از شما دریغ ندارم، و حقی را که از بیت‌المال دارید بگزارم، شما را تعلیم دهم تا نادان نمانید، و آداب آموزم تا بدانید.

اما حق من بر شما این است که به بیعت وفا کنید و در نهان و آشکارا حق خیرخواهی ادا کنید. چون شما را بخوانم بیایید، و چون فرمان دهم بپذیرید.

و من خطبه له ع فی استنفار الناس إلى أهل الشام

أَفْ لَكُمْ لَقَدْ سَمِعْتُ عَتَابَكُمْ أَرْضِيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ عَوْضًا وَبِالدُّلِّ مِنَ الْعِزِّ خَلْفًا إِذَا دَعَوْتُكُمْ إِلَى جِهَادٍ عَدُوَّكُمْ دَارَتْ أَعْيُنُكُمْ كَأَنَّكُمْ مِنَ الْمَوْتِ فِي غَمْرَةٍ وَ مِنَ الذُّهُولِ فِي سَكْرَةٍ يُرْتَجُّ عَلَيْكُمْ حَوَارِي فَتَعْمَهُونَ فَكَانَ قُلُوبُكُمْ مَالُوسَةً فَأَنْتُمْ لَا تَعْقِلُونَ مَا أَنْتُمْ لِي بِثِقَةٍ سَجِيسَ اللَّيَالِي وَ مَا أَنْتُمْ بِرُكْنٍ يَمَالُ بِكُمْ وَ لَا زَوَافِرَ عِزٍّ يُفْتَقَرُ إِلَيْكُمْ مَا أَنْتُمْ إِلَّا كَابِلٍ ضَلَّ رُعَاتَهَا فَكَلَّمَا جُمِعَتْ [اجْتَمَعَتْ] مِنْ جَانِبٍ انْتَشَرَتْ مِنْ آخَرٍ لَيْسَ لَعَمْرُ اللَّهِ سَعْرُ نَارِ الْحَرْبِ أَنْتُمْ تُكَادُونَ وَ لَا تَكِيدُونَ وَ تُنْتَقِصُ اطْرَافُكُمْ فَلَا تَمْتَعِضُونَ لَا يَنَامُ عَنْكُمْ وَ أَنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ سَاهُونَ غُلِبَ وَ اللَّهُ الْمُتَخَادِلُونَ وَ أَيْمُ اللَّهِ إِنِّي لَأُظُنُّ بِكُمْ أَنْ لَوْ حَمَسَ [حَمَشَ] الْوَعْيَ وَ اسْتَحَرَّ الْمَوْتَ قَدْ انْفَرَجْتُمْ عَنْ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ انْفِرَاجَ الرَّأْسِ وَ اللَّهُ إِنْ أَمْرًا يَمَكُنُّ عَدُوَّهُ مِنْ نَفْسِهِ يَعْرِقُ لَحْمَهُ وَ يَهْشِمُ عَظْمَهُ وَ يَقْرِى جِلْدَهُ لَعَظِيمٌ عَجْزُهُ ضَعِيفٌ مَا ضَمَّتْ عَلَيْهِ جَوَانِحُ صَدْرِهِ أَنْتَ فَكُنْ ذَاكَ إِنْ شِئْتَ فَأَمَّا أَنَا فَوَاللَّهِ دُونَ أَنْ أُعْطِيَ ذَلِكَ ضَرْبٌ بِالْمَشْرِفِيَّةِ تَطِيرُ مِنْهُ فَرَاشُ الْهَامِ وَ تَطِيحُ السَّوَاعِدُ وَ الْأَقْدَامُ وَ يَفْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ ذَلِكَ مَا يَشَاءُ.

أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا وَ لَكُمْ عَلَىَّ حَقٌّ فَأَمَّا حَقُّكُمْ عَلَيَّ فَالنَّصِيحَةُ لَكُمْ وَ تَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ عَلَيْكُمْ وَ تَعْلِيمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوا وَ تَأْدِيبُكُمْ كَيْمَا تَعْلَمُوا وَ أَمَّا حَقِّي عَلَيْكُمْ فَالْوَفَاءُ بِالْبَيْعَةِ وَ النَّصِيحَةُ فِي الْمَشْهَدِ وَ الْمَغِيبِ وَ الْإِجَابَةُ حِينَ أَدْعُوكُمْ وَ الطَّاعَةُ حِينَ أَمُرُكُمْ.^۲

۱. حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحَسَنُ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَمْرِو بْنِ الْمُبَارَكِ الْجَلِّيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ بَكْرِ بْنِ عَيْسَى قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ أَعْيَنَ عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ: أَنَّ عَلِيًّا ع قَالَ لِلنَّاسِ وَ هُوَ أَوَّلُ كَلَامٍ لَهُ بَعْدَ النَّهْرَوَانِ وَ أُمُورِ الْخَوَارِجِ الَّتِي كَانَتْ فَقَالَ: ... فَلَمْ يَنْفِرُوا وَ لَمْ يَنْتَشِرُوا فَفَرَّكُمُ أَيَّامًا حَتَّى آيَسَ مِنْ أَنْ يَفْعَلُوا فِدْعَا رَعُوسِهِمْ وَ وَجُوهَهُمْ فَسَأَلَهُمْ عَنْ رَأْيِهِمْ وَ مَا الَّذِي يَشْبِطُهُمْ فَمِنْهُمْ الْمُعْتَلُّ وَ مِنْهُمْ الْمُنْكَرُ وَ أَقْلُهُمُ النَّشِيطُ فَقَامَ فِيهِمْ ثَانِيَةً فَقَالَ:

«عِبَادَ اللَّهِ مَا لَكُمْ إِذَا أَمَرْتُكُمْ أَنْ تَنْفِرُوا أَنْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرْضِيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ ثَوَابًا وَ بِالذُّلِّ وَ الْهَوَانِ مِنَ الْعِزِّ خَلْفًا أَوْ كَلَّمَا نَادَيْتُكُمْ إِلَى الْجِهَادِ دَارَتْ أَعْيُنُكُمْ كَأَنَّكُمْ مِنَ الْمَوْتِ فِي سَكْرَةٍ يُرْتَجُّ عَلَيْكُمْ فَتَبْكُمُونَ فَكَانَ قُلُوبُكُمْ مَالُوسَةً فَأَنْتُمْ لَا تَعْقِلُونَ وَ كَانَ أَبْصَارُكُمْ كَمَا فَاتَتْكُمْ لَا تَبْصُرُونَ لِلَّهِ أَنْتُمْ مَا أَنْتُمْ إِلَّا أَسْوَدُ الشَّرَى فِي الدَّعَةِ وَ ثَعَالِبُ رَوَاغَةٍ حِينَ تَدْعُونَ إِلَى الْبَاسِ مَا أَنْتُمْ بِرُكْنٍ يُصَالُ بِهِ وَ لَا زَوَافِرَ عِزٍّ يَعْتَصَمُ إِلَيْهَا»

۲. این سخنرانی امیرالمومنین ع هم که در آن اشاره می‌کند به کسانی که مصداق این آیه بودند، قابل توجه است:

أَبَانٌ عَنْ سُلَيْمٍ قَالَ سَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ ع يَقُولُ قَبْلَ وَقَعَةِ صَفِّينَ ...

وَ اللَّهُ لَقَدْ رَأَيْتُنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص نَقُتِلُ آبَاءَنَا وَ أَبْنَاءَنَا وَ أَخَوَانًا وَ أَعْمَامَنَا وَ أَهْلَ بِيُوتَاتِنَا ثُمَّ لَا يَزِيدُنَا ذَلِكَ إِلَّا إِيْمَانًا وَ تَسْلِيمًا وَ جِدًّا فِي طَاعَةِ اللَّهِ وَ اسْتِقْلَالًا بِمُبَارَزَةِ الْأَقْرَانِ وَ إِنْ كَانَ الرَّجُلُ مِنَّا وَ الرَّجُلُ مِنْ عَدُوِّنَا لَيَتَصَاوِلَانِ تَصَاوُلَ الْفَحْلَيْنِ يَتَخَالَسَانِ أَنْفُسُهُمَا أَيُّهُمَا يَسْقَى صَاحِبَهُ كَاسَ الْمَوْتِ فَمَرَّةً لَنَا مِنْ عَدُوِّنَا وَ مَرَّةً لِعَدُوِّنَا فَلَمَّا رَأَى اللَّهُ صَدَقًا وَ صَبْرًا أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِحُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَيْنَا وَ الرِّضَا عَنَّا وَ أَنْزَلَ عَلَيْنَا النَّصْرَ وَ لَسْتُ أَقُولُ إِنْ كُلٌّ مِنْ كَانَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص كَذَلِكَ وَ لَكِنْ أَعْظَمُهُمْ وَ جَلُّهُمْ وَ عَامَتُهُمْ كَانُوا كَذَلِكَ وَ لَقَدْ كَانَتْ مَعَنَا بَطَانَةٌ لَا تَأْلُونَا خَبَالًا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ قَدْ بَدَتْ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَ مَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ وَ لَقَدْ كَانَ مِنْهُمْ [بَعْضٌ] مِنْ تَفَضُّلِهِ أَنْتَ وَ أَصْحَابُكَ يَا ابْنَ قَيْسٍ فَارَيْنَ فَلَا رَمَى بِهِمْ وَ لَا ضَرْبَ بِسَيْفٍ وَ لَا طَعْنَ بِرُمَحٍ إِذَا كَانَ الْمَوْتُ وَ النَّزَالُ [لَاذٌ وَ تَوَارَى وَ اعْتَلَّ وَ] لَاذٌ كَمَا تَلَوُذُ النَّعْجَةُ الْعَوْرَاءُ لَا تَدْفَعُ يَدَ لَامِسٍ وَ إِذَا لَقِيَ الْعَدُوُّ فَرًّا وَ مَنَحَ الْعَدُوُّ دِرَّهُ جُبْنًا وَ لَوْ مَا وَ إِذَا كَانَ عِنْدَ الرَّخَاءِ وَ الْغَنِيمَةِ تَكَلَّمُ كَمَا قَالَ اللَّهُ - سَلَقُوكُمْ بِالسِّنَةِ حِدَادٍ أَشْحَةً عَلَى الْخَيْرِ فَلَا يَزَالُ قَدْ اسْتَأْذَنَ رَسُولُ اللَّهِ ص فِي ضَرْبِ عُنُقِ الرَّجُلِ الَّذِي لَيْسَ يُرِيدُ رَسُولُ اللَّهِ ص قَتْلَهُ فَأَبَى عَلَيْهِ وَ لَقَدْ نَظَرَ رَسُولُ اللَّهِ ص يَوْمًا وَ عَلَيْهِ السَّلَاحُ تَامٌ فَضَحِكَ [رَسُولُ اللَّهِ ص] عَلَيْهِ وَ آله] ثُمَّ قَالَ يُكْنِيهِ أَبَا فَلَانٍ الْيَوْمَ يَوْمُكُمْ ... (كتاب

سليم بن قيس الهلالي، ج ۲، ص ۶۹۷، ح ۱۵)

(۱) «أَشِحَّةٌ عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِأَلْسِنَةٍ حِدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا»

در آیه قبل به سه ویژگی منافقان اشاره شد: اهل مانع‌تراشی در کارها؛ مدعی و دارای نفوذ اجتماعی؛ و عافیت‌طلب.

در این آیه، این روحیه عافیت‌طلبی و منفعت‌طلبی آنان را تفصیل می‌دهد، که حاکی از آن است که هیچگاه از صمیم

دل با آرمان‌های دینی مردم پیوند برقرار نکرده‌اند:

اولا در مواجهه با شما زیاده‌خواه و خودخواه‌اند؛

ثانیا در مواجهه با معرکه‌های سخت، هنگامی که ترس و خطر جدی است، از ترس نزدیک است قالب تهی کنند؛ اما همین که خطر دور و اوضاع تثبیت شد، طلبکار می‌شوند و با زخم زبان به آنان که در متن معرکه و خطر را دفع بوده‌اند حمله می‌کنند، که این هم ناشی از همان زیاده‌خواهی و خودخواهی آنان است که مبدا از غنایم به آنها کمتر برسد.

سپس به ریشه این روحیه اشاره می‌کند که:

«چنین نگاهی به زندگی و چنین برخوردی با دین و جامعه دینی، در حقیقت به معنای این است که این افراد واقعا ایمان

نیاورده‌اند.» (ایستاده در باد، ص ۲۱۱)

سپس نتیجه و عاقبت آنها را بیان می‌کند:

پس همان اندک اعمالی هم که دارند پوچ و بی‌ارزش است و خداوند این پوچی را زمانی بر همگان آشکار خواهد کرد.

(۲) «أَشِحَّةٌ عَلَيْكُمْ»

مقصود از «نسبت به شما «شحیح» اند» چیست؟ (شَحَّ = منع و بخل‌ورزی توام با حرص)

الف. از اینکه در جنگ جانشان را برای دفاع از شما و همراه با شما به خطر اندازند، بخل می‌ورزند. (مجمع البیان، ج ۸،

ص ۵۴۷)

ب. از اینکه اموالشان را در راه خدا برای جهاد فی سبیل الله خرج کنند، بخل می‌ورزند (قتاده و مجاهد، به نقل مجمع

البیان، ج ۸، ص ۵۴۷)

ج. نه تنها خود را به کنار می‌کشند، بلکه با حرص جلوی شما را از اینکه در جهاد و یاری پیامبر ص حاضر شوید،

می‌گیرند.

د. در مواجهه با شما، دو صفت زیاده‌خواهی و خودخواهی را یکجا از خود بروز می‌دهند. (توضیح در تدبر ۳).

ه. ...

(۳) «وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ»

این عبارت تصویری از عمق منفعت‌طلبی منافقان و بیماردلان را نشان می‌دهد:

منافقان که تا بتوانند از معرکه‌های سخت و جهاد فرار می‌کنند. همان اندکی هم که برای ریا و فریب دیگران حضور پیدا می‌کنند، بشدت به جان و مال خود بخل می‌ورزند و مواظبت که مبادا کمترین ضرری متوجه آنها شود یا از جانب آنها خیری به دیگران رسد.

تاملی جامعه‌شناختی درباره منافق (ارائه شاخص)

در نکات ترجمه بیان شد که در کلمه «شُحّ» دو معنای «منع کردن» (بخل ورزیدن و همه چیز را صرفاً برای خود خواستن) و «حرص ورزیدن» (به حد خود قانع نبودن و زیاده‌خواهی) لحاظ شده است.

مواجهه منافقان با مومنان بر اساس این ضابطه است؛ و این حکایت از عمق فاصله آنها از آموزه‌های دینی و اخلاقی دارد. یکی از آموزه‌های مهم دین و اخلاق، این است که انسان از طرفی قناعت داشته باشد (به حق خود راضی باشد) و از طرف دیگر اهل ایثار و انفاق باشد و «آنچه برای خودش می‌پسندد، برای دیگران هم بپسندد» و بلکه از حق خود به نفع دیگران صرف‌نظر کند.

این تعبیر شاخصی برای شناسایی منافق در اختیار ما قرار می‌دهد که:

- منافقان، از طرفی برای وادار کردن جامعه به تسلیم شدن در برابر دشمن، خود را طرفدار و دلسوز مردم معرفی کنند (آیه قبل)؛
- و از طرف دیگر، در مقام عمل تنها به فکر منافع خویشان و حاضر نیستند ذره‌ای از منافع خود به نفع مردم کوتاه بیایند.

۴) «فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَقْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِاللِّسَنِ حَدَادٍ أَشْحَهَ عَلَى الْخَيْرِ»

منافق انسان دورو است؛ اما دورویی را نباید در حد یک ظاهرسازی ساده فروکاست.

یکی از عرصه‌هایی که عمق این دورویی را بخوبی نشان می‌دهد، تفاوت موضع‌گیری آنها در دو موقعیت خطر و امنیت است:

در موقعیت ترس، چنان ترسو و بزدل‌اند که «می‌بینی‌شان که به تو می‌نگرند، در حالی که چشمانشان به دَوَران افتاده، همانند کسی که مرگ او را فراگرفته باشد»

و وقتی خطر برطرف شود، چنان پراده‌عیند «که شما را به تعابیری تیز زخم زبان زنند، از سر حرص به مال [و غنیمت]».

تاملی جامعه‌شناختی درباره منافق (ارائه شاخص)

این آیه یک شاخص کاربردی برای شناسایی منافقان می‌دهد.

کسی که در میدان جنگ و سختی‌ها خود را کنار می‌کشد اما در زمان عافیت، بیش از همه شعار می‌دهد و می‌کوشد مجاهدان واقعی را با انواع طعنه‌ها و تهمت‌ها کنار بزند!

پس،

بیش از آنکه سخنان افراد را معیار قضاوت درباره آنان قرار دهیم، به عمل ایشان بنگریم؛ چرا که به تعبیر امیرمومنان ع «حق دارای گسترده‌ترین مجال است در مقام توصیف و سخن‌پراکنی؛ و تنگ‌ترین امور است در مقام اتصاف و عمل: الْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَاصُفِ وَ أَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶)

۵) «فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ»

منظور از این تعبیر که «آنها را می‌دیدى در حالى که تو را مى‌نگرند» چیست؟

الف. منافقان، تلخی‌ها را از جانب پیامبر می‌بینند. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۳)

ب. منافقان دائماً چشم انتظار تو بودند تا بلکه تسلیم شوی و آنها به خیال خود از این دلهره بیرون آیند.

ج. اینکه در صحنه‌های جدی همه همدیگر را زیر نظر دارند و به قول جامعه‌شناسان، اینکه کنش آنها «کنش متقابل» است، بخوبی آشکار می‌شود. توی پیامبر رفتارها و حرکات آنها را زیر نظر داشتی، و آنها هم دائماً چشمشان به تو بود که چکار می‌کنی.

د. ...

۶) «فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ ... تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ»

انسان‌های منافق و بیماردل، در شرایط بحرانی تعادل خود را از دست می‌دهند. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۳)

۷) «سَلَقُواكُمْ بِاللِّسَنَةِ حَدَادٍ»

منظور از تعبیر «با زبان‌هایی تیز به شما زخم زبان می‌زنند» چیست؟

الف. با سخنانشان و زبان‌های پر از طعنه و کنایه، شما را بشدت آزار می‌دهند. (فراء، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۷)

ب. هنگام قسمت غنائم جنگی، با اینکه در معرکه حضور جدی نداشته‌اند دائماً زخم زبان می‌زنند که از این غنائم به ما هم بدهید که شما در این غنائم سزاوارتر از ما نیستید. (قتاده، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۷)

تاملی جامعه‌شناختی درباره منافق (ارائه شاخص)

منافقان کسانی‌اند که در معرکه حضور جدی ندارند؛ اما وقت تقسیم غنائم که شد، بشدت دنبال غنائم‌اند.

قرآن کریم تاکید می‌کند که این حرص زدن آنها برای رسیدن به ثمرات و منافع حاصل از پیروزی، ریشه زخم‌زبان زدن‌های آنهاست.

با نگاهی به تاریخ انقلاب اسلامی خودمان و آنچه از زمان شهید بهشتی تا امروز بر سر مجاهدان واقعی آمده، بخوبی می‌توان حدس زد که آن طعنه‌های منافقان بر مجاهدان واقعی از چه سنخ است:

علی القاعده، محور طعنه‌هایشان این است که آن مجاهدان، واقعا برای رضای خدا نجنبیده‌اند، بلکه برای رسیدن به این منافع به جنگ رفته‌اند؛ در واقع، مومنان را متهم به منفعت‌طلبی می‌کنند تا آنها را به موضع انفعال بکشانند و آنگاه خودشان حداکثر بهره‌برداری از منافع به دست آمده را داشته باشند.

ج. ...

۸) «سَلُّوْكُمْ بِاَلْسِنَةٍ حِدَادٍ اُشْحَهُ عَلٰى الْخَيْرِ»

مقصود از این تعبیر چیست؟

الف. «خیر» می‌تواند به معنای «مال و ثروت» باشد، آنگاه یعنی نسبت به مال و ثروتی که بعد از جنگ در اختیار قرار گرفته (غنایم جنگی) حرص می‌زنند و با مومنان بر سر تقسیم غنایم دائما مشاجره می‌کنند. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۷؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۸)

ب. «خیر» به همان معنای «خوبی» باشد؛ یعنی بخیل‌اند از اینکه حتی سخنی بگویند که در آن خیری نهفته باشد. (جبائی، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۷)

ج. ...

۹) «اُشْحَهُ عَلَیْكُمْ فَاِذَا جَاءَ الْخَوْفُ ... فَاِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ ... اُشْحَهُ عَلٰى الْخَيْرِ اُولٰٓئِكَ لَمْ یُؤْمِنُوْا فَاَحْبَطَ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ وَ كَانَ ذٰلِكَ عَلٰی اللّٰهِ یَسِیْرًا»

قرآن حال و روز این منافقان را این گونه توصیف کرد:

- نسبت به شما زیاده‌خواه و خودخواه‌اند
- در هنگام خطر بزدل، و در هنگام آرامش پرادا عینند
- نسبت به مال و اموالی که در زمان پیروزی به دست می‌آید نیز زیاده‌خواه و خودخواه‌اند

سپس ریشه همه اینها را این معرفی کرد که ایمان واقعی در دل آنها وارد نشده است.

در واقع می‌خواهد بفرماید:

«چنین نگاهی به زندگی و چنین برخوردی با دین و جامعه دینی، در حقیقت به معنای این است که این افراد واقعا ایمان نیاورده‌اند.» (ایستاده در باد، ص ۲۱۱)

۱۰) «اُولٰٓئِكَ لَمْ یُؤْمِنُوْا فَاَحْبَطَ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ»

خداوند در مورد کافران تعبیر «الذین کفروا: آنان که کفر ورزیدند» را به کار می‌برد و با اینکه در مورد منافقان در جای دیگری تعبیر «آمنوا ثم کفروا» را به کار برده (نساء/۱۳۷؛ منافقون/۳) که نشان می‌دهد که آنها در باطن کافر شده‌اند، اما اینجا به جای تعبیر «کفروا» تعبیر «لم یؤمنوا» را آورد. چرا؟

الف. شاید بدین جهت که می‌خواهد نشان دهد که اگرچه نهایتاً منافق با کافر یکی است، اما یک تفاوت ظریفی دارند؛ و آن اینکه اولاً کافر کسی است که دعوت دینی را صریحاً انکار می‌کند، اما منافق کسی است که دعوت دینی را جدی نمی‌گیرد؛ کافر دین را قبول ندارد، اما منافق کسی است که دین جایگاه واقعی را نزد او ندارد؛ در واقع، هر دو ایمان ندارند، اما ماهیت و ریشه ایمان نیاوردن آنها متفاوت و در نتیجه عملکرد اجتماعی‌شان هم متفاوت است. (ایستاده در باد، ص ۲۱۱)

ب. ...

(۱۱) «أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ»

خداوند در مورد کافران تعبیر «الذین کفروا: آنان که کفر ورزیدند» را به کار می‌برد و تذکر می‌دهد که اعمال آنها اساساً یا از جنس ظلمات است یا از جنس سراب (نور/۳۹-۴۰)

با اینکه در مورد منافقان در جای دیگری تعبیر «آمَنوا ثم کفروا» را به کار برده (نساء/۱۳۷؛ منافقون/۳) که نشان می‌دهد که آنها در باطن کافر شده‌اند، اما اینجا به جای ظلمت و سراب دانستن عمل آنها، از حبط عمل آنها سخن گفت. چرا؟

الف. حبط به معنای باطل و پوچ کردن عمل است؛ یعنی عملی انجام شده، اما باطن مناسبی ندارد و خداوند پوچ و باطل بودن آن را نمایان می‌سازد. علت این تفاوت شاید بدین جهت است که کافر، چون اساساً منکر خداست، اصلاً عمل دینی و قابل اعتنایی ندارد (کار بدش ظلمات است، و کار خوبش سراب)؛ اما منافق، چون در ظاهر اسلام آورده، چه بسا ظاهراً اعمال دینی و قابل اعتنایی دارد، اما چون حقیقتاً ایمان در دلش وارد نشده و خدا و دین را در زندگی خود جدی نگرفته، این اعمالش پشتوانه واقعی ندارد و از باطنی پوچ برخوردار است؛ چنانکه در وصف قیامت داریم که برخی با لباسی نورانی وارد محشر می‌شوند، اما در آنجا خطاب می‌آید که «كُنْ هَبَاءً مَّنْثُورًا: غباری پراکنده شو» (تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۱۳)^۱

در واقع، تفاوتش در این است کافر عملی ندارد که مومنان فریب آن را بخورند، این منافق اعمالی دارد که ممکن است مومنان آن را جدی بگیرند؛ همان چیزی که پیامبر ص فرمود که «من بر این امت از کافر نمی‌ترسم اما از منافق می‌ترسم» (جلسه ۴۲۰ حدیث ۴)

ب. ...

(۱۲) «فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا»

مقصود از تعبیر «این بر خداوند آسان بوده است» چیست؟

الف. اشاره به حبط عمل آنهاست. (مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۴۷) یعنی اینکه خداوند همه کارهای آنها را پوچ و باطل سازد و در واقع نشان دهد که هیچ باطن معتبری ندارد، برای خدا سهل و آسان است.

۱. حَدَّثَنِي أَبِي عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ عَنْ يَحْيَى الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِي حَمْزَةَ الثُّمَالِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ يَبْعَثُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ قَوْمًا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ نُورٌ كَالْقَبَاطِيِّ ثُمَّ يُقَالُ لَهُ كُنْ هَبَاءً مَّنْثُورًا ثُمَّ قَالَ: أَمَا وَاللَّهِ يَا أَبَا حَمْزَةَ إِنَّهُمْ كَانُوا لَيَصُومُونَ وَيَصَلُّونَ - وَلَكِنْ كَانُوا إِذَا عَرَضَ لَهُمْ شَيْءٌ مِنَ الْحَرَامِ أَخَذُوهُ - وَإِذَا عَرَضَ لَهُمْ شَيْءٌ مِنْ فَضْلِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَ أَنْكَرُوهُ - قَالَ وَالْهَبَاءُ الْمَنْثُورُ - هُوَ الَّذِي تَرَاهُ يَدْخُلُ الْبَيْتَ - فِي الْكُوَّةِ مِنْ شُعَاعِ الشَّمْسِ

ما غالباً درباره خوبی و بدی انسانها بر اساس ظاهر اعمال و رفتارشان قضاوت می‌کنیم؛ و اگرچه به لحاظ تئوری قبول داریم، اما در عمق جان به این سادگی باورمان نمی‌شود که ممکن است کسی اعمال خوب فراوانی انجام داده باشد، اما همه آنها هیچ و پوچ باشد. اما قرآن کریم هشدار می‌دهد که این برای شما سخت است؛ اما نشان دادن این حقیقت برای خداوند کاری ندارد؛ و اگر شما هم خداشناسی‌تان را اصلاح کنید، دیگر این چشم‌ظاہرین را معیار قضاوت درباره انسانها قرار نمی‌دهید..

ب. اشاره به نفاق منافقان است. (مجمع‌البیان، ج ۸، ص ۵۴۷) یعنی این گونه نیست که نفاق منافقان امری باشد که نظام عالم را از دست خدا بیرون کرده باشد و خداوند نعوذ بالله غافلگیر شده باشد. خیر؛ این گونه امور بر خداوند سهل و آسان است. (شاید چیزی که موید این معنا باشد آن است که از ضمیر اشاره به دور «ذلک: آن» استفاده کرد، نه از «هذا: این»)
ج. اشاره به این است که رفتار منافقان، (بخل، زخم زبان و دلسرد کردن مردم از حضور در جبهه و ...) نمی‌تواند مشکلی برای اراده خداوند به وجود آورد. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۳)
د. ...

۴۳۹) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۰ یَحْسِبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتَئْذِنُ عَنْ أَنْبَاءِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فَيْكُمُ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا ۱۸/۳/۱۳۹۶ ۱۳ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

می‌پندارند که احزاب نرفته‌اند و اگر احزاب [دوباره] بیایند آرزو می‌کنند که ای کاش آنها هم در میان اعراب بدوی باشند و پیگیر اخبار شما شوند؛ و فرضاً در میان شما می‌بودند جز اندکی مبارزه نمی‌کردند.

نکات ترجمه‌ای و نحوی

«يَحْسِبُونَ»

از ماده «حسب» است که به معنای حساب و کتاب کردن است که در قرآن کریم در بسیاری از موارد به معنای «گمان کردن» به کار می‌رود و درباره ماده «حسب» و استعمالات قرآنی آن در جلسه ۹۶-<http://yekaye.ir/al-muminoon-023> (115/ و جلسه ۱۸ <http://yekaye.ir/39-33-al-ahzab/>) توضیحاتی ارائه شد.

به لحاظ نحوی نیز، عبارت «يَحْسِبُونَ...» هم می‌تواند جمله استینافیه (یعنی سرآغاز بحث جدید) باشد و هم جمله حالیه (حال از یکی از ضمایری که در آیه قبل آمد، یعنی از چنان ترسانند در حالی که گمان می‌کنند که...) (اعراب القرآن و بیانه، ج ۷، ص ۶۲۱)
«أحزاب»

از ماده «حزب» است که این ماده بر جمع شدن و جماعتی که یک غلظت و شدتی در کارشان باشد، دلالت دارد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۲۳۱) و احزاب، جمع آن است؛ که به معنای «جماعات» می شود. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۴)^۱ «بادُون»^۲

جمع سالم از کلمه «باد» (در اصل: بادی) می باشد (البحر المحيط، ج ۸، ص ۴۶۵) به معنای کسی که در بادیه (صحرا و بیابان) سکونت می کند، (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۴) و از ماده «بدو» است که در جلسه ۲۲۳ در مورد آن توضیح داده شد که از همین ماده، در فارسی اصطلاح «بدوی» (بادیه نشین، کسی که از دور از شهر و آبادی زندگی می کند) رایج است و در مقابل «حَضَر» شهرنشین («حضره» = تمدن و شهرنشینی) به کار می رود. <http://yekaye.ir/al-baqare-2-033>

حدیث

(۱) از امام صادق روایت شده است:

بر شما باد به تفقه [= رسیدن به فهم عمیق] در دین خدا؛ و از «أعراب» نباشید؛ چرا که هرکس در دین خدا به تفقه نرسد، خداوند در روز قیامت به او [به دیده لطف] نمی نگرد و عملش را پاک نمی سازد.

الکافی، ج ۱، ص ۳۱؛ المحاسن، ج ۱، ص ۲۲۸

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ الرَّبِيعِ عَنْ مُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ عَلَيْكُمْ بِالتَّفَقُّهِ فِي دِينِ اللَّهِ وَلَا تَكُونُوا أَعْرَابًا فَإِنَّهُ مَنْ لَمْ يَتَفَقَّهِ فِي دِينِ اللَّهِ لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَمْ يُزَكَّ لَهُ عَمَلًا.

توضیح

«أعراب» - که جمع «أعرابی» است - ، با «عرب» - که خودش اسم جمع است - تفاوت دارد. «أعراب» و «أعرابی» به افراد بادیه نشین و بی فرهنگی می گویند که همچنان متناسب با فرهنگ جاهلیت زندگی می کنند.

(۲) از امام صادق ع روایت شده است:

^۱ در باره عبارت «يَسْأَلُونَ» هم اختلاف قرائتی هست:

و قرأ الجمهور: يَسْأَلُونَ، مضارع سأل. و حكى ابن عطية أن أبا عمرو و عاصما و الأعمش قرأوا: يسألون، بغير همز، نحو قوله: سَلَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ، و لا يعرف ذلك عن أبي عمرو و عاصم، و لعل ذلك في شاذهما؛ و تقلهما صاحب اللوامح عن الحسن و الأعمش. و قرأ زيد بن علي، و قتادة، و الجحدري، و الحسن، و يعقوب بخلاف عنهما: يسأل بعضهم بعضا، أي يقول بعضهم لبعض: ماذا سمعت و ماذا بلغك؟ أو يتساءلون الأعراب، كما تقول: تراءى لنا الهلال (البحر المحيط، ج ۸، ص ۴۶۵)

و قرأ رويس «يَسْأَلُونَ» (که همان يتساءلون می شود) (الکامل المفصل في القرائات الاربعة عشر، ص ۴۲۰)

^۲ ابوحيان می نویسد: و قرأ الجمهور: بادُون، جمع سلامة لباد. و قرأ عبد الله، و ابن عباس، و ابن يعمر، و طلحة: بدى على وزن فعل، كفاز و غزی، و ليس بقياس في معتل اللام، بل شبه بضارب، و قياسه فعلة، كقاض و قضاة. و عن ابن عباس: بدا فعلا ماضيا؛ و في رواية صاحب الإقليد: بدى بوزن عدی. (البحر المحيط، ج ۸، ص ۴۶۵)

کسی که بعد از هجرت، تَعَرَّب ورزد [اُعرابی شود، به زندگی در میان کفار برگردد]، مصداق کسی است که این امر [امر هدایت به دین حق] را بعد از آنکه شناخت ترک کرده است.

معانی الأخبار، ص ۲۶۵

حَدَّثَنَا أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ إِدْرِيسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ ابْنِ سِنَانٍ عَنْ حُذَيْفَةَ بْنِ مَنصُورٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ الْمُتَعَرَّبُ بَعْدَ الْهَجْرَةِ التَّارِكُ لِهَذَا الْأَمْرِ بَعْدَ مَعْرِفَتِهِ.

توضیح

یکی از گناهان کبیره، «تَعَرَّب بعد الهجره» است؛ یعنی اینکه شخص به خاطر سختی های زندگی در دارالاسلام، به دارالکفر و یا بادیه نشینان جاهلی برگردد و آنجا زندگی کند. در این حدیث، حضرت رمز گناه بودن این عمل را بیان فرموده است؛ زیرا نتیجه این رجوع و زندگی در دارالکفر آن است که انسان کم کم دینداری اش را تحت تاثیر محیط کفر، از دست می دهد، و حضرت می فرماید چنین شخصی، مصداق انسانی است که به معرفت دین صحیح رسیده و از آن برگشته است، نه مانند کافرانی که چون از دین صحیح بی اطلاع اند، اسلام را نپذیرفته اند و عذرشان چه بسا پذیرفتنی باشد. به متن حدیث ۳ جلسه ۴۳۴ <http://yekaye.ir/al-ahzab-33-15> مراجعه کنید.

تدبر

۱) «يَحْسِبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوْا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْأَلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا»

در آیه ۱۶ مبنای عقیدتی آنها (جدی نگرفتن مساله مرگ) را مورد توجه قرار داد، در آیه ۱۷ به شیوه و سلوک رفتاری آنها پرداخت و در این آیه به سراغ این رفته است که دلبستگی به زندگی و ترس از مرگ چگونه مدل محاسباتی آنها را دچار اختلال کرده و چه خیالاتی که در جان و روح آنها رقم می زند.

قبلا اشاره شد که این احزاب با باد و طوفانی که رخ داد، فرار را بر قرار ترجیح دادند.

اما این منافقان و بیمار دلان چنان دشمن را قوی و شکست ناپذیر می دانند که باورشان نمی شود که احزابی که علیه اسلام جمع شده بودند، بروند؛

و اگر هم باز هم پای سختی ها به میان بیاید (دوباره این احزاب برگردند)، ترجیح می دهند که در میان بادیه نشینان جاهلی زندگی کنند و از دور از حال و روز شما جويا شوند تا اینکه در کنار شما در جامعه اسلامی و در نبرد با دشمن حضور داشته باشند؛

و قرآن هم در ادامه تاکید می کند که به اینها دل نبندید، چون اگر هم بمانند و پای نبردی به میان آید، مشارکتشان بسیار اندک خواهد بود.

۲) «يَحْسِبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا»

در نکات ترجمه اشاره شد که این عبارت را می‌توان استینافی (= بیان مطلبی جدید) دانست و یا جمله حلیه (بیان حال و روز آنهایی که در آیه قبل درباره‌شان سخن گفته شد).

اگر حالیه باشد، می‌خواهد بفرماید اگر آن گونه موضعگیری‌های ناروا را از آنها می‌بینید (مانع تراشی‌ها، ترس‌هایی که گویی می‌خواهند قالب تهی کنند و ...) این در حالی است که گمان می‌کنند احزاب نرفته‌اند؛ یعنی ترس از حضور دشمن است که آنها را به این کارها کشانده است)

و اگر استینافیه باشد، قرآن کریم می‌خواهد به وجود یک مدل محاسباتی ناروا در منافقان اشاره کند. که این مطلبی است که قبلاً بارها بیان شد که قرآن اساساً درصدد است مدل‌های محاسباتی ناروای ما را برملا سازد. (توضیح در تدبر ۳)

۳) «أَشِحَّةٌ عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ ... أَشِحَّةٌ عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا ... ؛ يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا ... يَوْدُوا»
بعد از اینکه در آیه قبل، درباره برخی خصلت‌های روان‌شناختی آنها (زیاده‌خواه و خودخواه بودن، جلسه ۴۳۸، تدبر ۳) اشاره کرد، و از ایمان واقعی نداشتن آنها سخن گفت، در این آیه سراغ این می‌رود که محاسبات آنها بر اساس واقعیت نیست (چرا که احزاب میدان را ترک کرده‌اند اما آنها بر این اساس حساب و کتاب می‌کنند که احزاب نرفته‌اند) و باز از آرزوهای واهی آنان سخن می‌گوید.

شاید می‌خواهد بفرماید این «روحیه منفعت‌طلبی شدید» (أَشِحَّةٌ)، و آن «بیم» (الخوف) و «امید»های واهی (یودوا)، مدل محاسباتی انسان را دچار اختلال می‌کند تا حدی که واقعیت را نمی‌بیند.

نکته تخصصی انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی معرفت

در میان مکاتب جامعه‌شناسی، برساخت‌گرایان معتقدند همه آنچه واقعیت قلمداد می‌کنیم برساخته ذهنی و فرهنگی خودمان است؛ و بویژه در دوران جدید، این رسانه‌ها هستند که واقعیت را آن گونه که دلشان می‌خواهد در ذهن و ضمیر مخاطب القا می‌کنند.

در عین حال که این سخن به کلیتش نارواست، اما در خصوص بسیاری از انسانها صادق است. اغلب انسان‌ها بیش از آنکه بکوشند بر اساس واقعیات پیرامونی تصمیم بگیرند، بر اساس حدس و گمان‌هایی رفتار می‌کنند که بیشتر متکی به آرزوها و دلخواه‌هایشان است، تا شواهد عینی.

آیا می‌توان از این فضای برساختی بیرون آمد؟

شاید هدف از آخرین مطلبی که در آیه قبل درباره اینها گفته شد (که آنها ایمان واقعی ندارند)؛ این است که راهکاری برای خروج از برساخت‌گرایی مطلق نشان می‌دهد:

اگر دریابیم که حقیقت مطلق به نام خدا هست و این را در مدل محاسباتی خود جدی بگیریم (ایمان)، آنگاه «روحیه منفعت‌طلبی»، و نیز «بیم» و «امید»های واهی نمی‌توانند ما را از توجه به واقعیات عینی باز دارند؛

و اینجاست که شاید بتوان گفت اسلام به ما نشان می‌دهد که «آرمان‌گرایی» معتبر - چون آرمان خود را حقیقت مطلق قرار داده - نه تنها نافی «واقع‌بینی» نیست، بلکه تنها امری است که می‌تواند پشتوانه آن قرار گیرد و مانع شود که منفعت‌طلبی‌ها، و بیم و امیدهای واهی، در تحلیل واقع‌بینانه ما مداخله کند.

۴) «إِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوْا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُوْنَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتَلُوْنَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ»

قبلا در بحث از آیه ۹۷ سوره نساء (جلسه ۱۸۱، تدبر ۱ <http://yekaye.ir/an-nisa-004-097>) بیان شد که انسانی که در بلاد کفر زندگی می‌کند که نمی‌تواند دینش را حفظ کند واجب است از آنجا هجرت نماید.^۱ در مقابل آن چیزی مطرح شده به نام «تعرب بعد از هجرت» یعنی سختی‌ها و مشکلات حضور در جامعه دینی چنان بر فرد فشار بیاورد، که زندگی در این جامعه را رها کرده، به جامعه کفر هجرت کند؛ که این از گناهان کبیره شمرده شده است. (حدیث ۲)

شاید بتوان یکی از دلایل حرمت این اقدام را این آیه دانست، چرا که بوضوح این روحیه را روحیه منافقان و بیماردلانی که واقعا ایمان نیاورده‌اند دانست.

۵) «إِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوْا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُوْنَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتَلُوْنَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ»

در حالی که می‌فرماید که آنها آرزو دارند که هنگام وقوع سختی‌ها به دور از شما و در میان اعراب بادیه‌نشین باشند، اما در ادامه می‌گوید «از آنجا پیگیر اخبار شما شوند».

چرا پیگیرند؟

الف. از این تعبیر اخیر معلوم می‌شود که اوضاع و احوال مسلمانان برای آنها چندان هم بی‌اهمیت نبوده، به دنبال کسب خبر از اوضاع هستند، ولی روحیه محافظه‌کارانه آنها و طرز فکر و نگاهشان به زندگی، اجازه نمی‌دهد که به طور جدی وارد کارزار شوند. (ایستاده در باد، ص ۲۱۲)

ب. شاید می‌خواهد اشاره کند که بالاخره آنها دلبستگی‌هایی در این جامعه دارند، خواه از جنس دلبستگی به زمین و وطن (که این بیشتر در مورد منافقان از انصار (اهل مدینه) صادق است) و خواه دلبستگی از جنس اینکه از باب طمع اسلام آورده بودند، که این بیشتر در مورد منافقان از مهاجران (اهل مکه) صادق است

(در جلسه ۴۰۸، حدیث ۳ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-11> اشاره شد که اسلام عده‌ای از مسلمانان که در مکه اسلام آوردند بدین خاطر بود که از علمای یهود شنیده بودند که این دین گسترش پیدا خواهد کرد و مسلمان شدند که وقتی بعدها اوضاع سر و سامان گرفت، در این حکومت سهمی داشته باشند).

ج. ...

۶) «وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا»

۱. برای بحثی تفصیلی در این زمینه، رک ولایت فقیه در حکومت اسلام (علامه طهرانی)، ج ۳، ص ۱۳۳-۱۴۳

منظور از اینکه جز اندکی مبارزه نمی کردند چیست؟

الف. فقط در حدی در معرکه حضور پیدا می کردند که مردم خیال کنند آنها هم همراهند (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۷)
ب. مبارزه شان فقط از باب ریاکاری بوده است، چرا که کاری که برای خدا باشد هیچگاه کم نیست (جبائی و مقاتل، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۷)

نکته تخصصی دین شناسی

در اسلام معیار کم و زیاد بودن، نه کمیت عمل، بلکه کیفیت عمل است؛ چنانکه امیرالمومنین ع، با اشاره ای به آیه (إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ: خداوند تنها از متقین قبول می کند؛ مائده/۲۷) فرمودند: «لَا يَقِلُّ عَمَلٌ مَعَ التَّقْوَى وَ كَيْفَ يَقِلُّ مَا يُتَقَبَّلُ: هیچ عملی که توام با تقوی باشد اندک نیست؛ و چگونه اندک باشد در حالی که مقبول درگاه الهی است» (نهج البلاغه، حکمت ۹۵) ان شاء الله در آیه ۴۱ همین سوره بیشتر در این زمینه تامل خواهد شد.

ج. ...

۱۹۸) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۱ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ

کثیرا ۱۳۹۵/۷/۱۲

ترجمه

قطعا برای شما در رسول خدا ص اسوه نیکویی است، برای کسی که همواره به خدا و روز آخرت امید دارد و خدا را زیاد یاد می کند.

تسلیت آغاز محرم (این آیه قبلا جداگانه بحث شده بود، لذا همان را اینجا آوردیم)

بسم الله الرحمن الرحيم

امام رضا ع فرمودند: پدرم هرگاه که محرم می شد دیگر خندان دیده نمی شد و غم و اندوه دائما در او فزونی می گرفت تا ده روز از محرم می گذشت، که روز دهم دیگر سراسر روز مصیبت و حزن و گریه اش بود.

الأمالی (للصدوق)، ص ۱۲۸

آغاز محرم الحرام، ماه عزای اهل بیت ع، ماهی که اهل جاهلیت حرمتش را نگه می داشتند، اما عده ای که خود را از امت رسول الله می دانستند، خون فرزند ایشان را مباح دانستند، بر همه عاشقان و دلدادگان و عزاداران حسینی تسلیت باد.

ان شاء الله که فضای معنوی این ماه را فرصتی برای رسیدن به همنشینی محمد و آل محمد ص در جنات فردوس قرار دهیم و بر آمادگی خود برای ظهور حضرت صاحب الامر ع بیفزاییم و در این ایام چنان باشیم که حتی اگر توفیق زیارت سید الشهداء ع در کربلا را نیافتیم، ناممان در جرگه زائران و عزاداران ایشان ثبت شود:

گرچه دوریم به یاد تو قدح می گیریم

نکات ترجمه‌ای و نحوی

«أُسْوَةٌ» را به معنای «قُدوه» (کسی که به او اقتدا می‌شود) و حالتی دانسته‌اند که انسان خود را در موقعیت تبعیت از دیگری قرار دهد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۷۶). کلمه «أُسُو» به معنای معالجه جراحات با دوا و بخیه زدن می‌باشد (کتاب العین، ج ۷، ص ۳۳۳) و بر همین اساس، عده‌ای اصل ماده «أُسُو» را به معنای مداوا و اصلاح دانسته و وجه تسمیه «أُسوه» را این معرفی کرده‌اند که انسان با اقتدای به او می‌خواهد خود را مداوا و اصلاح (معجم المقاییس اللغة، ج ۱، ص ۱۰۶) و ضعف خود را جبران کند (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص ۹۱)

«كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» این عبارت هم به معنای اینکه «خود رسول خدا به گونه‌ای است که به خودی خود اسوه برای شماست» می‌تواند باشد و هم به معنای اینکه «در رسول خدا خصلتی هست که آن خصلت موجب می‌شود که او اسوه شما باشد» (الکشاف، ج ۳، ص ۵۳۱)

عبارت «لَمَنْ كَانَ يَرْجُوا...» بدل برای «لکم» است که می‌تواند بدل برای فصل (یعنی متمایز کند که کدام از شما) و یا بدل اشتمال (توضیح دهید حقیقت مخاطبان خود را، یعنی «شما» شامل چه کسانی است) باشد. (إعراب القرآن و بیانه، ج ۷، ص ۶۲۲) «كَانَ يَرْجُوا»: آمدن فعل «كَانَ» قبل از فعل مضارع، چنانکه قبلاً بیان شد (جلسه ۳۴) دلالت بر استمرار و وجود یک روال همیشگی در آن اشخاص دارد.

حدیث

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

خوش ندارم که مردی از دنیا برود و خوی و خصلتی از خوی‌های رسول خدا ص باشد که انجامش نداده باشد.

مکارم الأخلاق (للطبرسی)، ص ۴۰

عَنِ الصَّادِقِ ع قَالَ:

إِنِّي لَأُكْرَهُ لِلرَّجُلِ أَنْ يَمُوتَ وَقَدْ بَقِيََتْ عَلَيْهِ خَلَّةٌ مِنْ خِلَالِ رَسُولِ اللَّهِ ص لَمْ يَأْتِ بِهَا.

(۲) از ابن مسعود روایت شده است: در مسجد کوفه بحثی پیش آمده بود که چرا امیرالمومنین همان گونه که با طلحه و زبیر و عایشه و معاویه درگیر شد با آن سه نفر درگیر نشد. خبر به حضرت علی ع رسید. دستور داد که ندا دهند تا مردم در مسجد جامع جمع شوند. وقتی جمع شدند بر منبر رفت و حمد و ثنای خدا را گفت، سپس فرمود:

مردم! به من چنین و چنان خبر رسیده است.

گفتند درست است؛ ما چنین گفته‌ایم.

فرمود: من در آنچه انجام داده‌ام به سنت پیامبر ان عمل کرده‌ام که خداوند عز و جل در کتابش می‌فرماید: «قطعاً برای

شما در رسول خدا ص اسوه نیکویی است»

گفتند: امیرالمومنین! کدام پیامبران؟

فرمود: اول آنها ابراهیم ع هنگامی که به قومش گفت: «و از شما و آنچه غیر خدا می‌خوانید کنارگیری می‌کنم» (مریم/۴۸) اگر بگویید ابراهیم بدون اینکه هیچ کدورتی از قومش دیده بود از آنها کناره‌گیری کرد، که کفر ورزیده‌اید؛ و اگر بگویید به خاطر امور ناخوشایندی که از آنها دید از آنها کناره گرفت، پس عذر وصی در این زمینه بیشتر است؛

و نیز به پسر خاله‌اش لوط اقتدا کردم، هنگامی که به قومش گفت «ای کاش برای مقابله با شما نیرویی داشتم یا به تکیه‌گاهی محکم و استوار پناه می‌بردم» (هود/۸۰). اگر بگویید که لوط نیرویی برای مقابله با آنها داشت، که کفر ورزیده‌اید؛ و اگر بگویید نیرویی نداشت، عذر وصی موجه‌تر بود؛

و نیز اسوه من یوسف بود، هنگامی که گفت «پروردگارا! زندان را از آنچه مرا بدان می‌خوانند بیشتر دوست دارم» (یوسف/۳۳). اگر گفتید دعای یوسف به درگاه خدا و خواستن زندان برای خشمگین کردن پروردگارش بود، که کافر شده‌اید؛ و اگر بگویید که برای اینکه خدایش بر او خشم نگیرد آن دعا را کرد و زندان را خواست، که عذر وصی موجه‌تر است؛ و نیز موسی هم برای اسوه بود، هنگامی که گفت: از شما [فرعونیان] فرار کردم هنگامی که از شما ترسیدم» (شعراء/۲۱) اگر بگویید موسی از آن قوم فرار کرد بدون اینکه ترسی از آنها داشته باشد، که کافر شده‌اید؛ و اگر گفتید موسی از آنها ترسید، پس عذر وصی بیشتر است؛

و نیز من به برادرش هارون اقتدا کردم هنگامی که به برادر خود گفت: «پسر مادرم! همانا قوم مرا ضعیف شمردند و نزدیک بود که مرا به قتل برسانند» (اعراف/۱۵۰) اگر گفتید که او را ضعیف نشمردند و آماده قتل وی نبودند، که کافر شده‌اید؛ و اگر بگویید که او را ضعیف شمردند و تا نزدیکی قتل وی پیش رفتند، و به همین جهت در برابر آنها سکوت کرد، پس عذر وصی موجه‌تر است؛

و نیز اسوه من حضرت محمد ص است هنگامی که او قوم خود گریخت و از ترس آنها به غار پناه برد و مرا در بستر خود خواباند؛ اگر گفتید گریختن وی از قومش بدون هیچ ترسی از آنها بود، که کفر ورزیده‌اید؛ و اگر بگویید از آنها ترسید و مرا در بسترش خواباند و از ترس آنها بود که به غار گریخت، عذر وصی بیشتر است.

علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۴۹

حَدَّثَنَا حَمْرَةُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْعَلَوِيُّ قَالَ أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنِي الْفَضْلُ بْنُ خَبَابٍ الْجُمَحِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْحِمَصِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى الطَّائِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: احْتَجُّوا فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ فَقَالُوا مَا بَالُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع لَمْ يُنَازِعِ الثَّلَاثَةَ كَمَا نَازَعَ طَلْحَةَ وَ الزُّبَيْرَ وَ عَائِشَةَ وَ مُعَاوِيَةَ فَبَلَغَ ذَلِكَ عَلِيًّا ع فَأَمَرَ أَنْ يُنَادَى بِالصَّلَاةِ جَامِعَةً فَلَمَّا اجْتَمَعُوا صَعِدَ الْمِنْبَرُ فَحَمِدَ اللَّهَ وَ أَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ:

مَعَاشِرَ النَّاسِ إِنَّهُ بَلَغَنِي عَنْكُمْ كَذًا وَ كَذًا قَالُوا صَدَقَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ قُلْنَا ذَلِكَ قَالَ فَإِنْ لِي بِسُنَّةِ الْأَنْبِيَاءِ أُسُوءَ فِيمَا فَعَلْتُ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي كِتَابِهِ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسُوءٌ حَسَنَةً قَالُوا وَ مَنْ هُمْ يَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ أُولَئِهِمْ إِبْرَاهِيمُ ع إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ وَ اعْتَرَلْكُمْ وَ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ اعْتَرَلَ قَوْمَهُ لَغَيْرِ مَكْرُوهٍ أَصَابَهُ مِنْهُمْ فَقَدْ كَفَرْتُمْ وَ إِنْ قُلْتُمْ اعْتَرَلَ لِمَكْرُوهٍ رَأَاهُ مِنْهُمْ فَالْوَصِيُّ أَعْدَرُ وَ لِي بِابْنِ خَالَتِهِ لُوطٍ أُسُوءٌ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوَى إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ فَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّ لُوطًا كَانَتْ لَهُ بِهِمْ قُوَّةٌ فَقَدْ كَفَرْتُمْ وَ إِنْ قُلْتُمْ لَمْ يَكُنْ لَهُ قُوَّةٌ فَالْوَصِيُّ أَعْدَرُ وَ لِي بِيُوسُفَ ع أُسُوءٌ إِذْ قَالَ رَبِّ السِّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ

مِمَّا يَدْعُونِي إِلَيْهِ فَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّ يُوسُفَ دَعَا رَبَّهُ وَ سَأَلَهُ السَّجْنَ لِسَخَطِ رَبِّهِ فَقَدْ كَفَرْتُمْ وَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّهُ أَرَادَ بِذَلِكَ لَثَلًا يَسْخَطَ رَبَّهُ عَلَيْهِ فَاخْتَارَ السَّجْنَ فَالْوَصِيُّ أَعَذَّرُ وَلِي بِمُوسَى عَ أُسْوَةٌ إِذْ قَالَ فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّ مُوسَى فَرَّ مِنْ قَوْمِهِ بَلَا خَوْفٍ كَانَ لَهُ مِنْهُمْ فَقَدْ كَفَرْتُمْ وَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّ مُوسَى خَافَ مِنْهُمْ فَالْوَصِيُّ أَعَذَّرُ وَلِي بِأَخِي هَارُونَ عَ أُسْوَةٌ إِذْ قَالَ لِأَخِيهِ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّونِي وَ كَادُوا يَفْتُلُونَنِي فَإِنْ قُلْتُمْ لَمْ يَسْتَضَعُّوهُ وَ لَمْ يُشْرِفُوا عَلَى قَتْلِهِ فَقَدْ كَفَرْتُمْ وَإِنْ قُلْتُمْ اسْتَضَعُّوهُ وَ أَشْرَفُوا عَلَى قَتْلِهِ فَلِذَلِكَ سَكَتَ عَنْهُمْ فَالْوَصِيُّ أَعَذَّرُ وَلِي بِمُحَمَّدٍ صَ أُسْوَةٌ حِينَ فَرَّ مِنْ قَوْمِهِ وَ لَحِقَ بِالْغَارِ مِنْ خَوْفِهِمْ وَ أَنَا مَنِي عَلَى فِرَاشِهِ فَإِنْ قُلْتُمْ فَرَّ مِنْ قَوْمِهِ لِغَيْرِ خَوْفٍ مِنْهُمْ فَقَدْ كَفَرْتُمْ وَإِنْ قُلْتُمْ خَافَهُمْ وَ أَنَا مَنِي عَلَى فِرَاشِهِ وَ لَحِقَ هُوَ بِالْغَارِ مِنْ خَوْفِهِمْ فَالْوَصِيُّ أَعَذَّرُ.^۱

۳) رسول خدا ص فرمود: کسی که ذکر خدا عز و جل را زیاد داشته باشد خدا او را دوست دارد و کسی که خدا را زیاد یاد کند دو برانت برای او نوشته می‌شود: برانتی از آتش و برانتی از نفاق.

الکافی، ج ۲، ص ۵۰۰

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ وَ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْوَشَّاءِ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سِرْحَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَحَبَّهُ اللَّهُ وَ مَنْ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيراً كُتِبَتْ لَهُ بَرَاءَتَانِ بَرَاءَةٌ مِنَ النَّارِ وَ بَرَاءَةٌ مِنَ النِّفَاقِ.

تدبر

۱) پیامبر اسوه نیکوست، اما این اسوه برای کسی است که افق نگاهش محدود به دنیا نباشد، بلکه بخواهد بر اساس امید به خدا و آخرت زندگی خود را سامان دهد، و بخواهد حضور خدا در زندگی اش پررنگ باشد (ذکر کثیر)

۲) اینکه تعبیر «لَمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيراً» را به عنوان بدل برای «لَكُمْ» آورد نشان می‌دهد اسوه قرار دادن رسول خدا، کاری نیست که هر مومنی لزوماً انجام دهد، بلکه تنها کار آن دسته از مومنانی است که چنان حقیقت ایمان در آنها رسوخ کرده که امید به خدا و آخرت دارند (یعنی ایمانشان چنان به خدا و آخرت تعلق گرفته که آنها را به عمل صالح متناسب با آن وامی‌دارد) و به خاطر برخورداری از ذکر کثیر، هیچگاه از خدا غافل نمی‌شوند (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۹)

۳) «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»:

چرا تعبیر «فی رسول الله» را آورد و نفرمود «رسول الله اسوه است»؟

۱. این روایت هم از دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۱۹۴ قابل توجه است:

عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ رَجُلٍ دَخَلَ الْخَوْفُ مِنَ اللَّهِ حَتَّى تَرَكَ النِّسَاءَ وَ الطَّعَامَ الطَّيِّبَ وَ لَا يَقْدِرُ عَلَى أَنْ يَرْفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ تَعْظِيماً لِلَّهِ فَقَالَ عَ أَمَّا قَوْلُكَ فِي تَرْكِ النِّسَاءِ فَقَدْ عَلِمْتَ مَا كَانَ لِرَسُولِ اللَّهِ مِنْهُنَّ وَ أَمَّا قَوْلُكَ فِي تَرْكِ الطَّعَامِ الطَّيِّبِ فَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَ يَأْكُلُ اللَّحْمَ وَ الْعَسَلَ وَ أَمَّا قَوْلُكَ دَخَلَ الْخَوْفُ مِنَ اللَّهِ حَتَّى لَا يَسْتَطِيعَ أَنْ يَرْفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَإِنَّمَا الْخُشُوعُ فِي الْقَلْبِ وَ مَنْ ذَا يَكُونُ أَخْشَعَ وَ أَخَوْفَ لِلَّهِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَ فَمَا كَانَ يَفْعَلُ هَذَا وَ قَدْ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ - «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ»

الف. شاید بدین جهت که نه وضعیت کلی او، بلکه هر کاری و صفتی که «در او» یافت شود، سزاوار است اسوه قرار گیرد. (حدیث ۱)

ب. ...

۴) «لَقَدْ كَانَ...»: الگو بودن پیامبر، امری قطعی و غیرقابل تردید و نیز همیشگی است. (قرائتی، تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۵)
۵) «... أَسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا...»:

نفرمود «لَمَن آمَن» و حتی نفرمود «لَمَن يَرْجُو»؛ بلکه فرمود «لَمَن كَانَ يَرْجُو». یعنی اسوه بودن پیامبر در همه زمینه‌ها (تدبر ۳) و برای همه زمانها (تدبر ۴) برای کسانی است که ایمان خدا و آخرت در آنها به حد رجاء دائمی رسیده باشد، یعنی اولاً از حد باور درونی (ایمان) به خدا و آخرت فراتر رفته و بدانها دل‌بسته باشد (= رجاء و امید) و ثانیاً این امید و دل‌بستگی او به خدا و آخرت به صورت یک روال جدی و مستمر در زندگی‌اش قرار گرفته باشد.

شاید به همین جهت است که تعبیر «ذکر الله کثیراً» را هم بر آن عطف کرد؛ اگر کسی واقعا به خدا آخرت امید بسته باشد، یاد و حضور خدا در زندگیش پررنگ می‌باشد.

۶) «... أَسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا»:

اینکه کسی واقعا دنبال خدا و آخرت و اهل ذکر کثیر باشد، بتهایی کافی نیست، بلکه چنین کسی، نیاز به اسوه هم دارد. اما چرا؟

بحث تخصصی انسان‌شناختی

اینکه در اسلام، علاوه بر دستورات دینی، اسوه هم قرار داده شده، یک دلیلش واقع‌بینی اسلام است. اسلام احکام و دستورات خود را برای شرایط عادی زندگی تنظیم کرده، با این حال اقتضای واقع‌بینی این است که بدانیم انسان گاه در شرایط غیرعادی و اضطراری قرار می‌گیرد. اینکه علاوه بر تعالیم کلی، اشخاصی وجود داشته باشند که تمام کارهای آنها مورد تایید خدا باشد و آنها را در جایگاه اسوه قرار دهد، موجب می‌شود افراد بتوانند هم آن قوانین کلی را ساده‌تر بر موقعیتهای مختلف تطبیق دهند و هم اینکه بتوانند در شرایط اضطراری با تاسی به اضطراراتی که برای آن اسوه پیش آمده و به نحو خاصی عمل کرده، وظیفه دینی خود را تشخیص دهند. (حدیث ۲)

۴۴۰) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۲ وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ

إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا ۱۹/۳/۱۳۹۶ ۱۴ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

و به محض اینکه مومنان احزاب را دیدند گفتند این همان است که خدا و رسولش به ما وعده دادند، و خدا و رسولش راست گفتند؛ و بر آنان جز ایمانی و تسلیمی نیفزود.

حدیث

(۱) امیرالمومنین ع وقتی در جنگ صفین مردم ایشان را مجبور به صلح کردند، فرمود:

همانا این مردم [اصحاب معاویه] چنین نیستند که بسوی حق بازگشت کنند، و چنین نیستند که به سخن یکسان میان همگان [یعنی ایمان به خدا و رسول] تن دهند، تا اینکه مورد هجوم قرار گیرند با لشکرها و در پی آن سپاهها؛ و تا اینکه هجوم برند بر آنها سواران و در پی آن سواره نظامها؛ و تا اینکه خمیس (لشکر عظیمی که پنج سمت آنان یعنی جلو و دنبال و راست و چپ و قلبشان منظم و آراسته است) در پی خمیس به شهرهایشان کشیده شود؛ و تا اینکه اسبها با سم خود زمینهای پیرامونشان و دور تا دور مراتعشان را سخت بکوبند، و از هر سو ایشان را بر آنها یورش آرند؛

و تا اینکه مردمانی صدیق و صبور به سراغشان روند، چنان مردمانی که به هلاکت رساندن هر یک از آن هلاک شدگان، و به شهادت رسیدن هریک از شهیدانشان در راه خدا، جز طاعت خدا و حرص بر دیدار خداوند را در آنان نیفزاید. و به خدا سوگند ما با پیغمبر (ص) (در جنگها) بودیم و با پدران و فرزندان و برادرانمان و عموهایمان می جنگیدیم، و این نمی افزود بر ما جز ایمان و تسلیم، و ثبات قدم بر دردهای سوزان، و جدیت در پیکار با دشمنان، و بتنهایی رفتن در برابر هموردان؛

و گاه تنی از ما با تنی از دشمن همچون دو گاو نر شاخهایشان در هم فرو می رفت تا کدامیک جام مرگ را به دیگری بنوشاند، و از شربت مرگ سیرابش نماید؛ گاه نصرت از آن ما بود، و گاه دشمن گوی پیروزی را می ربود. چون خداوند و صدق ما را دید، دشمن ما را خوار ساخت، و پیروزی را بهره ما ساخت. و به جانم سوگند، اگر ما همان می کردیم که شما می کنید، نه دین پابرجا می شد و نه اسلام عزتی می یافت؛ و به خدا سوگند، از پستان آن، خون تازه خواهید دوشید، پس آنچه میگویم بخاطر بسپارید.

وقعه صفین، ص ۵۲۱؛ الإرشاد، ج ۱، ص ۲۶۸؛ نهج البلاغه، خطبه ۵۶؛ کتاب سلیم بن قیس الهمدانی، ج ۲، ص ۶۹۷، ح ۲۱۵

نَصْرُ عَنْ عُمَرَ بْنِ سَعْدٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ يَزِيدَ عَنِ الشَّعْبِيِّ: أَنَّ عَلِيًّا قَالَ يَوْمَ صَفِّينَ حِينَ أَقْرَأَ النَّاسُ بِالْصُّلْحِ: إِنَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ لَمْ يَكُونُوا لِيَفِيئُوا إِلَى الْحَقِّ وَلَا لِيُجِيبُوا إِلَى كَلِمَةِ السَّوَاءِ حَتَّى يَرْمُوا بِالْمَنَاسِرِ تَتَّبِعُهَا الْعَسَاكِرُ وَحَتَّى يَرْجُمُوا بِالْكَتَائِبِ تَقْفُوهَا الْجَلَانِبُ وَحَتَّى يَجْرِبِلَادِهِمُ الْخَمِيسُ يَتْلُوهُ الْخَمِيسُ وَحَتَّى يَدْعُوا الْخَيْلَ فِي نَوَاحِي أَرْضِهِمْ وَبِأَحْنَاءِ مَسَارِيهِمْ وَ مَسَارِحِهِمْ وَحَتَّى تُشَنَّ عَلَيْهِمُ الْغَارَاتُ مِنْ كُلِّ فَجٍّ وَحَتَّى يَلْقَاهُمْ قَوْمٌ صُدُقٌ صَبْرٌ لَا يَزِيدُهُمْ هَلَاكٌ مِنْ هَلَكٍ مَنْ قَتَلَاهُمْ وَ مَوْتَاهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِلَّا جِدًّا فِي طَاعَةِ اللَّهِ وَ حِرْصًا عَلَى لِقَاءِ اللَّهِ وَ لَقَدْ كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص نَقْتُلُ آبَاءَنَا وَ أَبْنَاءَنَا وَ إِخْوَانَنَا وَ أَعْمَامَنَا مَا يَزِيدُنَا ذَلِكَ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا وَ مُضِيًّا عَلَى الْقَمِّ وَ صَبْرًا عَلَى مَضْيِ الْأَلَمِ وَ جِدًّا فِي جِهَادِ الْعَدُوِّ وَ لَقَدْ كَانَ الرَّجُلُ مِنَّا وَ الْآخَرُ مِنْ عَدُوِّنَا يَتَصَاوَلَانِ تَصَاوُلَ الْفَحْلَيْنِ يَتَخَالَسَانِ أَنْفُسَهُمَا أَيُّهُمَا يَسْقَى صَاحِبَهُ كَأْسَ الْمُنُونِ فَمَرَّةً لَنَا مِنْ عَدُوِّنَا وَ مَرَّةً لِعَدُوِّنَا فَلَمَّا رَأَى اللَّهُ صَبْرًا صَدَقًا أَنْزَلَ اللَّهُ بَعْدُونَا الْكَبْتَ وَ أَنْزَلَ عَلَيْنَا النَّصْرَ وَ لَعَمْرِي لَوْ كُنَّا نَأْتِي مِثْلَ الَّذِينَ أَتَيْتُمْ مَا قَامَ الدِّينُ وَ لَا عَزَّ الْإِسْلَامُ وَ أَيُّمُ اللَّهِ لَتَحْلُبْنَهَا دَمًا فَاحْفَظُوا مَا أَقُولُ لَكُمْ.

۲) از امیرالمومنین ع روایت شده که در جنگ صفین می فرمودند:

بجنگید با باقیمانده احزاب و اولیای شیطان!

بجنگید با کسی که می گوید «خدا و رسولش دروغ گفتند [وعده دروغ دادند]» در حالی که ما می گوییم «خدا و رسولش راست گفتند».

۱. فرازی که در نهج البلاغه آمده همین مقدار است:

وَلَقَدْ كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص نَقْتُلُ آبَاءَنَا وَ أَبْنَاءَنَا وَ إِخْوَانَنَا وَ أَعْمَامَنَا مَا يَزِيدُنَا ذَلِكَ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا وَ مُضِيًّا عَلَى الْقَمِّ وَ صَبْرًا عَلَى مَضْيِ الْأَلَمِ وَ جِدًّا فِي جِهَادِ الْعَدُوِّ وَ لَقَدْ كَانَ الرَّجُلُ مِنَّا وَ الْآخَرُ مِنْ عَدُوِّنَا يَتَصَاوَلَانِ تَصَاوُلَ الْفَحْلَيْنِ يَتَخَالَسَانِ أَنْفُسَهُمَا أَيُّهُمَا يَسْقَى صَاحِبَهُ كَأْسَ الْمُنُونِ فَمَرَّةً لَنَا مِنْ عَدُوِّنَا وَ مَرَّةً لِعَدُوِّنَا فَلَمَّا رَأَى اللَّهُ صَدَقًا أَنْزَلَ اللَّهُ بَعْدُونَا الْكَبْتَ وَ أَنْزَلَ عَلَيْنَا النَّصْرَ حَتَّى اسْتَقَرَّ الْإِسْلَامُ مُلْقِيًا جِرَانَهُ وَ مَتَبِّوًا أَوْطَانَهُ وَ لَعَمْرِي لَوْ كُنَّا نَأْتِي مَا أَتَيْتُمْ مَا قَامَ لِلدِّينِ عُمُودٌ وَ لَا اخْضَرَّ لِلْإِيمَانِ عُودٌ وَ أَيُّمُ اللَّهِ لَتَحْلُبْنَهَا دَمًا وَ لَتَتَّبِعْنَهَا نَدَمًا.

۲. در کتاب سلیم این سخنان قبل از شروع صفین مطرح شده است و البته با اندکی تفاوت:

أَبَانٌ عَنْ سُلَيْمٍ قَالَ سَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ ع يَقُولُ قَبْلَ وَقْعَةِ صَفِّينَ ... وَ اللَّهُ لَقَدْ رَأَيْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص نَقْتُلُ آبَاءَنَا وَ أَبْنَاءَنَا وَ أَخْوَالَنَا وَ أَعْمَامَنَا وَ أَهْلَ بَيُوتَاتِنَا ثُمَّ لَا يَزِيدُنَا ذَلِكَ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا وَ جِدًّا فِي طَاعَةِ اللَّهِ وَ اسْتِقْلَالًا بِمُبَارَزَةِ الْأَقْرَانِ وَ إِنَّ كَانَ الرَّجُلُ مِنَّا وَ الرَّجُلُ مِنْ عَدُوِّنَا لَيَتَصَاوَلَانِ تَصَاوُلَ الْفَحْلَيْنِ يَتَخَالَسَانِ أَنْفُسَهُمَا أَيُّهُمَا يَسْقَى صَاحِبَهُ كَأْسَ الْمَوْتِ فَمَرَّةً لَنَا مِنْ عَدُوِّنَا وَ مَرَّةً لِعَدُوِّنَا فَلَمَّا رَأَى اللَّهُ صَدَقًا وَ صَبْرًا أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِحُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَيْنَا وَ الرِّضَا عَنَّا وَ أَنْزَلَ عَلَيْنَا النَّصْرَ وَ لَسْتُ أَقُولُ إِنَّ كُلَّ مَنْ كَانَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص كَذَلِكَ وَ لَكِنْ أَعْظَمُهُمْ وَ جَلُّهُمْ وَ عَامَتُهُمْ كَانُوا كَذَلِكَ وَ لَقَدْ كَانَتْ مَعَنَا بَطَانَةٌ لَا تَأْلُونَا خَبَالًا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَ مَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ وَ لَقَدْ كَانَ مِنْهُمْ [بعض] مَنْ تَفَضَّلَهُ أَنْتَ وَ أَصْحَابُكَ يَا ابْنَ قَيْسٍ فَارَيْنَ فَلَا رَمَى بِهِمْ وَ لَا ضَرْبَ بِسِيفٍ وَ لَا طَعْنَ بِرُمَحٍ إِذَا كَانَ الْمَوْتُ وَ النَّزَالُ [لَاذٌ وَ تَوَارَى وَ اعْتَلَى] وَ لَاذٌ كَمَا تَلُوذُ النَّعْجَةُ الْعَوْرَاءُ لَا تَدْفَعُ يَدَ لَامِسٍ وَ إِذَا لَقِيَ الْعَدُوَّ فَرَّ وَ مَنَحَ الْعَدُوَّ دُبْرَهُ جَبْنًا وَ لَوْمًا وَ إِذَا كَانَ عِنْدَ الرَّخَاءِ وَ الْغَنِيمَةِ تَكَلَّمَ كَمَا قَالَ اللَّهُ - سَلَفُوكُمْ بِالْسِّنَةِ حِدَادٍ أَشْحَةً عَلَى الْخَيْرِ فَلَا يَزَالُ قَدْ اسْتَأْذَنَ رَسُولُ اللَّهِ ص فِي ضَرْبِ عُنُقِ الرَّجُلِ الَّذِي لَيْسَ يُرِيدُ رَسُولُ اللَّهِ ص قَتْلَهُ فَأَبَى عَلَيْهِ وَ لَقَدْ نَظَرَ رَسُولُ اللَّهِ ص يَوْمًا وَ عَلَيْهِ السَّلَاحُ تَامَ فَضَحِكَ [رَسُولُ اللَّهِ ص] عَلَيْهِ وَ آله] ثُمَّ قَالَ يُكْنِيهِ أَبَا فَلَانٍ الْيَوْمَ يَوْمُكُمْ...

دعائم الإسلام، ج ۱، ص ۳۹۰

وَرَوَيْنَا عَنْهُ ص أَنَّهُ قَالَ يَوْمَ صَفِّينَ:

اقْتُلُوا بَقِيَّةَ الْأَحْزَابِ وَأَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ!

اقْتُلُوا مَنْ يَقُولُ كَذَبَ اللَّهِ وَرَسُولُهُ وَنَقُولُ صَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ ثُمَّ يُظْهِرُونَ غَيْرَ مَا يُضْمِرُونَ وَيَقُولُونَ صَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ.

۳) روایت شده است که چون ابن ملجم ملعون آن ضربت را زد، زمین بر خود لرزید و دریا و آسمان خروشید و ... و چون مردم فریاد ایشان را شنیدند هر که در مسجد کوفه بود به سوی ایشان هجوم برد و هرکس به سویی می‌دوید و نمی‌دانستند از شدت صدمه و سراسیمگی‌ای که بدانها دست داده بود، چه کنند.

سپس دور امیرالمومنین ع جمع شدند در حالی که سرش را با پارچه‌ای بسته بود و خون بر صورت و محاسنش سرازیر بود و محاسنش غرق خون بود و می‌گفت: این همان است که خدا و رسولش وعده دادند، و خدا و رسولش راست گفتند.

بحار الأنوار، ج ۴۲، ص ۲۸۲؛ منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، ج ۵، ص ۱۵۱

إِنَّهُ لَمَّا ضَرَبَهُ الْمَلْعُونُ ارْتَجَّتِ الْأَرْضُ وَمَاجَتِ الْبِحَارُ وَالسَّمَاوَاتُ وَاصْطَفَقَتْ أَبْوَابُ الْجَمَاعِ ... فَلَمَّا سَمِعَ النَّاسُ الضَّجَّةَ ثَارَ إِلَيْهِ كُلُّ مَنْ كَانَ فِي الْمَسْجِدِ وَصَارُوا يَدُورُونَ وَلَا يَدْرُونَ أَيْنَ يَذْهَبُونَ مِنْ شِدَّةِ الصَّدْمَةِ وَالْدَّهْشَةِ ثُمَّ أَحَاطُوا بِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع وَهُوَ يَشُدُّ رَأْسَهُ بِمِئْزَرِهِ وَالدَّمُ يَجْرِي عَلَى وَجْهِهِ وَلِحْيَتِهِ وَقَدْ خُضِبَتْ بِدِمَائِهِ وَهُوَ يَقُولُ هَذَا مَا وَعَدَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ.^۱

تدبر

۱) «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا»

در داستان جنگ احزاب، ابتدا به وضعیت منافقان پرداخت و در آیه ۲۱ هشدار داد که اسوه شما، نه این منافقان، بلکه پیامبر ص باید باشد و از این آیه به سراغ مومنانی می‌رود که اسوه خود را پیامبر قرار داده بودند.

اولین سخن منافقان این بود که با دیدن احزاب، وعده خدا و رسولش را نیرنگ و فریب دانستند (آیه ۱۲)،

و

۱. در بحار الأنوار، ج ۴۵، ص ۵۶ شبیه چنین مطلبی را از کتاب المناقب درباره امام حسین ع آورده اما در خود مناقبی که امروزه منتشر شده یافت

نشد:

بإسناده عن عبد الله بن ميمون عن محمد بن عمرو بن الحسن قال كنا مع الحسين بنهر كربلاء و نظر إلى شمر بن ذى الجوشن و كان أبرص فقال الله أكبر الله أكبر صدق الله و رسول الله قال رسول الله كانى أنظر إلى كلب أبقع يلغ فى دم أهل بيتى.

همچنین این حدیث در الکافی، ج ۳، ص ۱۶۷ هم قابل توجه است:

حُمَيْدٌ عَنْ ابْنِ سَمَاعَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْعُودٍ الطَّائِي عَنْ عَنَسَةَ بْنِ مُصْعَبٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص مَنْ اسْتَقْبَلَ جَنَازَةً أَوْ رَأَاهَا فَقَالَ اللَّهُ أَكْبَرُ هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ اللَّهُمَّ زِدْنَا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي تَعَزَّزَ بِالْقُدْرَةِ وَ قَهَرَ الْعِبَادَ بِالْمَوْتِ لَمْ يَبْقَ فِي السَّمَاءِ مَلَكٌ إِلَّا بَكَى رَحْمَةً لِمَوْتِهِ.

اولین موضعگیری مومنان واقعی این است که همین واقعه را دلیل می‌گیرند که وعده خدا و رسولش درست بود؛ و همین واقعه بر ایمان و تسلیم آنها افزود.

به نظر می‌رسد گفتن این جمله از جانب مومنان، نوعی مقابله اجتماعی و تبلیغاتی آنها با منافقان است. (ایستاده در باد، ص ۲۳۰)

۲) «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا»

نکته تخصصی معرفت‌شناسی

مقایسه این آیه و آیه ۱۲ (سخن منافقان که خدا و رسولش به ما جز فریب وعده‌ای ندادند) بخوبی تاثیر مبانی معرفتی افراد را در گزینش شواهد هنگام تحلیل وقایع نشان می‌دهد:

واقعه‌ای واحد رخ داده است:

محاصره شدن جامعه اسلامی توسط جماعات مختلف دشمنان.

خدا و پیامبر وعده‌هایی داده است:

علی‌القاعده هم وعده پیروزی نهایی و هم وعده به سختی افتادن در این مسیر.

منافقان، چون به خاطر طمع به این دین گرویده بودند (جلسه ۴۰۸، حدیث ۳ <http://yekaye.ir/al-ankaboot-29-11>)

وقتی با بحران مواجه می‌شوند، وعده به فتنه افتادن را به فراموشی می‌سپارند و فقط وعده پیروزی را مد نظر قرار می‌دهند و پیامبر ص را متهم به فریبکاری می‌کنند؛ اما مومنان این سختی را هم یکی از وعده‌های پیامبر ص می‌دانند و همین ایمان و تسلیم آنها را افزون می‌کند.

۳) «قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ»

این کدام وعده بود؟

الف. پیامبر ص به آنان وعده داده بود که همه احزاب علیه آنها جمع می‌شوند ولی نهایتاً مسلمانان پیروز خواهند شد.

(جبائی، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۹)

ب. خداوند وعده داده بود که «آیا پنداشتید که داخل بهشت می‌شوید و حال آنکه هنوز مانند آنچه بر [سر] پیشینیان شما آمد، بر [سر] شما نیامده است؟ آنان دچار سختی و زیان شدند و به تکان درآمدند، تا جایی که پیامبر و کسانی که با وی ایمان آورده بودند گفتند: «یاری خدا کی خواهد بود؟» هان، که پیروزی خدا نزدیک است» (بقره/۲۱۴) و وقتی این وضعیت سخت را دیدند گفتند خداوند می‌خواهد ما را هم همانند گذشتگان امتحان کند و لذا بر ثبات قدم‌شان افزوده شد. (قتاده، به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۹)

ج. هر دو سخن فوق با هم مد نظر است زیرا در آیه هم وعده خدا مطرح شده و هم وعده رسول (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۹۰)

د. ...

۴) «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا»
مومنان وعده امتحانات سخت الهی را باور کرده‌اند، لذا در مواجهه با هجوم مشکلات، نه‌تنها دچار تردید نمی‌شوند، بلکه هرچه سختی‌ها شدت می‌یابد، ایمان و تسلیم‌شان افزایش می‌یابد.

این مضمونی است که بارها در قرآن کریم بر آن تاکید شده است. مثلاً:
الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ
همان کسانی که [برخی از] مردم به ایشان گفتند: «مردمان برای [جنگ با] شما گرد آمده‌اند پس، از آن بترسید.» و [لی این سخن] بر ایمانشان افزود و گفتند: «خدا ما را بس است و نیکو حمایتگری است. (آل عمران/۱۷۳)
و نه‌تنها در جنگ احزاب،

بلکه در جنگ‌های امیرالمومنین ع (حدیث ۱)
و حتی در هنگام مواجهه خود آن حضرت با مرگ (حدیث ۳) مصداق داشت.
پس برای امروز ما هم صادق است.

۵) «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا»
فراز و فرود وقایع، بر میزان «ایمان» و «تسلیم» مومنان تاثیر می‌گذارد، تاثیری عجیب!
یعنی،

اولاً هم ایمان و هم تسلیم قابلیت کم و زیاد شدن دارد.
ثانیاً این گونه نیست که ایمان و تسلیم، در نسبت با وقایع بیرونی، هیچ تاثیری نپذیرند و صرفاً تحت تاثیر اعمال خود شخص و عوامل درونی باشند؛ و
ثالثاً تاثیرشان این گونه نیست که با سختی دیدن، حتماً ایمان و تسلیم کمتر شود؛ خیر، آن وضع و حال منافقان است
(آیات ۱۲ تا ۲۰). اما مومنان با سختی‌ها ایمانشان شدت می‌یابد. (توضیح بیشتر در تدبیر ۴)

تاملی با خویش

این محک خوبی است که ببینیم وضع و حال ما به مومنان حقیقی نزدیکتر است یا به منافقان؟!

۶) «ما زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا»
چرا علاوه بر افزایش «ایمان»، از افزایش «تسلیم» هم سخن گفت؟ این دو چه تفاوتی با هم دارند؟
الف. ایمان باور و گرایشی درونی است، و تسلیم آن چیزی است که در رفتار خارجی بروز می‌کند؛ یعنی هم ایمان درونی‌شان تقویت می‌شود و هم در عمل بیشتر تابع دستورات شریعت می‌شوند.

نکته تخصصی انسان‌شناسی: «طول و عرض دینداری»

اینکه ایمان افراد بیشتر شود، قابل تصور است، اما افزایش تسلیم (بیشتر تابع شدن) چه معنایی دارد؟ به نظر می‌رسد که دینداری به نوعی، وصف هستی انسان است و در طول و عرض زندگی انسان گسترده است. ظاهراً گستره طولی حضور دین در وجود انسان، همان ایمان است؛ که میزان آن به مراتب رشد و کمال وجودی انسان برمی‌گردد؛ ایمان برخی، در حد یک اعتقاد سطحی است که با کوچکترین بحرانی به تزلزل می‌افتد؛ و ایمان برخی همچون حضرت امیر ع چنان کوهی استوار بود که تندبادها تکانش نمی‌دادند و طوفانها او را به زوال نمی‌کشاندند. (جلسه ۴۳۰، تدبیر ۱) اما گستره عرضی دین در وجود انسان، آن است که دینداری در تک تک رفتارهای فرد ظهور کند و شخص هرچه بیشتر اعمال و تصمیمات خود را بر پایه دین انجام دهد. (تفصیل بحث در: ایستاده در باد، ص ۲۳۳-۲۳۵)

ظاهراً اینکه مقام «تسلیم» را یکی از مقامات عالی عرفانی - و حتی بالاتر از مقام «رضا» - دانسته‌اند، همین است که شخص هیچ چیزی را به استقلال به اراده خود انجام نمی‌دهد و همه اراده‌های خود - و در نتیجه همه تصمیم‌های خود - را تسلیم اراده خدا و رسول نموده است.

تاملی جامعه‌شناختی درباره فعالان جامعه دینی

اگر «تسلیم» هر چه بیشتر، لازمه ایمان برتر، و کم کردن حوزه «تسلیم شدن‌ها در برابر دستور خدا و رسول»، برنامه اصلی منافقان است؛ می‌توان فهمید که هریک از مروجان دین حداکثری و حداقلی، چه تکیه‌گاهی دارند!

ب. ...

﴿مَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾

دینداری (ایمان و تسلیم) حقیقتی پویا. رو به رشد است، نه ایستا و ساکن. (ایستاده در باد، ص ۲۳۴)

نتیجه اخلاقی-اجتماعی

اگر کسی اعتقاداتی دارد که نام آن را دین گذاشته، اما این دینداری‌اش در طول و عرض زندگی‌اش (توضیح در تدبیر قبل) در حال گسترش و تزاید نیست، مومن حقیقی نیست.

و با توجه به تقابل مومنان در این آیه با منافقان در آیات قبل، کسی هم که با گسترش و تزاید دینداری در طول و عرض زندگی انسان‌ها، به بهانه‌های مختلف - از جمله سختی‌های ناشی از دینداری - مخالفت می‌ورزد، منافق است.

۴۴۱) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا

بَدَّلُوا تَبْدِيلًا ۱۳۹۶/۳/۲۰ ۱۵ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

از مومنان مردانی راست گفتند در عهدی که با خدا بستند؛ پس برخی از آنها نذرش را به سرانجام رساند و برخی از آنها انتظار می‌کشد، و به هیچ روی [پیمان خود را] دگرگون نساختند.

تبریک میلاد امام حسن ع

میلاد سراسر نور سرور جوانان بهشت، کریم اهل بیت، امام حسن مجتبی علیه‌السلام مبارک باد.

نکات ترجمه

«نَحْبُهُ»: نحب + ه

ماده «نحب» در اصل به معنای نذر و تعهداتی نظیر آن است (معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۰۴) تعبیر «قَضَىٰ نَحْبَهُ» به معنای «وَفَىٰ بِنَذْرِهِ: نذرش را ادا کرد» است که گاه به کنایه از مردن به کار می‌رود (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۷۹۴) و درباره کاربرد این ترکیب در این آیه معانی زیر گفته شده است (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۹): در راه خدا شهید شد و به آرزویش رسید (ابن عباس)؛

از کارش فارغ شد و به نزد پروردگارش بازگشت (اشاره به کسانی که در جنگ احد شهید شدند) (محمد بن اسحاق، یزید بن رومان)؛

اجلش را با وفاء و صدق به سر رساند (حسن بصری، قتاده، ابن زید)؛ همان ادای نذر است، گویی آنان نذر کرده بودند که اگر با دشمن مواجه شوند، آنقدر مبارزه کنند که یا پیروز شوند یا شهید (مجاهد، ابن قتیبه)

(به نقل از طبرسی^۱ در مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۹؛ و طبری^۲ در جامع البیان، ج ۲۱، ص ۹۲-۹۳)

۱. «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ» أى مات أو قتل فى سبيل الله فأدرك ما تمنى فذلك قضاء النحب؛

و قيل قضى نحبه معناه فرغ من عمله و رجع إلى ربه يعنى من استشهد يوم أحد عن محمد بن إسحاق؛

و قيل معناه قضى أجله على الوفاء و الصدق عن الحسن؛

و قال ابن قتیبة أصل النحب النذر و كأن قوما نذروا إن يلقوا العدو أن يقاتلوا حتى يقتلوا أو يفتح الله فقتلوا فقبل فلان قضى نحبه إذا قتل

۲. حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، عن ابن إسحاق، قال: ثنى يزید بن رومان من المؤمنين رجال صدقوا ما عاهدوا الله عليه أى وفوا الله بما عاهدوه عليه فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ أى فرغ من عمله، و رجع إلى ربه، كمن استشهد يوم بدر و يوم أحد و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ ما وعد الله من نصره و الشهادة على ما مضى عليه أصحابه.

حدثني محمد بن عمرو، قال: ثنا أبو عاصم، قال: ثنا عيسى؛ و حدثني الحرث، قال: ثنا الحسن، قال: ثنا ورقاء جميعا، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: عهده فقتل أو عاش و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ يوما فيه جهاد، فيقضى نحبه عهده، فيقتل أو يصدق فى لقاءه.

«وَمَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا» در منابع اهل سنت، از ابن عباس (المحرر الوجيز، ج ۴، ص ۳۷۹)^۱ و حسن بصری (جامع البيان، ج ۲۱، ص ۹۳)^۲، قرائت این عبارت به صورت «و منهم من بدل تبديلا» نیز روایت شده است.^۳

روی عن أنس بن مالك أن عمه غاب عن قتال بدر فقال غبت عن أول قتال قاتله رسول الله مع المشركين لئن أراني الله قتالا للمشركين ليرين الله ما أصنع فلما كان يوم أحد انكشف المسلمون فقال اللهم إني أعوذ إليك مما صنع هؤلاء يعني المسلمين و أبرأ إليك مما جاء به هؤلاء يعني المشركين ثم تقدم فلقية سعد دون أحد فقال أنا معك قال سعد فلم أستطع أن أصنع ما صنع فوجد فيه بضع و ثمانون ما بين ضربه بسيف و طعنه برمح و رميه بسهم كنا نقول فيه و في أصحابه نزلت «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ» رواه البخاري في الصحيح عن محمد بن سعيد الخزامي عن عبد الأعلى عن حميد بن أنس و قال ابن إسحاق «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ» من استشهاد يوم بدر و أحد «وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ» ما وعد الله من نصره أو شهادة على ما مضى عليه أصحابه «وَمَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا» أي ما غيروا العهد الذي عاهدوا ربهم كما غير المنافقون قال ابن عباس «مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ» حمزة بن عبد المطلب و من قتل معه و أنس بن النضر و أصحابه و قال الكلبي ما بدلوا العهد بالصبر و لا نكثوه بالفرار و

حدثنا ابن وكيع، قال: ثنا ابن عيينة، عن ابن جريج، عن مجاهد فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: عهده و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ قال: يوما فيه قتال، فيصدق في اللقاء.

حدثنا ابن وكيع قال: ثنا أبي، عن سفيان، عن مجاهد فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: مات على العهد.
حدثنا ابن وكيع قال: ثنا أبو أسامة، عن عبد الله بن فلان قد سماه ذهب عن اسمع عن أبيه أبو عبد الله فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: نذره.
حدثنا ابن بشار، قال: ثنا هوزة، قال: ثنا عوف، عن الحسن، قوله فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: موته على الصدق و الوفاء. و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ الموت على مثل ذلك، و منهم من بدل تبديلا.

حدثني محمد بن عماره، قال: ثنا عبيد الله بن موسى، قال: أخبرنا إسرائيل، عن سعيد بن مسروق، عن مجاهد فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ قال: النحب: العهد. حدثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا ما عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ عَلَى الصدق و الوفاء و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ من نفسه الصدق و الوفاء.

حدثني يونس، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد، في قوله فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: مات على ما هو عليه من التصديق و الإيمان و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ ذلك.

حدثنا ابن بشار، قال: ثنا ابن أبي بكير، قال شريك بن عبد الله، أخبرناه عن سالم، عن سعيد بن جبیر، عن ابن عباس فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: الموت على ما عاهد الله عليه و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ الموت على ما عاهد الله عليه.

۱. و قرأ ابن عباس على منبر البصرة «و منهم من بدل تبديلا»، رواه عنه أبو نصره، و روى عنه عمرو بن دينار «و منهم من ينتظر و آخرون بدلوا تبديلا»، (المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز (ابن عطية اندلسي، قرن ۶)، ج ۴، ص ۳۷۹)

۲. حدثنا ابن بشار، قال: ثنا هوزة، قال: ثنا عوف، عن الحسن، قوله فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ قال: موته على الصدق و الوفاء. و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ الموت على مثل ذلك، و مِنْهُمْ مَنْ بَدَّلَ تَبْدِيلًا.

۳. در قرائت رایج، این عبارت عطف به «صدقوا» است (راست گفتند و تبدیل نکردند)؛ و در این قرائت، عطف به «من المؤمنين» است؛ یعنی «من المؤمنين رجال صدقوا ... و منهم من بدل تبديلا»

روى الحاكم أبو القاسم الحسكاني بالإسناد عن عمرو بن ثابت عن أبي إسحاق عن علي (ع) قال فينا نزلت «رجال صدقوا ما عاهدوا الله عليه» فأنا والله المنتظر و ما بدلت بتديل

شان نزول

در كتب اهل سنت از ابن عباس روایت شده است که مقصود از «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ» از مومنان مردانی راست گفتند در عهدی که با خدا بستند» علی ع و حمزه و جعفر بود؛ «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ» پس برخی از آنها عهدش را به سرانجام رساند» منظور حمزه و جعفر است؛ «وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ» و برخی از آنها انتظار می‌کشد» منظور حضرت علی ع است که انتظار می‌کشید اجلس را و وفای به عهد الهی را و شهادت در راه خدا، و به خدا سوگند که شهادت روزی‌اش شد.

شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ج ۲، ص ۶

أَخْبَرَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ الْمُحَمَّدِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا ابْنُ قَيْدَةَ الْفَسَوِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ مُؤْمِنٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الدَّقَاقُ بَيْغَدَادَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ ثَابِتٍ الْمُقَرِّيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي عَنِ الْهَذِيلِ، عَنْ مُقَاتِلٍ، عَنِ الضَّحَّاكِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ يَعْني عَلِيًّا وَ حَمْزَةً وَ جَعْفَرًا فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ يَعْني حَمْزَةً وَ جَعْفَرًا وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ يَعْني عَلِيًّا ع كَانَ يَنْتَظِرُ أَجْلَهُ وَ الْوَفَاءَ لِلَّهِ بِالْعَهْدِ وَ الشَّهَادَةَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَوَ اللَّهُ لَقَدْ رَزَقَ الشَّهَادَةَ.

(علاوه بر مولف این کتاب، در پاورقی همین صفحه فهرستی از آثار اهل سنت ارائه شده که این روایت در آنها ذکر شده

است؛ و در کتب شیعه هم همین مضمون از امام باقر ع روایت شده است. مثلاً: تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۸۹)^۲

۱. وَ قَالَ الْعَصَامِيُّ فِي تَرْجَمَةِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ كِتَابِ سَمَطِ النُّجُومِ: ج ۲ ص ۴۶۹: قَالَ الْحَافِظُ الذَّهَبِيُّ: سُئِلَ عَلِيٌّ وَ هُوَ عَلَى مَنَبَرِ الْكُوفَةِ عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: (رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ، فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ). فَقَالَ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ، هَذِهِ الْآيَةُ نَزَلَتْ فِي وَ فِي عَمِّي حَمْزَةً، وَ فِي ابْنِ عَمِّي عُبَيْدَةَ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ، فَأَمَّا عُبَيْدَةُ فَقَضَىٰ نَحْبَهُ شَهِيدًا يَوْمَ بَدْرٍ، وَ أَمَّا حَمْزَةُ فَقَضَىٰ نَحْبَهُ شَهِيدًا يَوْمَ أُحُدٍ، وَ أَمَّا أَنَا فَانْتَظِرُ أَشْقَاهَا يَخْضِبُ هَذِهِ مِنْ هَذَا- وَ أَشَارَ إِلَى لِحْيَتِهِ وَ رَأْسِهِ- عَهْدٌ عَهْدُهُ إِلَى حَبِيبِي أَبُو الْقَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ.

وَ رَوَاهُ أَيْضًا ابْنُ حَجَرٍ الْهَيْثَمِيُّ فِي كِتَابِ الصَّوَائِقِ الْمُحْرِقَةِ ص ۸۰، وَ رَوَاهُ عَنْهُ الْعَلَّامَةُ الْأَمِينِيُّ فِي غَدِيرَةِ حَسَّانَ بْنِ ثَابِتٍ مِنْ كِتَابِ الْغَدِيرِ: ج ۲ ص

۵۱ ط بیروت.

وَ رَوَاهُ أَيْضًا الْفَيْرُوزِآبَادِيُّ فِي فَصَائِلِ الْخَمْسَةِ: ج ۲- ۲۸۷ عَنْ الصَّوَائِقِ ص ۸۰ وَ نُورِ الْأَبْصَارِ، ص ۹۷ نَقْلًا عَنِ الْفُصُولِ الْمُهَمَّةِ لِابْنِ صَبَاحٍ.

۲. وَ فِي رِوَايَةِ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ فِي قَوْلِهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ أَى [أَنْ] لَا يَفِرُّوا أَبَدًا فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ أَى أَجْلَهُ وَ هُوَ حَمْزَةُ وَ جَعْفَرُ بْنُ أَبِي طَالِبٍ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ أَجْلَهُ يَعْني عَلِيًّا ع (این در مناقب آل ابی طالب علیهم السلام (لابن شهر آشوب)، ج ۳، ص ۹۲ آمده است فقط به جای ابوالجارود، نوشته: ابوالورد)

۳. البته شأن نزول‌های دیگری هم برای این آیه مطرح شده است؛ اما چنانکه در پاورقی بعدی می‌آید مضمونی که در متن گذشت به طرق مختلف و در فضاهاى مختلف روایت شده است. برخی از شان نزولهای دیگر عبارتند از:

روى عن أنس بن مالك أن عمه غاب عن قتال بدر فقال غبت عن أول قتال قاتله رسول الله مع المشركين لئن أراني الله قاتلا للمشركين ليرين الله ما أصنع فلما كان يوم أحد انكشف المسلمون فقال اللهم إني أعتذر إليك مما صنع هؤلاء يعنى المسلمين و أبرأ إليك مما جاء به هؤلاء يعنى المشركين ثم تقدم فلقبه سعد دون أحد فقال أنا معك قال سعد فلم أستطع أن أصنع ما صنع فوجد فيه بضع و ثمانون ما بين ضربة بسيف و طعنة برمح و رمية بسهم كنا

۱) یکبار یکی از یهودیان سراغ امیرالمومنین ع می‌آید و درباره سختی‌هایی که بر پیامبران و اوصیای قبلی رخ داده سوال می‌کند تا می‌رسد به خود حضرت علی ع؛ حضرت ع به او می‌گوید بلند شو تا برایت بگویم، اصحاب می‌گویند چرا همینجا نمی‌گویید، حضرت می‌فرماید چون شما تحملش را ندارید. بالاخره حضرت شروع می‌کند می‌کنند به امتحان‌های سختی که خداوند در زمان پیامبر ص و بعد از شهادت ایشان از سر گذراندند تا به جریان شورای شش نفره عمر برای تعیین خلافت و انتخاب عثمان می‌رسند و چنین ادامه می‌دهند:

از همان روز بیعت عثمان بقیه افراد هیئت شش نفری به من مراجعه نمودند و از کاری که کرده بودند عذر خواستند و درخواست کردند که عثمان را خلع کنیم و علیه او قیام کنیم تا حق خود را بگیرم و در این باره دست بیعت بمن دادند که تا پای جان دادن در زیر پرچم من پایداری کنند یا کشته شوند و یا خدای عز و جل دوباره حق مرا به من باز گرداند ولی به خدا قسم ای برادر یهودی، همان چیزی که مانع قیام من علیه قبلی‌ها شده بود، مرا از قیام علیه عثمان بازداشت و دیدم حفظ و نگهداری از همین عده‌ای که باقیمانده‌اند بهتر است و آرامش خاطر را بیشتر فراهم نمود و می‌دانی اگر مرا را به مرگ دعوت کنند بر آن سوار می‌شوم. هر که حاضر است از اینها که می‌بینی و آن دسته از اصحاب پیغمبر غایبند همه می‌دانند که مرگ در نزد من مانند آب سرد گوارائی است در روز بسیار گرم در کام تشنه جگر سوخته.

من همانم که همراه با عموم حمزه و برادر جعفر و پسر عموم عبیده با خدا و رسولش عهدی بستیم و بر سر آن عهد همگی وفادار بودیم، آنها از من پیش افتادند و من به خواست خدای عز و جل عقب ماندم؛ پس خداوند در باره ما نازل فرمود آیه شریفه «رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا» از مومنان مردانی راست گفتند در عهدی که با خدا بستند؛ پس برخی از آنها عهدش را به سرانجام رساند و برخی از آنها انتظار می‌کشید، و به هیچ روی [پیمان خود را] دگرگون نساختند.

آنکه عهدش را به سرانجام رساند حمزه و جعفر و عبیده بودند؛ و من به خدا سوگند همانم که منتظر است، ای برادر یهودی، که هیچ دگرگونی‌ای در پیمان خود نساخت؛ ...

[نکته: عبیده در جنگ بدر، حمزه در جنگ احد، و جعفر در جنگ موته به شهادت رسیدند. تأویل الآيات الظاهرة فی فضائل العتره الطاهره، ص ۴۴۲]^۱

نقول فيه و فی أصحابه نزلت «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ» رواه البخاری فی الصحيح عن محمد بن سعید الخزامی عن عبد الأعلى عن حمید بن أنس و قال ابن إسحاق «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ» من استشهد يوم بدر و أحد «وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ» ما وعد الله من نصره أو شهادة علی ما مضى علیه أصحابه «وَ مَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا» أى ما غیروا العهد الذی عاهدوا ربهم کما غیر المنافقون قال ابن عباس «مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ» حمزه بن عبد المطلب و من قتل معه و أنس بن النضر و أصحابه (مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۵۴۹)

۱. وَ قَالَ أَيْضًا حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أُسْدٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ الثَّقَفِيِّ عَنْ يَحْيَىٰ بْنِ صَالِحٍ عَنْ مَالِكِ بْنِ خَالِدٍ الْأَسَدِيِّ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ آبَائِهِ ع قَالَ: وَ عَاهَدَ اللَّهُ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع وَ حَمْزَةُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ وَ جَعْفَرُ بْنُ أَبِي طَالِبٍ أَنْ لَا يَفِرُّوا فِي زَحْفٍ

الخصال، ج ٢، ص ٣٧٦؛ الإختصاص، ص ١٧٤؛ شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار عليهم السلام، ج ١، ص ٣٥٣

حَدَّثَنَا أَبِي وَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَا حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّوْفَلِيُّ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عُبيدة عَنْ عَمْرٍو بْنِ أَبِي الْمِقْدَامِ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ الْحَارِثِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَنَفِيَّةِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ عَمْرٍو بْنُ أَبِي الْمِقْدَامِ عَنْ جَابِرِ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: أَتَى رَأْسُ الْيَهُودِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عِندَ مُنْصَرَفِهِ عَنْ وَقْعَةِ النَّهْرَوَانِ وَ هُوَ جَالِسٌ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَسْأَلَكَ عَنْ أَشْيَاءَ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا نَبِيٌّ أَوْ وَصِيٌّ نَبِيٍّ قَالَ سَلْ عَمَّا بَدَأَ لَكَ يَا أَخَا الْيَهُودِ قَالَ ...^١
قَالَ لَهُ رَأْسُ الْيَهُودِ صَدَقْتَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فَأَخْبِرْنِي كَمْ أَمْتَحَنَكَ اللَّهُ فِي حَيَاةِ مُحَمَّدٍ مِنْ مَرَّةٍ وَ كَمْ أَمْتَحَنَكَ بَعْدَ وَفَاتِهِ مِنْ مَرَّةٍ وَ إِلَى مَا يَصِيرُ آخِرُ أَمْرِكَ فَأَخَذَ عَلِيُّ عَ بِيَدِهِ وَ قَالَ أَنَهَضُ بَنَاءُ أَتْبَنَكَ بِذَلِكَ...

وَلَقَدْ أَتَانِي الْبَاقُونَ مِنَ السَّنَةِ مِنْ يَوْمِهِمْ كُلُّ رَاجِعٍ عَمَّا كَانَ رَكِبَ مِنِّي يَسْأَلُنِي خَلْعَ ابْنِ عَفَّانَ وَ الْوُثُوبَ عَلَيْهِ وَ أَخَذَ حَقِّي وَ يُؤْتِينِي صَفْقَتَهُ وَ بَيْعَتَهُ عَلَى الْمَوْتِ تَحْتَ رَأْيِي أَوْ يَرُدُّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيَّ حَقِّي فَوَ اللَّهُ يَا أَخَا الْيَهُودِ مَا مَنَعَنِي مِنْهَا إِلَّا الَّذِي مَنَعَنِي مِنْ أُخْتِيهَا قَبْلَهَا وَ رَأَيْتُ الْإِبْقَاءَ عَلَى مَنْ بَقِيَ مِنَ الطَّائِفَةِ أَبْهَجَ لِي وَ أَنَسَ لِقَائِي مِنْ فَنَائِهَا وَ عَلِمْتُ أَنِّي إِنْ حَمَلْتُهَا عَلَى دَعْوَةِ الْمَوْتِ رَكِبْتُه فَأَمَّا نَفْسِي فَقَدْ عَلِمَ مَنْ حَضَرَ مِمَّنْ تَرَى وَ مَنْ غَابَ مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ ص أَنَّ الْمَوْتَ عِنْدِي بِمَنْزِلَةِ الشَّرْبَةِ الْبَارِدَةِ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْحَرِّ مِنْ ذِي الْعَطَشِ الصَّدَى وَ لَقَدْ كُنْتُ عَاهَدْتُ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ رَسُولَهُ ص أَنَا وَ عَمِّي حَمْزَةُ وَ أَخِي جَعْفَرُ وَ ابْنُ عَمِّي عُبيدة عَلَى أَمْرٍ وَفِينَا بِهِ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لِرَسُولِهِ فَتَقَدَّمَنِي أَصْحَابِي وَ تَخَلَّفْتُ بَعْدَهُمْ لَمَّا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فَانْزَلَ اللَّهُ فِينَا «مَنْ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا» حَمْزَةُ وَ جَعْفَرُ وَ عُبيدة وَ أَنَا وَ اللَّهُ الْمُنتَظِرُ يَا أَخَا الْيَهُودِ وَ مَا بَدَلْتُ تَبْدِيلًا...^٢

أَبَدًا فَتَمَوْا كُلُّهُمْ فَانْزَلَ عَزَّ وَ جَلَّ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ حَمْزَةُ اسْتَشْهَدَ يَوْمَ أُحُدٍ وَ جَعْفَرُ اسْتَشْهَدَ يَوْمَ مَوْتِهِ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ يَعْنِي عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا يَعْنِي الَّذِي عَاهَدُوا عَلَيْهِ.

١. إِنَّا نَجِدُ فِي الْكِتَابِ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ إِذَا بَعَثَ نَبِيًّا أَوْحَى إِلَيْهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ أَهْلِ بَيْتِهِ مَنْ يَقُومُ بِأَمْرِ أُمَّتِهِ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَنْ يَعْهَدَ إِلَيْهِمْ فِيهِ عَهْدًا يَحْتَدِي عَلَيْهِ وَ يَعْمَلُ بِهِ فِي أُمَّتِهِ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَمْتَحِنُ الْأَوْصِيَاءَ فِي حَيَاةِ الْأَنْبِيَاءِ وَ يَمْتَحِنُهُمْ بَعْدَ وَفَاتِهِمْ فَأَخْبِرْنِي كَمْ يَمْتَحِنُ اللَّهُ الْأَوْصِيَاءَ فِي حَيَاةِ الْأَنْبِيَاءِ وَ كَمْ يَمْتَحِنُهُمْ بَعْدَ وَفَاتِهِمْ مِنْ مَرَّةٍ وَ إِلَى مَا يَصِيرُ آخِرُ أَمْرِ الْأَوْصِيَاءِ إِذَا رَضِيَ مَحْتَنُهُمْ فَقَالَ لَهُ عَلِيُّ ع وَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ الَّذِي فَلَقَ الْبَحْرَ لِبَنِي إِسْرَائِيلَ وَ أَنْزَلَ التَّوْرَةَ عَلَى مُوسَى ع لَتْنِ أَخْبَرْتُكَ بِحَقِّ عَمَّا تَسْأَلُ عَنْهُ لَتَقْرَنَ بِهِ قَالَ نَعَمْ قَالَ وَ الَّذِي فَلَقَ الْبَحْرَ لِبَنِي إِسْرَائِيلَ وَ أَنْزَلَ التَّوْرَةَ عَلَى مُوسَى ع لَتْنِ أَجَبْتُكَ لَتُسَلِّمَنَّ قَالَ نَعَمْ فَقَالَ لَهُ عَلِيُّ ع إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَمْتَحِنُ الْأَوْصِيَاءَ فِي حَيَاةِ الْأَنْبِيَاءِ فِي سَبْعَةِ مَوَاطِنَ لِيَبْتَلِيَ طَاعَتَهُمْ فَإِذَا رَضِيَ طَاعَتَهُمْ وَ مَحْتَنَهُمْ أَمَرَ الْأَنْبِيَاءَ أَنْ يَتَّخِذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ فِي حَيَاتِهِمْ وَ أَوْصِيَاءَ بَعْدَ وَفَاتِهِمْ وَ يَصِيرَ طَاعَةُ الْأَوْصِيَاءِ فِي أَعْنَاقِ الْأُمَمِ مِمَّنْ يَقُولُ بِطَاعَةِ الْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ يَمْتَحِنُ الْأَوْصِيَاءَ بَعْدَ وَفَاةِ الْأَنْبِيَاءِ ع فِي سَبْعَةِ مَوَاطِنَ لِيَبْلُو صَبْرَهُمْ فَإِذَا رَضِيَ مَحْتَنَهُمْ خَتَمَ لَهُمْ بِالسَّعَادَةِ لِيُلْحِقَهُمْ بِالْأَنْبِيَاءِ وَ قَدْ أَكْمَلَ لَهُمُ السَّعَادَةَ

٢. روايات متعددي درباره اينكه اين آيه درباره حضرت اميرع است وارد شده است كه برخي از آنها تقديم مى شود:

أَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الشَّيْرَازِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ الْجَرَجَرَانِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ الْبَصْرِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ زَكَرِيَّا الْغَلَابِيُّ «٢» [قَالَ] حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدَ بْنِ يَزِيدَ قَالَ: حَدَّثَنِي سَهْلُ بْنُ عَامِرٍ الْجَلِّيُّ عَنْ عَمْرٍو بْنِ ثَابِتٍ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ: عَنْ عَلِيٍّ ع قَالَ: فِينَا نَزَلَتْ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ الْآيَةُ، فَأَنَا وَ اللَّهُ الْمُنتَظِرُ وَ مَا بَدَلْتُ تَبْدِيلًا. (شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، ج ٢، ص ٦؛ مجمع البيان في تفسير القرآن، ج ٨، ص ٥٢٩)

۲) سدید می‌گوید نزد امام باقر ع بودیم و از وقایعی که بعد از پیامبر ص رخ داد و کاری که مردم در حق امیرالمومنین ع انجام دادند سخن می‌گفتم. یکی از حضار گفت: خدا خیرتان دهد! پس عزت و اقتدار بنی‌هاشم کجا بود، آنها که کم نبودند! امام باقر ع فرمود: و چه کسی از بنی‌هاشم مانده بود [که حضرت بتواند به وی تکیه کند]؟ آنکه بود جعفر و حمزه بود که به عهدشان با خدا وفا کرده بودند و از دنیا رفته بودند؛ برای او تنها دو مرد ضعیف ذلیل تازه‌مسلمان مانده بود: عباس [عموی حضرت، به جای حمزه] و عقیل [برادر حضرت، به جای جعفر]، و این دو از آزادشدگان بودند [= کسانی که در فتح مکه مسلمان آوردند و پیامبر ص همه را بخشید]؛ اما به خدا سوگند، اگر حمزه و جعفر در مقابل آن دو نفر بودند، آن دو به آنچه رسیدند نمی‌رسیدند، و اگر شاهد [اقدامات] آن دو می‌بودند، جانشان را تلف می‌کردند.

الکافی، ج ۸، ص ۱۹۰

همچنین وصیت حضرت علی ع که از قول دو تن از امامان ع در دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۳۵۴ آمده است:

وَعَنْ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ وَ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ عَ أَنَّهُمَا ذَكَرَا وَصِيَّةَ عَلِيٍّ عَ ... ثُمَّ لَمَّا جَمَعَ النَّاسَ قَالَ..
وَأَيُّهَا النَّاسُ هَلْ فِيكُمْ أَحَدٌ يَدْعِي قِبَلِي جَوْرًا فِي حُكْمٍ أَوْ ظُلْمًا فِي نَفْسٍ أَوْ مَالٍ فَلْيَقُمْ أَنْصِفْهُ مِنْ ذَلِكَ؟
فَقَامَ رَجُلٌ مِنَ الْقَوْمِ فَأَتَانِي تَنَاءً حَسَنًا عَلَيْهِ وَ أَطْرَاهُ وَ ذَكَرَ مَنَاقِبَهُ فِي كَلَامٍ طَوِيلٍ
فَقَالَ عَلِيٌّ عَ أَيُّهَا الْعَبْدُ الْمُتَكَلِّمُ لَيْسَ هَذَا حِينَ إِطْرَاءٍ وَ مَا أَحَبُّ أَنْ يَحْضُرَنِي أَحَدٌ فِي هَذَا الْمَحْضَرِ بَغَيْرِ النَّصِيحَةِ وَ اللَّهُ الشَّاهِدُ عَلَيَّ مَنْ رَأَى شَيْئًا يَكْرَهُهُ فَلَمْ يُعْلَمْنِيهِ فَإِنِّي أَحِبُّ أَنْ أَسْتَعْتَبَ مِنْ نَفْسِي قَبْلَ أَنْ تَفُوتَ نَفْسِي اللَّهُمَّ إِنَّكَ شَهِيدٌ وَ كَفَى بِكَ شَهِيدًا إِنِّي بَايَعْتُ رَسُولَكَ وَ حُجَّتَكَ فِي أَرْضِكَ مُحَمَّدًا صَ أَنَا وَ ثَلَاثَةٌ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي عَلِيٌّ أَنْ لَا نَدْعَ لِلَّهِ أَمْرًا إِلَّا عَمَلْنَاهُ وَ لَا نَدْعَ لَهُ نَهْيًا إِلَّا رَفَضْنَاهُ وَ لَا وَلِيًّا إِلَّا أَحْبَبْنَاهُ وَ لَا عَدُوًّا إِلَّا عَادَيْنَاهُ وَ لَا نُوَلِّي ظُهُورَنَا عَدُوًّا وَ لَا نَمْلُ عَنْ فَرِيضَةٍ وَ لَا نَزِدَادَ لِلَّهِ وَ لِرَسُولِهِ إِلَّا نَصِيحَةً فَقَتَلَ أَصْحَابِي رَحِمَهُ اللَّهُ وَ رِضْوَانَهُ عَلَيْهِمْ وَ كُلُّهُمْ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي عُبَيْدَةُ بْنُ الْحَارِثِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَتَلَ بَدْرَ شَهِيدًا وَ عَمِي حَمْزَةَ قَتَلَ يَوْمَ أُحُدٍ شَهِيدًا رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ رِضْوَانَهُ وَ أَخِي جَعْفَرٌ قَتَلَ يَوْمَ مُوتَةَ شَهِيدًا رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ فَانْزَلَ اللَّهُ فِيَّ وَ فِي أَصْحَابِي مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا أَنَا وَ اللَّهُ الْمُتَنَبِّهُ مَا بَدَّلْتُ تَبْدِيلًا ثُمَّ وَعَدْنَا بِفَضْلِهِ الْجَزَاءَ فَقَالَ قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ وَ قَدْ أَنْ لِيَ فِيمَا نَزَلَ بِي أَنْ أَفْرَحَ نِعْمَةً رَبِّي؛ فَأَتْنُوا عَلَيْهِ خَيْرًا وَ بَكُوا
قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ خَالِدِ الْمِثْمِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ الْمُسْتَنِيرِ قَالَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُصْعَبٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبَادُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْمَسْعُودِيُّ عَنْ كَثِيرِ النَّوَّاءِ عَنْ أَبِي مَرْيَمَ الْخَوْلَانِيِّ عَنْ مَالِكِ بْنِ ضَمْرَةَ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عَ أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَ بِيَدِي فَقَالَ مَنْ تَابَعَ هَؤُلَاءِ الْخَمْسَ ثُمَّ مَاتَ وَ هُوَ يُحِبُّكَ فَقَدْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مَنْ مَاتَ وَ هُوَ يُبْغِضُكَ فَقَدْ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً يُحَاسَبُ بِمَا يَعْمَلُ فِي الْإِسْلَامِ وَ مَنْ عَاشَ بَعْدَكَ وَ هُوَ يُحِبُّكَ خَتَمَ اللَّهُ لَهُ بِالْأَمْنِ وَ الْإِيمَانِ حَتَّى يَرِدَ عَلَى الْحَوْضِ. (الأمالي (للمفيد)، ص ۱۰)

قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو عُبَيْدٍ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ عِمْرَانَ الْمَرْزَبَانِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْجَوْهَرِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ عُبَيْدٍ اللَّهِ الْمُقَرِّي قَالَ حَدَّثَنَا عَثْمَانُ بْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى التَّمِيمِيُّ عَنْ كَثِيرٍ عَنْ أَبِي مَرْيَمَ الْخَوْلَانِيِّ عَنْ مَالِكِ بْنِ ضَمْرَةَ قَالَ سَمِعْتُ عَلِيًّا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَ يَقُولُ أَلَا إِنَّكُمْ مَعْرُضُونَ عَلَيَّ لَعْنِي وَ دُعَايَ كَذَابًا فَمَنْ لَعَنَنِي كَارَهَا مُكْرَهَا يَعْلَمُ اللَّهُ أَنَّهُ كَانَ مُكْرَهَا وَ رَدَّتْ أَنَا وَ هُوَ عَلَيَّ مُحَمَّدٌ صَ مَعًا وَ مَنْ أَمْسَكَ لِسَانَهُ فَلَمْ يَلْعَنِي - سَبَقَنِي كَرَمِيَّةٌ سَهْمٌ أَوْ لَمَحَةٌ بِالْبَصَرِ وَ مَنْ لَعَنَنِي مُتَشَرِّحًا صَدْرَهُ بَلَعَنِي فَلَا حِجَابَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ وَ لَا حِجَّةَ لَهُ عِنْدَ مُحَمَّدٍ صَ أَلَا إِنَّ مُحَمَّدًا صَ أَخَذَ بِيَدِي يَوْمًا فَقَالَ مَنْ بَايَعَ هَؤُلَاءِ الْخَمْسَ ثُمَّ مَاتَ وَ هُوَ يُحِبُّكَ فَقَدْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مَنْ مَاتَ وَ هُوَ يُبْغِضُكَ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً يُحَاسَبُ بِمَا عَمِلَ فِي الْإِسْلَامِ وَ إِنْ عَاشَ بَعْدَكَ وَ هُوَ يُحِبُّكَ خَتَمَ اللَّهُ لَهُ بِالْأَمْنِ وَ الْإِيمَانِ كُلَّمَا طَلَعَتْ شَمْسٌ أَوْ غَرَبَتْ. (الأمالي (للمفيد)، ص ۱۲۱)

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ النُّعْمَانِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْكَانَ عَنْ سَدِيرٍ قَالَ: كُنَّا عِنْدَ أَبِي جَعْفَرٍ فَذَكَّرْنَا مَا أَحْدَثَ النَّاسُ بَعْدَ نَبِيِّهِمْ ص وَاسْتَذَلَّ لَهُمْ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع فَقَالَ رَجُلٌ مِنَ الْقَوْمِ أَصْلَحَكَ اللَّهُ فَأَيْنَ كَانَ عِزُّ بَنِي هَاشِمٍ وَمَا كَانُوا فِيهِ مِنَ الْعَدَدِ؟

فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ: وَمَنْ كَانَ بَقِيَ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ؟ إِنَّمَا كَانَ جَعْفَرٌ وَحَمْزَةُ فَمَضَيَا وَبَقِيَ مَعَهُ رَجُلَانِ ضَعِيفَانِ ذَلِيلَانِ حَدِيثًا عَهْدَ بَالِاسْلَامِ عَبَّاسٌ وَعَقِيلٌ وَكَانَا مِنَ الطَّلَاقِ أَمَا وَاللَّهِ لَوْ أَنَّ حَمْزَةَ وَجَعْفَرًا كَانَا بِحَضْرَتَيْهِمَا مَا وَصَلَا إِلَى مَا وَصَلَا إِلَيْهِ وَلَوْ كَانَا شَاهِدَيْهِمَا لَاتَّلَفَا نَفْسَيْهِمَا.

(۳) از امام صادق ع روایت شده است:

مومن بر دو گونه است:

مومنی که در عهد با خدا راست گفت و به شرطش وفا کرد و این همان سخن خداوند عز و جل است که می‌فرماید: «مردانی که راست گفتند در عهدی که با خدا بستند» (احزاب/۲۳)؛ پس او کسی است که نه هول و هراس دنیا به او می‌رسد و نه هول و هراس‌های آخرت، و او از کسانی است که شفاعت می‌کند و شفاعتش نمی‌کنند [= نیازی به شفاعت ندارد]؛ و مومنی که مانند ساقه نهال است، گاه کج می‌شود و گاه مستقیم است؛ اوست که هول و هراس‌های دنیا و هول و هراس آخرت گریبانگیرش می‌شود و او از کسانی است که شفاعتش را می‌کنند و او شفاعت نمی‌کند.

الکافی، ج ۲، ص ۲۴۸

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ نُصَيْرِ أَبِي الْحَكَمِ الْخَثْعَمِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنَانِ فَمُؤْمِنٌ صَدَقَ بَعْدَ اللَّهِ وَوَفَّى بِشَرْطِهِ وَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَذَلِكَ الَّذِي لَا تُصِيبُهُ أَهْوَالُ الدُّنْيَا وَلَا أَهْوَالُ الْآخِرَةِ وَذَلِكَ مِمَّنْ يَشْفَعُ وَلَا يَشْفَعُ لَهُ وَ مُؤْمِنٌ كَخَامَةِ الزَّرْعِ تَعُوجُ أحياناً وَ تَقُومُ أحياناً فَذَلِكَ مِمَّنْ تُصِيبُهُ أَهْوَالُ الدُّنْيَا وَ أَهْوَالُ الْآخِرَةِ وَ ذَلِكَ مِمَّنْ يَشْفَعُ لَهُ وَ لَا يَشْفَعُ.

(۴) یکبار ابوبصیر خدمت امام صادق ع می‌رسد و گلایه می‌کند از وضعیتی که شیعیان بدان گفتارند؛ از جمله حدیثی که علمای اموی جعل کرده و بواسطه آن حدیث جعلی خون شیعیان را مباح می‌شمرند. امام صادق ع فرمود: منظورت همان است که به شما رافضی می‌گویند؟ گفتیم: بله.

فرمود: به خدا سوگند این طور که خیال می‌کنی نیست. آنها شما را چنین ننمیدند، بلکه خداوند شما را چنین نامید! ابامحمد! آیا می‌دانی که هفتاد نفر از بنی اسرائیل بودند که هنگامی که به ضلالت فرعون و قومش پی بردند، آنها را «رفض» [= طرد] کردند؛ و چون بر هدایت بودن حضرت موسی ع را دریافتند به ایشان پیوستند؛ و به همین جهت در لشکر موسی به آنها «رافضی» می‌گفتند، چرا که فرعون را رفض کرده بودند؛ و آنها اهل عبادت‌ترین آن لشکر بودند، و محبتشان به موسی و هارون و ذریه ایشان از همه شدیدتر بود؛ پس خداوند عز و جل به حضرت موسی ع وحی کرد که اسم آنها را در تورات ثبت کن که

من ایشان را بدین نام نامیدم و این را ارزانی‌شان داشتم. پس حضرت موسی ع این اسم را برای آنها ثبت کرد و خداوند عز و جل این را اسم را برای شما ذخیره کرد تا به شما ارزانی داشت.

ای ابامحمد! دیگران خوبی را رفض کردند و شما شر و بدی را! مردم هریک فرقه‌ای شدند و هر کدام انشعابی یافتند، اما شما انشعابتان را به سمت و سوی اهل بیت پیامبران ص قرار دادید، و جایی رفتید که آنها رفتند، و آن را اختیار کردید که خداوند برای شما اختیار کرد، و چیزی را خواستید که خداوند خواست؛ پس بشارت بر شما، و باز بشارت بر شما، که همانا شما امید امت رحمت‌شده؛ از نیکوکاران عملش قبول می‌شود و از گناه بدکاران درمی‌گذرند [= توبه‌شان پذیرفته می‌شود]؛ و کسی که آنچه شما دارید [= پیروی از اهل بیت ع] را در روز قیامت با خود نیاورد، نه حسناش پذیرفته می‌شود و نه از گناهانش صرف نظر می‌گردد

[سپس حضرت شروع می‌کنند به بیان آیاتی که در وصف شیعیان واقعی آمده است تا می‌رسند به اینکه:]

ابامحمد! خداوند شما را در کتابش یاد کرد وقتی که فرمود: «از مومنان مردانی راست گفتند در عهدی که با خدا بستند؛ پس برخی از آنها نذرش را به سرانجام رساند و برخی از آنها انتظار می‌کشد، و به هیچ روی [پیمان خود را] تبدیل نکردند.» همانا شما وفا کردید به آن میثاقی که خداوند در مورد ولایت ما از شما گرفت؛ و ما را به غیر ما تبدیل نکردید؛ و اگر چنین نمی‌کردید، خداوند شما را هم مذمت می‌کرد همان گونه که آنها را مذمت کرد آنجایی که فرمود: «و برای اکثر آنها [وفاداری به] عهدی نیافتیم و اکثرشان جز فاسق نیافتیم.» (اعراف/۱۰۲)

الکافی، ج ۸، ص ۳۴-۳۵؛ دعائم الإسلام، ج ۱، ص ۷۶

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع إِذْ دَخَلَ عَلَيْهِ أَبُو بَصِيرٍ وَ قَدْ خَفَرَهُ النَّفْسُ فَلَمَّا أَخَذَ مَجْلِسَهُ ...^۱

قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فَإِنَّا قَدْ نَبِزْنَا نَبْزاً انْكَسَرَتْ لَهُ ظُهُورُنَا وَ مَاتَتْ لَهُ أَفْئِدَتُنَا وَ اسْتَحَلَّتْ لَهُ الْوُلَاءُ دِمَاءَنَا فِي حَدِيثٍ رَوَاهُ لَهُمْ فَقَهَاؤُهُمْ قَالَ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع الرَّافِضَةُ قَالَ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ لَا وَ اللَّهُ مَا هُمْ سَمَوُكُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ سَمَّاكُمْ بِهِ أَمَا عَلِمْتَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ أَنَّ سَبْعِينَ رَجُلًا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ رَفَضُوا فِرْعَوْنَ وَ قَوْمَهُ لَمَّا اسْتَبَانَ لَهُمْ ضَلَّالَهُمْ فَلَحِقُوا بِمُوسَى ع لَمَّا اسْتَبَانَ لَهُمْ هَذَا فَسَمُوا فِي عَسْكَرِ مُوسَى الرَّافِضَةَ لِأَنَّهُمْ رَفَضُوا فِرْعَوْنَ وَ كَانُوا أَشَدَّ أَهْلَ ذَلِكَ الْعَسْكَرِ عِبَادَةً وَ أَشَدَّهُمْ حُبًّا لِمُوسَى وَ هَارُونَ وَ ذُرِّيَّتِهِمَا ع فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَى مُوسَى ع أَنْ أَثْبِتْ لَهُمْ هَذَا الْأِسْمَ فِي التَّوْرَةِ فَإِنِّي قَدْ سَمَيْتُهُمْ بِهِ وَ نَحَلْتُهُمْ إِيَّاهُ فَأَثْبَتَ مُوسَى ع الْأِسْمَ لَهُمْ ثُمَّ ذَخَرَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَكُمْ هَذَا الْأِسْمَ حَتَّى نَحْلُكُمُوهُ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ رَفَضُوا الْخَيْرَ وَ رَفَضْتُمْ الشَّرَّ افْتَرَقَ النَّاسُ كُلُّ فُرْقَةٍ وَ تَشَعَّبُوا كُلَّ شُعْبَةٍ فَانْشَعَبْتُمْ مَعَ أَهْلِ بَيْتِ نَبِيِّكُمْ ص وَ ذَهَبْتُمْ حَيْثُ ذَهَبُوا وَ اخْتَرْتُمْ مَنِ اخْتَارَ اللَّهُ لَكُمْ وَ أَرَدْتُمْ مَنْ أَرَادَ اللَّهُ

۱. قَالَ لَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع يَا أَبَا مُحَمَّدٍ مَا هَذَا النَّفْسُ الْعَالِي فَقَالَ جُعِلْتُ فِدَاكَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ كَبِيرَ سِنِي وَ دَقَّ عَظْمِي وَ اقْتَرَبَ أَجَلِي مَعَ أَنِّي لَسْتُ أَدْرِي مَا أَرُدُّ عَلَيْهِ مِنْ أَمْرِ آخِرَتِي فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع يَا أَبَا مُحَمَّدٍ وَ إِنَّكَ لَتَقُولُ هَذَا قَالَ جُعِلْتُ فِدَاكَ وَ كَيْفَ لَا أَقُولُ هَذَا فَقَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُكْرِمُ الشَّبَابَ مِنْكُمْ وَ يَسْتَحْيِي مِنَ الْكُهُولِ قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فَكَيْفَ يُكْرِمُ الشَّبَابَ وَ يَسْتَحْيِي مِنَ الْكُهُولِ فَقَالَ يُكْرِمُ اللَّهُ الشَّبَابَ أَنْ يَعْدِبَهُمْ وَ يَسْتَحْيِي مِنَ الْكُهُولِ أَنْ يُحَاسِبَهُمْ قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ هَذَا لَنَا خَاصَّةٌ أَمْ لِأَهْلِ التَّوْحِيدِ قَالَ فَقَالَ لَا وَ اللَّهُ إِلَّا لَكُمْ خَاصَّةٌ دُونَ الْعَالَمِ

فَأَبَشِرُوا ثُمَّ أَبَشِرُوا فَأَنْتُمْ وَاللَّهِ الْمَرْحُومُونَ الْمُتَقَبَّلُونَ مِنْ مُحْسِنِكُمْ وَالْمُتَجَاوِزُونَ عَنْ مُسِيئِكُمْ مَنْ لَمْ يَأْتِ اللَّهَ عِزًّا وَجَلًّا بِمَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَمْ يَتَقَبَّلْ مِنْهُ حَسَنَةٌ وَلَمْ يَتَجَاوِزْ لَهُ عَنْ سَيِّئَةٍ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ فَهَلْ سَرَرْتُكَ...^۱

قَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ لَقَدْ ذَكَرَكُمْ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ فَقَالَ «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا» إِنَّكُمْ وَفَيْتُمْ بِمَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَيْهِ مِيثَاقَكُمْ مِنْ وَلَايَتِنَا وَإِنَّكُمْ لَمْ تَبَدِّلُوا بِنَا غَيْرَنَا وَلَوْ لَمْ تَفْعَلُوا لَعَيَّرَكُمُ اللَّهُ كَمَا عَيَّرَهُمْ حَيْثُ يَقُولُ جَلَّ ذِكْرُهُ «وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ» (اعراف/ ۱۰۲)^۲

تدبر

(۱) «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا»

این آیه جمع بندی می کند وضعیت مومنان واقعی را در سختی ها.

- همه کسانی که ادعای ایمان کرده اند عهدی با خدا بسته اند.
- آنان که مومنان واقعی اند، کسانی اند که در این عهد راستگو بودند و هیچگاه عهدشان را تغییر ندادند (مقایسه شود با آیات ۱-۳ سوره عنکبوت)

- اینان دو گروه می شوند: عده ای به شهادت می رسند و عده ای همچنان منتظرند.

یعنی گزینه دیگری وجود ندارد!

۱. قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ زِدْنِي فَقَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ مَلَائِكَةً يُسْقِطُونَ الذُّنُوبَ عَنْ ظُهُورِ شَبِيعَتِنَا كَمَا يُسْقِطُ الرِّيحُ الْوَرَقَ فِي أَوَانٍ سُقُوطِهِ وَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ - الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا اسْتَغْفَارُهُمْ وَاللَّهُ لَكُمْ دُونَ هَذَا الْخَلْقِ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ فَهَلْ سَرَرْتُكَ قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ زِدْنِي

۲. در روایات متعددی شیعه واقعی را مصداق این آیه دانسته است، از جمله:

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَيْمُونٍ الْقَدَّاحِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص يَا عَلِيُّ مَنْ أَحْبَبَكَ ثُمَّ مَاتَ فَقَدْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمَنْ أَحْبَبَكَ وَلَمْ يَمُتْ فَهُوَ يَنْتَظِرُ وَمَا طَلَعَتْ شَمْسٌ وَلَا غَرَبَتْ إِلَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ بَرَزُقٌ وَإِيمَانٌ وَفِي نُسخَةِ نُورٍ. (الكافي،

ج ۸، ص ۳۰۶)

أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُوسَى الْعَلَوِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدِ الْبَرْقِيِّ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مِهْرَانَ قَالَ حَدَّثَنِي الْمُفَضَّلُ بْنُ صَالِحٍ أَبُو جَمِيلَةَ عَنْ أَبِي [عَبْدِ اللَّهِ] عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: ... فَإِذَا كَانَتْ هَذِهِ حَالٌ مِنْ أَخْلَفِ الْوَعْدِ فِي أَنَّ عِقَابَهُ النَّفَاقُ الْمُؤَدَّى إِلَى الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ فَمَا ذَا تَكُونُ حَالٌ مِنْ جَاهِرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُولِهِ ص بِالْخِلَافِ عَلَيْهِمَا وَالرَّدِّ لِقَوْلِهِمَا وَالْعَصِيَانِ لَأَمْرِهِمَا وَالظُّلْمِ وَالْعِنَادِ لِمَنْ أَمَرَهُمُ اللَّهُ بِالطَّاعَةِ لَهُمْ وَالتَّمَسُّكِ بِهِمْ وَالْكَوْنِ مَعَهُمْ حَيْثُ يَقُولُ - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ وَهُمْ الَّذِينَ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْهِ مِنْ جِهَادِ عَدُوِّهِ وَبَذْلِ أَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِهِ وَنُصْرَةِ رَسُولِهِ وَإِعْزَازِ دِينِهِ حَيْثُ يَقُولُ - رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا فَشَتَّانَ بَيْنَ الصَّادِقِ لِلَّهِ وَعَدِّهِ وَالْمُوفِيِّ بِعَهْدِهِ وَالشَّارِي نَفْسَهُ لَهُ وَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِهِ وَالْمُعِزِّ لِدِينِهِ النَّاصِرِ لِرَسُولِهِ وَبَيْنَ الْعَاصِيِ وَالْمُخَالَفِ رَسُولَهُ ص وَالظَّالِمِ عِزَّتَهُ وَمَنْ فَعَلَهُ أَعْظَمُ مِنْ إِخْلَافِ الْوَعْدِ الْمُعَقَّبِ لِلنَّفَاقِ الْمُؤَدَّى إِلَى الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نَعُودُ بِاللَّهِ مِنْهَا. (الغيبة

للنعماني، ص ۵۵)

تاملی با خویش

یکبار دیگر دقت کنید:

مومنان واقعی به حدی پای دینشان می ایستند که یا شهید می شوند یا منتظرند تا شهید شوند.

ما چه اندازه پای دینمان هستیم؟

و چه اندازه روی زندگی دنیایمان حساب باز کرده ایم؟

آیا منتظر و عاشق شهادتیم؟ یا حضورمان در دنیا را برای دین خدا مهمتر می دانیم؟!!!

۲) «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا»

این کدام عهد است؟

الف. همان عهد فرار نکردن از جنگ که در آیه ۱۵ اشاره شد. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۴۹؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۲۹۰)

ب. عهد بر حفظ دین خود ولو به قیمت جان دادن.

نحوه استنباط از آیه

دو نکته در آیه هست:

یکی اینکه سرنوشت شان در هر حالت شهادت است: یا شهید می شوند یا منتظرند تا شهید شوند.

دوم اینکه این عهد خود را هیچگاه تبدیل نکردند.

پس این عهدی است بر اینکه تا پای جان (شهادت) بر دین بمانند و دست از دین نشویند (عدم تبدیل).

ج. ...

۳) «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا»

مومنان واقعی آنانی اند که صداقتشان را در عهدی که با خدا بستند، نشان دادند؛ یا به آرزوی شهادت رسیدند، یا در انتظار

شهادت اند؛ اما هر چه باشد، و به هیچ روی از این عهد خود دست برنمی دارند.

تاملی با خویش

این دوگانه، دو گانه عجیبی است. یا شهید شده، یا منتظر شهادت است!

آیا یعنی یک انسان دیندار، هیچ هدفی در دنیا ندارد!

یا می خواهد نشان دهد که دیندار واقعی چه اندازه وظیفه گراست؟

یا ...

عبرتی از تاریخ

شان نزول این آیه را امیرالمومنین ع و مومنان راسخی همچون حضرت حمزه ی سیدالشهداء و حضرت جعفر طیار

دانسته اند (حدیث ۱) یعنی کسانی که اگر بودند جریان امامت در مسیر اصلی اش قرار می گرفت. بعدها در روایات، افرادی مانند

مالک اشتر (الغارات، ج ۱، ص ۲۶۴؛ الأمالی (للمفید)، ص ۸۳) و اصحاب امام حسین ع (الإرشاد، ج ۲، ص ۳۰۳؛ مناقب آل أبی طالب ع، ج ۴، ص ۱۰۰) و در مجموع، شیعیان واقعی (حدیث ۴) مصداق این آیه شمرده شده‌اند. همچنین تصریح شده که اگر امیرالمومنین ع مجبور به قبول حکمیت شد، چون چنین یارانی نداشت (وقعه صفین، ص ۵۱۹) و به همین ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که امام حسن ع چنین یارانی نداشت که مجبور به صلح با معاویه شد.

• ما چه می‌کنیم؟

۴) «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا ... وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا»

۱. عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ صَعْصَعَةَ بْنِ صُوحَانَ قَالَ: فَلَمَّا بَلَغَ عَلِيٌّ عَ مَوْتَ الْأَشْتَرِ قَالَ: «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَحْتَسِبُهُ عِنْدَكَ فَإِنْ مَوْتُهُ مِنْ مَصَائِبِ الدَّهْرِ فَرَحِمَ اللَّهُ مَالِكًا فَقَدْ وَفَى بَعْدِهِ وَ قَضَى نَحْبَهُ وَ لَقِيَ رَبَّهُ مَعَ أَنَا قَدْ وَطَّنَا أَنْفُسَنَا عَلَى أَنْ نَصْبِرَ عَلَى كُلِّ مُصِيبَةٍ بَعْدَ مُصَابِنَا بِرَسُولِ اللَّهِ ص فَإِنَّهَا أَكْثَرُ الْمَصَائِبِ

۲. قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَبِيشٍ الْكَاتِبُ قَالَ أَخْبَرَنِي الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الزَّعْفَرَانِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ الثَّقَفِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَكْرِيَّا عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الضَّحَّاكِ عَنْ هِشَامِ بْنِ مُحَمَّدٍ قَالَ...

لَمَّا بَلَغَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَ وَفَاةَ الْأَشْتَرِ جَعَلَ يَتْلَاهُ وَ يَتَأَسَّفُ عَلَيْهِ وَ يَقُولُ لِلَّهِ دُرُّ مَالِكٍ لَوْ كَانَ مِنْ جَبَلٍ لَكَانَ أَكْثَرُ أَرْكَانِهِ وَ لَوْ كَانَ مِنْ حَجَرٍ لَكَانَ صَلْدًا أَمَا وَ اللَّهُ لَيَهْدُنَّ مَوْتَكَ عَالَمًا فَعَلَى مِثْلِكَ فَلَتَبْكِيَ الْبَوَاكِي ثُمَّ قَالَ إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ إِنِّي أَحْتَسِبُهُ عِنْدَكَ فَإِنْ مَوْتُهُ مِنْ مَصَائِبِ الدَّهْرِ فَرَحِمَ اللَّهُ مَالِكًا فَقَدْ وَفَى بَعْدِهِ وَ قَضَى نَحْبَهُ وَ لَقِيَ رَبَّهُ مَعَ أَنَا قَدْ وَطَّنَا أَنْفُسَنَا أَنْ نَصْبِرَ عَلَى كُلِّ مُصِيبَةٍ بَعْدَ مُصَابِنَا بِرَسُولِ اللَّهِ ص فَإِنَّهَا أَكْثَرُ الْمُصِيبَةِ.

ظاهراً در مورد سلیمان بن صرد هم چنین مطلبی گفته شد است:

نَصْرٌ عَنْ عُمَرَ بْنِ سَعْدٍ عَنِ الصَّقْعَبِيِّ بْنِ زُهَيْرٍ عَنْ عَوْنِ بْنِ أَبِي جَحِيفَةَ «۳» قَالَ: أَتَى سُلَيْمَانَ بْنَ صَرْدٍ عَلِيًّا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ بَعْدَ الصَّحِيفَةِ وَ وَجْهُهُ مَضْرُوبٌ بِالسِّيفِ فَلَمَّا نَظَرَ إِلَيْهِ عَلَى قَال: «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا فَأَنْتَ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَنْ لَمْ يُبَدَّلْ» فَقَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَمَا لَوْ وَجَدْتُ أَعْوَانًا مَا كَتَبْتُ هَذِهِ الصَّحِيفَةَ أَبَدًا أَمَا وَ اللَّهُ لَقَدْ مَشَيْتَ فِي النَّاسِ لِيَعُودُوا إِلَى أَمْرِهِمُ الْأَوَّلِ فَمَا وَجَدْتُ أَحَدًا عِنْدَهُ خَيْرٌ إِلَّا قَلِيلًا. (وقعه صفین، ص ۵۱۹)

۳. ثُمَّ حَمَلَ عُمَرُو بْنُ الْحَجَّاجِ فِي أَصْحَابِهِ عَلَى الْحُسَيْنِ عَ مِنْ نَحْوِ الْفَرَاتِ فَاضْطَرُّوا سَاعَةً فَضَرَعَ مُسْلِمٌ بْنُ عَوْسَجَةَ الْأَسَدِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ انْصَرَفَ عُمَرُو وَ أَصْحَابُهُ وَ انْقَطَعَتِ الْغَبَرَةُ فَوَجَدُوا مُسْلِمًا صَرِيحًا فَمَشَى إِلَيْهِ الْحُسَيْنِ عَ فَإِذَا بِهِ رَمَقٌ فَقَالَ رَحِمَكَ اللَّهُ يَا مُسْلِمُ مِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا. (عینا در إعلام الوری بأعلام الهدی، ص ۲۴۵ هم آمده است)

۴. وَ كَانَ كُلُّ مَنْ أَرَادَ الْخُرُوجَ وَدَعَ الْحُسَيْنِ وَ قَالَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَيُجِيبُهُ وَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ نَحْنُ خَلْفُكَ وَ يَقْرَأُ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ

۵. نَصْرٌ عَنْ عُمَرَ بْنِ سَعْدٍ عَنِ الصَّقْعَبِيِّ بْنِ زُهَيْرٍ عَنْ عَوْنِ بْنِ أَبِي جَحِيفَةَ قَالَ: أَتَى سُلَيْمَانَ بْنَ صَرْدٍ عَلِيًّا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ بَعْدَ الصَّحِيفَةِ وَ وَجْهُهُ مَضْرُوبٌ بِالسِّيفِ فَلَمَّا نَظَرَ إِلَيْهِ عَلَى قَال: «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا فَأَنْتَ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَنْ لَمْ يُبَدَّلْ» فَقَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَمَا لَوْ وَجَدْتُ أَعْوَانًا مَا كَتَبْتُ هَذِهِ الصَّحِيفَةَ أَبَدًا أَمَا وَ اللَّهُ لَقَدْ مَشَيْتَ فِي النَّاسِ لِيَعُودُوا إِلَى أَمْرِهِمُ الْأَوَّلِ فَمَا وَجَدْتُ أَحَدًا عِنْدَهُ خَيْرٌ إِلَّا قَلِيلًا.

در آیه قبل، معلوم شد که ایمان یک حقیقت پویاست، و قابل زیاد و کم شدن است و حوادث روزگار در ایمان انسانها تاثیر می گذارد؛ اما تاثیری عجیب: در مومن واقعی، هر چه سختی ها شدید شود، ایمان زیادتر می شود، نه کمتر. (جلسه قبل، تدبیر ۵)

اگر در آیه قبل، به وجهه متغیر (پویا) ایمان اشاره کرد، در این آیه، به وجهه ثابت این ایمان اشاره می کند که هیچگاه آن را تبدیل نمی کنند.

به تعبیر دیگر، پویایی ایمان و تاثیرپذیری اش از حوادث، در مورد مومن واقعی، به هیچ عنوان به جایی نمی رسد که دست از ایمانش بردارد.

البته این در مورد عالی ترین رتبه مومنان است؛ وگرنه مومنانی هم هستند که با بادهای روزگار خم و راست می شوند و هم در دنیا و هم در آخرت با هول و هراس هایی مواجه می گردند و نهایتا شفاعت به داد آنها می رسد. (حدیث ۳)

۵) «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا ...»

همه ی اصحاب پیامبر و مؤمنان در یک درجه نیستند. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۷)
بلکه همه کسانی که خود را مومن می دانستند و در پیرامون پیامبر بودند، در ایمان خود کاملاً صادق نبودند.

۶) «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ»

دفاع از حق تا مرز شهادت، نشانه ی صداقت در ایمان است. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۷)

۷) «وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ»

باب شهادت باز است. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۸)

۸) «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا»

مؤمنان واقعی پایبند عهد و پیمان خود با خدا هستند و هیچ چیز حتی شهادت دوستان و عزیزان، روحیه آنان را تغییر نمی دهد. عامل عقب نشینی یا دلسردی دیگر مؤمنان نمی شود. (مؤمن با اینکه شهادت دوستان و عزیزان خود را می بیند، باز خود در انتظار شهادت است) (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۸)

۴۴۲) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۴ لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً

رَحِيماً ۲۱/۳/۱۳۹۶ ۱۶ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

تا خداوند صادقان را به صدق‌شان پاداش دهد و منافقان را عذاب کند اگر بخواهد، یا توبه‌پذیرانه بر آنان بازگردد، که همانا خداوند بسیار خطاپوش و رحیم است.

احادیث و تدبرهای جلسه ۴۲۷ لَيْسَ لِلصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ <http://vekaye.ir/al-ahzab-33-8>

حدیث

(۱) از امام صادق ع روایت شده است:

کسی که زبانش راستگو بود، عملش پاک و تزکیه می‌شود.

الکافی، ج ۲، ص ۱۰۴

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجْرَانَ عَنْ مِثْنَى الْحَنَاطِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: مَنْ صَدَقَ لِسَانُهُ زَكِيَ عَمَلُهُ.

(۲) فضیل بن یسار می‌گوید امام صادق ع به من فرمود:

فضیل! همانا صادق، اولین کسی که تصدیقش می‌کند، خداوند عز و جل است که می‌داند او صادق است، و نیز نفس وی خود را تصدیق می‌کند که می‌داند که صادق است.

الکافی، ج ۲، ص ۱۰۴

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ أَبِي إِسْمَاعِيلَ الْبَصْرِيِّ عَنْ فَضِيلِ بْنِ يَسَارٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع: يَا فَضِيلُ إِنَّ الصَّادِقَ أَوَّلُ مَنْ يُصَدِّقُهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَعْلَمُ أَنَّهُ صَادِقٌ وَتُصَدِّقُهُ نَفْسُهُ تَعْلَمُ أَنَّهُ صَادِقٌ.^۱

(۳) از امام باقر ع روایت شده است:

۱. این دو حدیث هم در بحث جزای صدق صادق قابل توجه است:

أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ النَّضْرِ الْخَرَّازِ عَنْ جَدِّهِ الرَّبِيعِ بْنِ سَعْدٍ قَالَ قَالَ لِي أَبُو جَعْفَرٍ ع يَا رَبِيعُ إِنَّ الرَّجُلَ لَيُصَدِّقُ حَتَّى يَكْتَبَهُ اللَّهُ صَدِّيقًا (الکافی، ج ۲، ص ۱۰۵)

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ مُوسَى بْنِ سَعْدَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي الْمِقْدَامِ قَالَ قَالَ لِي أَبُو جَعْفَرٍ ع فِي أَوَّلِ دَخْلِهِ دَخَلْتُ عَلَيْهِ تَعَلَّمُوا الصَّدْقَ قَبْلَ الْحَدِيثِ. (الکافی، ج ۲، ص ۱۰۴)

اگر کسی مومن بود و در زمانی که ایمان داشت عمل خوبی انجام داد، سپس به فتنه‌ای مبتلا شد و کافر گردید، و سپس بعد از کفرش توبه کرد؛ [آن عمل خوب] برای ثبت می‌شود، و هر چیزی که جزء عمل وی در زمان ایمانش بوده، محاسبه می‌گردد و کفر آن را باطل نمی‌سازد، در صورتی که بعد از کفر توبه کرده باشد.

الکافی، ج ۲، ص ۴۶۱

عَلَىٰ بَنِي إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ وَ غَيْرِهِ عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ رَزِينٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: مَنْ كَانَ مُؤْمِنًا فَعَمِلَ خَيْرًا فِي إِيمَانِهِ ثُمَّ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ فَكَفَرَ ثُمَّ تَابَ بَعْدَ كُفْرِهِ كُتِبَ لَهُ وَ حُسِبَ بِكُلِّ شَيْءٍ كَانَ عَمَلُهُ فِي إِيمَانِهِ وَ لَا يُطْلَهُ الْكُفْرُ إِذَا تَابَ بَعْدَ كُفْرِهِ.

(۴) از پیامبر اکرم ص روایت شده است:

همانا خداوند توبه بنده را می‌پذیرد مادام که به آخرین نفس‌های احتضار نرسیده باشد؛ پس به جانب پروردگارتان توبه کنید و به اعمال پاک مبادرت ورزید قبل از اینکه [به دنیا] مشغول شوید؛ و بین خودتان و او با فراوان یاد کردن او ارتباط برقرار کنید.

الدعوات (للراوندی)، ص ۲۳۷

قَالَ النَّبِيُّ ص إِنَّ اللَّهَ يَقْبَلُ تَوْبَةَ عَبْدِهِ مَا لَمْ يُعْرِغْ تَوْبُوا إِلَى رَبِّكُمْ قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا وَ بَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ الزَّكَاةِ قَبْلَ أَنْ تَسْتَغْلُوا وَ صَلُّوا الَّذِي بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُ بِكَثْرَةٍ ذِكْرِكُمْ إِيَّاهُ.^۱

تدبر

(۱) «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَ يُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ اللَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا»

«لام» در ابتدای آیه، لام غایت است؛ یعنی آنچه در این آیه آمده، غایت و هدف مترتب بر تمام آن چیزهایی است که در آیات قبل گذشت، و مقصود از صادقین، مومنانی‌اند که در وعده‌شان راست گفتند (آیه قبل) (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۹۱)

یعنی هدف خداوند از تمام آنچه در جنگ احزاب رخ داد و عده‌ای وعده خدا و رسول را دروغ شمردند و در پی فرار بودند و عده‌ای تا پای جان استقامت به خرج دادند و در یک کلام، هدف خداوند از همه مشکلاتی که برای جامعه دینی پیش می‌آورد، انجام یک آزمون است تا از طرفی صداقت‌پیشگان نتیجه صدق خود را ببینند؛ و تکلیف منافقان معلوم شود: یا نفاق وجودی‌شان کفر را در آنها قطعی و آنها را جهنمی کند و یا اینکه در این سختی‌ها تکانی بخورند توفیق توبه پیدا کنند؛ و البته در این آزمون، خداوند در مجموع با خطاپوشی و رحمت خاصش به افراد نمره می‌دهد.

نکته تخصصی فلسفه دین (مساله شر)

یکی از مسائلی که فلسفه دین مطرح است، مساله «شرور» است؛ که اگر خداوند عادل است، چرا این اندازه «شر» و بدی در عالم وجود دارد.

^۱. این حدیث هم در باب توبه قابل توجه است: عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: لَا شَفِيعَ أَنْجَحُ مِنَ التَّوْبَةِ. (الکافی، ج ۸، ص ۱۹؛ خطبه الوسيله)

به نظر می‌رسد این سوال ناشی از عدم شناخت عمیق از انسان، و غفلت از جایگاه و نقش او در جهان است.
در واقع،

پیشفرض این سوال، آن است که دنیا جای خوشگذرانی است، و وجود ناملازمات نارواست؛
در حالی که،

دنیا جای رشد است و وجود ناملازمات و سختی، همان آزمون‌هایی است که مرحله به مرحله، میزان رشد انسان را معلوم می‌کند و نشان دهد که چه کسی واقعا رشد کرده و چه کسی انسانیت خود را فدای شکم و شهوت می‌نماید و در روزمرگی دنیا غرق می‌شود. (همچنین جلسه ۲۰۹، تدبر ۳ <http://yekaye.ir/an-nahl-016-104>)

(۲) «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ»
چرا عبارت «بصدقهم» را آورد و صرفاً نفرمود «ليجزى الصادقين و يعذب المنافقين...»؟
الف. نشان دهد که آنچه ممیزه اصلی مومن و منافق است، «صدق» و پیراستگی از تعارض درونی است.

جامعه‌شناسی جامعه دینی: صدق، تفاوت غایی مومن و منافق

اگر دقت شود:

عهدشکنی منافقان و بیماردلان با این تعبیر بیان شد که وعده خدا و رسول را فریب و دروغ خواندند (آیه ۱۲)
در طرف مقابل،

پای‌بندی به عهد مومنان با این تعبیر بیان شد که آنها در عهدشان صداقت نشان دادند (صدقوا ما عاهدوا) (آیه ۲۳)
و در این آیه، اساساً کلمه مومن را کنار گذاشت و به جایش از کلمه «صادق» استفاده کرد، و به همین هم بسنده نکرد، بلکه بر اینکه این جزایشان به خاطر «صدق»شان است تأکید نمود.

انگار می‌خواهد بگوید باعث می‌شود که اعتقادات انسان تبدیل یافته و بر عهد خود پایدار نماند، این است که از صدق کافی برخوردار نباشد. گویی زندگی منافقان با نوعی کذب و دروغ آمیخته شده و به همین دلیل، پر از تعارض و تناقض است. در مقابل، مومن کسی است که اعمال و گفتارش با فطرتش سازگار است و تعارض و تناقضی در هستی‌اش پیدا نمی‌شود. (ایستاده در باد، ص ۲۳۷)

ب. جزای انسان‌ها باطن عمل خودشان است: صادق به صدقش جزا می‌گیرد و منافق به خاطر بی‌صداقتی‌اش. (ایستاده در باد، ص ۲۳۷)

ج. ...

(۳) «لِ... يُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً»

با اینکه آیات قبل درباره منافقان بسیار شدیدالحن بود، اما در این آیه فقط به وعده عذاب بسنده نکرد، بلکه باب توبه را هم باز نمود و از غفران و رحمت خاصه الهی سخن گفت. چرا؟

الف. نشان دهد باب رحمت خداوند بسیار باز است، و تا عمر باقی است همواره امکان رجوع هست. (ایستاده در باد، ص ۲۳۸)

ب. نشان دهد که اگر چه معاصی علی القاعده انسان را به شقاوت می کشاند، اما گاه ممکن است معاصی، با به بدبختی کشاندن انسان، چنان انسان را به وحشت اندازد، که چه بسا همین وحشت موجب تنبه فرد شود و توبه کند و در واقع راهی که قرار بود شخص را به شقاوت بکشاند، مایه سعادت وی شود. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۹۱)

ج. نشان دهد که لطف خداوند، از منافقان نیز دور نیست، به شرط آنکه خود بخواهند (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۴۹)
د. چه بسا می خواهد به اثرات مثبت، اما مخفی دینداری جامعه در تغییر انسانها اشاره کند.

جامعه‌شناسی جامعه دینی

قرآن کریم منافقان را از کافران بدتر می داند (نساء/۱۴۵)، با این حال، گویی در مجموع، امکان توبه و هدایت‌پذیری منافقان را بیشتر دانسته است؛ چرا که:

از طرفی امید مسلمانان به ایمان آوردن «کافران واقعی» (نه کافران شناسنامه‌ای) را غالباً امیدی بیهوده معرفی می کند (مثلاً بقره/۶؛ آل عمران/۱۲۸؛ یس/۳۱۰) و هرچند امکان توبه آنها را منتفی نمی داند و می فرماید عذاب در صورتی دامن گیر آنها می شود که تا هنگام مرگ توبه نکرده باشند (مثلاً بروج/۱۰)^۴

و از طرف دیگر، در مورد منافقان، با اینکه تصریح کرده که آنها از ایمان به کفر درغلطیده‌اند، اما بارها بر احتمال توبه آوردن آنها تاکید کرده و آنها را به توبه تشویق نموده است (مثلاً بقره/۱۶۰؛ آل عمران/۸۳؛ نساء/۱۴۶؛ مائده/۳۴؛ توبه/۷۴)^۵
البته اگر خودشان توبه نکنند حتی استغفار پیامبر ص هم برای آنها سودی نمی بخشد (توبه/۸۰)^۶

۱. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

۲. لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ

۳. وَ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

۴. إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَ لَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ

۵. إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَ أَصْلَحُوا وَ بَيْنَا وَ بَيْنَاكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَ أَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

۶. إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَ أَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

۷. إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَ أَصْلَحُوا وَ اعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَ أَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَ سَوْفَ يُؤْتِي اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا

۸. إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

۹. يَخْلُقُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَ لَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَ كَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَ هُمَا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَ مَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا

يَكْ خَيْرًا لَهُمْ وَ إِنْ يَتُوبُوا يَعَذِّبُهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ مَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا نَصِيرٍ

۱۰. اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

توجه به اینکه نکته نشان می‌دهد که مدارا با منافقان و تحمل آنها (که در سیره پیامبر ص و اهل بیت هم مکرر مشاهده می‌شود) صرفاً ناشی از نفوذ آنها در جامعه دینی و برحذر ماندن از آسیب‌های آنها نیست؛ بلکه بدین جهت است که چه‌بسا سابقه ایمانی، حضور آنها در جامعه دینی، و ... احتمال توبه کردن آنها را قابل اعتنا کرده است.

د. ...

(۴) «لِ... يُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً»

در این آیه در مورد منافقان ابتدا وعده عذاب داد و سپس باب توبه را باز نمود و از غفران و رحمت خاصه الهی سخن گفت.

چرا؟

الف. در حالی که غفران و رحمت خاصه الهی فراوان است، و با اینکه باب توبه حتی برای منافق هم باز است (توضیح در تدبیر قبل، بند ج) اما عذاب خداوند برای آنها چنان جدی است که در مواجهه با منافق باید تهدید به عذاب را بر مساله توبه و مغفرت الهی مقدم کرد.

ب. شاید چون انسانهای مشکل‌دار با تهدید زودتر به خود می‌آیند تا با بشارت!

ج. ...

(۵) «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ»

بسیاری از اوقات ظواهر عالم درست نقطه مقابل باطن عالم است:

منافقان که از سختی‌های جنگ فرار می‌کردند، به عذابی بمراتب بدتر از حضور در وضعیت جنگی مبتلا می‌شوند؛ مومنانی که در سختی‌های جنگ پشت به دشمن نکردند، در ناز و نعمت همیشگی خواهند بود.

(۶) «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً»

در آیات قبل، ابتدا از منافقان سخن گفت، سپس از مومنان واقعی؛ ولی در مقام جمع‌بندی، ابتدا از پاداش مومنان گفت سپس از عاقبت منافقان، و در مورد عاقبت منافقان هم ابتدا از احتمال عذاب گفت سپس از توبه‌پذیری و غفران خداوند. شاید بتوان نتیجه گرفت:

در کلیت جامعه، بشارت به خوبان را باید مقدم بر انداز بدها مطرح کرد؛

در مورد بدها، انداز به عذاب را باید مقدم بر احتمال توبه و بخشش مطرح نمود (تدبیر ۴)

(۷) «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً»

این آیه را به اینکه «خداوند غفور (بسیار خطاپوش) و رحیم (دارای رحمت خاصه) است» ختم کرد.
چرا؟

الف. این جمله اخیر صرفاً ناظر به جمله قبل (توبه‌پذیری خداوند نسبت منافقان) است و می‌خواهد نشان دهد که اگر خدا توبه آنها را بپذیرد، نه اینکه بدین کار ملزم است، بلکه ناشی از لطف اوست. (مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۰)

ب. اشاره شد که این آیه نشان می‌دهد هدف خداوند از همه مشکلاتی که برای جامعه دینی پیش می‌آورد، انجام یک آزمون است تا هم صداقت‌پیشگان نتیجه صدق خود را ببینند؛ و هم تکلیف منافقان معلوم شود (تدبر ۱) این عبارت نیز ناظر به همین کلیت است، یعنی می‌خواهد نشان دهد که اگرچه خداوند انسانها را می‌آزماید، اما در این آزمون، با توجه به کم‌طاقتی انسان، بنای اولیه‌اش بر خطاپوشی و رحمت خاصه است، نه بر سخت‌گیری و مو را از ماست کشیدن. یعنی همان که در جای دیگر فرمود: «وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَ إِنْ فَضْلُ اللَّهِ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (نور/۲۱) کس از شما پاک نمی‌شد» (نور/۲۱)

ج. ...

این را در کانال نگذاشتم

۸) «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا»
تعبیر «ان‌شاء» می‌تواند فقط ناظر به جمله قبلش باشد (عذاب می‌کند منافقان را اگر بخواهد) یا مربوط به کل عبارات قبلی باشد (اگر بخواهد صادقان را به صدقشان پاداش می‌دهد و منافقان را عذاب می‌کند)

هر دو تعبیر هم می‌تواند مد نظر بوده باشد:

در صورت اول، احتمالاً می‌خواهد اشاره کند که لطف خداوند به گونه‌ای است که حتماً به وعده‌هایش عمل می‌کند اما در مورد وعیده‌هایش لزوماً خیر؛

در صورت دوم احتمالاً می‌خواهد نشان دهد که هیچکس حقی نسبت به خداوند ندارد و هیچ چیز او را مجبور نکرده، مشیت او را نمی‌تواند محدود کند؛ و اگر چنین پاداش و جزایی می‌دهد به حکمت خود اوست نه به جبری از بیرون.

بعداً افزوده شد:

۹) «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا»
این آیه که در پایان داستان جنگ احزاب آمده است را مقایسه کنید با آیه ۸ که دقیقاً قبل از شروع داستان مطرح شد: «لِيَسْتَلَّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا»:

الف. این مویدی است بر اینکه منطق کافر و منافق یکی است (جلسه ۴۲۰، تدبر ۳) و هدف خدا از میثاق و عهده‌ای که گرفته و امتحاناتی که در جامعه درمی‌افکند تمایز مومن است (به عنوان کسی که صدق و جود دارد، توضیح در جلسه ۴۲۷، تدبر ۳) از کسی که صدق و جود ندارد که گاه در قالب کافر خود را می‌نمایاند، و گاه در قالب منافق.

ب. در مقابل میثاق الهی کافر را صریحاً وعده عذاب داد؛ اما وقتی قرار است در جامعه دینی با فراز و فرودهایش مطرح شد، منافق را هم وعده عذاب داد هم راه توبه را باز گذاشت. شاید آن تعبیر نخست (خصوصاً که بلافاصله بعد از میثاق نخستین انبیاء مطرح شده: «وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ... وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقاً غَلِيظاً؛ لَيْسَ لَكَ...») ناظر به مقام انسان در عالم ذر (مرتبه انسان قبل الدنیا) است که اگر کسی حقیقتاً کافر شد دیگر کارش تمام است (توجه شود این مرتبه یک موقعیت زمانی پیشین نیست، بلکه ظاهراً وجود جمعی انسان است که همه چیز در دنیایش تجلی و ظهور همان است)؛ اما این تعبیر (خصوصاً که بعد از جنگ احزاب به عنوان یک واقعه خاص در دنیا مطرح شده) ناظر به مقام دنیا که فراز و فرود برای انسان معنی دارد.

۴۴۳) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۵ وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا

۱۳۹۶/۳/۲۲ ۱۷ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

و خداوند کسانی را که کفر ورزیدند برگرداند با غیظشان که به هیچ مطلوبی نرسیدند و خداوند مومنان را در جنگ کفایت کرد و خداوند همواره قوی و عزیز است.

نکات ترجمه‌ای و نحوی

«غَيْظٌ»

ماده «غیظ» در اصل به معنای سختی‌ای است که از جانب دیگری به شخص برسد (معجم المقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۰۵) و در استعمالات رایج، به معنای «غضب [خشم و عصبانیت] شدید» است که گویی حرارتی از درون تمام وجود آدمی را فراگیرد (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۶۱۹).

در تفاوت آن با «غضب» گفته‌اند که در مفهوم «غضب» نوعی تصمیم به ضرر زدن به دیگری هم نهفته است؛ لذا کلمه غیظ نسبت به خود به کار می‌رود (در فارسی هم می‌گوییم: از دست خودم غیظم گرفت) اما کلمه «غضب» در مورد خود به کار نمی‌رود (الفروق فی اللغة، ص ۱۲۳) همچنین در غیظ «شدید بودن» و «درونی بودن» شرط است، اما غضب از این دو حیث اعم است (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۷، ص ۲۹۹) به علاوه، گفته‌اند غضب صرفاً به معنای اراده انتقام و مجازات است، اما «غیظ» یک نوع هیجان درونی است که بویژه هنگام انتقام گرفتن به فوران درمی‌آید، و لذا، برخلاف غضب، در مورد خداوند به کار نمی‌رود. (المیزان، ج ۴، ص ۲۰)^۱

«تَغَيُّظٌ» به معنای اظهار و آشکار کردن غیظ به کار می‌رود که غالباً با صدایی که شنیده شود همراه است (سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَ زَفِيرًا؛ فرقان/۱۲)

^۱ . الغیظ هیجان الطبع للانتقام بمشاهدة كثرة ما لا یرتضیه، بخلاف الغضب فهو إرادة الانتقام أو المجازاة، و لذلك یقال: غضب الله و لا یقال: اغتاظ

از این ماده علاوه بر فعل و مصدر، اسم فاعل (غائظ) هم در قرآن کریم به کار رفته است (وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ؛ شعراء/۵۵) که جمعا موارد استعمال این ماده و مشتقاتش در قرآن کریم ۱۱ مورد می‌باشد.

«بَغِظْهُمْ» = «ب» (باء مصاحبت، به معنای «همراه با») + «غِظ» + «هم»

به لحاظ نحوی، این عبارت را عمدتاً «حال» دانسته‌اند (به معنای مغیظین، در حالی که غیظ داشتند)، اما علاوه بر این، احتمالات دیگری را هم برای این عبارت می‌توان در نظر گرفت، از جمله:

- «متعلق به کلمه محذوفی که آن کلمه، حال باشد: مانند متلبسین بغیظهم» (الجدول فی إعراب القرآن، ج ۲۱، ص ۱۵۰)
- مفعول دوم برای «رد» (إعراب القرآن و بیانه، ج ۷، ص ۶۲۷)

«لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا»

این عبارت غالباً حال دانسته‌اند، خواه حال دوم (إعراب القرآن و بیانه، ج ۷، ص ۶۲۷) یا حال برای ضمیر «هم» در «بغیظهم» که در این صورت، حال متداخل می‌شود (بغیظهم خودش حال است و آنگاه این کلمه هم حال برای جزیی از آن است) (البحر المحيط، ج ۸، ص ۴۶۹).

البته زمخشری این احتمال را هم مطرح کرده که آن را عطف بیان برای «حال» قبل و یا اساساً جمله استینافی (جمله‌ای مستقل از جملات قبل) بگیریم (الکشاف، ج ۳، ص ۵۳۳)^۱

اختلاف قرائت

در بسیاری از منابع اهل سنت (و برخی منابع شیعه) نقل شده است که ابن مسعود این آیه را به صورت «وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بَعْلَى بْنِ أَبِي طَالِبٍ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا» قرائت می‌کرده است.

در میان منابع اهل سنت می‌توان به این آثار مراجعه کرد:

الاکمال فی رفع الارتیاب (سعد الملك)، ج ۷، ص ۵۳^۲

تاریخ دمشق (ابن عساکر)، ج ۴۲، ص ۳۶۰^۳

۱. البته ابوحیان با وی مخالفت کرده و گفته است: و لا يظهر كونها بيانا للأولى، و لا للاستئناف، لأنها تبقى كالمفلة مما قبلها. (البحر المحيط، ج ۸، ص ۴۶۹).

۲. وفصل بن قاسم، روى عن سفيان عن زبيد عن مرة عن عبد الله أنه كان يقرأ وكفى الله المؤمنين القتال بعلى، رواه ابن النواب أبو الحسين عبيد الله بن أحمد بن يعقوب عن محمد بن الحسين الأشثاني عن عباد بن يعقوب عنه قال الخطيب: نقلته من خط أبي عبد الله بن بكير وقد ضبطه الصاد المهملة وقد رواه جماعة بالصاد المعجمة وأظن الصحيح ذاك والله أعلم.

۳. أخبرنا أبو الفرج سعيد بن أبي الرجاء أنا منصور بن الحسين وأحمد بن محمود قالوا أنا أبو بكر بن المقرئ نا إسماعيل بن عباد البصري نا عباد بن يعقوب نا الفضل بن القاسم عن سفيان الثوري عن زبيد عن مرة عن عبد الله أنه كان يقرأ " وكفى الله المؤمنين القتال " بعلى بن أبي طالب

۱. وقال ابن المقرئ: حدثنا إسماعيل بن عباد البصري، حدثنا عباد بن يعقوب، حدثنا الفضل بن القاسم، عن سفيان الثوري، عن زبيد، عن مرة، عن ابن مسعود - أنه كان يقرأ. وكفى الله المؤمنين القتال بعلي.

۲. وعن عبد الله أنه كان يقرأ "وكفى الله المؤمنين القتال" بعلي بن أبي طالب.

۳. مواردی که در متن ارائه شد را مستقیماً ملاحظه کردم؛ اما محقق کتاب شواهد التنزیل (محمد باقر محمودی) در پاورقی همین صفحات فهرستی از منابع از کتب اهل سنت که این روایت در آنها ذکر شده ارائه نموده است که به ترتیب هر روایت و اسناد متخلفی که در آنها آمده بدین بیان است:

(۱) أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ التَّمِيمِيُّ وَ أَبُو بَكْرُ السُّكْرِيُّ قَالَا: أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ الْمُقَرِّی قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ الْبَصْرِیُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ: حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ الْقَاسِمِ، عَنْ سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ عَنْ زُبَيْدٍ، عَنْ مَرَّةٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بِعَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ .

سندهای دیگر ایت روایت:

۱- رَوَاهُ أَيْضاً ابْنُ عَسَاكِرَ - فِي الْحَدِيثِ: (۹۲۷) مِنْ تَرْجَمَةِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ تَارِيخِ دِمَشْقَ: ج ۲ ص ۴۲۰ ط ۲ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْفَرَجِ سَعِيدُ بْنُ أَبِي الرَّجَاءِ [ع] أَنَّنَا مَنْصُورُ بْنُ الْحُسَيْنِ، وَ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَا: أَنَّنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ الْمُقَرِّی ..

۲- رَوَاهُ عَنْهُ الْكُنَجِيُّ فِي الْبَابِ (۶۲) مِنْ كِفَايَةِ الطَّالِبِ ص ۲۳۴ ثُمَّ قَالَ: وَ ذَكَرَهُ غَيْرُ وَاحِدٍ مِنْ أَصْحَابِ التَّفَاسِيرِ وَ السِّيَرِ. وَ ذَكَرَهُ مُحَقِّقُهُ فِي هَامِشِهِ عَنِ الدُّرِّ الْمُنْثُورِ: ج ۵- ۱۹۲.

۳- رَوَاهُ أَيْضاً الذَّهَبِيُّ فِي تَرْجَمَةِ عَبْدِ بْنِ يَعْقُوبَ الرَّوَاجِنِيِّ مِنْ كِتَابِ مِيزَانِ الْاِعْتِدَالِ: ج ۲ ص ۳۸۰ قَالَ: قَالَ ابْنُ الْمُقَرِّی: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ الْبَصْرِیُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ يَعْقُوبَ، حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ الْقَاسِمِ ...

۴- رَوَاهُ أَيْضاً عَنْ ابْنِ جِبَارَةَ الطَّبْرِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ يَعْقُوبَ، حَدَّثَنَا الْفَضْلُ بْنُ الْقَاسِمِ عَنْ سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ عَنْ زُبَيْدٍ، عَنْ مَرَّةٍ: عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ: «وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بِعَلِيِّ».

۵- رَوَاهُ أَيْضاً الْبَحْرَانِيُّ فِي الْبَابِ (۱۶۹) مِنْ غَايَةِ الْمَرَامِ ص ۴۲۰ بِطَرِيقَيْنِ عَنِ الدَّيْلَمِيِّ وَ ابْنِ أَبِي الْحَدِيدِ، وَ آخَرِينَ، عَنْ كِتَابِ نُزُولِ الْقُرْآنِ فِي عَلِيٍّ - لَأَبِي نُعَيْمٍ - وَ لَكِنْ بِحَذْفِ السَّنَدِ فِيهَا جَمِيعاً.

۶- رَوَاهُ أَيْضاً أَبُو نُعَيْمٍ الْأَصْبَهَانِيُّ فِي كِتَابِهِ: «مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ فِي عَلِيٍّ» - كَمَا فِي الْحَدِيثِ: (۴۵) مِنْ كِتَابِ النُّورِ الْمُشْتَعِلِ ص ۱۷۱- ط ۱- قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ الْقَمَصِ [كَذَا] قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ حَفْصٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ يَعْقُوبَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ [الْفَضْلُ بْنُ الْقَاسِمِ الْبَزَازُ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ عَنْ زُبَيْدِ الْيَامِيِّ عَنْ مَرَّةٍ [الْهَمْدَانِي]: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ هَذِهِ الْآيَةَ (وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بِعَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ). (۲) أَخْبَرَنَا أَبُو سَعْدِ بْنِ عَلِيٍّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ الْكُھَيْلِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو جَعْفَرٍ الْحَضْرَمِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ: أَخْبَرَنَا فَضْلُ بْنُ الْقَاسِمِ الْبَزَازُ قَالَ: حَدَّثَنِي سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ، عَنْ زُبَيْدِ الْيَامِيِّ، عَنْ مَرَّةٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يَقْرَأُ: وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بِعَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، وَ كَانَ اللَّهُ قُوَّةً عَزِيزاً.

سندهای دیگر این روایت در همین کتاب حاکم حسکانی

۱- و قال أبو أحمد بن عدى الحافظ الجرجاني حدثنا علي بن العباس قال: حدثنا عباد، به.

۲- و أخبرنا الحسين بن محمد الثقفي قراءة قال: أخبرنا الحسين بن محمد المقرئ قال: حدثنا أبو القاسم حفص بن عمر البزاز الأردبيلي قال: حدثنا محمد بن عبد الله الحضرمي قال: حدثنا عباد به.

۳- و رَوَاهُ أَيْضاً عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، زِيَادُ [بْنِ مُطَرِّفٍ] كَرَوَايَةٍ مَرَّةً الْهَمْدَانِيُّ عَنْهُ.

الدر المثنور فى تفسير المأثور (سيوطى)، ج ٥، ص ١٩٣

و در كتب شيعه مى توان به اين آثار مراجعه كنيد:

الإرشاد (مفيد)، ج ١، ص ١٠٦

مجمع البيان، ج ٨، ص ٥٣٨

الرسالة العلوية فى فضل أمير المؤمنين عليه السلام على سائر البرية، (كراجكى، م ٤٤٩) ص ٦٥؛

كشف الغمة فى معرفة الأئمة، ج ١، ص ٣١٧؛

كشف اليقين فى فضائل أمير المؤمنين ع، ص ٣٧٦؛

إرشاد القلوب (للديلمى)، ج ٢، ص ٢٤٥؛

نهج الحق و كشف الصدق، ص ١٩٩.

البته در نقل ابن شهر آشوب (مناقب آل أبى طالب عليهم السلام، ج ٣، ص ١٣٤) ^٤ و ظاهر كلام مرحوم طبرسى (مجمع

البيان، ج ٨، ص ٥٥٠) ^٥، اين قرائت علاوه بر ابن مسعود، توسط امام صادق ع نيز انجام مى شده است.

شان نزول

از ابن عباس در مورد اين سخن خداوند كه مى فرمايد «وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ» و خداوند مومنان را در جنگ كفايت كرد» روايت شده است: خداوند مومنان را در جنگ خندق با على بن ابى طالب كفايت كرد، آنگاه كه وى عمرو بن عبد ود را به هلاكت رساند.

شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، ج ٢، ص ١٠٦

شرح نهج البلاغه لابن أبى الحديد، ج ١٣، ص ٢٨٤

(٣) أَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الشَّيْرَازِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ الْجَرَجَرَانِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ الْبَصْرِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ حُمَيْدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ الْحِمَازِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بَعْلى الْأَسْلَمِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَمَّارُ بْنُ زُرَيْقٍ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ زِيَادِ بْنِ مَطْرِفٍ قَالَ: كَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ يقرأ وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بِعَلِيٍّ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا. وَ قَالَ عَمَّارُ وَ هِيَ فِي مَصْحَفِهِ، كَذَلِكَ رَأَيْتُهَا.

١. و أخرج ابن أبى حاتم و ابن مردويه و ابن عساکر عن ابن مسعود رضى الله عنه أنه كان يقرأ هذا الحرف و كفى الله المؤمنين القتال بعلى بن أبى

طالب

٢. وَ قَدْ رَوَى يُونُسُ بْنُ كَلْبٍ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ زَيْدٍ عَنْ مَرْثَةَ وَ غَيْرِهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ: أَنَّهُ كَانَ يقرأ وَ كفى الله المؤمنين القتال بِعَلِيٍّ وَ كَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا

٣. عن الحاكم أبى القاسم أيضا بالإسناد عن سفیان الثوري عن زبيد الثاني عن مرة عن عبد الله بن مسعود قال كان يقرأ و كفى الله المؤمنين القتال

بعلى

٤. ابن مسعود و الصادق ع فى قوله تعالى وَ كفى الله المؤمنين القتال بِعَلِيٍّ بن أبى طالب و قتله عمرو بن عبد ود

٥. قيل بعلى بن أبى طالب (ع) و قتله عمرو بن عبد ود و كان ذلك سبب هزيمة القوم عن عبد الله بن مسعود و هو المروى عن أبى عبد الله (ع)

٦. وَ وَرَدَ فِي الْبَابِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَيْضًا قَرَأَتْ فِي التَّفْسِيرِ الْعَتِيقِ: حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي سَعِيدٍ التَّغْلِبِيُّ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُقَاتِلٍ عَنْ الضَّحَّاكِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: وَ كفى الله المؤمنين القتال قَالَ: كَفَاهُمُ اللَّهُ الْقِتَالَ يَوْمَ الْخَنْدَقِ بِعَلِيٍّ بن أبى طالب حين قتل عمرو بن عبد ود.

۱. وَ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بِعَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

محقق این کتاب در پاورقی همین کتاب گزارش کرده است که این شان نزول در کتب زیر از کتب اهل سنت آمده است.

تفسیر البغوی: ۱۸۳/۳، تفسیر الرازی: ۲۰۱/۱۷، تفسیر الطبری: ۱۰/۱۲، تفسیر القرطبی: ۱۶/۹، تذکره الخواص: ۲۰، کفایة الطالب: ۲۳۴ و ۲۳۵، تفسیر النیشابوری: ۱۶/۱۲، الدر المنثور: ۳/۳۲۴، ج ۵/۱۹۲، روح المعانی: ۱۲/۲۵، ج ۲۱/۱۵۶، مناقب ابن المغازلی: ۲۷۰، شواهد التنزیل: ۱/۲۷۵-۲۸۱، ج ۲/۳ و ص ۲۰۳، فرائد السمطین: ۱/۳۳۸، شرح النهج: ۱/۲۰۸ و ج ۲/۲۳۶، النور المشتعل: ۱۰۶ و ۱۷۲، ینایع المودة: ۷۴ و ۹۴ و ۹۵ و ۹۹ و ۱۰۱، میزان الاعتدال: ۱۷/۲.

این مطلب در کتب مختلف و با اسناد مختلف از صحابه دیگری مانند ابن مسعود^۱، حذیفه^۲، سلمان فارسی^۳ و خود امیرالمومنین ع^۱ نیز روایت شده است.^۲

۱. «وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ» أى مباشرة القتال بما أنزل الله على المشركين من الريح الشديدة الباردة التى أزعجتهم عن أماكنهم و بما أرسل من الملائكة و بما قذف فى قلوبهم من الرعب و قيل بعلی بن أبی طالب (ع) و قتله عمرو بن عبد ود و كان ذلك سبب هزيمة القوم عن عبد الله بن مسعود و هو المروى عن أبی عبد الله (ع) (مجمع البيان، ج ۸، ص ۵۵۰)

۲. الْحَاكِمُ الْوَالِدُ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ عُمَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عُثْمَانَ بَغْدَادَ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ الْعَسْكَرِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُثْمَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ طَارِقٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ ثَابِتٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ عَنْ حُذَيْفَةَ، قَالَ: لَمَّا كَانَ يَوْمَ الْخَنْدَقِ عَبَّرَ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ، حَتَّى جَاءَ فَوْقَ عَلَى عَسْكَرِ النَّبِيِّ صَ فَنادى الْبَرَاءُ: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ: أَيُّكُمْ يَقُومُ إِلَى عَمْرٍو فَلَمْ يَقُمْ أَحَدٌ إِلَّا عَلَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ فَإِنَّهُ قَامَ فَقَالَ [لَهُ] النَّبِيُّ: اجْلِسْ، ثُمَّ قَالَ النَّبِيُّ ص: أَيُّكُمْ يَقُومُ إِلَى عَمْرٍو فَلَمْ يَقُمْ أَحَدٌ. فَقَامَ إِلَيْهِ عَلَى فَقَالَ: أَنَا لَهُ. فَقَالَ النَّبِيُّ: اجْلِسْ، ثُمَّ قَالَ النَّبِيُّ ص لِأَصْحَابِهِ: أَيُّكُمْ يَقُومُ إِلَى عَمْرٍو فَلَمْ يَقُمْ أَحَدٌ، فَقَامَ عَلَى فَقَالَ: أَنَا لَهُ. فَدَعَاهُ النَّبِيُّ ص فَقَالَ: إِنَّهُ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ. قَالَ: وَ أَنَا عَلَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ فَالْبَسَهُ دِرْعَهُ ذَاتَ الْفُضُولِ وَ أَعْطَاهُ سَيْفَهُ ذَا الْفَقَارِ وَ عَمَّهُ بِعِمَامَتِهِ السَّحَابِ عَلَى رَأْسِهِ تِسْعَةَ أَكْوَارٍ - ثُمَّ قَالَ لَهُ: تَقَدَّمْ، فَقَالَ النَّبِيُّ ص لَمَّا وَلَّى: اللَّهُمَّ احْفَظْهُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ - وَ عَنْ يَمِينِهِ وَ عَنْ شِمَالِهِ وَ مِنْ فَوْقِ رَأْسِهِ وَ مِنْ تَحْتِ قَدَمَيْهِ. فَجَاءَ حَتَّى وَقَفَ عَلَى عَمْرٍو فَقَالَ: مَنْ أَنْتَ فَقَالَ عَمْرُو: مَا ظَنَنْتُ أَنَّي أَقِفُ مَوْقِفًا أَجْهَلُ فِيهِ، أَنَا عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ، فَمَنْ أَنْتَ قَالَ: أَنَا عَلَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ: الْغُلَامُ الَّذِي كُنْتُ أَرَاكَ فِي حَجَرٍ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: نَعَمْ - قَالَ: إِنْ أَبَاكَ كَانَ لِي صَدِيقًا وَ أَنَا أَكْرَهُ أَنْ أَقْتُلَكَ.

فَقَالَ لَهُ عَلَى: لَكِنِّي لَا أَكْرَهُ أَنْ أَقْتُلَكَ، بَلْغَنِي أَنْكَ تَعَلَّقْتَ بِأَسْتَارِ الْكَعْبَةِ وَ عَاهَدْتَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ - أَنْ لَا يُخِيرَكَ رَجُلٌ بَيْنَ ثَلَاثٍ خِلَالِ إِلَّا اخْتَرْتَ مِنْهَا خَلَّةً قَالَ: صَدَقُوا. قَالَ إِمَّا أَنْ تَرْجِعَ مِنْ حَيْثُ جِئْتَ، قَالَ: لَا تَحْدِثُ بِهَا قُرْبِيشَ. قَالَ: أَوْ تَدْخُلَ فِي دِينِنَا - فَيَكُونُ لَكَ مَا لَنَا وَ عَلَيْكَ مَا عَلَيْنَا، قَالَ وَ لَا هَذِهِ. فَقَالَ لَهُ عَلَى فَأَنْتَ فَارِسٌ وَ أَنَا رَاجِلٌ فَتَزَلْ عَنْ فَرَسِهِ - وَ قَالَ: مَا لَقِيتُ مِنْ أَحَدٍ مَا لَقِيتُ مِنْ هَذَا الْغُلَامِ!!! ثُمَّ ضَرَبَ وَجْهَ فَرَسِهِ فَأَدْبَرَتْ، ثُمَّ أَقْبَلَ إِلَى عَلَى، وَ كَانَ رَجُلًا طَوِيلًا - يُدَاوِي دَبْرَ الْبَعِيرَةِ وَ هُوَ قَاتِمٌ - وَ كَانَ عَلَى فِي تَرَابٍ دَقٍّ لَا يَثْبُتُ قَدَمَاهُ عَلَيْهِ، فَجَعَلَ عَلَى يَنْكُصُ إِلَى وَرَائِهِ يَطْلُبُ جِلْدًا مِنَ الْأَرْضِ - يَثْبُتُ قَدَمَيْهِ وَ يَلْعُوهُ عَمْرُو بِالسَّيْفِ وَ كَانَ فِي دِرْعٍ عَمْرٍو قَصْرٌ - فَلَمَّا تَشَاكَ بِالضَّرْبَةِ تَلَقَّاهَا عَلَى بِالثَّرَسِ - فَلَحِقَ ذُبَابُ السَّيْفِ فِي رَأْسِ عَلَى، حَتَّى قَطَعَتْ تِسْعَةَ أَكْوَارٍ - حَتَّى خَطَّ السَّيْفُ فِي رَأْسِ عَلَى، وَ تَسَيَّفَ عَلَى رِجْلَيْهِ بِالسَّيْفِ مِنْ أَسْفَلٍ - فَوَقَعَ عَلَى قَفَاهُ فَتَنَارَتْ بَيْنَهُمَا عَجَاجَةٌ فَسَمِعَ عَلَى يُكْبِرُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: قَتَلَهُ وَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ - فَكَانَ أَوَّلَ مَنْ ابْتَدَرَ الْعَجَاجَ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَإِذَا عَلَى يَمْسَحُ سَيْفَهُ بِدِرْعِ عَمْرٍو، فَكَبَّرَ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ قَتَلَهُ. فَحَزَّ عَلَى رَأْسِهِ - ثُمَّ أَقْبَلَ يَخْطُرُ فِي مَشِيتِهِ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ص: يَا عَلَى إِنَّ هَذِهِ مَشِيَّةٌ يَكْرَهُهَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ - إِلَّا فِي هَذَا الْمَوْضِعِ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص لِعَلَى: مَا مَنَعَكَ مِنْ سَلْبِهِ فَقَدْ كَانَ ذَا سَلَبٍ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ: إِنَّهُ تَلَقَّانِي بِعَوْرَتِهِ - فَقَالَ النَّبِيُّ ص: أَبْشِرْ يَا عَلَى فُلُوْ وَ زِنَ الْيَوْمَ عَمَلُكَ - بَعْمَلِ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ لَرَجَحَ عَمَلُكَ بِعَمَلِهِمْ - وَ ذَلِكَ أَنَّهُ لَمْ يَبْقَ بَيْتٌ مِنْ بُيُوتِ الْمُشْرِكِينَ إِلَّا وَ قَدْ دَخَلَهُ وَ هُنَّ يَقْتُلُ عَمْرٍو، وَ لَمْ يَبْقَ بَيْتٌ مِنْ بُيُوتِ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا وَ قَدْ دَخَلَهُ عَزَّ يَقْتُلُ عَمْرٍو. (شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، ج ۲، ص ۱۰-۱۲)

۳. و قال صالح بن ميثم، عن زاذان بن سلمان الفارسي رضى الله عنه أنه قال: كنا جلوسا عند النبي صلى الله عليه و آله في مسجده بعد قدومه من حجة الوداع، ... فقال النبي صلى الله عليه و آله: ألا أخبرك يا أخا بني عامر عن فضل علي بفضيلة ثانية؟ قال: بلى يا نبي الله أتني أحب أن أسمع ذلك في من أحبه الله و رسوله. قال له: غزتنا الأحزاب من قريش و من ظاهرهم علينا من قبائل العرب، و المشركون يومئذ كما قال الله تعالى: إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلِ مِنْكُمْ وَ إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ فَنُتِلَا عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَّ: وَ زَلْزَلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا فَفَضَّ اللَّهُ بِيَدِ عَلَى عَلَيْهِ السَّلَامُ الْمُشْرِكِينَ وَ حَصَدَ شَوْكَتَهُمْ وَ قَتَلَ عَمْرًا فَارِسَهُمْ، وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ، وَ كَانَ لِلَّهِ يَوْمَئِذٍ جُنْدَانُ عَلَى وَ الرِّيحُ، فَضَرَبَ بِهِمَا وَجُوهَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَدَّهُمْ عَلَى أَعْقَابِهِمْ مَا نَالُوا خَيْرًا، وَ هَبَطَ عَلَى بَقِيَّةِ الْيَوْمِ جِبْرَائِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ: يَا أَحْمَدُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقْرئُ عَلَيْكَ السَّلَامَ وَ يَقُولُ لَكَ: إِنِّي افْتَرَضْتُ الصَّلَاةَ عَلَى عِبَادِي فَوَضَعْتُهَا عَنِ الْعَلِيلِ الَّذِي لَا يَسْتَطِيعُهَا، وَ افْتَرَضْتُ الزَّكَاةَ فَوَضَعْتُهَا عَنِ الْمَقْلُوقِ، وَ افْتَرَضْتُ الصَّوْمَ فَوَضَعْتُهَا عَنِ الْمَرِيضِ وَ الْمَسَافِرِ، وَ افْتَرَضْتُ الْحَجَّ فَوَضَعْتُهَا عَنِ الْمَعْدُومِ وَ عَنْ مَنْ لَمْ يَجِدِ السَّبِيلَ إِلَيْهِ، وَ افْتَرَضْتُ حَبَّ عَلَى بْنِ أَبِي طَالِبٍ وَ مَوَدَّتَهُ عَلَى أَهْلِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ فَلَمْ أَعْذِرْ فِي حَبِّهِ أَحَدًا مِنْ

(۱) از پیامبر اکرم ص روایت شده است:

قطعا مبارزه حضرت علی ع با عمرو بن عبد ود در روز خندق از عمل [کل] امت من تا روز قیامت برتر است .

تاریخ بغداد (خطیب بغدادی) ج ۱۳، ص ۱۹

أَمْتُكَ، فَمِنْ أَحَبِّهِ فَبِحَبِّى وَ حَبِّكَ أَحَبُّهُ، وَ مِنْ ابْغَضِهِ فَبِابْغَضِى وَ ابْغَضَكَ ابْغَضَهُ. ثُمَّ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله: أَوَلَا أَخْبِرُكَ لَهْ بِمَنْقِبَةٍ ثَالِثَةٍ؟... (الدر النظيم فى مناقب الأئمة اللهمم، ص ۳۲۳)

۱. وَ أَخْبَرَنَا الْحَاكِمُ الْوَالِدُ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَعِيدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ بَزِيعٍ قَالَ: حَدَّثَنِي يُونُسُ بْنُ كُلَيْبٍ الْمَسْعُودِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ سَعِيدِ الثَّقَفِيِّ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عُمَرَ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَلِيٍّ قَالَ: خَرَجَ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ يَوْمَ الْخَنْدَقِ مُعَلِّمًا - مَعَ جَمَاعَةٍ مِنْ قُرَيْشٍ فَأَتَوْا نَقْرَةً مِنْ نَقَرِ الْخَنْدَقِ فَأَقْحَمُوا خَيْلَهُمْ فَعَبَرُوهُ وَ أَتَوْا النَّبِيَّ ص وَ دَعَا عَمْرُو الْبَرَّازَ فَنَهَضْتُ إِلَيْهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: يَا عَلِيُّ إِنَّهُ عَمْرُو. قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ إِنِّي عَلِيٌّ!! فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ وَ دَعَوْتُ بِدُعَاءِ عَلَمْنِيهِ رَسُولُ اللَّهِ ص: اللَّهُمَّ بِكَ أَصُولُ وَ بِكَ أَجُولُ وَ بِكَ أَدْرَأُ فِي نَحْرِهِ فَنَازَلْتُهُ وَ ثَارَ الْعَجَاجُ - فَضْرِبْنِي ضَرْبَةً فِي رَأْسِي فَعَمَلْتُ - فَضْرِبْتُهُ فَجَنْدَلْتُهُ وَ وَلَّتْ خَيْلُهُ مِنْهَزِمَةً. (شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، ج ۲، ص ۱۳)

ابن عقدة، قال: حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ بَزِيعٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي يُونُسُ بْنُ كُلَيْبٍ الْمَسْعُودِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ سَعِيدِ الثَّقَفِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عُمَرَ بْنِ عَلِيٍّ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ، عَنْ عَلِيٍّ، قَالَ: خَرَجَ عَمْرُو بْنُ عَبْدِ وَدٍّ يَوْمَ الْخَنْدَقِ مُعَلِّمًا مَعَ جَمَاعَةٍ مِنْ قُرَيْشٍ، فَأَتَوْا نَقْرَةً مِنْ نَقَرِ الْخَنْدَقِ، فَأَقْحَمُوا خَيْلَهُمْ فَعَبَرُوهُ، وَ أَتَوْا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ دَعَا عَمْرُو الْبَرَّازَ، فَنَهَضْتُ إِلَيْهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله: «يَا عَلِيُّ إِنَّهُ عَمْرُو». قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ إِنِّي عَلِيٌّ!! فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ وَ دَعَوْتُ بِدُعَاءِ عَلَمْنِيهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلِمَ: «اللَّهُمَّ بِكَ أَصُولُ، وَ بِكَ أَجُولُ، وَ بِكَ أَدْرَأُ فِي نَحْرِهِ». فَنَازَلْتُهُ وَ ثَارَ الْعَجَاجُ، فَضْرِبْنِي ضَرْبَةً فِي رَأْسِي، فَعَمَلْتُ فَضْرِبْتُهُ فَجَنْدَلْتُهُ وَ وَلَّتْ خَيْلُهُ مِنْهَزِمَةً (فضائل أمير المؤمنين عليه السلام، ص ۲۰۸-۲۰۹)

۲. این مطلب در زیارت‌های امیرالمومنین ع که توسط امامان شیعه روایت شده است بارها تاکید شده مثلا:

زِيَارَةُ أُخْرَى لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ زَارَ بِهَا الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي سَابِعِ عَشَرَ رَجَبِ الْأَوَّلِ عِنْدَ طُلُوعِ الشَّمْسِ - وَ فِي هَذَا الْيَوْمِ وَلَدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - وَ عَلَّمَهَا لِمُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ الثَّقَفِيِّ، قَالَ ...

السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مَنْ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بِهِ فِي يَوْمِ الْأَحْزَابِ،

أَخْبَرَنِي بِهَذِهِ الزِّيَارَةِ الشَّرِيفِ الْأَجَلُ الْعَالِمُ أَبِي [أَبُو] جَعْفَرٍ مُحَمَّدٍ الْمَعْرُوفُ بِأَبْنِ الْحَمْدِ النَّحْوِيِّ، رَفَعَ الْحَدِيثَ عَنِ الْفَقِيهِ الْعَسْكَرِيِّ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فِي شَهْرِ سَنَةِ إِحْدَى وَ سَبْعِينَ وَ خَمْسِمِائَةٍ. (المزار الكبير (لابن المشهدى)، ص ۲۰۸)

وَ أَخْبَرَنِي الْفَقِيهُ الْأَجَلُ أَبُو الْفَضْلِ شَذَّانُ بْنُ جَبْرِئِيلَ الْقُمِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ الْفَقِيهِ الْعِمَادِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي الْقَاسِمِ الطَّبْرِيِّ، عَنْ أَبِي عَلِيٍّ، عَنْ وَالِدِهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ النُّعْمَانِ، عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ جَعْفَرِ بْنِ قَوْلُوبِهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ الْكَلِينِيِّ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ رُوحٍ وَ عُثْمَانَ بْنِ سَعِيدِ الْعَمَرِيِّ، عَنْ أَبِي مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْعَسْكَرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا، وَ ذَكَرَ أَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ زَارَ بِهَا فِي يَوْمِ الْغَدِيرِ فِي السَّنَةِ الَّتِي أَشْخَصَهُ الْمَعْتَصِمُ...

وَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَ لَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللَّهُ وَ مَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا فَفَتَلَتْ عَمْرُوهُمْ وَ هَزَمَتْ جَمْعُهُمْ، وَ رَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغِيظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَ كَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا (المزار الكبير (لابن المشهدى)، ص ۲۶۴)

شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، ج ٢، ص ١١٤

تاريخ دمشق (ابن عساكر)، ج ٥٠، ص ٣٣٣

المستدرک (حاکم نيسابوری)، ج ٣، ص ٣٢

مناقب آل أبي طالب ع، ج ٣، ص ١٣٨

شرح نهج البلاغة لابن أبي الحديد، ج ١٩، ص ٦٠

أَخْبَرَنَا الطَّاهِرِيُّ حَدَّثَنَا لُؤْلُو بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْقَيْصَرِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّصِيبِيُّ الصُّوفِيُّ - بِالْمَوْصِلِ - حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ شَدَّادٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ الْحَنْظَلِيُّ حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ بِشْرِ الْقُرَشِيِّ: عَنْ بِهِزِ بْنِ حَكِيمٍ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: لِمُبَارَزَةَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ لَعَمْرُو بْنِ عَبْدِ وَدٍّ يَوْمَ الْخَنْدَقِ أَفْضَلُ مِنْ عَمَلِ أُمَّتِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

١ وى سند مطلب را اين گونه شروع مى كند: أَخْبَرَنَا أَبُو سَعْدٍ السَّعْدِيُّ قِرَاءَةً عَلَيْهِ غَيْرَ مَرَّةٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ لُؤْلُو بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْقَيْصَرِيُّ بِبَغْدَادَ سَنَةَ سَبْعٍ وَ سِتِّينَ. محقق اين كتاب موارد زير را هم به عنوان سند مطلب نقل کرده است که چون مستقيماً مراجعه نکردم در متن نیاوردم:

و رَوَاهُ الرَّازِيُّ بِتَقْدِيمٍ وَ تَأْخِيرٍ فِي تَفْسِيرِ سُورَةِ الْقَدَرِ مِنْ تَفْسِيرِهِ.
و رَوَاهُ أَيْضاً الْخُوارِزْمِيُّ فِي الْفَصْلِ (٩) مِنْ مَنَاقِبِهِ ص ٥٨، قَالَ: أَخْبَرَنَا الْإِمَامُ الْحَافِظُ أَبُو الْفَتْحِ عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ الْحَسَنِ الْبَاقِرِيُّ [قَالَ]: أَخْبَرَنِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْحَوَنِيُّ قَالَ: قَرَأْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ الْوَاحِدِيِّ [قَالَ]: أَخْبَرَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ السَّعْدِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي لُؤْلُو الْقَيْصَرِيُّ.
و رَوَاهُ السَّرُوسِيُّ - نَقْلًا عَنِ الْوَاقِدِيِّ وَ الْخُوارِزْمِيِّ - فِي عُنْوَانٍ: «قِتَالِ عَلِيٍّ يَوْمَ الْأَحْزَابِ» مِنْ كِتَابِ مَنَاقِبِ آلِ أَبِي طَالِبٍ: ج ٢ ص ٣٢٦ ط الغرّ.
و أَيْضاً ذَكَرَ الْإِرْبَلِيُّ مَا فِي مَعْنَاهُ فِي غَزْوَةِ الْأَحْزَابِ مِنْ كِتَابِ كَشَفِ الْغُمَّةِ: ج ١، ص ٢٠٥.

و رَوَاهُ أَيْضاً عَنْ مَنَاقِبِ الْخُوارِزْمِيِّ وَ كِتَابِ الْأَوَائِلِ لِأَبِي هِلَالٍ الْعَسْكَرِيِّ السَّيِّدِ عَلِيِّ بْنِ طَاوُسٍ فِي أَوَاسِطِ الْبَابِ الثَّانِي مِنْ كِتَابِ سَعْدِ السُّعُودِ، ص ١٣٩.

و رَوَاهُ أَيْضاً الْحَمُونِيُّ فِي الْبَابِ: (٤٩) فِي الْحَدِيثِ (٢٠٨) مِنْ كِتَابِ فَرَائِدِ السَّمْطَيْنِ ج ١، ص ٢٥٥ قَالَ: أَنْبَأَنِي شَيْخُنَا عَمْرُو بْنُ الْمُوفَّقِ، عَنْ الْمُؤَيَّدِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْمُقَرِّي إِذْنًا، عَنْ عَبْدِ الْجَبَّارِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْخُوارِيِّ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ النَّيْسَابُورِيِّ الْمُفَسِّرِ، قَالَ أَنْبَأَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ حَمْدَانَ السَّعْدِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا لُؤْلُو الْقَيْصَرِيُّ [كَذَا] إلخ و رَوَاهُ أَيْضاً [عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ بِشْرِ الْقُرَشِيِّ ... [مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحُسَيْنِ الْخُزَاعِيُّ فِي الْحَدِيثِ (١٢) مِنْ أَرْبَعِينَ.

و الْحَدِيثُ يَجِدُهُ الطَّالِبُ فِي السَّيَرَةِ الْحَلَبِيَّةِ فِي ج ٢ مِنْهُ ص ٣٤٩ وَ فِي كِتَابِ الْمَوَاقِفِ ج ٣ ص ٢٧٦ وَ فِي كِتَابِ هِدَايَةِ الْمُرتَابِ ص ١٤٨، وَ فِي كِتَابِ كَنْزِ الْعَمَالِ: ج ٦ ص ١٥٨، ط ١.

رَوَاهُ عَنْهُمْ جَمِيعاً وَ عَنِ الْحَاكِمِ فِي الْمُسْتَدْرَكِ الْعَلَّامَةُ الْأَمِينِيُّ فِي كِتَابِ الْغَدِيرِ: ج ٧ ص ٢٠٦ ط بيروت.
أَقُولُ: وَ الْحَدِيثُ ذَكَرَهُ أَيْضاً الْمَجْلِسِيُّ عَنْ مَصَادِرَ فِي الْبَابِ: (٧٠) مِنْ فَضَائِلِ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنَ الْبَحَارِ: ج ٩: ٣٩ ط ٢ ص ١-٤ عَنْ مَصَادِرَ.
٢. الْوَاقِدِيُّ وَ الْخَطِيبُ الْخُوارِزْمِيُّ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ السَّعْدِيِّ بِإِسْنَادِهِ عَنْ يَهْرَمَ بْنِ حَكِيمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنِ النَّبِيِّ ص قَالَ: لِمُبَارَزَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ لَعَمْرُو بْنِ عَبْدِ وَدٍّ أَفْضَلُ مِنْ عَمَلِ أُمَّتِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

٣. البته عبارت وى بدین صورت است: فَأَمَّا الْخُرْجَةُ الَّتِي خَرَجَهَا [عَلِيٌّ] يَوْمَ الْخَنْدَقِ إِلَى عَمْرٍو بْنِ عَبْدِ وَدٍّ فَإِنَّهَا أَجَلٌ مِنْ أَنْ يُقَالَ: جَلِيلَةٌ وَ أَعْظَمُ مِنْ أَنْ يُقَالَ عَظِيمَةٌ، وَ مَا هِيَ إِلَّا كَمَا قَالَ شَيْخُنَا أَبُو الْهَذِيلِ وَ قَدْ سَأَلَهُ سَائِلٌ: أَيُّمَا أَعْظَمُ مَنْزِلَةً عِنْدَ اللَّهِ عَلِيٌُّّ أَمْ أَبُو بَكْرٍ فَقَالَ: يَا ابْنَ أَخِي وَ اللَّهُ لِمُبَارَزَةِ عَلِيٍّ عَمْرًا يَوْمَ الْخَنْدَقِ تَعْدِلُ أَعْمَالُ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ طَاعَاتُهُمْ كُلُّهَا وَ تَرْبِي عَلَيْهَا فَضْلاً عَنْ أَبِي بَكْرٍ وَحْدَهُ.

(۲) عامر بن واثله می گوید:

در شورای شش نفره‌ای که عمر برای تعیین جانشین خود قرار داد، من جلوی درب ایستاده بودم و آنها در خانه بودند و شنیدم که حضرت علی ع می فرمود:

ابوبکر خلیفه تعیین کرد در حالی که من می دانستم که از او سزاوارترم، با این حال گوش دادم و مخالفت نکردم؛ و شما می خواهید الان عثمان را خلیفه کنید، دیگر گوش نمی دهم و اطاعتتان نمی کنم؛ عمر مرا در کنار پنج نفری قرار داده است و مرا ششمین آنها گذاشته که برای آنها هیچ فضل و برتری نسبت به خودم نمی بینم، آیا ما یکسانیم؟

به خدا سوگند با آنها محاجه می کنم با خصلتهایی که عرب و عجم شان و حتی مشرکان هم نمی توانند یکی از آنها را انکار کنند:

شما را به خدا سوگند می دهم ... [و شروع کردند به برشمردن فضائل خویش تا رسیدند به اینکه]

شما را به خدا سوگند می دهم: آیا در میان شما کسی هست که در موردش این آیه نازل شده باشد که: و خداوند مومنان را در جنگ کفایت کرد با علی بن ابی طالب! آیا این در مورد غیر من بوده است؟

گفتند: نه! ...

الدر النظیم فی مناقب الأئمة اللہامیم، ص ۳۳۳

حدَّث أبو المظفر عبد الواحد بن حمد بن محمد بن شیده المقرئ، قال: حدَّثنا عبد الرزاق بن عمر الطهرانی، قال: حدَّثنا أبو بکر أحمد بن موسی الحافظ، قال: حدَّثنا أبو بکر أحمد بن محمد بن أبي دارم، قال: حدَّثنا المنذر بن محمد، قال: حدَّثني أبي، قال: حدَّثني عمي، قال: حدَّثني أبي، عن أبان بن تغلب، عن عامر بن واثله، قال: كنت على الباب يوم الشورى و على عليه السلام في البيت فسمعتة يقول:

استخلف أبو بكر و أنا في نفسي أحقُّ بها منه فسمعت و أطعت، و أتم تریدون أن تستخلفوا عثمان إذن لا أسمع و لا اطيع، جعلني عمر في خمسة أنا سادسهم و لا يعرف لهم على فضل، أ فنحن سواء؟ أما و الله لا حاجَّهم بخصال لا تستطيع عربهم و لا عجمهم المعاهد منهم و المشرك أن ينكر منها خصلة واحدة.

ثم قال: انشدكم بالله ...

قال: انشدكم بالله أمنكم من نزل فيه: وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بَعْلَى بن أبي طالب هل تدرون ذلك غیری؟ قالوا: اللهم لا.

(۳) روزی که عمرو بن عبد ود مسلمانان را به مبارزه طلبید، همه مردم به خاطر اینکه از قدرت و صولت وی خبر داشتند از ترس پشت سر همدیگر مخفی می شدند؛ وقتی که دوباره مبارز طلبید، حضرت علی ع بلند شد و گفت:

من در مقابل او ظاهر می شوم.

رسول الله ص فرمود: این عمرو است!

گفت: بله، و من هم علی هستم!

پس پیامبر ص به او اذن داد که برود.

و چون حضرت علی ع به راه افتاد، پیامبر ص فرمود: کل ایمان در برابر کل کفر ظاهر شد.

شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، ج ۱۳، ص ۲۶۱؛ کنز الفوائد، ج ۱، ص: ۲۹۷؛ الطرائف فی معرفه مذاهب الطوائف، ج ۱،

ص ۶۰

یوم دعا عمرو بن عبد ود المسلمین إلى المبارزة فأحجم الناس کلهم عنه لما علموا من بأسه و شدته ثم کرر النداء فقام علی ع فقال أنا أبرز إليه فقال له رسول الله ص إنه عمرو قال نعم و أنا علی فأمره بالخروج إليه فلما خرج قال النَّبِيُّ ص: **بَرَزَ الْإِيمَانُ كُلَّهُ إِلَى الشَّرْكِ كُلِّهِ**^۱.

۱. برخی روایات در شرح این واقعه بدین قرار است:

فألبسه رسول الله ص درعه ذات الفضول و أعطاه سيفه ذا الفقار و عممه عمامة السحاب علی رأسه تسعة أكوار ثم قال له تقدم فقال لما ولی: اللهم احفظه من بین یدیه و من خلفه و عن یمینه و عن شماله و من فوق رأسه و من تحت قدمیه قال ابن إسحاق فمشى إليه و هو يقول:

لا تعجلن فقد أتاك	مجیب صوتک غیر عاجز
ذو نية و بصيرة	و الصدق منجی کل فائز
إنی لأرجو أن أقیم	علیک نائحة الجنائز
من ضربة نجلاء یبقی	ذکرها عند الهزاهز

قال له عمرو من أنت قال علی ابن عبد مناف فقال أنا علی بن أبی طالب بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف فقال غیرک یا ابن أخي من أعمامک من هو أسن منك فإنی أکره أن أهرق دمک فقال علی (ع) لکنی و الله ما أکره أن أهرق دمک فغضب و نزل و سل سيفه كأنه شعله نار ثم أقبل نحو علی مغضبا فاستقبله علی بدرقته فضربه عمرو بالدرقة ففدها و أثبت فیها السیف و أصاب رأسه فشجه و ضربه علی علی حبل العاتق فسقط و فی رواية حذيفة و تسيف علی رجلیه بالسيف من أسفل فوقع علی قفاه و ثارت بینهما عجاجة فسمع علی یکبر فقال رسول الله ص قتله و الذی نفسى بیده فكان أول من ابتدر العجاج عمر بن الخطاب فإذا علی یمسح سيفه بدرع عمرو فکبر عمر بن الخطاب و قال یا رسول الله قتله فحزَّ علیَّ رأسه و أقبل نحو رسول الله و وجهه یتهلل فقال عمر بن الخطاب: هَلَا اسْتَلْبَيْتَهُ دِرْعَهُ فَإِنَّهُ لَيْسَ لِلْعَرَبِ دِرْعٌ خَيْرٌ مِنْهَا! فَقَالَ: ضَرَبْتُهُ فَاتَّقَانِي بِسَوَاتِهِ فَاسْتَحْيَيْتُ ابْنَ عَمِّي أَنْ أَسْتَلْبِيَهُ!!! قَالَ حَذِيفَةُ: فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ: أَبَشِّرْ يَا عَلِيُّ فُلُوْ وَ زِنَ الْيَوْمَ عَمَلْكَ بِعَمَلِ أُمِّةٍ مُحَمَّدٌ لَرَجَحَ عَمَلْكَ بِعَمَلِهِمْ وَ ذَلِكَ أَنَّهُ لَمْ يَبْقَ بَيْتٌ مِنْ بَيُوتِ الْمُشْرِكِينَ إِلَّا وَ قَدْ دَخَلَهُ وَ هُنَّ بِقَتْلِ عَمْرٍو، وَ لَمْ يَبْقَ بَيْتٌ مِنْ بَيُوتِ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا وَ قَدْ دَخَلَهُ عَزَّ بِقَتْلِ عَمْرٍو. (مجمع البيان، ج ۸، ص ۵۳۸)

و قد روى قيس بن الربيع قال حدثنا أبو هارون العبدی عن ربيعة السعدي قال: أتيت حذيفة بن اليمان فقلت له يا با عبد الله إنا لتحدث عن علي ع و مناقبه فيقول لنا أهل البصرة إنكم تفرطون في علي فهل أنت محدثي بحديث فيه. فقال حذيفة يا ربيعة و ما تسألني عن علي ع و الذي نفسى بیده لو وُضع جميع أعمال أصحاب محمد في كفة الميزان منذ بعث الله محمداً إلى يوم القيامة و وُضع عمل علي في الكفة الأخرى لرجح عمل علي على جميع أعمالهم. فقال ربيعة هذا الذي لا يقام له و لا يقعد. فقال حذيفة يا كعب و كيف لا يحمل و أين كان أبو بكر و عمر و حذيفة و جميع أصحاب محمد يوم عمرو بن عبد ود و قد دعا إلى المبارزة فأحجم الناس كلهم ما خلا علياً ع فإنه برز إليه فقتله الله على يديه و الذي نفس حذيفة بيده لعمله ذلك اليوم أعظم أجراً من أعمال أصحاب محمد إلى يوم القيامة. (الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، ج ۱، ص ۱۰۳)

و روى يونس بن بكير عن محمد بن إسحاق قال: لما قتل علي بن أبی طالب ع عمراً أقبل نحو رسول الله ص و وجهه یتهلل فقال له عمر بن الخطاب هَلَا سَلَبْتَهُ يَا عَلِيُّ دِرْعَهُ فَإِنَّهُ لَيْسَ تَكُونُ لِلْعَرَبِ دِرْعٌ مِثْلُهَا فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع إِنِّي اسْتَحْيَيْتُ أَنْ أَكْشِفَ عَنْ سَوَاءِ ابْنِ عَمِّي. (الإرشاد في معرفة حجج الله

على العباد، ج ۱، ص ۱۰۳)

(۱) «وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا»

این آیه به همراه دو آیه قبل و بعدش در مقام جمع بندی جنگ احزاب است.

آیه قبل، ثمره این جنگ (به عنوان یک امتحان دشوار الهی) در درون جامعه دینی را نشان داد: اینکه تکلیف مومن و منافق معلوم می شود؛

در این آیه و آیه بعد، نسبت مسلمانان با دشمنان بیرونی شان معلوم می شود:

در این آیه تذکر می دهد که بالاخره خداوند هوای مومنان را داشت و احزاب مشرک، در حالی که همچنان غیظ و غضبشان باقی بود، ناکام برگشتند؛ و در آیه بعد سراغ این می رود که آن یهودیانی هم که پیمان شکنی کردند هم مغلوب مسلمانان شدند و اموالشان به غنیمت به مسلمانان رسید.

(۲) «وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا»

جنگ احزاب موقعیتی بود که تمامی جهان مقابل اسلام در آن روز دست به دست هم دادند تا اسلام را زمین بزنند. قرآن از شروع بحث، این واقعه را به عنوان یک نعمت الهی (آیه ۹) و در عین حال، یک ابتلای شدید (آیه ۱۱) مورد توجه قرار داد. سپس از موضعگیری منافقان و بیماردلان (آیه ۱۲) و در مرتبه بعد از موضعگیری مومنان واقعی (آیه ۲۲) سخن گفت و بیان موضعگیری هریک را از تلقی آنها از وعده الهی شروع کرد، که منافقان و بیماردلان این وعده را فریب می دانستند، و مومنان این را باور داشتند و ایمانشان افزون شد.

در این آیه نشان می دهد که وعده خدا در همین دنیا نیز محقق شد و خداوند بود که آن دشمنان قسم خورده را با همه غیظ و غضبی که داشتند ناکام گذاشت و خودش — با انسان مخلصی به نام امیرالمومنین ع و لشکریانی از جنس باد و طوفان — کار جنگ را برعهده گرفت و مومنان را حتی از اینکه به جنگ بپردازند، بی نیاز ساخت.

نکته تخصصی دین شناسی

خداوند از مومنان فقط یک چیز می خواهد: اینکه وعده خدا و رسول را باور کنند و مدل محاسباتی خود را، نه صرفاً بر اساس ظواهر مادی، بلکه بر اساس باور به خدایی قوی و شکست ناپذیر، سامان دهند.

و رَوَى عُمَرُو بْنُ الْأَزْهَرِ عَنْ عُمَرُو بْنِ عَبِيدٍ عَنِ الْحَسَنِ: أَنَّ عَلِيًّا عَ لَمَّا قَتَلَ عُمَرُو بْنُ عَبْدِ وَدَّ احْتَزَّ رَأْسَهُ وَ حَمَلَهُ فَأَلْقَاهُ بَيْنَ يَدَي رَسُولِ اللَّهِ ص فَقَامَ أَبُو بَكْرٍ وَ عُمَرُ فَقَبَلَا رَأْسَ عَلِيٍّ ع (الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، ج ۱، ص ۱۰۳)

این روایت هم درباره این آیه قابل تأمل است:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى الدَّقَّاقُ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ دَاوُدَ الْحَنْظَلِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْجَعْفِيُّ عَنْ حَكَمِ بْنِ مَسْكِينٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْجَارُودِ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَامِرِ بْنِ وَائِلَةَ قَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص لَعَنَ أَبَا سُفْيَانَ فِي سَبْعَةِ مَوَاطِنَ فِي كُلِّهَا لَا يَسْتَطِيعُ إِلَّا أَنْ يَلْعَنَهُ... وَ الرَّابِعَةُ يَوْمَ الْخَنْدَقِ يَوْمَ جَاءَ أَبُو سُفْيَانَ فِي جَمْعٍ قُرَيْشٍ فَرَدَّهُمُ اللَّهُ بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي الْقُرْآنِ آيَتَيْنِ فِي سُورَةِ الْأَحْزَابِ فَسَمَّى أَبَا سُفْيَانَ وَ أَصْحَابَهُ كُفَّارًا وَ مُعَاوِيَةَ مُشْرِكًا عَدُوًّا لِلَّهِ وَ لِرَسُولِهِ... (الخصال، ج ۲، ص ۳۹۸)

نصرت خدا چنان رسید که حتی نیاز نشد عموم مومنان دست به اسلحه ببرند و در میدان جنگ کشته دهند؛ با این حال، این بدان معنا نبود که دوره‌ای بشدت در تنگنا قرار نگیرند.

جدی گرفتن این نکته، نه تنها به لحاظ ایمان شخصی، بلکه به لحاظ تحلیل جامعه‌شناختی چگونگی ایستادگی و پیشرفت یک جامعه بظاهر ضعیف، در مقابل قدرت‌های جهانی نیز بسیار مفید است.

۳) «وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا»

دشمنان اسلام، غیظ و کینه اسلام و مسلمانان واقعی را در دل دارند، اما اگر مسلمانان واقعا مومن باشند، خداوند غیظ آنان را به خودشان برمی‌گرداند؛ و در مواجهه با اسلام و علی‌رغم هزینه‌هایی که برای این مقابله متحمل می‌شوند، دست خالی برمی‌گردند.

ظاهرا با تکیه بر این آیه قرآنی بود که وقتی شهید بهشتی را از تهدیدات آمریکا تهدید کردند، گفت: به آمریکا بگویید از دست ما عصبانی باش و از این عصبانیت بمیر!

۴) «كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا»

جامعه‌ای که مومن باشد، در جنگ، روی قدرت و شکست‌ناپذیری خدا حساب می‌کند و جامعه‌ای که به خدا تکیه کند خدا او را کفایت می‌کند.

به تعبیر دیگر «سرچشمه‌ی عزّت و قدرت مسلمین خداست» (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۵۰)

۴۴۴) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۶ وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَاحِبِهِمْ وَقَدْ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبُ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ

و تَأْسِرُونَ^۱ فَرِيقًا ۱۳۹۶/۳/۲۳ ۱۸ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

و کسانی از اهل کتاب را که از آنان پشتیبانی کردند از دژهای خود پایین کشید و در دل‌هایشان رعب افکند، [تا] گروهی را بکشید و گروهی را به اسارت گیرید.

نکات ترجمه‌ای و نحوی

«ظَاهَرُوهُمْ»

۱. اختلاف قرائات:

و قرأ الجمهور: و تأسرون، بناء الخطاب و كسر السين و أبو حيو: بضمها و اليماني: بياء الغيبة و ابن أنس، عن ابن ذكوان: بياء الغيبة في: تَقْتُلُونَ وَ تَأْسِرُونَ. (البحر المحيط في التفسير، ج ۸، ص ۴۷۰)

برخی گفته‌اند ماده «ظهر» در اصل بر «آشکار شدن» در مقابل «در باطن قرار داشتن» [ما ظَهَرَ مِنْهَا وَ ما بَطَنَ؛ أنعام/۱۵۱] دلالت می‌کند (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۷، ص ۱۸۳) اما به نظر می‌رسد حق با کسانی باشد که بر این باورند که در این ماده دو معنای «قوت» و «بروز» (= ظهور و آشکار شدن) لحاظ شده است، بویژه که ظاهراً اصل این ماده از کلمه «ظَهَرَ» به معنای قسمت پشت انسان و حیوان (در مقابل «بطن»: شکم) گرفته شده که دو معنای قوت و آشکار بودن را در خود جمع کرده است [الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ، انشراح/۳؛ و جمع آن: ظهور، مثلاً: ما حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا، انعام/۱۴۶] (معجم المقایس اللغة، ج ۳، ص ۴۷۱)

(این دو نکته در مورد «ظَهَرَ: پشت» حیوان واضح‌تر است که هم تحمل بار سنگین دارد و هم آشکار است، در مقابل «بطن: شکم» شان که غالباً در زیر قرار می‌گیرد و مخفی است؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۷، ص ۱۸۴)

در هر صورت در استعمالات مختلف این واژه، گاه معنای آشکار شدن بیشتر غلبه دارد، مثل «ظَهَرَ» که از این جهت ظهر نامیده می‌شود که آشکارترین و روشن‌ترین وقت روز است (حِينَ تُظْهِرُونَ: هنگامی که به وقت ظهر می‌رسید، روم/۱۸)؛ و گاه معنای «قوت» غلبه دارد، مانند «ظهیر» به معنای پشتیبان (سبأ/۲۲، تحریم/۴)؛

و گاه یک کلمه مستقلاً در هر یک از این دو معنا، به کار رفته: مثلاً کلمه «ظاهر» هم در معنای «آشکار» (وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَ بَاطِنَهُ؛ أنعام/۱۲۰) استفاده شده، و هم به معنای کسی که با قوت «غلبه کرده» و پیروز شده است. (فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ: پیروز شدند؛ صف/۱۴)؛

و یا فعل «ظَهَرَ» که هم به معنای «آشکار شدن» است (ما ظَهَرَ مِنْهَا وَ ما بَطَنَ؛ أنعام/۱۵۱) و هم به معنای «غلبه یافتن» (إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ، کهف/۲۰)؛ و یا فعل «أَظْهَرَ»، که هم در معنای «آشکار کردن» به کار رفته (يُظْهِرُ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ، غافر/۲۶)، و هم در معنای «غلبه دادن». (لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ، توبه/۳۳)

همچنین به خاطر اینکه به «پشت» انسان، «ظَهَرَ» می‌گویند، به هر چیزی که بی‌اعتنایی کند و اصطلاحاً انسان پشت سر بیندازد «ظَهْرِيَّ» (وَ اتَّخَذَتْ مُوَهً وَ رَاءَكُمْ ظَهْرِيًّا؛ هود/۹۲) می‌گویند (معجم المقایس اللغة، ج ۳، ص ۴۷۱)؛ و «مظاهره» (ظَاهِرًا، يُظَاهِرُ) نیز به معنای به حمایت و پشتیبانی کردن (الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، احزاب/۲۶)، و «تَظَاهَرُ» (تَظَاهَرًا، يَتَظَاهَرُونَ) هم به معنای پشتیبانی و حمایت طرفینی (وَ إِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ، تحریم/۴) می‌باشد.

ضمناً کلمه «ظهار» و فعل «تَظَاهَرُونَ» (احزاب/۴) اشاره به یک سنت جاهلی دارد که قبلاً در جلسه ۴۲۳ درباره آن توضیح

داده شد. <http://yekaye.ir/al-ahzab-33-4>

این ماده و مشتقات آن جمعا ۵۹ بار در قرآن کریم به کار رفته است.

«صِيَاصِيهِمْ»

«صیاصی» جمع «صیصه» می‌باشد که اصل این ماده به معنای هر چیزی است که با آن امکان دفاع و حفظ شخص مهیا می‌شود (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۶، ص ۳۱۳) لذا هم به دژ و قلعه‌هایی که به عنوان حصن (پناهگاه) از آنها در

برابر دشمنان استفاده می‌شود، و هم به شاخ گاو و یا سیخک پای خروس (که با آن می‌جنگد) «صیصه» گفته می‌شود. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۵۰۱)

شان نزول

این واقعه در ذی القعدة رخ داد و به خاطر نقض عهد یهودیان بنی قریظه با پیامبر ص بود. داستان از این قرار است که هنگامی که بعد از بازگشت احزاب، پیامبر ص به مدینه برگشتند، حضرت زهرا س شروع کردند به شستن سر ایشان که جبرئیل آمد و گفت: آیا سلاح را بر زمین گذاشتی در حالی که هنوز وقتش نیست و کار تمام نشده است.

پس پیامبر (ص) ندا داد که نماز عصر را در محله بنی قریظه خواهیم خواند و پرسید: آیا هیچ جنگجویی بر شما نگذشت؟ گفتند: بله، دحیه کلبی سوار بر استری ابلق که قطیفه دیباج بر روی آن بود از اینجا گذشت. فرمود: او دحیه کلبی نبود بلکه جبرئیل بود که خداوند او را به سوی بنی قریظه روانه کرد تا در آنها تزلزلی بیفکند و در دل‌هایشان رعب اندازد. سپس حضرت علی ع را در مقدم جبهه فرستاد و فرمود «علی برکة الله» حرکت کن که خداوند زمین و دیار آنها را به شما وعده داده است (آیه ۲۷) و همراه وی مهاجران و دو قبیله بنی نجار و بنی اشهل رهسپار شدند و در مسیر افراد به آنها می‌پیوستند.

چون بنی قریظه حضرت علی ع را دیدند به همدیگر گفتند: قاتل عمرو بن عبد ود دارد به سوی شما می‌آید. و حضرت علی ع فرمود الحمد لله که اسلام را پیروز کرد و شرک را قلع و قمع نمود. پیامبر ص بیست و پنج روز آنها را در محاصره قرار داد تا این محاصره آنها را به تنگ آورد. کعب بن اسد (رئیس آنها) آنها را جمع کرد و گفت: ای جماعت یهود! بیایید با این مرد بیعت کنیم زیرا که روشن شده که او پیامبر فرستاده شده خداست. گفتند: خیر.

گفت، پس اگر این را نمی‌پذیرید، پس بیایید کودکان و زنان خود را بکشیم سپس شمشیر به دست بیرون رویم. [تا چیز مهمی پشت سر ما نباشد که ما را مشغول نماید و تا آخرین نفس بجنگیم]. گفتند: خیر.

گفت امشب شب شنبه است و محمد و یارانش خود را از ما ایمن می‌شمزند [که در شنبه جنگ بر ما حرام است] بیایید بر آنها شیبخون بزنیم. گفتند: خیر.

بالاخره توافق کردند که سعد بن معاذ (رئیس قبیله اوس، که هم‌پیمان آنها در دوره جاهلیت بود) را حکم بین خود و پیامبر ص قرار دهند؛ و پیامبر ص هم پذیرفت که هر چه وی حکم کند همان باشد.

سعد در جریان درگیری‌ها و تیراندازی‌هایی که بین مسلمانان و احزاب رخ داده بود، بشدت مجروح شده بود و دعا کرده بود که خدایا! اگر من از جنگ با قریش زنده مادام مرا مهلتی بده که به جنگ با اینها بپردازم و اگر بر اثر این جراحات مردم، آن را شهادتم قرار بده؛ و مرا نمیران مگر اینکه چشم مرا در جریان بنی‌قریظه روشن کنی!

به هر حال، سعد حکم کرد که جنگجویان‌شان را بکشند و زنان و بچه‌ها را به اسیری بگیرند و اموالشان را تقسیم کنند و زمین‌هایشان از آن مهاجران، و نه انصار، باشد [چون مهاجران که از مکه آمده بودند بشدت نیازمند بودند و عموماً ملکی در اختیار نداشتند]

پیامبر ص فرمود: به خدا سوگند که حکم خدا را در مورد آنها پیاده کردی! پس چنین کردند.

مناقب آل ابی طالب ع، ج ۱، ص ۱۹۹-۲۰۰

وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَى قَوْلِهِ قَدِيرًا كَانَتْ فِي ذِي الْقَعْدَةِ وَكَانُوا نَقَضُوا الْعَهْدَ مَعَ النَّبِيِّ ص. الزُّهْرِيُّ وَ عُرْوَةُ: لَمَّا دَخَلَ النَّبِيُّ عَ الْمَدِينَةَ وَ جَعَلَتْ فَاطِمَةُ ع تَغْسِلُ رَأْسَهُ إِذْ قَالَ لَهُ جَبْرِئِيلُ رَحِمَكَ رَبُّكَ وَصَعْتَ السَّلَاحَ وَ لَمْ يَضَعْهُ أَهْلُ السَّمَاءِ مَا زِلْتُ أَتَّبِعُهُمْ حَتَّى بَلَغْتُ الرُّوحَاءَ فَقَالَ النَّبِيُّ ع لَا تُصَلُّوا الْعَصْرَ إِلَّا فِي بَنِي قُرَيْظَةَ وَ سَأَلَ ص هَلْ مَرَّ بِكُمْ الْفَارِسُ أَنْفَاءً قَالُوا نَعَمْ فَقَالُوا مَرَّ بِنَا دَحِيَّةُ الْكَلْبِيِّ عَلَى بَغْلَةٍ شَهْبَاءَ تَحْتَهُ قَطِيفَةٌ دِيْبَاجٍ فَقَالَ ص لَيْسَ ذَلِكَ بِدَحِيَّةٍ وَ لَكِنَّهُ جَبْرِئِيلُ أَرْسَلَ إِلَيَّ بَنِي قُرَيْظَةَ لِيُزِلَّ لَهُمْ وَ يَقْذِفُ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ ثُمَّ قَدَّمَ عَلَيَّ ع وَ قَالَ سِرُّ عَلَى بَرَكَهُ اللَّهُ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ وَعَدَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ مَعَهُ الْمُهَاجِرُونَ وَ بَنُو النَّجَارِ وَ بَنُو الْأَشْهَلِ وَ جَعَلَ يُسَرِّبُ إِلَيْهِ الرِّجَالُ فَلَمَّا رَأَوْا عَلِيًّا قَالُوا أَقْبِلْ عَلَيْنَا قَاتِلُ عَمْرٍو فَقَالَ عَلِيٌّ ع الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَظْهَرَ الْإِسْلَامَ وَ قَمَعَ الشُّرْكَ فَحَاصَرَهُمُ النَّبِيُّ ع خَمْسًا وَ عَشْرِينَ لَيْلَةً فَقَالَ كَعْبُ بْنُ أُسْدٍ يَا مَعْشَرَ الْيَهُودِ نُبَايِعُ هَذَا الرَّجُلَ وَ قَدْ تَبَيَّنَ أَنَّهُ نَبِيٌّ مُرْسَلٌ قَالُوا لَا قَالَ فَتَنَبَّأَ عَلَيْهِ وَ هُوَ يَأْمَنُ عَلَيْنَا لَأَنَّهُا لَيْلَةُ السَّبْتِ قَالُوا لَا فَاتَّقُوا عَلَى أَنْ يَنْزِلُوا عَلَى حُكْمِ سَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ وَ كَانَ سَعْدٌ أَصَابَ أَكْحَلَهُ نَبَلَةٌ فِي الْأَحْزَابِ فَقَالَ اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتُ أَبْقَيْتَ مِنْ حَرْبٍ قُرَيْشٍ شَيْئًا فَابْقِنِي لِحَرْبِهِمْ وَ إِنْ كُنْتُ دَفَعْتَهَا فَاجْعَلْهَا لِي شَهَادَةً وَ لَا تُمِتْنِي حَتَّى تُقَرَّ عَيْنِي مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ قَالَ الصَّادِقُ ع فَحَكَمَ فِيهِمْ يَعْنِي سَعْدًا بِقَتْلِ الرِّجَالِ وَ سَبْيِ الذَّرَارِيِّ وَ النِّسَاءِ وَ قِسْمَةِ الْأَمْوَالِ وَ أَنْ يَجْعَلَ عَقَارَهُمْ لِلْمُهَاجِرِينَ دُونَ الْأَنْصَارِ فَقَالَ النَّبِيُّ ص لَقَدْ حَكَمْتَ فِيهِمْ بِحُكْمِ اللَّهِ فَوْقَ سَبْعَةِ أَرْقَعَةٍ فَقَتَلَ مِنْهُمْ أَرْبَعَمِائَةٍ وَ خَمْسِينَ رَجُلًا وَ قَسَمَ الْأَمْوَالَ وَ اسْتَرْقَ الذَّرَارِيَّ وَ حَبَسُوا الْأَسْرَى فِي الدَّارِ مِنْ دُورِ بَنِي النَّجَارِ فَخَرَجَ النَّبِيُّ ع إِلَى مَوْضِعٍ هُوَ السُّوقُ الْيَوْمَ فَخَنَدَقَ فِيهَا خَنَادِقًا وَ أَمَرَ بِهِمْ فَأَخْرَجُوا أَرْسَالًا وَ كَانُوا سَبْعَمِائَةٍ رَجُلٍ فَقَتَلَ عَلَى عَشْرًا وَ قَتَلَ الزُّبَيْرُ عَشْرًا وَ قَلَّ رَجُلٌ مِنَ الصَّحَابَةِ إِلَّا قَتَلَ رَجُلًا أَوْ رَجُلَيْنِ.

وقتی کار آنها تمام شد، سعد بن معاذ از شدت جراحات به شهادت رسید و و روایت شده است که جبرئیل خدمت پیامبر ص آمد و گفت: این که امروز از دنیا رفت کدام بنده صالح خداوند بود که درهای آسمان برایش باز شده و عرش به خاطر او لرزید. پیامبر بیرون آمد و خبردار شد که سعد بن معاذ از دنیا رفته است.

مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۲

فلما انقضى شأن بنى قريظة انفجر جرح سعد بن معاذ فرجعه رسول الله ص إلى خيمته التي ضربت عليه في المسجد؛ و روى عن جابر بن عبد الله قال جاء جبرائيل (ع) إلى رسول الله ص فقال من هذا العبد الصالح الذي مات فتحت له أبواب السماء و تحرك له العرش فخرج رسول الله ص فإذا سعد بن معاذ قد قبض.

كل اين واقعه با اندكى تفاوت در مجمع البيان، ج ٨، ص ٥٥١-٥٥٣، و

١. روى الزهرى عن عبد الرحمن بن عبد الله بن كعب بن مالك عن أبيه قال لما انصرف النبى ص مع المسلمين عن الخندق و وضع عنه اللأمة و اغتسل و استحم تبدى له جبرائيل (ع) فقال عذيرك من محارب أ لا أراك قد وضعت عنك اللأمة و ما وضعناها بعد فوثب رسول الله ص فزعا فعزم على الناس أن لا يصلوا صلاة العصر حتى يأتوا قريظة فلبس الناس السلاح فلم يأتوا بنو قريظة حتى غربت الشمس و اختصم الناس فقال بعضهم إن رسول الله ص عزم علينا أن لا نصلى حتى نأتى قريظة فإنما نحن فى عزمة رسول الله فليس علينا إثم و صلى طائفة من الناس احتسابا و تركت طائفة منهم الصلاة حتى غربت الشمس فصلوها حين جاءوا بنى قريظة احتسابا فلم يعنف رسول الله ص واحدا من الفريقين

و ذكر عروة أنه بعث على بن أبى طالب (ع) على المقدم و دفع إليه اللواء و أمره أن ينطلق حتى يقف بهم على حصن بنى قريظة ففعل و خرج رسول الله ص على آثارهم فمر على مجلس من الأنصار فى بنى غنم ينتظرون رسول الله ص فزعموا أنه قال مر بكم الفارس أنفا فقالوا مر بنا دحية الكلبي على بغلة شهباء تحته قطيفة ديباج فقال رسول الله ص ليس ذلك بدحية و لكنه جبرائيل (ع) أرسل إلى بنى قريظة ليزلزلهم و يقذف فى قلوبهم الرعب قالوا و سار على (ع) حتى إذا دنا من الحصن سمع منهم مقالة قبيحة لرسول الله ص فرجع حتى لقي رسول الله ص بالطريق فقال يا رسول الله لا عليك أن لا تدنو من هؤلاء الأخابث قال أظنك سمعت لى منهم أذى فقال نعم يا رسول الله فقال لو قد رأونى لم يقولوا من ذلك شيئا فلما دنا رسول الله ص من حصونهم قال يا إخوة القردة و الخنازير هل أخزاكم الله و أنزل بكم نقمته فقالوا يا أبا القاسم ما كنت جهولا و حاصرهم رسول الله ص خمسا و عشرين ليلة حتى أجهدهم الحصار و قذف الله فى قلوبهم الرعب و كان حبي بن أخطب دخل مع بنى قريظة فى حصنهم حين رجعت قريش و غطفان فلما أيقنوا أن رسول الله ص غير منصرف عنهم حتى يناجزهم قال كعب بن أسد يا معشر يهود قد نزل بكم من الأمر ما ترون و أنى عارض عليكم خلا لا ثلاثا فخذوا أيها شئتم قالوا ما هن قال نبايع هذا الرجل و نصدقه فو الله لقد تبين لكم أنه نبي مرسل و أنه الذى تجدونه فى كتابكم فتأمنوا على دمائكم و أموالكم و نسائكم فقالوا لا نفارق حكم التوراة أبدا و لا نستبدل به غيره قال فإذا أبيتم على هذا فلهملوا فلنقتل أبناءنا و نساءنا ثم نخرج إلى محمد رجلا مصلتين بالسيوف و لم تترك وراءنا ثقلا يهمننا حتى يحكم الله بيننا و بين محمد فإن نهلك نهلك و لم تترك وراءنا نسلا يهمننا و إن نظهر لنجدن النساء و الأبناء فقالوا نقتل هؤلاء المساكين فما خير فى العيش بعدهم قال فإذا أبيتم على هذه فإن الليلة ليلة السبت و عسى أن يكون محمد و أصحابه قد أمّنوا فيها فانزلوا فعلنا نصيب منهم غرة فقالوا نفس سبتنا و نحدث فيها ما أحدث من كان قبلنا فأصابهم ما قد علمت من المسخ فقال ما بات رجل منكم منذ ولدته أمه ليلة واحدة من الدهر حازما قال الزهرى و قال رسول الله ص حين سأله أن يحكم فيهم رجلا اختاروا من شئتم من أصحابي فاختاروا سعد بن معاذ فرضى بذلك رسول الله ص فنزلوا على حكم سعد بن معاذ فأمر رسول الله ص بسلاحهم فجعل فى قبته و أمر بهم فكتفوا و أوثقوا و جعلوا فى دار أسامة و بعث رسول الله ص إلى سعد بن معاذ فجىء به فحكم فيهم بأن يقتل مقاتليهم و تسبى ذراريهم و نساؤهم و تغنم أموالهم و أن عقارهم للمهاجرين دون الأنصار و قال للأنصار إنكم ذوو عقار و ليس للمهاجرين عقار فكبر رسول الله و قال لسعد لقد حكمت فيهم بحكم الله عز و جل و فى بعض الروايات لقد حكمت فيهم بحكم الله من فوق سبعة أرقعة و أرقعة جمع رقيع اسم سماء الدنيا فقتل رسول الله ص مقاتليهم و كانوا فيما زعموا ست مائة مقاتل و قتل منهم أربع مائة و خمسين رجلا و سبى سبع مائة و خمسين و روى أنهم قالوا لكعب بن أسد و هم يذهب بهم إلى رسول الله ص إرسالا يا كعب ما ترى يصنع بنا فقال كعب أ فى كل موطن تقولون أ لا ترون أن الداعى لا ينزع و من يذهب منكم لا يرجع هو و الله القتل و أتى بحبي بن أخطب عدو الله عليه حلة فاخية قد شقها عليه من كل ناحية كموضع الأنملة لئلا يسلبها مجموعة يدها إلى عنقه بحبل فلما بصر برسول الله ص فقال أما و الله ما لمت نفسى على عداوتك و لكنه من يخذل الله يخذل ثم قال أيها الناس إنه لا بأس بأمر الله كتاب الله و قدرة ملحة كتبت على بنى إسرائيل ثم جلس ف ضرب عنقه ثم قسم رسول الله ص نساءهم و

أبناءهم وأموالهم على المسلمين وبعث بسبايا منهم إلى نجد مع سعد بن زيد الأنصاري فابتاع بهم خيلا و سلاحا قالوا فلما انتضى شأن بني قريظة انفجر جرح سعد بن معاذ فرجعه رسول الله ص إلى خيمته التي ضربت عليه في المسجد

١. و نزل في بني قريظة و أنزل الله الذين ظاهروهم من أهل الكتاب من صياصبيهم - و قذف في قلوبهم الرعب فريقا تقتلون و تأسرون فريقا و أورتكم أرضهم و ديارهم و أموالهم و أرضا لم تطوها - و كان الله على كل شيء قديرا:

فلما دخل رسول الله ص المدينة و اللواء معقود - أراد أن يغتسل من الغبار - فناداه جبرئيل عذيرك من محارب! و الله ما وضعت الملائكة لأمتها فكيف تضع لأمتك! إن الله يأمرك أن لا تصلّي العصر إلّا ببني قريظة فإنّي متقدمك و منزل إليهم حصنهم - إنا كنا في آثار القوم نزجرهم زجرا - حتى بلغوا حمراء الأسد فخرج رسول الله ص فاستقبله حارثة بن نعمان فقال له: ما الخبر يا حارثة قال بأبي أنت و أمي يا رسول الله هذا دحية الكلبي ينادي في الناس - إلّا لا يصلين العصر أحد إلّا في بني قريظة فقال ذاك جبرئيل ادعوا لي عليا فجاء علي ع فقال له ناد في الناس - لا يصلين أحد العصر إلّا في بني قريظة فجاء أمير المؤمنين ع فنادى فيهم، فخرج الناس فبادروا إلى بني قريظة و خرج رسول الله ص و علي بن أبي طالب ع بين يديه - مع الراية العظمى و كان حيي بن أخطب لما انهزمت قريش جاء - فدخل حصن بني قريظة، فجاء أمير المؤمنين ع و أحاط بحصنهم - فأشرف عليهم كعب بن أسيد من الحصن يشتمهم و يشتم رسول الله ص فأقبل رسول الله ص على حمار فاستقبله أمير المؤمنين ع فقال: بأبي أنت و أمي يا رسول الله لا تدن من الحصن، فقال رسول الله ص يا علي لعلمهم شتموني إنهم لو قد راؤني لأذلهم الله - ثم دنا رسول الله ص من حصنهم فقال: يا إخوة القردة و الخنازير و عبدة الطاغوت! أ تشتموني إنا إذا نزلنا بساحة قوم فساء صباحهم، فأشرف عليهم كعب بن أسيد من الحصن فقال: و الله يا أبا القاسم! ما كنت جهولا - فاستحيا رسول الله ص حتى سقط الرداء من ظهره حيّا مما قاله، و كان حول الحصن نخل كثير - فأشار إليه رسول الله ص بيده فتباعد عنه - و تفرق في المفازة و أنزل رسول الله ص العسكر حول حصنهم - فحاصروهم ثلاثة أيام فلم يطلع أحد منهم رأسه، فلما كان بعد ثلاثة أيام نزل إليه غزال بن شمول فقال: يا محمدا! تعطينا ما أعطيت إخواننا من بني النضير أحق دماءنا و نخلي لك البلاد و ما فيها و لا نكتمك شيئا، فقال: لا أو تنزلون على حكمي فرجع و بقوا أياما فبكت النساء و الصبيان إليهم - و جزعوا جزعا شديدا، فلما اشتد عليهم الحصار نزلوا على حكم رسول الله ص فأمر بالرجال فكتفوا و كانوا سبعمائة و أمر بالنساء فعزلن و قامت الأوس إلى رسول الله ص فقالوا يا رسول الله حلفاؤنا و مواليينا من دون الناس - نصرونا على الخزرج في المواطن كلها - و قد وهبت لعبد الله بن أبي سبعمائة ذراع - و ثلاثمائة حاسر في صحيفة واحدة - و لسنا نحن بأقل من عبد الله بن أبي، فلما أكثروا على رسول الله ص قال لهم: أ ما ترضون أن يكون الحكم فيهم إلى رجل منكم فقالوا: بلى فمن هو قال: سعد بن معاذ قالوا: قد رضينا بحكمه فأتوا به في محفة - و اجتمعت الأوس حوله يقولون له: يا أبا عمرو اتق الله و أحسن في حلفائك و مواليك - فقد نصرونا ببغاث و الحداثق و المواطن كلها، فلما أكثروا عليه قال - لقد آن لسعد أن لا يأخذه في الله لومة لائم، فقالت الأوس و قوماه ذهبت و الله بنو قريظة و بكت النساء و الصبيان إلى سعد، فلما سكتوا قال لهم سعد: يا معشر اليهود أ رضيتم بحكمي فيكم قالوا: بلى قد رضينا بحكمك - و قد رجونا نصفك و معروفك و حسن نظرك، فعاد عليهم القول فقالوا بلى يا أبا عمرو! فالتفت إلى رسول الله ص إجلالا له، فقال: ما ترى بأبي أنت و أمي يا رسول الله قال: احكم فيهم يا سعد! فقد رضيت بحكمك فيهم، فقال: قد حكمت يا رسول الله أن تقتل رجالهم - و تسبي نساءهم و ذراريتهم - و تقسم غنائهم و أموالهم بين المهاجرين و الأنصار فقام رسول الله فقال قد حكمت بحكم الله من فوق سبع رعدة - ثم انفجر جرح سعد بن معاذ فما زال ينفذ الدم حتى قضى، و ساقوا الأسارى إلى المدينة و أمر رسول الله ص بأخدود - فحفرت بالبيع فلما أمسى أمر بإخراج رجل رجل - فكان يضرب عنقه. فقال حيي بن أخطب لكعب بن أسيد: ما ترى ما يصنع محمد ص بهم فقال له: ما يسوؤك أ ما ترى الداعي لا يقلع و الذي يذهب لا يرجع فعليكم بالصبر و الثبات على دينكم، فأخرج كعب بن أسيد مجموعة يديه إلى عنقه - و كان جميلا و سيمًا - فلما نظر إليه رسول الله ص قال له يا كعب أ ما نفعتك وصية ابن الحوأس الجبر الذكي - الذي قدم عليكم من الشام فقال تركت الخمر و الخنزير - و جئت إلى البؤس و التمرور لنبي يبعث مخرجه بمكة و مهاجرته في هذه البحيرة - يجتري بالكسريات و الثميرات - و يركب الحمار العري - في عينيه حمرة بين كنفه خاتم النبوة يضع سيفه على عاتقه - لا يبالي من لاقى منكم يبلغ سلطانه - منقطع الخف و الحافر فقال قد كان ذلك يا محمدا! و لو لا أن اليهود يعيرونني أتى جزع عند القتل - لأمنت

(۱) روایت شده است که رسول خدا فرمودند:

من به چهار چیز برتری داده شدم.

همه جای زمین برای امت من مسجد قرار داده شد و هریک از امتم بخواهد نماز بگذارد و آب نیابد، اگر زمین در برابرش باشد آن زمین را مسجد و مایه طهارت وی قرار دادند [یعنی هم به جای وضو از تیمم کند و هم نیاز نیست که حتما مسجد و معبدی باشد تا نماز بگذارد]

و مرا با رعب [در دل دشمنانم] تا مسیری یک ماهه یاری کردند. [ظاهرا یعنی وقتی لشکر حرکت می کند، رعب آن به اندازه مسافتی که یک ماه باید حرکت کند زودتر در دل دشمن می افتد].

و غنایم جنگی برای امتم حلال شد؛

و من به سوی همه مردم فرستاده شدم.

الخصال، ج ۱، ص ۲۰۱

حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرِ الْبُنْدَارِ قَالَ حَدَّثَنَا مُجَاهِدُ بْنُ أَعْيَنَ أَبُو الْحَجَّاجِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي الْعَوَّامِ قَالَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ قَالَ أَخْبَرَنَا سُلَيْمَانُ التَّمِيمِيُّ عَنْ سَيَّارٍ عَنْ أَبِي أُمَامَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: فَضَّلْتُ بِأَرْبَعٍ: جُعِلَتْ لَأُمَّتِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا وَ أَيْمًا رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي أَرَادَ الصَّلَاةَ فَلَمْ يَجِدْ مَاءً وَ وَجَدَ الْأَرْضَ فَقَدْ جُعِلَتْ لَهُ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا،

وَ نَصِرْتُ بِالرُّعْبِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ يَسِيرُ بَيْنَ يَدَيَّ،

وَ أَحَلَّتْ لَأُمَّتِي الْعَنَائِمَ،

وَ أَرْسَلْتُ إِلَى النَّاسِ كَافَّةً.^۱

بِكَ وَ صَدَقْتُكَ وَ لَكِنِّي عَلَى دِينِ الْيَهُودِ عَلَيْهِ أَحْيَا وَ عَلَيْهِ أَمُوتُ - فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ قَدَمُوهَ فَاضْرِبُوا عُنُقَهُ - فَضْرِبَتْ ثُمَّ قَدَمَ حَيُّ بْنُ أَخْطَبَ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ص يَا فَاسِقُ كَيْفَ رَأَيْتَ صَنَعَ اللَّهِ بِكَ فَقَالَ وَ اللَّهُ يَا مُحَمَّدُ! مَا أَلُومُ نَفْسِي فِي عِدَاوَتِكَ وَ لَقَدْ قَلَقْتُ كُلَّ مَقْلَقٍ وَ جَهَدْتُ كُلَّ الْجَهْدِ - وَ لَكِنْ مَنْ يَخْذُلُ اللَّهَ يَخْذُلْ - ثُمَّ قَالَ حِينَ قَدَمَ لِلْقَتْلِ:

لَعَمْرُكَ مَا لَأَمِ ابْنِ أَخْطَبَ نَفْسُهُ وَ لَكِنَّهُ مَنْ يَخْذُلُ اللَّهَ يَخْذُلْ

فَقَدَّمَ وَ ضَرَبَ عُنُقَهُ فَقَتَلَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ فِي الْبَرَدَيْنِ «۱» بِالْعِدَاةِ وَ الْعَشِيِّ فِي ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ وَ كَانَ يَقُولُ: اسْقُوهُمْ الْعَذْبَ وَ أَطْعِمُوهُمْ الطَّيِّبَ - وَ أَحْسِنُوا إِلَى أُسَارَاهُمْ، حَتَّى قَتَلَهُمْ كُلَّهُمْ - وَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صِيَاصِهِمْ أَيْ مِنْ حُصُونِهِمْ وَ قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ إِلَى قَوْلِهِ وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا.

۱. این دو روایت هم مضمونی نزدیک به مضمون روایت فوق دارد:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانَ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَثْمَانَ عَنْ إِسْمَاعِيلَ الْجُعْفِيِّ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا جَعْفَرٍ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص أُعْطِيتُ خَمْسًا لَمْ يُعْطَهَا أَحَدٌ قَبْلِي جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا وَ أُحِلَّ لِي الْمَغْنَمُ وَ نَصِرْتُ بِالرُّعْبِ وَ أُعْطِيتُ جَوَامِعَ الْكَلَامِ وَ أُعْطِيتُ الشَّقَاعَةَ. (الأمالي (لِلصَّدُوقِ)، ص ۲۱۶)

۲) از امام صادق ع در تفسیر آیه «امر خدا آمد پس برایش عجله نکنید» (نحل/۱) روایت شده است:

این همان امر خداست که خداوند عز و جل دستور داده است که نسبت به آن شتاب نورزید تا اینکه خداوند او را به سه لشکر فرشتگان و مومنان و رعب تایید کند، و خروج او همانند خروج رسول الله ص است همان که خداوند متعال فرمود: همان گونه که خداوند تو را از خانه‌ات به حق بیرون آورد.» (انفال/۵)

الغیبه للنعمانی، ص ۱۹۸

عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُوسَى الْعَلَوِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ «أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ» قَالَ: هُوَ أَمْرُنَا أَمْرُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ لَا تَسْتَعْجَلَ بِهِ حَتَّى يُؤَيِّدَهُ اللَّهُ بِثَلَاثَةِ أَجْنَادٍ الْمَلَائِكَةِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالرُّعْبَ وَخُرُوجَهُ عَ كَخُرُوجِ رَسُولِ اللَّهِ ص وَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى «كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ».

۳) از امام باقر ع روایت شده است:

چون قائم آل محمد ص خروج کند خداوند او را با فرشتگان مسومین (نشانه‌داران) و مردفین (دارای صفوف به هم پیوسته) و منزّلین (فروفرستاده شدگان) و کروبین (مقربان خاص) یاری می‌دهد در حالی که جبرئیل پیشاپیش اوست، و میکائیل در راست او، و اسرافیل در چپ او، و رعب [در دل دشمن]، مسیر یکماهه‌ای را در جلو و پشت و راست و چپ وی می‌پیماید، و فرشتگان مقرب هم قدمش می‌باشند...^۱

أَخْبَرَنَا جَمَاعَةٌ عَنْ أَبِي الْمُفَضَّلِ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سُلَيْمَانَ الْبَاغَنْدِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ السَّلَامِ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ إِمَامُ حَرَّانَ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أُعَيْنَ، قَالَ أَبُو الْمُفَضَّلِ: وَحَدَّثَنِي نَصْرُ بْنُ الْجَهْمِ أَبُو الْقَاسِمِ الْمَفِيدُ بَارْدَبِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمٍ بْنُ زُرَّارَةَ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ أُعَيْنَ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ)، عَنْ النَّبِيِّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ)، قَالَ: أُعْطِيتُ خَمْسًا لَمْ يُعْطَهُنَّ نَبِيٌّ كَانَ قَبْلِي: أُرْسِلْتُ إِلَى الْأَبْيَضِ وَالْأَسْوَدِ وَالْأَحْمَرِ، وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ طَهُورًا وَمَسْجِدًا، وَ نُصِرْتُ بِالرُّعْبِ، وَأُحِلَّتْ لِي الْغَنَائِمُ وَلَمْ تَحِلْ لِأَحَدٍ - أَوْ قَالَ: لِنَبِيِّ - قَبْلِي، وَأُعْطِيتُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ. قَالَ عَطَاءٌ: فَسَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ، قُلْتُ: وَمَا جَوَامِعُ الْكَلِمِ قَالَ: الْقُرْآنُ. (الأمالی (للطوسی)، ص ۴۸۴)

۱. این دو روایت هم نزدیک به همین مضمون اند:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَصَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكَلْبِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَلِيٍّ الْقَزْوِينِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ الْحَنَاطِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ الثَّقَفِيِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ الْبَاقِرَ ع يَقُولُ الْقَائِمُ مِنَّا مَنْصُورٌ بِالرُّعْبِ مُؤَيَّدٌ بِالنَّصْرِ تَطْوَى لَهُ الْأَرْضُ وَتَظْهَرُ لَهُ الْكُنُوزُ يَبْلُغُ سُلْطَانُهُ الْمَشْرِقَ وَالْمَغْرِبَ وَيُظْهِرُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهِ دِينَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ فَلَا يَبْقَى فِي الْأَرْضِ خَرَابٌ إِلَّا قَدْ عُمِرَ. (كمال الدين و تمام النعمة، ج ۱، ص ۳۳۱)

أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يَحْيَى بْنُ زَكَرِيَّا بْنُ شَيْبَانَ عَنْ يُونُسَ بْنِ كَلِيبٍ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي بصيرٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع لَا يَخْرُجُ الْقَائِمُ ع حَتَّى يَكُونَ تَكْمِلَةُ الْحَلْفَةِ قُلْتُ وَكَمْ تَكْمِلَةُ الْحَلْفَةِ قَالَ عَشْرَةُ أَلْفٍ جَبْرَائِيلُ عَنْ يَمِينِهِ وَمِيكَائِيلُ عَنْ يَسَارِهِ ثُمَّ يَهْرُ الرَّاْيَةُ وَيَسِيرُ بِهَا فَلَا يَبْقَى أَحَدٌ فِي الْمَشْرِقِ وَلَا فِي الْمَغْرِبِ إِلَّا لَعْنَاهُ وَهِيَ رَاْيَةُ رَسُولِ اللَّهِ ص نَزَلَ بِهَا جَبْرَائِيلُ يَوْمَ بَدْرٍ ثُمَّ قَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ مَا

أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ زَكَرِيَّا بْنُ شَيْبَانَ قَالَ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ كُلَيْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ الْحَنَاطِيِّ عَنْ أَبِي حَمْزَةَ الثَّمَالِيِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ يَقُولُ: لَوْ قَدْ خَرَجَ قَائِمُ آلِ مُحَمَّدٍ لَنَصَرَهُ اللَّهُ بِالْمَلَائِكَةِ الْمُسَوِّمِينَ وَالْمُرَدِّفِينَ وَالْمُنْزِلِينَ وَالْكَرُوبِيِّينَ يَكُونُ جَبْرِئِيلُ أَمَامَهُ وَمِيكَائِيلُ عَنْ يَمِينِهِ وَإِسْرَافِيلُ عَنْ يَسَارِهِ وَالرُّعْبُ يَسِيرُ مَسِيرَةَ شَهْرِ أَمَامَهُ وَخَلْفَهُ وَ عَنْ يَمِينِهِ وَ عَنْ شِمَالِهِ وَالْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ حِذَاهُ...^۱

تدبر

(۱) «وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَ تَأْسِرُونَ فَرِيقًا»

در این آیه به سراغ یهودیانی رفت که در جریان جنگ احزاب پیمان شکنی کردند، که آن کفایت گری خداوند در مورد جنگ (که در آیه قبل اشاره شد) در اینجا چگونه به وقوع پیوست:

خداوند آنها را از دژهای محکمشان به زیر کشید و در دلشان رعب انداخت، به نحوی که شما بدون اینکه بجنگید و کشته دهید آنها را کشتید و از آنها اسیر گرفتید.

این آیه باز تاکید می کند که اگر شما با خدا باشید چگونه خداوند کار شما را کفایت می کند.

(۲) «وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ»

تنها به دشمن رو در رو فکر نکنید، بلکه متوجه حامیان آنان نیز باشید. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۵۲)

(۳) «وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ»

هِيَ وَاللَّهُ قُطْنٌ وَلَا كِتَانٌ وَلَا قَرْ وَلَا حَرِيرٌ قُلْتُ فَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ هِيَ قَالَ مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ نَشَرَهَا رَسُولُ اللَّهِ ص يَوْمَ بَدْرٍ ثُمَّ لَفَّهَا وَ دَفَعَهَا إِلَى عَلِيٍّ ع فَلَمْ تَزَلْ عِنْدَ عَلِيٍّ ع حَتَّى إِذَا كَانَ يَوْمُ الْبَصْرَةِ نَشَرَهَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع فَفَتَحَ اللَّهُ عَلَيْهِ ثُمَّ لَفَّهَا وَ هِيَ عِنْدَنَا هُنَا لَا يَنْشُرُهَا أَحَدٌ حَتَّى يَقُومَ الْقَائِمُ فَإِذَا هُوَ قَامَ نَشَرَهَا فَلَمْ يَبْقَ أَحَدٌ فِي الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ إِلَّا لَعْنَهَا وَ يَسِيرُ الرُّعْبُ قُدَّامَهَا شَهْرًا وَ وَرَاءَهَا شَهْرًا وَ عَنْ يَمِينِهَا شَهْرًا وَ عَنْ يَسَارِهَا شَهْرًا ثُمَّ قَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ إِنَّهُ يَخْرُجُ مَوْتُورًا غَضْبَانًا أَسْفًا لَغَضَبِ اللَّهِ عَلَى هَذَا الْخَلْقِ يَكُونُ عَلَيْهِ قَمِيصٌ رَسُولِ اللَّهِ ص الَّذِي عَلَيْهِ يَوْمَ أُحُدٍ وَ عِمَامَتُهُ السَّحَابُ وَ دَرْعُهُ دَرْعُ رَسُولِ اللَّهِ ص السَّابِغَةُ وَ سَيْفُهُ سَيْفُ رَسُولِ اللَّهِ ص ذُو الْفَقَارِ يَجْرُدُ السَّيْفَ عَلَى عَاتِقِهِ ثَمَانِيَةَ أَشْهُرٍ يَقْتُلُ هَرَجًا فَأَوَّلُ مَا يَبْدُو بَنِي شَيْبَةَ فَيَقْطَعُ أَيْدِيَهُمْ وَ يَلْقُوهَا فِي الْكَعْبَةِ وَ يَنَادِي مُنَادِيَهُ هَؤُلَاءِ سَرَّاقُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَنَاولُ قُرَيْشًا فَلَا يَأْخُذُ مِنْهَا إِلَّا السَّيْفَ وَ لَا يُعْطِيهَا إِلَّا السَّيْفَ وَ لَا يَخْرُجُ الْقَائِمُ ع حَتَّى يُقْرَأَ كِتَابَانِ كِتَابُ بِالْبَصْرَةِ وَ كِتَابُ بِالْكُوفَةِ بِالْبَرَاءَةِ مِنْ عَلِيٍّ ع. (الغیبه للنعمانی، ص ۲۴۳-۲۴۴)

۱. أَوَّلُ مَنْ يَتَّبِعُهُ مُحَمَّدٌ ص وَ عَلِيٌّ ع الثَّانِي وَ مَعَهُ سَيْفٌ مُخْتَرَطٌ يَفْتَحُ اللَّهُ لَهُ الرُّومَ وَ الدَّيْلَمَ وَ السِّنْدَ وَ الْهِنْدَ وَ كَابِلَ شَاهٍ وَ الْخَزَرَ يَا أَبَا حَمْزَةَ لَا يَقُومُ الْقَائِمُ ع إِلَّا عَلَى خَوْفٍ شَدِيدٍ وَ زَلَّازِلٍ وَ فِتْنَةٍ وَ بَلَاءٍ يُصِيبُ النَّاسَ وَ طَاعُونَ قَبْلَ ذَلِكَ وَ سَيْفٌ قَاطِعٌ بَيْنَ الْعَرَبِ وَ اخْتِلَافٍ شَدِيدٍ بَيْنَ النَّاسِ وَ تَنَشَّطَتْ فِي دِينِهِمْ وَ تَغْيِيرٌ مِنْ حَالِهِمْ حَتَّى يَتِمَّنِيَ الْمُتَمَنِّي الْمَوْتَ صَبَاحًا وَ مَسَاءً مِنْ عَظَمِ مَا يَرَى مِنْ كَلْبِ النَّاسِ وَ أَكَلِ بَعْضِهِمْ بَعْضًا وَ خُرُوجُهُ إِذَا خَرَجَ عِنْدَ الْإِيَّاسِ وَ الْقَنُوطِ فَيَا طُوبَى لِمَنْ أَدْرَكَهُ وَ كَانَ مِنْ أَنْصَارِهِ وَ الْوَيْلُ كُلُّ الْوَيْلُ لِمَنْ خَالَفَهُ وَ خَالَفَ أَمْرَهُ وَ كَانَ مِنْ أَعْدَائِهِ ثُمَّ قَالَ يَقُومُ بِأَمْرِ جَدِيدٍ وَ سُنَّةٍ جَدِيدَةٍ وَ قَضَاءٍ جَدِيدٍ عَلَى الْعَرَبِ شَدِيدٍ لَيْسَ شَأْنُهُ إِلَّا الْقَتْلُ وَ لَا يَسْتَتِيبُ أَحَدًا وَ لَا تَأْخُذُهُ فِي اللَّهِ لَوْمَةٌ لَائِمٌ.

همزیستی مسالمت‌آمیز با اهل کتاب، تا زمانی است که آنان یاور و پشتیبان دشمنان نباشند. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۵۱)

﴿قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ﴾

یکی از امدادهای غیبی خداوند در جنگ‌ها، ایجاد رعب در دل دشمنان است. (تفسیر نور، ج ۹، ص ۳۵۲)

از امتیازات پیامبر اسلام ص این است که خداوند در دل دشمنان او رعب می‌افکند (حدیث ۱) و بر اساس روایات، امام زمان هم همین گونه خواهد بود (احادیث ۲ و ۳)

شاید بتوان گفت که این خصوصیت، نه یک خصوصیت شخصی، بلکه ناظر به اسلام است، آنگاه که مسلمانان به حق در مقام یاری اسلام برآیند.

نکته تخصصی سیاسی

اگر چنین است، آیا نباید در معادلات سیاسی خود، سرمایه‌گذاری خاصی داشته باشیم روی این مطلب که اسلام راستین همواره رعبی در دل دشمنان می‌اندازد؟!

﴿قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ﴾

چنانکه در شأن نزول این آیه،

هم گفته‌اند که قبل از اینکه لشکر مسلمانان به راه بیفتد، جبرئیل به سوی بنی‌قریظه رفت و در دل آنان تزلزلی انداخت؛ و هم اشاره شده که پیامبر ص حضرت علی ع را ابتدا به سوی بنی‌قریظه گسیل داشت و وقتی حضرت نزدیک شدند آنان فریاد زدند: قاتل عمرو بن عبد ود آمد. شاید بتوان نتیجه گرفت که:

الف. اقدام خالصانه یک بنده محبوب خدا، به هیچ وجه از اقدامات فرشتگان الهی کم ندارد، و خودش مصداق امداد الهی نسبت به جامعه اسلامی است، چنانکه درباره خود جنگ احزاب هم در روایتی از پیامبر اکرم ص آمده است که «و کان لله یومئذ جُندان، علیٌّ و الریح: در آن روز، خداوند دو لشکر داشت: حضرت علی ع و طوفان» (الدر النظیم فی مناقب الأئمة اللهمیم، ص ۳۲۳)

ب. این رعبی که خداوند در دل دشمنان اسلام می‌اندازد، اگرچه در اصل امدادی ماورایی از جانب خداوند است، اما اقدامات زمینی انسانها هم در جلب آن نقش دارد. یعنی مومنان باید به وظیفه خود عمل کنند، آنچنان که حضرت امیر ع از مبارزه با عمرو نترسید و با کشتن وی، که از بزرگترین سرداران جنگی زمان خود بود، رعبی در دل سایر دشمنان اسلام انداخت، و هم اینکه اگر آنان به وظیفه خود عمل کردند خداوند با امور ماورایی نیز آنان را یاری می‌کند.

ج. ...

این را در کانال نگذاشتم

۵) «وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ»

چرا برای «بیرون کردن آنها از قلعه‌هایشان، از تعبیر «آنان از دژهای خود پایین کشید» استفاده کرد؟
الف. شاید از این جهت است که آنها روی برجهای قلعه‌هایشان می‌رفتند و از آنجا با دشمنانشان می‌جنگیدند. (المیزان، ج ۱۶، ص ۲۹۱)

ب. شاید می‌خواهد اشاره‌ای کند به ذلت و خواری‌ای که به آنها رسید.

ج. ...

۶) «قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَ تَأْسِرُونَ فَرِيقًا»

با اینکه مطلب درباره جنگ احزاب است که تمام شده و همه تعبیر این بحث از فعل ماضی استفاده کرده، دو جمله آخر را با فعل مضارع به کار برد؟

الف. شاید می‌خواهد بفرماید این رعب افکنی خداوند در دل دشمنان اسلام، صرفاً مربوط به آن واقعه نیست و ثمراتش همواره ادامه دارد. (تدبر ۵)

ب. ...

۴۴۵) سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۷ وَ أَوْثَقَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ وَ أَرْضاً لَمْ تَطَّؤُوهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا

۱۳۹۶/۳/۲۴ ۱۹ رمضان ۱۴۳۸

ترجمه

و به ارث شما درآورد زمین‌هایشان و خانه‌هایشان و اموالشان و زمینی را که بر آن نپاخته‌اید؛ و خداوند بر هر چیزی تواناست.

نکات ترجمه

«لَمْ تَطَّؤُوهَا»

ماده «وطأ» در اصل به معنای آماده‌سازی چیزی برای انجام کاری می‌باشد (معجم المقاییس اللغة، ج ۶، ص ۱۲۰) و برخی گفته‌اند در معنای آن نوعی استعلاء و تحت نفوذ قرار دادن لحاظ شده است (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۳، ص ۱۳۶).^۱

۱. چنانکه در معنای «وطی کردن زن» که به صورت کنایه از «جماع» بوده - البته به خاطر کثرت استفاده امروزه به صورت تصریح درآمده است

- نیز نوعی استعلاء نهفته است.

«وطی برجلیه» به معنای گام نهادن است (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۷۵) و به نظر می‌رسد به خاطر کثرت استفاده آن در معنای «وطی برجله» کم‌کم «وطی» بتنهایی هم به معنای گام برداشتن به کار رفته است: «يَطْئُونَ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ» (هر قدمی برمی‌دارند که کفار را به غیظ درآورد، توبه/۱۲۰) چنانکه در آیه «لَمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنْ تَطْئُوهُمْ» (فتح/۲۵) هم به معنای زیر پا ماندن و پایمال کردن می‌باشد. و در آیه «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا» (مزمّل/۶) عبارت «أَشَدُّ وَطْئًا» به معنای «اثبت قیاما: استوارتر و ثابت‌قدم‌تر» می‌باشد (معانی القرآن، ج ۳، ص ۱۹۷)

«مَوَاطِئُ» به معنای «موافقت» و همانند هم کردن است (يُحِلُّونَهُ عَامًا وَ يُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُؤَاطُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ، توبه/۳۷) و گفته‌اند اصلش این بوده که کسی گام‌هایش را دقیقاً در جای گام‌های رفیقش بگذارد. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۷۵)^۱

این ماده و مشتقاتش در قرآن ۶ بار به کار رفته است.

عبارت «لَمْ تَطْئُوها» در اصل به صورت «لم + تطئون + ها» بوده است که چون حرف «لم» بر «تطئون» وارد شده، آن را مجزوم کرده و حرف «ن» ساقط شده است. و جایگاه نحوی این عبارت «نعت» (= صفت) است برای «أرضاً».

«دیار»

از ماده «دور» و جمع «دار» (به معنای خانه) است که قبلاً در جلسه ۱۶۱ درباره این کلمه توضیح داده شد.

<http://yekaye.ir/al-ankabut-029-64>

حدیث

۱) روایت شده است که پیامبر ص اموال غیرمنقول (زمین‌ها و مزارع و ...) آنها [بنی قریظه] را برای مهاجران قرار داد. انصار ابراز نارضایتی کردند، حضرت پاسخ داد که شما در منزل‌های خودتان هستید [شما ملک و زمین برای سکونت دارید، اما مهاجران خانه و کاشانه‌شان را رها کرده‌اند].

عمر گفت: آیا [فقط] خمس آن را معلوم نمی‌کنی آن گونه که در جنگ بدر [فقط درباره خمس آن] چنین کردی [و بقیه را به عنوان غنیمت جنگی صرفاً به خود رزمندگان واگذار نمودی؟]

فرمود: خیر، این [= سرزمینی که بدون جنگ و خونریزی به دست آمده است] اختیارش کاملاً به من داده شده است.

أنوار التنزیل (بیضاوی)، ج ۴، ص ۲۳۰؛ کنز الدقائق، ج ۱۰، ص ۳۵۸

روی أنه علیه الصلاة والسلام جعل عقارهم للمهاجرين فتكلم فيه الأنصار فقال ص: إنكم في منازلكم و قال عمر أما تخمس كما خمست يوم بدر فقال: لا إنما جعلت هذه لي طعمة.

^۱ البته با توجه به اینکه تعبیر «وطاء» در مورد زمین صاف و همواری که هیچ پستی و بلندی ندارد به کار رفته است «لسان العرب، ج ۱، ص ۱۹۹» و وزن «فعال» برای مصدر در باب مفاعله هم به کار می‌رود (مثلاً جهاد و مجاهده) بعید نیست که معنای موافقت و یکسان شدن، از این کلمه «وطاء» به این فعل منتقل شده باشد.

۲) از امام صادق ع درباره غنیمت سوال شد؛ فرمودند: خمس آن را باید جدا کنند [و به پیامبر ص و امام ص یا نایب آنها بدهند] و بقیه‌اش بین کسانی که در میدان جنگ حضور و مشارکت داشته‌اند تقسیم می‌شود؛ اما فیء و انفال [جاهایی که بدون جنگ به دست آمده] صرفاً از آن رسول خدا ص است.

تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۱۳۳

۲) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي الْغَنِيمَةِ قَالَ يُخْرَجُ مِنْهَا الْخُمْسُ وَ يُقَسَّمُ مَا بَقِيَ بَيْنَ مَنْ قَاتَلَ عَلَيْهِ وَ وَلِيَ ذَلِكَ فَأَمَّا الْفَيْءُ وَ الْأَنْفَالُ فَهُوَ خَالِصٌ لِرَسُولِ اللَّهِ ص.

۳) از امام صادق ع روایت شده است: انفال هر سرزمینی است که در آن خونی ریخته نشد یا قومی در مورد آن مصالحه کردند و به دست خودشان آن را تحویل دادند؛ و هر زمین غیر آباد یا صحراهای غیر مسکونی همگی آنها از فیء محسوب می‌شود؛ و انفال از آن خدا و رسول ص است (انفال/۱) و هر آنچه از آن خدا باشد، از آن رسول ص است که آن را در هر جا که صلاح بداند، مصرف می‌کند.

تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۱۳۳

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ إِنَّ الْأَنْفَالَ مَا كَانَ مِنْ أَرْضٍ لَمْ يَكُنْ فِيهِ هِرَاقُهُ دَمٌ أَوْ قَوْمٌ صَوْلَحُوا وَ أُعْطُوا بِأَيْدِيهِمْ فَمَا كَانَ مِنْ أَرْضٍ خَرِبَتْ أَوْ بَطُونٍ أُودِيَتْ فَهَذَا كُلُّهُ مِنَ الْفَيْءِ وَ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ ص فَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ لِلرَّسُولِ يَضَعُهُ حَيْثُ يُحِبُّ.

۴) روایت شده است که رسول الله ص وقتی از جنگ خیبر فارغ شد، خداوند در دل اهالی فدک رعب انداخت و شخصی را نزد رسول خدا ص فرستادند و با ایشان در مورد نصف منطقه فدک مصالحه کردند؛ و فرستاده‌های آنها در خیبر یا در راه یا بعد از اینکه حضرت به مدینه رسید بر ایشان وارد شدند و حضرت از آنها پذیرفت؛ و لذا فدک، [نه جزء اموال عمومی‌ای که باید بین مسلمانان تقسیم شود، بلکه] صرفاً از آن رسول الله ص بود، چرا که هیچ سواره نظام و پیاده نظامی در آنجا گام ننهاد.

السقيفة و فدک، ص ۹۷؛ شرح نهج البلاغة لابن أبي الحديد، ج ۱۶، ص ۲۱۰

قال أبو بكر الزهري و روى محمد بن إسحاق أيضا أن رسول الله ص لما فرغ من خيبر قذف الله الرعب في قلوب أهل فدك فبعثوا إلى رسول الله ص فصالحوه على النصف من فدك فقدمت عليه رسلهم بخيبر أو بالطريق أو بعد ما أقام بالمدينة فقبل ذلك منهم و كانت فدك لرسول الله ص خالصة له لأنه لم يوجف عليها ب خيلٍ و لا ركابٍ.

تدبر

۱) «وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ وَ أَرْضاً لَمْ تَطْئُوهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا»

مسلمانان در جنگ احزاب مورد هجومی همه جانبه قرار گرفتند، هم از جانب دشمن بیرونی، و هم از جانب هم‌پیمانان داخلی؛ اما با استقامتی که به خرج دادند، نه تنها هر دوی آنها شکست خوردند، بلکه خداوند آنها را وارث زمین‌ها و خانه‌ها و اموال آنها کرد؛ و حتی سرزمین‌هایی که برایش جنگی نکرده بودند نیز به دست آنها افتاد.

پس ببینید که خداوند بر انجام هر کاری تواناست.

ثمره اخلاقی - اجتماعی

در محاسباتان صرفاً بر اساس معیارهای مادی نیندیشید. اگر وعده خدا را باور کنید، خدای که بر انجام هر کاری تواناست، قطعاً می‌تواند به وعده‌اش عمل کند، هرچند تمام محاسبات ظاهری خلاف آن باشد.

۲) «وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ... وَ أَرْضاً لَمْ تَطَّوُّهَا»

درباره اینکه منظور از «زمینی که بر آن نتاخته‌اید» چیست، مفسران چند گونه نظر داده‌اند.

الف. به معنای اینکه «هنوز بر آن نتاخته‌اید و بعداً آن را فتح می‌کنید»؛ و آنگاه در اینکه منظور کجا بوده، چند نظر مطرح شده است:

- الف. ۱. منظور جایی است که هنوز بر آن نتاخته‌اید، یعنی سرزمین‌های خیبر، که خداوند بعد از بنی قریظه آن را بر مسلمانان گشود. (ابن زید و یزید بن رومان و مقاتل؛ به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۱)
 - الف. ۲. منظور مکه است. (قتاده؛ به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۱)
 - الف. ۳. منظور سرزمین‌های ایران و روم است. (حسن بصری؛ به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۱)
 - الف. ۴. منظور هر سرزمینی است که تا روز قیامت توسط مسلمانان فتح شود. عکرمه؛ به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۱)
- ب. به معنی اینکه اساساً بدون اینکه بر آن بتازید و جنگی رخ دهد، به دست شما می‌افتد. (ابومسلم؛ به نقل مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۵۱) که در این صورت هم معنا می‌شود با مضمون «مَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ: برای [گرفتن] آن اسب و شتری نتاختید؛ حشر/۷).

توجه

در میان اهل سنت، دیدگاه سومی هم مطرح شده، و آن اینکه کنایه از زنان آنها باشد! این سخن را ابن ابی‌الحدید به عنوان یکی از کنایه‌های قرآن ذکر کرده است: (شرح نهج البلاغه، ج ۵، ص ۱۶)^۱ ولی برخی دیگر از اهل سنت، همانند زمخشری (الکشاف، ج ۳، ص ۵۳۴) و ابو حیان (البحر المحیط فی التفسیر، ج ۸، ص: ۴۷) چنین برداشتی را از بدعت‌های تفسیری دانسته‌اند.^۲

۱. و من کنایات الکتاب العزیز ایضاً قوله تعالی «وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ وَ أَرْضاً لَمْ تَطَّوُّهَا» کنی بذلک عن مناکح النساء.

۲. و من بدع التفاسیر: أنه أراد نساءهم

در سوره احزاب، خداوند متعال تذکر می‌دهد که انسان دو دل در سینه ندارد که دو جهت‌گیری ناسازگار را در دل خود جای دهد؛ لذا به پیامبرش [چه رسد به عموم مسلمانان] دستور داد از کافر و منافق اطاعت مکن و از وحی اطاعت کن و در این راه از چیزی ترس که اگر بر خدا توکل کنی خدا تو را کفایت می‌کند.

در این میان، پس از اینکه اعتبار رسومی مانند پدرخواندگی و یا اینکه زن همچون مادر باشد، را زیر سوال برد و فرمود که اینها فقط در حد لقلقه زبان است و ارزشی ندارد و معیار اصلی همان روابط واقعی والدین و فرزندان است (و البته تذکر داد اگر غیرعامدانه از این رسوم تبعیت کردید، زیاد عیبی ندارد؛ توبه کنید که خدا بخشنده است و به آنچه در دلتان می‌گذرد و عمداً می‌گویید بیشتر اهمیت می‌دهد)؛ اعتبار جدیدی را مطرح کرد و آن نسبتی است که پیامبر ص با امت برقرار می‌کند؛ که این نسبت از نسبت پدر-فرزندی بالاتر است.

سپس به سلسله تاریخی انبیاء اشاره کرد، که اگر سخن از اطاعت نکردن از کافر و منافق، مبارزه با ستمهای باطل، ولایت پیامبر بر مومنان، و خلاصه، تبعیت از وحی در تمام شئون زندگی است، تمام این سخنان ریشه در یک جریان واحد تاریخی دارند که توسط پیامبران برای بشر تبیین شده و خداوند در ابلاغ آن به بشر از همگی‌شان عهد گرفته و هدف این بوده که در این فراز و نشیب‌ها، راستگویان و کافران به نتیجه عمل خود برسند.

در ادامه به سراغ داستان جنگ احزاب می‌رود که نمونه‌ای عینی است از وضعیت دشوار مسلمانان و امداد الهی (یعنی همان که باید از کفار و منافقان اطاعت نکنند؛ و قبول کنند که خدا برایشان کافی است)، که چه‌بسا بتوان گفت آنچه در آیات قبل، در قالب یک بیانات کلی مطرح شد، در این آیات به نحو انضمامی و با گزارشی از واقعه‌ای عینی، ارائه می‌شود تا امکان فهم عینی‌تر آن دستورالعمل کلی بهتر مهیا شود.

سیر واقعه در سوره به این صورت است که ابتدا از یک هجوم همه‌جانبه دشمن و ابتلای شدید یاد می‌کند و آنگاه به تشریح موضع‌گیری دو جبهه حق و باطلی که درون جامعه دینی وجود دارد، می‌پردازد: در یک جبهه منافقان و بیماردلان بودند که وعده خدا و رسول را فریب شمردند و منطق‌شان دو کلمه بود: نمی‌توانیم، خودمان مشکلات مهمتری داریم و چه معنا دارد که برای ارزش‌های دینی این اندازه هزینه دهیم؛ و در طرف دیگر مومنان واقعی بودند که همین سختی‌ها بر ایمان و تسلیم آنها افزود.

قرآن کریم ریشه منطق منافقان و بیماردلان را دنیازدگی و غفلت از مساله مرگ دانست (که بالاخره مرگ یک واقعیت گریزناپذیر برای انسان است؛ و با فرار از جنگ، نمی‌توانید از مرگ فرار کنید) و هشدار داد که اگر خدا بدی یا رحمتی برای شما بخواهد، هیچکس نمی‌تواند جلوی او بگیرد.

آنگاه کالبدشکافی‌ای از وضعیت منافقان برای مخاطبان ارائه نمود که آنها سه ویژگی مهم دارند: مانع‌تراشی در کارها؛ پرمدعی و دارای نفوذ اجتماعی؛ و عافیت‌طلب؛ و سپس، این روحیه عافیت‌طلبی و منفعت‌طلبی آنان را تفصیل داد: در مواجهه با شما زیاده‌خواه و خودخواه‌اند؛

در مواجهه با معرکه‌های سخت، هنگامی که ترس و خطر جدی است، از ترس نزدیک است قالب تهی کنند؛ اما همین که خطر دور و اوضاع تثبیت شد، طلبکار می‌شوند.

و توضیح داد که دلبستگی به زندگی و ترس از مرگ چگونه مدل محاسباتی آنها را دچار اختلال کرده و چه خیالاتی که در جان و روح آنها رقم می‌زند: شکست دشمن را حتی تا مدتی بعد از فرار دشمن، باور نمی‌کنند؛ و در مجموع، رفاه و امنیت در جامعه کفر را بر ماندن و مبارزه کردن با مشکلات در جامعه دینی ترجیح می‌دهند.

سپس سراغ مومنان واقعی رفت و بعد از اینکه تذکر داد که اسوه شما، نه این منافقان، بلکه پیامبر ص باید باشد، موضعگیری مومنان واقعی را این گونه معرفی کرد که این سختی‌ها تنها بر ایمان و تسلیم آنها می‌افزاید و تا پای جان عهدشان را نمی‌شکنند لذا با توجه به استمرار این آزمون‌های الهی در زندگی، مومنان واقعی نهایتاً دو گروه می‌شوند: یا به شهادت می‌رسند و یا منتظر شهادت‌اند!

در نهایت نیز از ثمره این جنگ (به عنوان یک امتحان دشوار الهی) و هدف خداوند از همه مشکلاتی که برای جامعه دینی پیش می‌آورد، سخن گفت:

ثمره‌اش در درون جامعه دینی این است که از طرفی صداقت‌پیشگان نتیجه صدق خود را ببینند؛ و از طرف دیگر تکلیف منافقان معلوم شود: یا نفاق وجودی‌شان آنها را جهنمی کند و یا اینکه در این سختی‌ها تکانی بخورند توفیق توبه پیدا کنند و ثمره‌اش در نسبت جامعه اسلامی با دشمنان بیرونی‌اش این است که بالاخره خداوند هوای مومنان را دارد: احزاب مشرک، در حالی که همچنان غیظ و غضبشان باقی بود، ناکام برگشتند؛ یهودیانی که پیمان‌شکنی کردند نیز مغلوب مسلمانان شدند و زمین و اموالشان به غنیمت به مسلمانان رسید.

خلاصه کلام

مهم این است که در جامعه اسلامی، عده‌ای مومن واقعی و یک‌دل باشند که اولاً نظام محاسباتی و منطق زندگی خود را، نه بر اساس دنیامداری، بلکه بر اساس ایمان به وعده‌های الهی تنظیم کنند؛ و ثانیاً با اتکاء به این وعده‌های الهی و الگو قرار دادن پیامبر ص و سیره ایشان، وظیفه خود را تشخیص داده، بی‌هراس از هر دشمنی به حرکت خود ادامه دهند؛ که در این صورت، حتی اگر عده‌ای منافق در میان جامعه باشد که دائماً ساز مخالف بزنند، باز خداوند نصرتش را، به طرز باورنکردنی‌ای، شامل حال جامعه دینی خواهد کرد.

مهم این است که در جامعه اسلامی، عده‌ای مومن واقعی و یک‌دل باشند که:

اولاً نظام محاسباتی و منطق زندگی خود را، نه بر اساس دنیامداری و تبعیت از منطق کافران و منافقان، بلکه بر اساس ایمان به وحی الهی تنظیم کنند؛

و

ثانیاً با اتکاء به وعده‌های الهی و الگو قرار دادن پیامبر ص و سیره ایشان، وظیفه خود را تشخیص داده، بی‌هراس از هر دشمنی به حرکت خود ادامه دهند؛

که در این صورت،

حتی اگر عده‌ای منافق در میان جامعه باشند که دائماً ساز مخالف بزنند و کارشکنی کنند، باز خداوند نصرتش را، به طرز باورنکردنی‌ای، شامل حال جامعه دینی خواهد کرد!

سوره مزمل

بسم الله الرحمن الرحيم

با توجه به اینکه فرازی از مباحث سوره احزاب به پایان رسید و از آیه ۲۸ فراز جدیدی شروع می‌شود؛ فعلاً پرداختن به مباحث سیاسی اجتماعی را به همین جا بسنده می‌کنیم و با توجه به حال و هوای ماه مبارک رمضان، ان شاء الله از امروز به سراغ سوره مزمل خواهیم رفت.

نکته علوم قرآنی: تعداد آیات سوره

درباره اینکه تعداد آیات این سوره چندتا است عدد ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ مطرح شده است. یکی از علل این تفاوت آن است که برخی دو آیه اول را مجموعاً یک آیه دانسته‌اند.

توضیح تخصصی علوم قرآنی

قبلاً درباره یکسان‌سازی مصحف در زمان عثمان توضیح داده شد که وی «پنج مصحف» در شهرهای مدینه، مکه، کوفه، بصره و شام قرار داد، که «هفت قرائت»ی که امروزه رایج‌تر است، بر اساس همین پنج مصحف است (در کوفه سه قرائت رواج یافت). (در جلسه ۲۸۰ <http://yekave.ir/al-hegr-15-41/> و سپس جلسه ۳۴۲ <http://yekave.ir/al-balad-90-13/> و نیز در پاورقی اول جلسه ۳۵۶ <http://yekave.ir/al-alag-96-9-10/#ftn1> و جلسه ۳۷۵، تدبر <http://yekave.ir/al-giyamah-75-17/>)

اما «درباره تعداد آیات قرآن، شش روایت» وجود دارد که دوتای آنها به عنوان روایت مدینه (مدنی اول، و مدنی اخیر) و چهارتای دیگر به عنوان روایت اهل کوفه، مکه، بصره و شام مطرح است. این روایت‌ها بر اساس این بوده است که در یک روایت گاه دو آیه را یک آیه به حساب می‌آورده‌اند یا معتقد بوده‌اند این دو آیه است؛ در مورد دو عدد مربوط به مدینه هم می‌دانیم که قاری اهل مدینه نافع بوده است و وی دو راوی داشته است: ورش و قالون. عدد «مدنی اول» همان است که قرائت قالون را بر اساس آن تنظیم می‌کنند و عدد «مدنی اخیر» آن است که قرائت «ورش» را بر اساس آن تنظیم می‌کنند. به هر حال، امروزه دقیقاً محل تفاوت این دیدگاه‌ها معلوم است. بر این اساس درباره تعداد آیات قرآن این نظرات مطرح شده است:

مکتب کوفی: ۶۲۳۶ آیه.^۱

^۱. مرحوم طبرسی ابتدا روایتی درباره ترتیب نزول آورده و سپس روایتی که این تعداد را بیان کرده است:

شماره گذاری مصحف عثمانی (که اکنون رایج ترین مصحف است) بر اساس عدد کوفی بوده است.^۱ توضیح این بحث به زبان عربی در لینک زیر می توانید مطالعه کنید.

حدثنا السيد أبو الحمد مهدي بن نزار الحسيني القابني قال أخبرنا الحاكم أبو القسم عبيد الله بن عبد الله الحسكاني قال حدثنا أبو نصر المفسر قال حدثني عمي أبو حامد إملاء قال حدثني الفزاري أبو يوسف يعقوب بن محمد المقرئ قال حدثنا محمد بن يزيد السلمی قال حدثنا زيد بن موسى قال حدثنا عمرو بن هارون عن عثمان بن عطاء عن أبيه عن ابن عباس قال أول ما أنزل بمكة (اقرأ باسم ربك) ثم (ن و القلم) ثم (المزمل) ثم (المدثر) ثم (تبت) ثم (إذا الشمس كورت) ثم (سبح اسم ربك الأعلى) ثم (و الليل إذا يغشى) ثم (و الفجر) ثم (و الضحی) ثم (ألم نشرح) ثم (و العصر) ثم (و العاديات) ثم (إنا أعطيناك الكوثر) ثم (ألهيكم التكاثر) ثم (أ رأيت) ثم (الكافرون) ثم (ألم تركيف) ثم (قل أعوذ برب الفلق) ثم (قل أعوذ برب الناس) ثم (قل هو الله أحد) ثم (و النجم) ثم (عبس) ثم (إنا أنزلناه) ثم (و الشمس) ثم (البروج) ثم (و التين) ثم (لإيلاف) ثم (القارعة) ثم (القيامة) ثم (الهمزة) ثم (و المرسلات) ثم (ق) ثم (لا أقسم بهذا البلد) ثم (الطارق) ثم (اقتربت الساعة) ثم (ص) ثم (الأعراف) ثم (قل أوحى) ثم (يس) ثم (الفرقان) ثم (الملائكة) ثم (كهيعص) ثم (طه) ثم (الواقعة) ثم (الشعراء) ثم (النمل) ثم (القصص) ثم (بنی إسرائيل) ثم (يونس) ثم (هود) ثم (يوسف) ثم (الحجر) ثم (الأنعام) ثم (الصفات) ثم (لقمان) ثم (القمر) ثم (سبا) ثم (الزمر) ثم (حم المؤمن) ثم (حم السجدة) ثم (حمعسق) ثم (الزخرف) ثم (الدخان) ثم (الجاثية) ثم (الأحقاف) ثم (الذاريات) ثم (الغاشية) ثم (الكهف) ثم (النحل) ثم (نوح) ثم (إبراهيم) ثم (الأنبياء) ثم (المؤمنون) ثم (الم تنزيل) ثم (الطور) ثم (الملك) ثم (الحاقة) ثم (ذو المعارج) ثم (عم يتساءلون) ثم (التازعات) ثم (انفطرت) ثم (انشقت) ثم (الروم) ثم (العنكبوت) ثم (المطففين) فهذه أنزلت بمكة و هي خمس و ثمانون سورة ثم أنزلت بالمدينة (البقرة) ثم (الأنفال) ثم (آل عمران) ثم (الأحزاب) ثم (الممتحنة) ثم (النساء) ثم (إذا زلزلت) ثم (الحديد) ثم (سورة محمد) ثم (الرعد) ثم (سورة الرحمن) ثم (هل أتى) ثم (الطلاق) ثم (لم يكن) ثم (الحشر) ثم (إذا جاء نصر الله) ثم (النور) ثم (الحج) ثم (المنافقون) ثم (المجادلة) ثم (الحجرات) ثم (التحريم) ثم (الجمعة) ثم (التغابن) ثم (سورة الصف) ثم (سورة الفتح) ثم (سورة المائدة) ثم (سورة التوبة) فهذه ثمان و عشرون سورة و قد رواه الأستاذ أحمد الزاهد بإسناده عن عثمان بن عطاء عن أبيه عن ابن عباس في كتاب الإيضاح و زاد فيه و كانت إذا نزلت فاتحة سورة بمكة كتبت بمكة ثم يزيد الله فيها ما يشاء بالمدينة و بإسناده عن عكرمة و الحسن بن أبي الحسن البصري إن أول ما أنزل الله من القرآن بمكة على الترتيب (اقرأ باسم ربك و ن و المزمل) إلى قوله و ما نزل بالمدينة (ويل للمطففين) (و البقرة و الأنفال و آل عمران و الأحزاب و المائدة و الممتحنة و النساء و إذا زلزلت و الحديد و سورة محمد) ص (و الرعد و الرحمن و هل أتى على الإنسان) إلى آخره و

بإسناده عن سعيد بن المسيب عن علي بن أبي طالب (ع) أنه قال سألت النبي عن ثواب القرآن فأخبرني بثواب سورة سورة على نحو ما نزلت من السماء فأول ما نزل عليه بمكة (فاتحة الكتاب) ثم (اقرأ باسم ربك) ثم (ن) إلى أن قال و أول ما نزل بالمدينة سورة (البقرة) ثم (الأنفال) ثم (آل عمران) ثم (الأحزاب) ثم (الممتحنة) ثم (النساء) ثم (إذا زلزلت) ثم (الحديد) ثم (سورة محمد) ثم (الرعد) ثم (سورة الرحمن) ثم (هل أتى) إلى قوله فهذا ما أنزل بالمدينة ثم قال النبي ص جميع سور القرآن مائة و أربع عشرة سورة و جميع آيات القرآن ستة آلاف آية و مائتا آية و ست و ثلاثون آية و جميع حروف القرآن ثلاثمائة ألف حرف واحد و عشرون ألف حرف و مائتان و خمسون حرفا لا يرغب في تعلم القرآن إلا السعداء و لا يتعهد قراءته إلا أولياء الرحمن (مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۶۱۲-۶۱۴)

^۱ . علامه طباطبائی در میزان، ج ۱۳، ص ۲۳۲-۲۳۳ چنین توضیح داده اند:

و أما عدد الآي فلم يرد فيه نص متواتر يعرف الآي و يميز كل آية من غيرها و لا شيء من الآحاد يعتمد عليه، و من أوضح الدليل على ذلك اختلاف أهل العدد فيما بينهم و هم المكيون و المدنيون و الشاميون و البصريون و الكوفيون.

فقد قال بعضهم: إن مجموع القرآن ستة آلاف آية، و قال بعضهم: ستة آلاف و مائتان و أربع آيات، و قيل: و أربع عشرة، و قيل: و تسع عشرة، و قيل: و خمس و عشرون، و قيل: و ست و ثلاثون.

و قد روى المكيون عددهم عن عبد الله بن كثير عن مجاهد عن ابن عباس عن أبي بن كعب، و للمدنيين عددان ينتهي أحدهما إلى أبي جعفر مرثد بن الققعاق و شيبه بن نصاح، و الآخر إلى إسماعيل بن جعفر بن أبي كثير الأنصاري و روى أهل الشام عددهم عن أبي الدرداء، و ينتهي عدد أهل البصرة إلى عاصم بن العجاج الجحدري، و يضاف عدد أهل الكوفة إلى حمزة و الكسائي و خلف قال حمزة أخبرنا بهذا العدد ابن أبي ليلى عن أبي عبد الرحمن السلمي عن علي بن أبي طالب.

و بالجملة لما كانت الأعداد لا تنتهي إلى نص متواتر أو واحد يعبأ به و يجوز الركون إليه و يتميز به كل آية عن أختها لا ملزم للأخذ بشيء منها فما كان منها بينا ظاهر الأمر فهو و إلا فللباحث المتدبر أن يختار ما أدى إليه نظره.

و الذي روى عن علي (ع) من عدد الكوفيين معارض بأن البسمة غير معدودة في شيء من السور ما خلا فاتحة الكتاب من آياتها مع أن المروى عنه (ع) و عن غيره من أئمة أهل البيت (ع) أن البسمة آية من القرآن و هي جزء من كل سورة افتتحت بها و لازم ذلك زيادة العدد بعدد البسمات. و هذا هو الذي صرفنا عن إيراد تفاصيل ما ذكره من العدد هاهنا، و ذكر ما اتفقوا على عدده من السور القرآنية و هي أربعون سورة و ما اختلفوه في عدده أو في رءوس آية من السور و هي أربع و سبعون سورة و كذا ما اتفقوا على كونه آية تامة أو على عدم كونه آية مثل «الر» أينما وقع من القرآن و ما اختلف فيه، و على من أراد الاطلاع على تفصيل ذلك أن يراجع مظانه.

البتة اشكال ايشان در مورد بسم الله ظاهرا وارد نیست زیرا در روایات نفرموده اند که بسم الله آیه مستقلى است، در حالى که اینجا بحث بر سر استقلال آیه است.

١. توضیح المراد بالاختلاف فى عدّ الآي:

الاختلاف فى علم عدّ الآي يراد به الاختلاف فى تحديد موضع انتهاء الآيات، ولا يعنى زيادة آيات، أو نقصها، أو زيادة ألفاظ، فسورة الإخلاص مثلاً أربع آيات فى العدّ المدنى الأول، والعدّ المدنى الثانى، والعدّ البصرى، والعدّ الكوفى، وخمس آيات فى العدّ المكى، والعدّ الشامى، وخلافهم فى قوله تعالى: {لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ} هل هى آية أم آيتان؟ فمن عدّها آية واحدة، فالسورة عنده أربع آيات، ومن عدّها آيتين فالسورة عنده خمس آيات.

أهل العدد ستة، وهذا العدد موافق لعدد المصاحف التى وجه بها سيدنا عثمان بن عفان -رضى الله عنه- إلى الأمصار، وتفاصيلها كما يلي: * العدّ المدنى الأول: وهو ما يرويه نافع، عن شيخه أبى جعفر، وشيبه بن نصاح؛ ويرويه الكوفيون عنهم، دون تعيين أحد منهم بعينه، وهو العدّ الذى اعتمدناه لقالون، وأبى جعفر.

واختلف عنه فى "فَعَقَرُوهَا" من قوله تعالى: {فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا} [الشمس: ١٤]، وقد اعتمدنا عدّه له.

* العدّ المدنى الأخير: هو ما يرويه إسماعيل بن جعفر، وقالون، عن سليمان بن مسلم بن جماز، عن شيبه، وأبى جعفر، وهو العدّ الذى اعتمدناه لورش. وقد وقع الخلاف بين أبى جعفر، وشيبه فى ستة مواضع، وبيانها:

١- "تحبون" فى قوله تعالى: {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} [آل عمران: ٩٢]، وقد اعتمدنا ترك عدّها للمدنى الأول، وعدّها للمدنى الأخير.

٢- "إبراهيم" فى قوله تعالى {فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ} [آل عمران: ٩٧]، وقد اعتمدنا عدّها للمدنى الأول، وترك عدّها للمدنى الأخير.

٣- "ليقولون" فى قوله تعالى {وإن كانوا ليقولون} [الصفات: ١٦٧]، وقد اعتمدنا ترك عدّها للمدنى الأول، وعدّها للمدنى الأخير.

٤- "نذير" فى قوله تعالى {قَالُوا بَلَى قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ} [الملك: ٩]، وقد اعتمدنا ترك عدّه للمدنى الأول، والأخير.

٥- "طعامه" فى قوله تعالى {فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ} [عبس: ٢٤]، وقد اعتمدنا ترك عدّها للمدنى الأول، وعدّها للمدنى الأخير.

بر همین اساس، در سوره مزمل سه عدد مطرح شده است.

به نظر اهل کوفه و شام و «مدنی اول» ۲۰ آیه است (چنانکه در مصحف کنونی چنین است). که همگی «یا ایها المزمل» را یک آیه مستقل به حساب آورده‌اند.

به نظر اهل مکه هم ۲۰ آیه است با این تفاوت که آنها نه این آیه، بلکه عبارت «إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا» در آیه ۱۵ را یک آیه مستقل به حساب آورده‌اند.

به نظر اهل بصره ۱۹ آیه است. چون هیچیک از این دو را مستقل ندانسته‌اند.

به نظر «مدنی اخیر» ۱۸ آیه است. چون علاوه بر موارد فوق، آیه ۱۷ (فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِن كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا) را هم مستقل ندانسته و آن را همراه با آیه بعد، یک آیه به حساب آورده است. (مجمع البيان^۱، ج ۱۰، ص ۵۶۵؛ التبيان في تفسير القرآن^۲، ج ۱۰، ص ۱۶۰)

۶- «تذهبون» فی قوله تعالى {فَأَيُّنَ تَذْهَبُونَ} [التكوير: ۲۶]، وقد اعتمدنا ترك عددها للمدنی الأول، وعددها للمدنی الأخير.

❖ العدّ المکی: ما رواه عبد الله بن كثير، عن مجاهد بن جبر، عن ابن عباس -رضی الله عنه-، عن أبي بن كعب -رضی الله عنه-، عن رسول الله صلی الله علیه وسلم، وهو العد الذي اعتمدناه لابن كثير.

- وقد اختلف عن المکی فی «المسلمين» من قوله تعالى: {وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ} [الحج: ۷۸]، وقد اعتمدنا عددها له.

- واختلف عنه فی «قريباً» من قوله تعالى: {إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا} [النبا: ۴۰]، وقد اعتمدنا عددها له.

- واختلف عنه فی «ففقروها» من قوله تعالى: {فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا} [الشمس: ۱۴]، وقد اعتمدنا عددها له.

❖ العدّ البصري: ما يرويه عاصم الجحدري، وأيوب بن المتوكل، ويعقوب الحضرمي، وهو العد الذي اعتمدناه لأبي عمرو البصري، ويعقوب الحضرمي. وقد اختلف عن البصري فی «أقول» من قوله تعالى: {قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ} [ص: ۸۴]، وقد اعتمدنا عدم عددها له.

❖ العدّ الكوفي: ما رواه حمزة الزيات، عن ابن أبي ليلى، عن أبي عبد الرحمن السلمي، عن علي بن أبي طالب -رضی الله عنه-، وسفيان الثوري، عن عبد الأعلى، عن أبي عبد الرحمن السلمي، عن علي بن أبي طالب -رضی الله عنه-، وهو العد الذي اعتمدناه لعاصم، وحمزة، والكسائي، وخلف في اختياره.

❖ العدّ الدمشقي: وهو ما رواه يحيى بن الحارث الذماری، عن عبد الله بن عامر، عن أبي الدرداء -رضی الله عنه-، وهو العد الذي اعتمدناه لابن عامر.

وبعضهم يزيد عدداً سابقاً هو العد الحمصي: وهو ما رواه شريح بن يزيّد، مسنداً إلى خالد بن معدان.

۱. ثمانی عشرة آیه المدنی الأخير و تسع عشرة بصری عشرون فی الباقيين.

اختلافها: ثلاث آیات «المزمل» کوفی شامی و المدنی الأول «شيباً» غير المدنی الأخير «إِلَيْكُمْ رَسُولًا» مکی.

۲. و هي عشرون آیه فی الكوفي و المدنی الاول و تسع عشرة فی البصري و ثمانی عشرة فی المدنی الأخير

سوره مزمل را از سوره‌های مکی، و برخی دومین سوره نازل شده (یعنی بلافاصله بعد از سوره علق) دانسته‌اند (شواهد التنزیل، ج ۲، ص ۴۱۴)^۱ هرچند برخی معتقدند که مورد یکی دو آیه آن در مدینه نازل شده است و بعداً [به دستور پیامبر ص] در این سوره قرار داده شده است. (از ابن عباس و قتاده در مورد آیه ۱۰، و از ثعلبی در مورد آیه ۲۰ چنین روایت شده است؛ الجامع لأحكام القرآن (قرطبی)، ج ۱۹، ص ۳۱)^۲.

اهمیت قرائت سوره مزمل

(۱) از رسول خدا روایت شده است:

کسی که سوره مزمل را بخواند، تنگنا در دنیا و آخرت از او برداشته می‌شود.

مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۵

أبی بن کعب قال قال رسول الله ص:

و من قرأ سورة المزمل رفع عنه العسر فی الدنيا و الآخرة.

(۲) از امام صادق ع روایت شده است:

کسی که سوره مزمل را در نماز عشاء یا در آخر شب بخواند شب و روز همراه با سوره مزمل براو شاهد خواهند بود و خداوند او را به حیات طیبه زنده کند و به مرگ طیب بمراند.

ثواب الأعمال، ص ۱۲۰؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۵؛ الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا ع، ص ۳۴۳

بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ جَابِرٍ [حازم] عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ:

مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْمُزْمَلِ فِي الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ أَوْ فِي آخِرِ اللَّيْلِ كَانَ لَهُ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ شَاهِدَيْنِ مَعَ سُورَةِ الْمُزْمَلِ وَأَحْيَاهُ اللَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَأَمَاتَهُ مِيتَةً طَيِّبَةً.

۱. حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ حَبِيبٍ حَدَّثَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْبَغَوِيُّ بِهَا قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو النَّضْرِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ الْمُلقَانِيُّ حَدَّثَنَا الْمُطَهَّرُ بْنُ الْحَكَمِ الْكَرَابِيسِيُّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ وَاقِدٍ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: أَوَّلُ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ بِمَكَّةَ بِلَا خِلَافٍ «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» ثُمَّ «يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» [وَسَاقَى الْكَلَامِ] إِلَى [قَوْلِهِ]: وَ أَوَّلُ مَا نَزَلَ بِالْمَدِينَةِ الْبَقَرَةُ، ثُمَّ الْأَنْفَالُ إِلَى قَوْلِهِ: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ ثُمَّ آلُ عِمْرَانَ، ثُمَّ الْأَحْزَابُ، ثُمَّ الْمُمتَحِنَةُ، ثُمَّ النَّسَاءُ، ثُمَّ إِذَا زُلْزِلَتْ ثُمَّ الْحَدِيدُ، ثُمَّ مُحَمَّدٌ، ثُمَّ الرَّعْدُ، ثُمَّ الرَّحْمَنُ، ثُمَّ هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ، ثُمَّ الطَّلَقُ، ثُمَّ لَمْ يَكُنْ، ثُمَّ الْحَشَرُ.

۲. سورة المزمل وهى سبع و- عشرون آية مكية كلها فى قول الحسن و- عكرمة و- عطاء و- جابر. و- قال ابن عباس و- قتادة: إلا آيتين منها: و- اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ [المزمل: ۱۰] و- التى تليها، ذكره الماوردى. و- قال الثعلبى: قوله تعالى: إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى [المزمل: ۲۰] إِلَى آخِرِ السُّورَةِ، فَإِنَّهُ نَزَلَ بِالْمَدِينَةِ.

البته شيخ طوسى (در تبیان، ج ۱۰، ص ۱۶۰) می‌گوید: «مکیه فی قول ابن عباس و الضحاک» و استثنای مذکور را نمی‌آورد اما لزوما منافاتی ندارد چون ابن عباس هم بقیه سوره را مکی می‌داند.

ترجمه

به نام خداوند رحمت گستر هماره رحیم؛

ای جامه به خود پیچیده!

شب را جز اندکی به پا خیز!

نکات ترجمه

«الْمُزَّمِّلُ»

از ماده «زمل» و در اصل «المتزمل» بوده است که حرف تاء به خاطر اینکه مخرج ادای آن به حرف زاء نزدیک است در هم ادغام شده‌اند (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۷).

برخی اصل ماده «زمل» را به معنای «بار سنگینی از میان بارهای سنگین بر دوش کشیدن» دانسته‌اند (معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۲۵) و برخی توضیح داده‌اند که به معنای تحمل کردن [بار سنگین] ی است به نحوی که با پیچیده شدن همراه باشد که هم در مورد امور جسمانی به کار می‌رود مانند اینکه کسی با لباس‌های ضخیم خود را بشدت پیچد یا بر روی شتر چنان بار گذاشته شود که گویی وی را کاملاً احاطه کرده و در خود غرق نموده، و هم در مورد امور معنوی مانند اینکه گفته شود که کثرت عیالات او را در خود پیچاند. (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۴، ص ۳۶۸)

«ازدمال» به معنای کل چیزی را یکدفعه بر دوش کشیدن است و «زامله» شتری است که برای حمل غذا و کالا استفاده می‌شود (کتاب العین، ج ۷، ص ۳۷۱) «تزمیل» را به معنای «مخفی کردن» و «در پارچه پیچیدن»، و «تزمّل» را به معنای «درون چیزی پیچیده شدن» (تلفف) دانسته‌اند (القاموس المحيط، ج ۳، ص ۵۳۵).

بدین ترتیب، تعبیر «متزمل» به معنای کسی است که خود را در پارچه (لباس یا بستر خواب) پیچیده است، و گفته شده که استعاره است برای کسی که به خاطر دشواری کار، گویی می‌خواهد از انجامش شانه خالی کند. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۸۳)

این ماده تنها همین یکبار در قرآن کریم به کار رفته است.

شأن نزول

روایت شده است که پیامبر ص [بعد از دریافت اولین وحی الهی از غار حرا برگشت و] بر حضرت خدیجه وارد شد در حالی که داشت از جا کنده می‌شد و فرمود «زملونی» در همین حال بود که جبرئیل او را ندا داد: «يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ»

تفسیر جوامع الجامع، ج ۴، ص ۳۸۲؛ البحر المحيط، ج ۱۰، ص ۳۱۱

و روی آنه دخل علی خدیجه و قد جث^۱ فرقا، فقال: زملونی، فبینا هو علی ذلک إذ ناداه جبرئیل علیه السلام: «یا ایهَا الْمَزْمَلُ»

حدیث

(۱) از امام باقر ع درباره اینکه خداوند می فرماید: «شب را جز اندکی به پا خیز!» سوال شد؛ فرمودند: خداوند به او دستور داد که هر شب نماز بگذارد؛ مگر اینکه شبی از شبها بر او بیاید که [نتواند] هیچ نمازی در آن نماز بگذارد.

تهذیب الأحکام، ج ۲، ص ۳۳۵

مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى «فَمِ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا» قَالَ أَمَرَهُ اللَّهُ أَنْ يُصَلِّيَ كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَ عَلَيْهِ لَيْلَةٌ مِنَ اللَّيَالِي لَا يُصَلِّي فِيهَا شَيْئًا.

توضیح

ظاهراً امام ع در این حدیث «قلیلاً» را استثنا از تعداد شبها دانسته، نه از مقدار شب؛ یعنی هر شب نماز بگذارد مگر اندکی از شبها که مثلاً به خاطر بیماری و ... از انجام نماز شب معذوری. (ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، ج ۴، ص ۵۱۷)

(۲) عده‌ای از شیعیان به منظور تهنیت به مناسبت ولادت امام زمان ع خدمت امام حسن عسکری ع می‌رسند و سوالاتی هم می‌پرسند از جمله اینکه می‌گویند به نظر ما چنین رسیده که وقت نمازهای یومیّه در قرآن نیامده است و پیامبر ص خود آنها را تعیین کرده است. حضرت توضیح می‌دهند که این زمانها در قرآن تعیین شده است تا می‌رسند به اینکه: ... و نماز شب را هم بیان کرد؛ و بیان این مطلب در این کلام خداوند آمد آنجایی که تعبیر «بعد از نماز عشاء» (نور/۵۸) را آورد؛ و این را خداوند در کتابش یاد کرد که: بعد از آن، نماز شب است و فرمود: «ای جامه به خود پیچیده! شب را جز اندکی به پا خیز! نصف آن یا اندکی کمتر یا بیشتر؛ و قرآن را به ترتیل بخوان» و این «نصف و بیشتر» را تبیین کرد و فرمود: «همانا پروردگارت می‌داند که تو نزدیک به دو سوّم از شب یا نصف آن یا یک سوّم آن را [به نماز] برمی‌خیزی؛ و نیز گروهی از کسانی که با تواند، و خداست که شب و روز را اندازه‌گیری می‌کند» (مزمّل/۲۰) تا آخر سوره.

الهدایة الکبری، ص ۳۴۸

عَنْ عِيسَى بْنِ مَهْدِيٍّ الْجَوْهَرِيِّ قَالَ: خَرَجْتُ أَنَا وَالْحَسَنُ بْنُ مَسْعُودٍ وَالْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ وَعَتَّابٌ وَطَالِبُ ابْنِ حَاتِمٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ سَعِيدٍ، وَأَحْمَدُ بْنُ الْخَصِيبِ، وَأَحْمَدُ بْنُ جَنَانَ مِنْ جُنُبَلَا إِلَى سَامَرَاءَ فِي سَنَةِ سَبْعٍ وَخَمْسِينَ وَمِائَتَيْنِ ... فَلَمَّا دَخَلْنَا عَلَى سَيِّدِنَا أَبِي مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) بَدَأْنَا بِالْبُكَاءِ قَبْلَ التَّهْنِئَةِ ...

۱. در نسخه الکترونیکی تفسیر التقلین (احتمالاً به تبع نسخه چاپی) «جث» آورده که قطعاً اشتباه و بی‌معنی است، بلکه «جث» بوده است که اصلاً

در الفایق فی غریب الحدیث، ج ۱، ص ۱۶۰ همین روایت را برای ذکر نمونه‌ای از کاربرد این کلمه آورده است.

فَقَالَ سَيِّدُنَا إِنَّ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسَ وَأَوْقَاتَهَا سُنَّةٌ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) وَ لَا الْخَمْسُ مُنَزَّلَةٌ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَقَالَ قَائِلٌ مِّنَّا: رَحِمَكَ اللَّهُ مَا اسْتَسَنَّ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) إِلَّا مَا أَمَرَهُ اللَّهُ بِهِ فَقَالَ: أَمَّا صَلَوَاتُ الْخَمْسِ فَهِيَ عِنْدَ أَهْلِ الْبَيْتِ كَمَا فَرَضَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَلَى رَسُولِهِ وَهِيَ إِحْدَى وَخَمْسِينَ رَكْعَةً فِي سِتَّةِ أَوْقَاتٍ أُبَيِّنُهَا لَكُمْ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ تَقَدَّسَتْ أَسْمَاؤُهُ.

... وَ بَيْنَ صَلَاةِ اللَّيْلِ وَ قَدْ جَاءَ بَيَانُ ذَلِكَ فِي قَوْلِهِ «وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ» فَذَكَرَهَا اللَّهُ فِي كِتَابِهِ وَ سَمَّاها وَ مِنْ بَعْدِهَا صَلَاةُ اللَّيْلِ حَكَى فِي قَوْلِهِ: يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا وَ بَيْنَ النِّصْفِ وَ الزِّيَادَةِ وَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ: أَنْتَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلثِي اللَّيْلِ وَ نِصْفَهُ وَ ثُلُثَهُ وَ طَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَ اللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ إِلَى آخِرِ السُّورَةِ.

(۳) از امام صادق ع روایت شده است:

از جمله چیزهایی که رسول الله به حضرت علی ع سفارش کرد این بود که...

علی جان! مومن سه شادی در دنیا دارد:

دیدار برادران [دینی]

[رسیدن وقت] افطار در روزه؛

و تهجد (شب‌زنده‌داری برای عبادت) در آخر شب.

علل الشرائع، ج ۲، ص ۳۶۶

حَدَّثَنَا أَبِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مَرَّارٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ يَرْفَعُهُ إِلَيَّ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: كَانَ فِيْمَا أَوْصَى بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ص عَلِيًّا ع ...
يَا عَلِيُّ ثَلَاثٌ فَرَحَاتٌ لِلْمُؤْمِنِ فِي الدُّنْيَا لِقَاءُ الْإِخْوَانِ وَ الْإِفْطَارُ فِي الصَّيَامِ وَ التَّهَجُّدُ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ.^۱

(۴) از امام سجاده ع سوال شد: چه می‌شود که کسانی که به تهجد در شب مشغول‌اند خوش‌سیماترین مردمانند؟

فرمود: چون آنها با خداوند خلوت کرده‌اند و خداوند خلعتی از نور خود بر آنها پوشاند.

علل الشرائع، ج ۲، ص ۳۶۶

۱. روایات در باب نماز شب بسیار است. از باب تیمن و تبرک به برخی اشاره می‌شود:

وَ وَصَّى رَسُولُ اللَّهِ ص أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع فِي الْوَصِيَّةِ الظَّاهِرَةِ إِلَيْهِ فَقَالَ فِيهَا وَ عَلَيْكَ يَا عَلِيُّ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ وَ عَلَيْكَ يَا عَلِيُّ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ وَ عَلَيْكَ يَا عَلِيُّ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ (المقنعة، ص ۱۱۹)

وَ قَالَ الصَّادِقُ ع لَيْسَ مِنْ شَيْعَتِنَا مَنْ لَمْ يُصَلِّ صَلَاةَ اللَّيْلِ (المقنعة، ص ۱۱۹)

أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ هَارُونَ عَنْ مَرَّازِمَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: قُلْتُ لَهُ مَتَى أُصَلِّي صَلَاةَ اللَّيْلِ فَقَالَ صَلَّاهَا آخِرَ اللَّيْلِ قَالَ فَقُلْتُ فَإِنِّي لَا أَسْتَنِيهِ فَقَالَ تَسْتَنِيهِ مَرَّةً فَتُصَلِّيَهَا وَ تَتِمُّ فَتَقْضِيهَا فَإِذَا اهْتَمَمْتَ بِقَضَائِهَا بِالنَّهَارِ اسْتَنْبِهْتَ. (تهذيب الأحكام، ج ۲، ص ۳۳۵)

أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَخِيهِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرُّضَا عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ ع قَالَ:
سُئِلَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ ع مَا بَالُ الْمُتَهَجِّدِينَ بِاللَّيْلِ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ وَجْهًا؟
قَالَ لَأَنَّهُمْ خَلَوْا بِاللَّهِ فَكَسَاهُمُ اللَّهُ مِنْ نُورِهِ.

(۵) از نوف بکالی روایت شده است که شبی نزد امیرالمومنین ع بیتوته کردم. او تمام شب را نماز گزارد و هر از چند یکبار بیرون می آمد و به آسمان نگاهی می کرد و قرآن تلاوت می نمود. مدتی که از تاریکی شب گذشته بود به من نزدیک شد و فرمود: نوف! خوابیده ای یا هنوز رمقی داری؟ گفتم: رمقی دارم و با چشمانم از تو رمق می گیرم یا امیرالمومنین! فرمود: نوف! خوشا به حال زاهدان در دنیا و راغبان به آخرت؛ آنان اند که زمین را بساط، و خاکش را بستر، و آبش را پاکی، و قرآن را عبا [= روپوش، روانداز]، و دعا را شعار خود قرار دادند؛ از دنیا کنده شدند همانند شیوه حضرت عیسی ع، که خداوند عز و جل به حضرت عیسی ع وحی کرد: به بزرگان بنی اسرائیل بگو در خانه ای از خانه های من وارد نشوند مگر با دلهایی طاهر و چشمانی خاشع و دستانی پاک؛ و بگو که هرچه می خواهید دعا کنید که دعای هیچیک از شما را که بر عهده اش مظلومه ای از جانب خلائقم باشد، استجابت نمی کنم.

الخصال، ج ۱، ص ۳۳۸

حَدَّثَنَا أَبِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ نُوحٍ عَنْ الرَّبِيعِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْمُسْلِيِّ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى عَنْ نَوْفٍ قَالَ:

بِتُّ لَيْلَةً عِنْدَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى ع فَكَانَ يُصَلِّيَ اللَّيْلَ كُلَّهُ وَ يَخْرُجُ سَاعَةً بَعْدَ سَاعَةٍ فَيَنْظُرُ إِلَى السَّمَاءِ وَ يَتْلُو الْقُرْآنَ قَالَ فَمَرَّ بِي بَعْدَ هُدُوءٍ مِنَ اللَّيْلِ فَقَالَ يَا نَوْفُ أَرَأَيْدُ أَنْتَ أَمْ رَامَقٌ قُلْتُ بَلْ رَامَقٌ أَرْمُقُكَ بِبَصَرِي يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ يَا نَوْفُ طُوبَى لِلزَّاهِدِينَ فِي الدُّنْيَا وَ الرَّاعِبِينَ فِي الْآخِرَةِ أُولَئِكَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْأَرْضَ بَسَاطًا وَ تُرَابَهَا فِرَاشًا وَ مَاءَهَا طَبِيبًا وَ الْقُرْآنَ دِثَارًا وَ الدُّعَاءَ شِعَارًا وَ قَرَضُوا مِنَ الدُّنْيَا تَقْرِيبًا عَلَى مِنْهَاجِ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ع إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَوْحَى إِلَى عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ع قُلْ لِلْمَلَأِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا يَدْخُلُوا بَيْتًا مِنْ بِيُوتِي إِلَّا بِقُلُوبٍ طَاهِرَةٍ وَ أَبْصَارٍ خَاشِعَةٍ وَ أَكْفٍ نَقِيَّةٍ وَ قُلْ لَهُمْ اَعْلَمُوا أَنِّي غَيْرُ مُسْتَجِيبٍ لِأَحَدٍ مِنْكُمْ دَعْوَةً وَ لِأَحَدٍ مِنْ خَلْقِي قَبْلَهُ مَظْلَمَةً.

تدبر

(۱) «يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ»

مقصود از این مخاطب قرار دادن پیامبر با این واژه چیست؟

الف. همان معنای ساده آن است «ای جامه به خود پیچیده» (قتاده، به نقل مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۸) از این جهت که وقتی از غار حرا برگشت، از شدت حالی که به ایشان دست داده بود خود را در جامه و پتو پیچیده بود.^۱

ب. یعنی ای کسی که عبای نبوت را به خود پیچیده‌ای، یعنی قرار است سنگینی بار این مسئولیت را تحمل کنی (عکرمه، به نقل مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۸)

ج. این تعبیر گرفته شده از حالت هنگام خطاب است؛ عرب وقتی بخواهد با ملاطفت، و نه عتاب، کسی را خطاب قرار دهد، از حالتی که در آن است کلمه مشتق می‌سازد؛ و این مورد هم از همین باب است؛ همان گونه که یکبار پیامبر ص حضرت علی ع را دید که خوابیده و صورت بر خاک گذاشته و خطاب کرد «ابوتراب، بلند شو» (سهیلی، به نقل البحر المحیط، ج ۱۰، ص ۳۱۱)^۲

د. این عبارت، نه عتاب، بلکه تحسین ایشان است به وضعیتی که داشته، گویی دامن همت به کمر زده و لباسش را سخت به خود پیچیده و آماده انجام مسئولیت گردیده است. (فقه القرآن (راوندی)، ج ۱، ص ۱۷۰)^۳

ه. چه بسا ناشی از این باشد که پیامبر در ابتدای دعوتش که با تمسخر و اذیت مواجه شد، فشار غم بر ایشان چنان بوده که پتو به خود پیچیده که بخوابد تا اندکی از این فشارها بیاساید، و خطاب می‌شود: ای که چنین جامه بخود پیچیده‌ای بلند شو و نماز شب بخوان و با استعانت از نماز، بر صبر و استقامت در این مسیر بیفزای همان که در جای دیگر فرمود: «اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره/۱۵) (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۰) و ...

۲) «يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ»

برخی از این آیه استفاده در سیر و سلوک کرده‌اند. مثلاً ملاصدرا پس از اینکه توضیح می‌دهد اهل معرفت برای سیر و سلوک شروطی مطرح کرده‌اند که یکی از آنها خلوت است؛ و خلوت کامل آن است که نه تنها پیرامون شخص کسی نباشد

۱. از سدی هم این مطلب نقل شده است که: معناه یا ایها النائم و کان قد تزلزل للنوم (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۸)

۲. سهیلی در ابتدای این توضیح اصرار دارد که این را نباید جزء اسامی پیامبر ص به شمار آورد، اما به نظر می‌رسد که چنین اصراری بی‌وجه است بویژه که در برخی از احادیث این به عنوان اسم حضرت آمده، [البته نه به معنای اسمی که در جامعه ایشان را این گونه خطاب قرار دهند، که احتمالاً منظور سهیلی هم همین بوده است]

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ هَاشِمٍ عَنْ أَعْمَشَ بْنِ عِيسَى عَنْ حَمَّادِ الطَّيَافِيِّ [الطَّنَافِيسِ] عَنِ الْكَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: قَالَ لِي كَمْ لِمُحَمَّدٍ اسْمٌ فِي الْقُرْآنِ قَالَ قُلْتُ أَسْمَانِ أَوْ ثَلَاثٌ فَقَالَ يَا كَلْبِيُّ لَهُ عَشْرَةُ أَسْمَاءَ وَ مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَ مُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ وَ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا وَ طَهُ مَا أُنْزِلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَتَشْقَى وَ يَسْ وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ وَ ن وَالْقَلَمِ وَ مَا يَسْطُرُونَ وَ مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ وَ يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ وَ يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ وَ قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا رَسُولًا فَالذِّكْرُ اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ مُحَمَّدٍ ص وَ نَحْنُ أَهْلُ الذِّكْرِ فَاسْأَلْ يَا كَلْبِيُّ عَمَّا بَدَأَ لَكَ قَالَ فَأَنْسَيْتُ وَ اللَّهُ الْقُرْآنَ كُلَّهُ فَمَا حَفِظْتُ مِنْهُ حَرْفًا أَسْأَلُهُ عَنْهُ. (بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۵۱۲)

۳. و قوله تعالى يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ ليس بتهجين بل هو ثناء عليه و تحسین لحاله التی کان علیها ثم أمره بأن يختار علی الهجود التهجید و علی التزمل التشمیر لا جرم أن رسول الله ص أقبل علی إحياء الليالی مع إصباحه حتی ظهرت السماء فی وجوههم

بلکه همه جا هم تاریک باشد که چیزی توجه شخص را به خود جلب نکند؛ می گوید نمی بینی خداوند متعال گاه پیامبر ص را با تعبیر «مدثر» و «مزمّل» خطاب قرار می داد. (شرح أصول الکافی، ج ۱، ص ۴۴۹)

۳) «يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ؛ قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا»

می دانیم که اگرچه این آیات مخاطبش پیامبر ص بوده، اما شأن نزول هیچگاه مضمون آیه را تخصیص نمی زند و ما هم باید خود را مخاطب قرآن بدانیم. شاید برای شما هم پیش آمده است:

در فشار ناملایمات انسان گاه دلش می خواهد به رختخواب برود و با پیچیدن پتو به دور خود، بخوابد تا از ناملایمات بیاساید. چه بسا این تعبیر، می تواند خطاب کند که ای کسی که در ناملایمات قرار گرفته ای! به جای اینکه با پناه بردن به رختخواب بخواهی از ناملایمات زندگی خلاص شوی، بلند شو و در دل شب نماز و قرآن بخوان و از خدایت یاری و استعانت بجوی، که آن صرفاً مُسکّن است و این دواى شفا بخش. (اقتباس از المیزان، ج ۲۰، ص ۶۰)

۴) «قُمْ اللَّيْلَ»

مراد از «قیام شب» چیست؟

الف. قیام برای خصوص «نماز شب» است. (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۰)

ب. قیام برای نماز در شب، اعم از «نماز شب» به صورت خاص (یعنی همان یازده رکعتی که هشت تایش نافله شب است و دو تایش شع و یکی وتر) یا هر نماز د تهجد دیگری در شب. (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۰؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۸)

ج. شب زنده داری به معنای عام، اعم از اقامه نماز یا قرآن یا دعا و مناجات و

د. ...

شب خیز که عاشقان به شب راز کنند	گرد در و بام دوست پرواز کنند
هر جا که دری بود به شب بر بندند	الا در عاشقان که شب باز کنند

<https://ganjoor.net/abusaeed/robaee-aa/sh260>^۱ /

۵) «قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا»

۱. این شعر در آدرس فوق جزء رباعیات ابوسعید ابوالخیر ثبت شده است.

جالب اینجاست که با اندک تفاوتی همین شعر جزء رباعیات بابا افضل کاشانی هم ثبت شده است:

برخیز که عاشقان به شب راز کنند	گرد در و بام دوست پرواز کنند
هر جا که دری بود به شب در بندند	الا در عاشقان که شب باز کنند

<http://ganjoor.net/babaafzal/robba/sh69> /

درباره استثنای «اندکی» از قیام شب حداقل دو معنا گفته شده است که با توجه به قاعده «امکان استفاده از یک لفظ در چند معنا» همگی ممکن است مد نظر بوده باشد:

الف. استثناء از «کل شب» است، یعنی فقط اندکی از شب تا سحر را بخواب و بقیه‌اش به قیام بگذران. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۸)

ب. استثناء از «کل شب‌ها» است، یعنی فقط اندکی از شب‌ها باشد که به قیام لیل اقدام نکنی (حدیث ۱)

﴿قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

چرا این اندازه بر قیام شب تاکید شده است؟

الف. شاید بدین جهت که مشغولیت‌های انسان کمتر است؛ همان که در آیه ۷ همین سوره تذکر می‌دهد که «روز گرفتاری‌ها و مشغله‌های فراوان است»

ب. چون شب همه به خواب می‌روند و انسان تنها می‌ماند و در خلوت راحت‌تر و خالصانه‌تر می‌تواند متوجه خدا شود.

ج. ...

نکته تخصصی انسان‌شناسی

اگر کسی حقیقت ملکوتی خود را جدی بگیرد، می‌فهمد که دنیا مسیر گذر است، نه مقصد؛ پس برنامه‌دنیایی‌اش باید تابع هدف نهایی‌اش باشد، نه هم و غم اصلی‌اش دنیا باشد. و هدف نهایی ما رسیدن به رضوان الله است؛ پس برقراری ارتباط با خدا باید محور برنامه‌های ما باشد، نه حاشیه آن.

تاملی با خویش

آیا این چنین‌ایم؟

راستی شبها چه اندازه زمان پای شبکه‌های مجازی و تلویزیون و ... می‌گذرانیم، و چه اندازه حال و رمق برای عبادت و نماز و دعا داریم؟

از خدا بخواهیم به حق این شبهای قدر دست ما را بگیرد و شب‌زنده‌داری این شبها پرتوی بر تمامی شب‌های سال‌مان بیفکند و برای ما مقدر کنند که ان‌شاءالله هر شب را مقداری به ارتباط خاص با خدا پردازیم.

۱۳۹۶/۳/۲۶ ۲۱ رمضان ۱۴۳۸

سوره مزمل (۷۳) آیه ۳ نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا

ترجمه

[به پا خیز شب را به جز اندکی]؛ نصف آن را یا بکاه از آن اندکی؛

جایگاه نحوی کلمه «نصفه» از مطالبی است که معرکه آراء علمای ادبیات شده است؛ عبارت قبل از آن چنین بوده است: «قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا». اگر «قلیلا» در آیه قبل را ناظر به «تعداد شب»، نه «مقدار شب» بدانیم، تحلیل معنایی آیه ساده می شود: «قیام کن شبها را جز اندکی از شبها، هر شب هم به اندازه نیمی از شب، قیام کن که می توانی این مقدار را کم کنی [یا زیاد کنی]. (ملاذ الأخیار، ج ۴، ص ۵۱۷)

اما بر اساس اینکه «قلیلا» مربوط به «مقدار شب» باشد اشکالی پیش می آید و آن اینکه در آیه قبل گفت شب را جز اندکی قیام کن، و در این آیه دوباره می گوید: اگر خواستی از قیام شب کم کن؛ و چنین معنایی تکرار غیرفصیح است که از ساحت قرآن کریم دور است. (البحر المحيط، ج ۱۰، ص ۳۱۲)^۱

۱. تفصیل نظر ابوحنیان بدین قرار است که در متن کوشش شد به نحوی توضیح داده شود که این اشکالات وارد نباشد:

و جوزوا فی نصفه أن یکون بدلا من اللیل و من قلیلا. فإذا کان بدلا من اللیل، کان الاستثناء منه، و کان المأمور بقیامه نصف اللیل إلا قلیلا منه. و الضمیر فی منه و علیه عائد علی النصف، فیصیر المعنی: قم نصف اللیل إلا قلیلا، أو انقص من نصف اللیل قلیلا، أو زد علی نصف اللیل، فیکون قوله: أو انقص من نصف اللیل قلیلا، تکرارا لقوله: إلا قلیلا من نصف اللیل، و ذلك ترکیب غیر فصیح ینزه القرآن عنه.

قال الزمخشري: نصفه بدل من اللیل، و إلا قلیلا استثناء من النصف، كأنه قال: قم أقل من نصف اللیل. و الضمیر فی منه و علیه للنصف، و المعنی: التخییر بین أمرین، بین أن یقوم أقل من نصف اللیل علی البت، و بین أن یخار أحد الأمرین، و هما النقصان من النصف و الزیادة علیه. فلم یتنبه للتکرار الذی یلزمه فی هذا القول، لأنه علی تقدیره: قم أقل من نصف اللیل کان قوله، أو انقص من نصف اللیل تکرارا. و إذا کان نصفه بدلا من قوله: إلا قلیلا، فالضمیر فی نصفه إما أن یرعود علی المبدل منه، أو علی المستثنی منه و هو اللیل، لا جائز أن یرعود علی المبدل منه، لأنه یصیر استثناء مجهول من مجهول، إذ التقدير إلا قلیلا نصف القلیل، و هذا لا یصح له معنی البتة. و إن عاد الضمیر علی اللیل، فلا فائدة فی الاستثناء من اللیل، إذ کان یکون أخصر و أوضح و أبعد عن الإلباس أن یکون ترکیب قم اللیل نصفه. و قد أبطلنا قول من قال: إلا قلیلا استثناء من البدل و هو نصفه، و أن التقدير: قم اللیل نصفه إلا قلیلا منه، أي من النصف. و أيضا ففی دعوی أن نصفه بدل من إلا قلیلا، و الضمیر فی نصفه عائد علی اللیل، إطلاق القلیل علی النصف، و یلزم أيضا أن یصیر التقدير: إلا نصفه فلا تقمه، أو انقص من النصف الذی لا تقومه، أو زد علیه النصف الذی لا تقومه، و هذا معنی لا یصح، و لیس المراد من الآیة قطعا.

و قال الزمخشري: و إن شئت جعلت نصفه بدلا من قلیلا، و کان تخییرا بین ثلاث: بین قیام النصف بتمامه، و بین قیام الناقص منه، و بین قیام الزائد علیه و إنما وصف النصف بالقلّة بالنسبة إلى الكل. و إن شئت قلت: لما کان معنی قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا نصفه: إذا أبدلت النصف من اللیل، قم أقل من نصف اللیل، رجع الضمیر فی منه و علیه إلى الأقل من النصف، فکأنه قیل: قم أقل من نصف اللیل، و قم أنقص من ذلك الأقل أو أزيد منه قلیلا، فیکون التخییر فیما وراء النصف بینہ و بین الثلث، و یجوز إذا أبدلت نصفه من قلیلا و فسرته به أن تجعل قلیلا الثانی بمعنی نصف النصف و هو الربع، کأنه قیل: أو انقص منه قلیلا نصفه، و تجعل المزیّد علی هذا القلیل، أعنی الربع نصف الربع، کأنه قیل: أو زد علیه قلیلا نصفه. و یجوز أن تجعل الزیادة لکونها مطلقة تتمّة الثلث، فیکون تخییرا بین النصف و الثلث و الربع. انتهى. و ما أوسع خیال هذا الرجل، فإنه یجوز ما یقرب و ما یبعد، و القرآن لا ینبغی، بل لا یجوز أن یحمل إلا علی أحسن الوجوه التي تأتي فی کلام العرب، کما ذکرناه فی خطبة هذا الکتاب. و ممن نص علی جواز أن یکون نصفه بدلا من اللیل أو من قلیلا الزمخشري، کما ذکرنا عنه. و ابن عطیة أوردّه مورد الاحتمال، و أبو البقاء، و قال: أشبه بظاهر الآیة أن یکون بدلا من قلیلا، أو زد علیه، و الهاء فیهما للنصف. فلو کان الاستثناء من النصف لصار التقدير: قم نصف اللیل إلا قلیلا، أو انقص منه قلیلا. و القلیل المستثنی غیر مقدر، فالنقصان منه لا یتحصل. انتهى.

و أما الحوفي فأجاز أن یکون بدلا من اللیل، و لم یذكر غیره.

و قال ابن عطیة: و قد یحتمل عندی قوله: إِلَّا قَلِيلًا أنه استثناء من القیام، فیجعل اللیل اسم جنس. ثم قال: إِلَّا قَلِيلًا، أي اللیالی التي تخل بقیامها عند العذر البین و نحوه، و هذا النظر یحسن مع القول بالنذب. انتهى، و هذا خلاف الظاهر.

اما این آیه را به چند صورت نحوی می‌توان تحلیل کرد که معنا کاملاً روان باشد و چنین تکرار غیرفصیحی رخ ندهد:

الف. «نِصْفُهُ» بدل است برای «قلیلاً»؛ یعنی معنای «قلیلاً» را توضیح می‌دهد. یعنی شب را قیام کن مگر به اندازه نیمی از آن را؛ آنگاه مرجع ضمیر «منه» [انْقُصْ منه] و «علیه» [در آیه بعد: «زِدْ علیه»]، به امر واحدی برمی‌گردد؛ و درواقع، سه گونه زمان را تعیین می‌کند: دقیقاً نصف، کمتر از نصف یا بیشتر از نصف (الکشاف، ج ۴، ص ۶۳۷)؛^۱ که با توجه به آیه آخر این سوره که از بیدار ماندن نصف یا یک سوم یا دوسوم سخن گفته، چه‌بسا میزان این کم یا زیاد کردن هم اشاره شده است. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹)^۲

ب. «نِصْفُهُ» «بدل» است از «اللیل»، بدل جزء از کل، مانند اینکه گفته می‌شود: «ضُرِبَ زَيْدٌ رَأْسُهُ: زید را زدند، سرش را» (زجاج، به نقل از فقه القرآن (راوندی)، ج ۱، ص ۱۲۵) در این صورت، مفاد استثنای «الا قلیلاً» درباره همین «نصف اللیل» خواهد بود؛ یعنی قیام کن شب را، [یعنی] نیمی از شب را، مگر اندکی از آن نیمه را.

چیزی که موید این برداشت است آن است که زمان نماز شب از نیمه شب به بعد است؛ یعنی آیه با خواب قبل از نیمه شب کار ندارد، بلکه سخنش درباره خواب نیمه شب تا صبح است؛ که می‌فرماید از این مدت فقط اندکی را بخواب. آنگاه مرجع ضمیر «منه» [انْقُصْ منه] و «علیه» [زِدْ علیه] نیز مربوط به مضمون «اقل من نصف اللیل» باشد؛ بدین ترتیب درباره «قیام شب» دو مطلب می‌فرماید: یکی اینکه این نیمی از شب را جز اندکی از آن قیام کن؛ دوم اینکه این مقدار (نیمی از شب جز اندکی)^۳ را می‌توانی کم یا زیاد بکنی. (الکشاف، ج ۴، ص ۶۳۷)^۴

و قيل: المعنى أو نصفه، كما تقول: أعطه درهما درهمين ثلاثة، تريد: أو درهمين، أو ثلاثة. انتهى، وفيه حذف حرف العطف من غير دليل عليه. وقال التبریزی: الأمر بالقيام و التخيير في الزيادة و النقصان وقع على الثلثين من آخر الليل، لأن الثلث الأول وقت العتمة، و الاستثناء وارد على الأمور به، فكأنه قال: قم ثلثي الليل إلا قليلاً، ثم جعل نصفه بدلاً من قليلاً، فصار القليل مفسراً بالنصف من الثلثين، و هو قليل من الكل. فقوله: أو انْقُصْ مِنْهُ: أي من الأمور به، و هو قیام الثلث، قَلِيلاً: أي ما دون نصفه، أو زِدْ عَلَيْهِ، أي على الثلثين، فكان التخيير في الزيادة و النقصان واقعا على الثلثين. و قال أبو عبد الله الرازي: قد أكثر الناس في تفسير هذه الآية، و عندی فيه وجهان ملخصان، و ذکر کلاماً طویلاً ملففاً یوقف علیه من کتابه.

۱. «نِصْفُهُ» بدل است برای «قلیلاً»؛ و آنگاه بار معنایی خود را بر «قلیلاً» دومی هم که در متن آمده (انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلاً) وارد می‌کند؛ پس ابتدا می‌فرماید شب را قیام کن مگر به اندازه نصفش. سپس می‌فرماید: می‌توانی از این نصفه، نصفه‌اش [= ربع] را کم کنی یا بر آن بیفزایی. یعنی محدوده مجاز تو بین یک چهارم تا سه چهارم می‌شود. البته خود زمخشری که این را مطرح کرده مطلب را پیچانده به نحوی که نتیجه‌اش تخییر بین یک‌چهارم و یک سوم و یک دوم می‌شود که به قول مرحوم مجلسی کاملاً تکلف‌آمیز است و لذا اصل این بحث را در متن نیاوردم.

۲. این مقدار کم و زیاد کردن را به اندازه یک ششم کل شب می‌توان دانست یعنی یک ششم کمتر بخوابد تا در نتیجه دوسوم شب را قیام کند ($\frac{1}{2} + \frac{1}{6} = \frac{2}{3}$)؛ یا یک ششم بیشتر بخوابد تا در نتیجه یک‌سوم شب را قیام کند ($\frac{1}{2} - \frac{1}{6} = \frac{1}{3}$)

۳. مرحوم طبرسی گفته یعنی آن نصف را می‌توانی کم یا زیاد کنی («نِصْفُهُ» هو بدل من اللیل فیکون بیانا للمستثنی منه أي قم نصف اللیل و معناه صل من اللیل النصف إلا قليلاً و هو قوله «أو انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلاً» أي من النصف «أو زِدْ عَلَيْهِ» أي على النصف؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹)؛ اما این گونه اعراب توسط ابوحیان به شدت مورد مناقشه واقع شده چرا که مستلزم آن است که قسمتی از مطلب کاملاً تکراری باشد: بگویند از این نیمی از شب را جز اندکی قیام کن، بعد دوباره بگویند می‌توانی از این نیمی از شب کم کنی.

۴. یک حالت دیگر هم در اینجا می‌توان در نظر گرفت و آن اینکه مرجع ضمیر «منه» و «علیه»، «قلیلاً» باشد؛ یعنی این مقدار خیلی که به تو اجازه قیام نکردن داده شده، را می‌توانی کم یا زیاد بکنی.

ج. «نِصْفَهُ» متعلق است به یک فعل محذوف؛ در واقع این طور بوده است: «قسم نصفه» (إعراب القرآن (نحاس)، ج ۵، ص ۳۸) ظاهرا یعنی برای نماز شب قیام کن و با این قیام خود، اوقات شب خود را دو نیمه کن.

د. «نِصْفَهُ» متعلق است به یک فعل محذوف؛ اما آن فعل محذوف «قُم» بوده است. یعنی در آیه قبل، به قیام برای نمازها و عبادات واجب و مستحب شبانه (مانند نماز مغرب و عشاء و تعقیبات و مستحبات قبل از خواب است)؛ سپس درباره قیام بعد از خواب در نیمه شب [برای نماز شب] دستور می دهد، آنگاه بقیه عبارت که می فرماید آن را کم یا زیاد کن، درباره تعیین این مقداری است که برای نماز شب می خواهد صرف کند که کمتر از نصف شدنش یعنی نیاز نیست که کل این نصف را به قیام مشغول باشی و زیادتش، یعنی زودتر از نصف بلند شو که مشغول مقدمات نماز (طهارت و مسواک و ...) شوی. (بحارالانوار، ج ۸۴، ص ۱۳۰)^۱

حدیث

(۱) روایت شده است که شخصی هنگام وفاتش فرا رسید و وصیت کرد که فلانی از من «هزار درهم مگر قلیلی» طلب دارد. از امام رضا پرسیدند که ما این قلیل را چه مقداری قرار دهیم؟

فرمود: به اندازه نصف، به خاطر اینکه خداوند متعال می فرماید: ای جامه به خود پیچیده! شب را بپا دارد مگر قلیلی، نصفش را!

مناقب آل ابی طالب ع، ج ۴، ص ۳۵۹

عَنِ الرَّضَا ع

رَجُلٌ حَضَرَتْهُ الْوَفَاءُ فَقَالَ عِنْدَ مَوْتِهِ لِفُلَانٍ عِنْدِي أَلْفُ دِرْهَمٍ إِلَّا قَلِيلًا كَمْ الْقَلِيلُ قَالَ الْقَلِيلُ هُوَ النِّصْفُ لِقَوْلِهِ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الْمُزْمَلُ قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفَهُ.^۲

(۲) از امام صادق ع روایت شده است:

زمخشری حالت دیگری را هم تصویر کرده است که وقتی «نصف» را بدل از «قلیل» بگیریم، آنگاه چنین توضیح داده است:

و يجوز إذا أبدلت نصفه من قليلا و فسرته به أن تجعل قليلا الثاني بمعنى نصف النصف: و هو الربع، كأنه قيل. أو انقص منه قليلا نصفه. و تجعل المزيد على هذا القليل، أعنى الربع، نصف الربع كأنه قيل: أو زد عليه قليلا نصفه. و يجوز أن تجعل الزيادة لكونها مطلقة تتمه الثلث، فيكون تخيرا بين النصف و الثلث و الربع

اما چون به قول مرحوم مجلسی كاملا تكلف آمیز است، (بحارالانوار، ج ۸۴، ص ۱۲۹) و حتی ابوحیان هم این را محصول خیال پردازی وی به حساب آورده (و ما أوسع خیال هذا الرجل، فإنه يجوز ما يقرب و ما يبعد: البحر المحيط، ج ۱۰، ص ۳۱۴) در متن نیاوردیم.

۱. یا اینکه بگوییم در اولی دستور به اصل قیام برای نماز شب می دهد و در دومی زمانش را (که نیمه شب است) تعیین می کند و آنگاه کم و زیاد کردن، ناظر به زودتر و دیرتر بودن باشد، یعنی شاید می خواهد بفرماید: برای نماز شب قیام کن و در نیمه شب قیام کن حالا اگر اندکی زودتر یا دیرتر شد مهم نیست.

۲. روی عن الصادق (ع) قَالَ ع الْقَلِيلُ النِّصْفُ أَوْ انْقُصْ مِنَ الْقَلِيلِ أَوْ زِدْ عَلَى الْقَلِيلِ. (مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۵۶۸)

خداوند عز و جل فرمود «مال و فرزندان زینت زندگی دنیاست» (کهف/۴۶) همان گونه که هشت رکعت نمازی که بنده در آخر شب بجا می‌آورد، زینت آخرت است.

تفسیر العیاشی، ج ۲، ص: ۳۲۷

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّهُ قَالَ:
قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» كَمَا أَنَّ ثَمَانِي رَكَعَاتٍ يُصَلِّيْهَا الْعَبْدُ آخِرَ اللَّيْلِ زِينَةُ الْآخِرَةِ.

۳) حلبی از امام صادق ع روایت کرده است:

همانا رسول الله ص هنگامی که نماز عشاء را بجا می‌آورد، می‌خواست که آب وضو و مسواکش را کنار محل خوابش قرار دهند؛ سپس آن مقدار که خدا می‌خواست به بستر می‌رفت آنگاه برمی‌خاست و مسواک می‌زد و وضو می‌گرفت و چهار رکعت نماز بجا می‌آورد؛ دوباره اندکی می‌خوابید و باز برمی‌خاست و مسواک می‌زد و وضو می‌گرفت و چهار رکعت نماز می‌گزارد. دوباره به بستر می‌رفت تا وقتی نزدیک اذان صبح می‌شد برمی‌خاست و نماز شفع و وتر را بجا می‌آورد.

سپس امام صادق ع فرمود: «و قطعاً که رسول خدا ص اسوه‌ای نیکو برای شماست»

گفتم: چه موقعی برمی‌خاست؟

فرمود: بعد از یک سوم شب؛

و در حدیث دیگری آمده است: بعد از نیمه شب.

الکافی، ج ۳، ص ۴۴۵

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادٍ عَنِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ:
إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص كَانَ إِذَا صَلَّى الْعِشَاءَ الْآخِرَةَ أَمَرَ بِوُضُوئِهِ وَ سَوَاكِهِ يُوَضَعُ عِنْدَ رَأْسِهِ مُخَمَّرًا فَيَرْقُدُ مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ يَقُومُ فَيَسْتَاكُ وَ يَتَوَضَّأُ وَ يُصَلِّي أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ ثُمَّ يَرْقُدُ ثُمَّ يَقُومُ فَيَسْتَاكُ وَ يَتَوَضَّأُ وَ يُصَلِّي أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ ثُمَّ يَرْقُدُ حَتَّى إِذَا كَانَ فِي وَجْهِ الصُّبْحِ قَامَ فَأَوْتَرَتْهُ ثُمَّ صَلَّى الرَّكَعَتَيْنِ ثُمَّ قَالَ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ قُلْتُ مَتَى كَانَ يَقُومُ قَالَ بَعْدَ ثُلْثِ اللَّيْلِ وَ قَالَ فِي حَدِيثٍ آخَرَ بَعْدَ نِصْفِ اللَّيْلِ.^۱

تدبر

(۱) «نِصْفُهُ أَوْ انْقِصُ مِنْهُ قَلِيلًا»

در آیه قبل از پیامبر ص خواست که به شب‌زنده‌داری برای نماز و عبادت اهتمام ورزد، جز اندکی از آن. در این آیه می‌فرماید «نیمی از آن». چه این تعبیر را بدل از «شب» بدانیم (یعنی: شب را قیام کن، نصفش را) و چه بدل از «اندکی» (یعنی:

۱. این دو حدیث هم درباره اهمیت نماز شب از کتاب مستدرک الوسائل، ج ۶، ص ۳۴۰ تیمناً و تبرکاً تقدیم می‌شود:

جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ الْقُمِّيُّ فِي كِتَابِ الْغَايَاتِ، عَنْ عَلِيٍّ ع قَالَ: أَبْغَضُ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ جِيفَةً بِاللَّيْلِ بَطَالًا بِالنَّهَارِ.
الْقُطْبُ الرَّاوَنْدِيُّ فِي لُبِّ اللَّبَابِ، عَنْ عَلِيٍّ ع قَالَ: لَا تَطْمَعُ فِي ثَلَاثَةٍ مَعَ ثَلَاثَةٍ فِي سَهْرِ اللَّيْلِ مَعَ كَثْرَةِ الْأَكْلِ وَ فِي نُورِ الْوَجْهِ مَعَ نَوْمٍ أَجْمَعَ اللَّيْلِ وَ فِي الْأَمَانِ مِنَ الدُّنْيَا مَعَ صُحْبَةِ الْفُسَّاقِ.

شب را قیام کن، جز اندکی، یعنی جز نصفش (توضیح در نکات ترجمه)، در هر دو صورت، یک تخفیف قابل ملاحظه‌ای داده است.

نکته تخصصی انسان‌شناسی

ما غالباً گمان می‌کنیم که خوب است وقتی می‌خواهیم وظایف کسی را به او گوشزد کنیم، باید همواره مطلب را از کم به زیاد پیش ببریم. اما ظاهراً همیشه این طور نیست. اگرچه اقتضای در نظر گرفتن تاب و تحمل مخاطب، همان نکته است؛ اما گاه اقتضائات دیگری پیش می‌آید که لازم است از زیاد به کم شروع کرد!

این نوع بیان هم ممکن است اقتضائاتی داشته باشد، مانند:

الف. توجه دادن به اینکه وظیفه واقعی تو خیلی بیشتر بوده، و اگر الان این مقدار از تو انتظار داریم، به تو تخفیف داده‌ایم؛ که این بیان موجب می‌شود شخص در همان کار سخت هم احساس مطلوبی داشته باشد.

ب. نوعی لطف و عنایت ویژه را می‌رساند: وظیفه‌ات بیشتر بود اما ما این وظیفه را از دوش برداشتیم.

ج. ...

۲) «قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا؛ نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا»

می‌دانیم که نماز شب بر پیامبر ص واجب بوده است؛ و این آیه نشان می‌دهد که این وجوب، در حدود قیام نیمی از شب بوده است.

وقتی کسی می‌خواهد مسئولیتی مانند مسئولیت نبوت را بر دوش بکشد، خداوند شب‌زنده‌داری را بر او واجب می‌کند، و بعد هم که تخفیف می‌دهد باز شب‌زنده‌داری و قیام به عبادت در حد نیمی از شب بر او واجب است. این نشان می‌دهد که در مصدر تبلیغ دین خدا قرار گرفتن، چه اندازه پشتوانه معنوی می‌خواهد!

تاملی با خویش

اگر ما می‌خواهیم کار فرهنگی کنیم، چه اندازه تهیه پشتوانه معنوی برای خود را جدی گرفته‌ایم؟!

حکایت

رهبر انقلاب یکی از دیدارهایش گفتند

من یقین دارم، آن پیرمرد نورانی، معنوی، عالم، زاهد و عارف که این انقلاب با دست توانای او بنا، غرس، آبیاری و میوه‌چینی شد، اگر در جوانی، آن راز و نیازها و آن عبادتها، تفکرها و توسلها را نداشت و آن دل مؤمن و نورانی در او پدید نمی‌آمد، این کارهای بزرگ از او صادر نمیشد.

مرحوم آقای حاج میرزا جواد آقای تهرانی که از علمای بسیار مؤمن، زاهد و خالص بود و در مشهد، بسیاری ایشان را میشناختند، نزدیک سی سال پیش از این، به بنده گفت: «من در جوانی برای تحصیل به قم رفتم و آن زمان، امام را در حرم مطهر دیدم. نمی‌شناختم ایشان کیست. دیدم که یک سید طلبه جوان و نورانی در حرم ایستاده، تحت الحنک را انداخته، نماز

میخواند و اشک می‌ریزد و تضرع می‌کند.» حاج میرزا جواد آقای تهرانی می‌گفت: «من او را نشناخته، مجذوبش شدم و از بعضی پرسیدم این آقای نورانی کیست؟ گفتند این آقا روح‌الله خمینی است.»
وقتی آقا روح‌الله، در دوره جوانی، آن سرمایه و ذخیره را پدید می‌آورند، آن وقت در سن هشتاد سالگی، امام و بنیانگذار حکومت جمهوری اسلامی می‌شوند.

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2776>

(۳) «ثُمَّ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا؛ نَصْفَهُ أَوْ انْقُصُ مِنْهُ قَلِيلًا»

درباره اینکه آیا این دستور دلالت بر وجوب دارد یا نه، و مخاطب این دستور کیست، چند نظر مطرح شده است:
الف. این کار واجب است، و مخاطب آن، شخص پیامبر ص است؛ بویژه که خطاب مفرد است و قبل از آن هم با تعبیر «یا ایها المزمّل» شخص پیامبر را مخاطب قرار داده بود. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹) و نیز اینکه در ادامه (آیه ۵) می‌خواهد این کار را مقدمه‌ای قرار دهد برای وظیفه‌ای که بر دوش پیامبر ص خواهد گذاشت (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۲)
ب. این دستوری مستحبی است به عموم مومنان. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹) به قرینه آیه پایانی این سوره، که از طائفه‌ای از مومنان که نیمی از شب یا بیشتر یا کمتر همراه پیامبر به شب‌زنده‌داری مشغول‌اند سخن گفته است.
ج. این دستور، ابتدا بر همه مسلمانان واجب بوده است؛ اما پس از مدتی توسط آیه پایانی وجوبش نسخ شده است، و به حالت استحباب درآمده است. (این را حسن بصری و عکرمه گفته‌اند اما طبرسی بعد از نقل سخنان می‌فرماید در این آیات هیچ قرینه‌ای نیست که نسخ یکی توسط دیگری را برساند؛ مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹)
د. ...

(۴) «نَصْفَهُ أَوْ انْقُصُ مِنْهُ قَلِيلًا»

خدا دستور می‌دهد حدود نیمی از شب یا اندکی کمتر از آن را به شب‌زنده‌داری و عبادت مشغول شویم. اگرچه خطاب اصلی این آیه با پیامبر ص است، اما اگر قرار است همه‌جا خود را مخاطب کلام خداوند ببینیم، این خطاب متوجه ما هم هست (چنانکه طبق آیه آخر همین سوره، بسیاری از مومنان واقعی هم خود را مخاطب این کلام می‌دیدند)

تأملی با خویش

آیا واقعا ما این چنین‌ایم؟ یا کسانی را که این چنین اهل عبادت باشند را افراطی و دنیاگریز و ... می‌شمیریم!
این شب‌های ماه مبارک رمضان، و بویژه شب‌هایی که احتمال دارد شب قدر باشند، فرصت خوبی است که اولاً نگاهمان به دین را اصلاح کنیم، و ثانياً تمرین این کار را شروع نماییم.

ترجمه

یا بر آن بیفزای؛ و قرآن را، آن گونه که سزاوار است، به ترتیل [= با تأنی و رعایت ترتیب] تلاوت کن!

نکات ترجمه

«رَتِّلِ ... تَرْتِيلاً»

ماده «رتل» در اصل به معنای خوب نظم و نسق دادن و کنار هم چیدن می باشد (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۴، ص ۵۱) چنانکه به شخصی که دندانهای منظم و مرتبی دارد «رَتِّلُ الاسنان» می گویند؛ و «ترتیل» در مورد کلام به معنای این است که سخن راحت و البته محکم (بسهولته و استقامته) ادا شود (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۴۱)؛ به تعبیر دیگر، یعنی با تأنی و بدون عجله بیان کردن کلمات (المصباح المنیر، ج ۲، ص ۲۱۸)

لازم به ذکر است که این کلمه در قرآن کریم، غیر از معنای شایع امروزی «ترتیل» است که سبک خاصی از قرائت می باشد و در عرض «تحقیق» و «تحدیر» و «تدویر» به کار می رود و بعداً پیدا شده است؛ و در واقع، کسانی که بعدها چنین نام گذاری ای کرده اند، خواسته اند بگویند این مدل قرائت، مدلی است که «ترتیل» قرآن در آن، بیشتر رعایت می شود.^۱ این ماده تنها ۴ بار و همواره در همین باب تفعیل در قرآن کریم به کار رفته است، که دوبار آن در آیه فوق؛ و دوبار دیگر در آیه ۳۲ سوره فرقان است: «رَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً».

حدیث

(۱) از امام صادق علیه السلام از پدر و اجداد خود، از علی علیه السلام روایت شده که از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در مورد «و رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً: قرآن را به ترتیل تلاوت کن» سوال شد.

^۱ . در صدر اسلام هم بیشتر این تعبیر را در مقابل کسانی که با عجله قرآن را قرائت می کرده و حق حروف و کلمات را ادا نمی کرده اند به کار می رفته است:

«وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً» أی بینه بیانا و اقراه علی هینتک ثلاث آیات و أربعا و خمسا عن ابن عباس قال الزجاج و البیان لا یتیم بأن تعجل فی القرآن إنما یتیم بأن تبین جمیع الحروف و توفی حقها من الإشباع قال أبو حمزة قلت لابن عباس إنی رجل فی قراءتی و فی کلامی عجلة فقال ابن عباس لأن أقرأ البقرة أرتلها أحب إلی من أن أقرأ القرآن كله و قيل معناه ترسل فیہ ترسلا عن مجاهد و قيل معناه تثبت فیہ تثبتا عن قتادة و روی عن أمير المؤمنين (ع) فی معناه أنه قال بینه بیانا و لا تهذه هذ الشعر و لا تنثره نثر الرمل و لكن أقرع به القلوب القاسية و لا یكونن هم أحدکم آخر السورة و عن أبي عبد الله (ع) قال إذا مررت بآية فیها ذکر الجنة فاسأل الله الجنة و إذا مررت بآية فیها ذکر النار فتعوذ بالله من النار و قيل الترتیل هو أن تقرأ علی نظمه و توالیه و لا تغیر لفظا و لا تقدم مؤخرا و هو مأخوذ من ترتل الأسنان إذا استوت و حسن انتظامها و نثر ترتل إذا كانت أسنانه مستویة لا تفاوت فیها و قيل رتل معناه ضعف و الرتل اللین عن قطرب قال و المراد بهذا تحزین القرآن أی اقراه بصوت حزين و یعضده ما رواه أبو بصیر عن أبي عبد الله (ع) فی هذا قال هو أن تتمکث فیہ و تحسن به صوتک و روی عن أم سلمة أنها قالت کان رسول الله ص یقطع قراءته آیه آیه و عن أنس قال کان یمد صوته مدا و عن عبد الله بن عمر قال قال رسول الله ص یقال لصاحب القرآن اقرا و ارق و رتل کما کنت ترتل فی الدنيا فإن منزلتک عند آخر آیه تقرؤه (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹)

فرمود: قرآن را واضح و محکم بخوانید، مانند شن‌های پراکنده آن را به هم نریزید [ظاهراً کنایه از افراط در کند خواندن]،
و مانند شعر خواندن با عجله و سرعت قرائت نکنید؛

در کنار عجایب آن توقّف کنید؛

دل‌های‌تان را با آن به حرکت درآورید؛

و هم و غم‌تان رسیدن به پایان سوره نباشد.

الجعفریات (الأشعّیات)، ص ۱۸۰؛ النوادر (للراوندی)، ص ۳۰

و بِإِسْنَادِهِ [= أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ حَدَّثَنِي مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ] عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص سُئِلَ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى وَ رَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا فَقَالَ ص تُثَبِّتُهُ تَثْبِيتًا [بَيْنَهُ تَبْيَانًا] لَا تَنْثَرُهُ نَثْرَ الرَّمْلِ وَلَا تَهْدُهُ هَذَا الشَّعْرَ قَفُّوا عِنْدَ عَجَائِبِهِ حَرِّكُوا بِهِ الْقُلُوبَ وَلَا يَكُنْ هُمْ أَحَدِكُمْ آخِرَ السُّورَةِ.

این حدیث در الکافی، ج ۲، ص ۶۱۴؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹ از قول خود امیرالمومنین ع با اندک تفاوتی در عبارات روایت شده است.^۱

۲) روایت شده است که ابوبصیر به امام صادق ع عرض کرد: فدایت شوم! آیا قرآن را در ماه رمضان در یک شب ختم بکنم؟

فرمود: خیر.

گفت: در دو شب؟

فرمود: خیر.

گفت: در سه شب.

حضرت با دست اشاره‌ای کردند و فرمودند: بله. سپس فرمودند: ابامحمد! بدرستی که ماه رمضان حق و حرمتی دارد که هیچ یک از ماه‌های دیگر همانند او نیست؛ و اصحاب حضرت محمد ص روایان این بود که هریک قرآن را در یک ماه یا کمتر قرائت می‌کرد. نباید قرآن را تندتند خواند بلکه به ترتیل تلاوت شود:

هنگامی که از آیه‌ای عبور کردی که در آن یادی از بهشت است، نزد آن بایست و از خداوند عز و جل بهشت را مسألت نما! و هنگامی که آیه‌ای را مرور کردی که در آن حکایت جهنم است، آنجا ایست و از آتش به خداوند پناه ببر!

الکافی، ج ۲، ص ۶۱۷

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ قَالَ:

۱. عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مَعْبُدٍ عَنْ وَاصِلِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا» قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ص بَيْنَهُ تَبْيَانًا وَلَا تَهْدُهُ هَذَا الشَّعْرَ وَلَا تَنْثَرُهُ نَثْرَ الرَّمْلِ وَلَكِنْ أَفْرِغُوا قُلُوبَكُمْ الْقَاسِيَةَ وَلَا يَكُنْ هُمْ أَحَدِكُمْ آخِرَ السُّورَةِ.

دَخَلْتُ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فَقَالَ لَهُ أَبُو بَصِيرٍ جُعِلَتْ فِدَاكَ أَقْرَأَ الْقُرْآنَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ فِي لَيْلَةٍ؟
فَقَالَ لَا.

قَالَ فَفِي لَيْلَتَيْنِ؟
قَالَ لَا.

قَالَ فَفِي ثَلَاثِ؟

قَالَ هَا، وَ أَشَارَ بِيَدِهِ، ثُمَّ قَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ إِنَّ لِرَمَضَانَ حَقًّا وَ حُرْمَةً لَا يُشَبِّهُهُ شَيْءٌ مِنَ الشُّهُورِ وَ كَانَ أَصْحَابُ مُحَمَّدٍ ص يَقْرَأُ أَحَدُهُمُ الْقُرْآنَ فِي شَهْرٍ أَوْ أَقَلٍّ إِنَّ الْقُرْآنَ لَا يَقْرَأُ هَذْرَمَةً وَ لَكِنْ يُرْتَلُّ تَرْتِيلًا فَإِذَا مَرَرْتَ بِآيَةٍ فِيهَا ذِكْرُ الْجَنَّةِ فَقِفْ عِنْدَهَا وَ سَلِّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْجَنَّةَ وَ إِذَا مَرَرْتَ بِآيَةٍ فِيهَا ذِكْرُ النَّارِ فَقِفْ عِنْدَهَا وَ تَعَوَّذْ بِاللَّهِ مِنَ النَّارِ.

این حدیث با سند و عباراتی متفاوت در الکافی، ج ۲، ص ۶۱۸-۶۱۹ نیز روایت شده است.^۱

۳) از امام صادق ع روایت شده است ترتیل عبارت است از اینکه: در آن مکث کنی و با صدای نیکو آن را بخوانی.
و از ام سلمه روایت شده است که رسول الله ص روالش این بود که در قرائتش هر آیه را از آیه دیگر جدا می کرد.
مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹

عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِهِ تَعَالَى [التَّوَاتُلُ] هُوَ أَنْ تَتَمَكَّثَ فِيهِ وَ تُحَسِّنَ بِهِ صَوْتَكَ.^۲
و روی عن أم سلمة أنها قالت كان رسول الله ص يقطع قراءته آية آية^۳

۴) از رسول الله روایت شده است:

به همنشین [و قاری] قرآن [در روز قیامت] گفته می شود: بخوان و بالا برو و به ترتیل ادا کن، آن گونه که در دنیا به ترتیل ادا می کردی، که همانا جایگاه [نهایی] ات نزد آخرین آیه ای است که قرائت کنی.

۱. مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ قَالَ: سَأَلَ أَبُو بَصِيرٍ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع وَ أَنَا حَاضِرٌ فَقَالَ لَهُ جُعِلَتْ فِدَاكَ أَقْرَأَ الْقُرْآنَ فِي لَيْلَةٍ فَقَالَ لَا فَقَالَ فِي لَيْلَتَيْنِ فَقَالَ لَا حَتَّى بَلَغَ سِتَّ لَيَالٍ فَأَشَارَ بِيَدِهِ فَقَالَ هَا ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع يَا أَبَا مُحَمَّدٍ إِنْ مِنْ كَانَ قَبْلَكُمْ مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ ص كَانَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي شَهْرٍ وَ أَقَلٍّ إِنَّ الْقُرْآنَ لَا يَقْرَأُ هَذْرَمَةً وَ لَكِنْ يُرْتَلُّ تَرْتِيلًا إِذَا مَرَرْتَ بِآيَةٍ فِيهَا ذِكْرُ النَّارِ وَ قَفْتَ عِنْدَهَا وَ تَعَوَّذْتَ بِاللَّهِ مِنَ النَّارِ فَقَالَ أَبُو بَصِيرٍ أَقْرَأَ الْقُرْآنَ فِي رَمَضَانَ فِي لَيْلَةٍ فَقَالَ لَا فَقَالَ فِي لَيْلَتَيْنِ فَقَالَ لَا فَقَالَ فِي ثَلَاثِ فَقَالَ هَا وَ أَوْمَأَ بِيَدِهِ نَعَمْ شَهْرُ رَمَضَانَ لَا يُشَبِّهُهُ شَيْءٌ مِنَ الشُّهُورِ لَهُ حَقٌّ وَ حُرْمَةٌ أَكْثَرُ مِنَ الصَّلَاةِ مَا اسْتَطَعْتَ.

۲. البته در عوالی اللثالی، ج ۲، ص ۵۰ به این صورت روایت شده است: وَ رَوَى أَبُو بَصِيرٍ عَنِ الصَّادِقِ ع أَنَّهُ قَالَ: هُوَ أَنْ تَقْرَأَ بِصَوْتٍ حَزِينٍ وَ تُحَسِّنَ بِهِ صَوْتَكَ.

۳. مرحوم طبرسی در ادامه آورده است: و عن أنس قال كان يمد صوته مدا

همچنین مرحوم فیض و مرحوم مجلسی هردو نقل کرده اند:

قال أمير المؤمنين ع في قوله تعالى «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا» أَنَّهُ حِفْظُ الْوُقُوفِ وَ آدَاءُ الْحُرُوفِ. (الوافي، ج ۸، ص: ۸۳۷؛ تفسير الصافي، ج ۱، ص: ۷۱؛

بحار الأنوار، ج ۶۴، ص ۳۲۳)

الكشف و البيان فى التفسير (ثعلبى)، ج ١٠، ص ٦٠؛ مجمع البيان، ج ١٠، ص ٥٦٩؛ الجامع لأحكام القرآن (قرطبى)، ج ١٩،

ص ٣٨

أخبرنى ابن فنجويه قال: حدثنا ابن مالك، قال: حدثنا عبد الله، قال: حدثنى أبى، قال: حدثنا عبد الرحمن عن سفيان عن عاصم عن زر عن عبد الله بن عمرو قال: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّمَ: يُقَالُ لَصَاحِبِ الْقُرْآنِ أَقْرَأُ وَارْتَقَى وَرَتَّلَ كَمَا كُنْتَ تُرْتِّلُ فِي الدُّنْيَا، فَإِنَّ مَنَزِلَكَ عِنْدَ آخِرِ آيَةٍ تَقْرَأُهَا.

تدبر

(١) «أَوْ زِدْ عَلَيْهِ»

در آیات قبل از پیامبر ص خواست که به شب‌زنده‌داری برای نماز و عبادت اهتمام ورزد، و دوبار تخفیف داد: یکی در همان ابتدا با تعبیر «قلیلاً»، و سپس در آیه بعد که هم این «قلیلاً» را تا حد «نیمی از شب» مجاز کرد و هم با تعبیر «انقص منه قلیلاً» اجازه داد از این مقدار هم کمتر باشد.

در این آیه، می‌فرماید «یا بر آن بیفز!».

شاید چون:

الف. می‌خواهد تشویق کند که این اختیاری را که به تو برای تغییر مدت قیام شب دادیم، صرفاً در راستای کم کردن در پیش‌نگیر؛ بلکه اگر حال داشتی، چه بهتر که بیش از نیمی از شب را به قیام به عبادت مشغول شوی.

نکته تخصصی تربیتی

همان‌طور که در زمینه‌هایی سهل‌گیری و مدارا یک نکته تربیتی است که امکان رشد صحیح را مهیا می‌سازد؛ اما اشتباه است که گمان شود همواره اصل بر سهل‌گیری است؛ اتفاقاً رشد غالباً در سخت‌گیری بر نفس حاصل می‌شود؛ و این تنها در مورد خودمان نیست؛ بلکه در مقام تربیت و کمک به رشد دیگران هم باید این را در نظر داشته باشیم که جایی که شخص ظرفیتش را دارد، سخت‌گیری به رشد او کمک می‌کند؛ که نمونه بارزش را در تمرین‌های ورزشی می‌توان دید.

ب. ...

(٢) «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِلاً»

مقصود از به ترتیل خواندن قرآن کریم چیست؟

الف. کاملاً آشکار و روان و شمرده و آیه‌آیه خواندن (حدیث ١)^١

١. این معنایی است که بیش از همه مورد توجه صحابه بوده است: مرحوم طبرسی (مجمع‌البيان، ج ١٠، ص ٥٦٩) اقوال صحابه و تابعین را در این زمینه چنین گزارش می‌کند:

«وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِلاً» أَيْ بَيْنَهُ بَيَانًا وَاقْرَأْهُ عَلَى هَيْئَتِكَ ثَلَاثَ آيَاتٍ وَأَرْبَعًا وَخَمْسًا عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ

قَالَ الزَّجَّاجُ وَالبَّيْهَقِيُّ لَا يَتِمُّ بَأْنَ تَعْجَلُ فِي الْقُرْآنِ إِنَّمَا يَتِمُّ بَأْنَ تَبِينُ جَمِيعِ الْحُرُوفِ وَتُوفَى حَقُّهَا مِنَ الْإِشْبَاعِ

قَالَ أَبُو حَمْزَةَ قُلْتُ لَابْنِ عَبَّاسٍ إِنِّي رَجُلٌ فِي قِرَاءَتِي وَفِي كَلَامِي عَجَلَةٌ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ لَأَنْ أَقْرَأَ الْبَقْرَةَ أُرْتَلُّهَا أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقْرَأَ الْقُرْآنَ كُلَّهُ

- ب. کلام خدا را به گوش جان رساندن و دل را با کلام خدا به حرکت درآوردن و خاشع کردن (حدیث ۱)^۱
- ج. دغدغه «فهمیدن» و «اثر پذیرفتن» را بر دغدغه «رفع تکلیف» یا «صرفاً ثواب بردن» ترجیح دادن (اقتباس از اینکه: تندتند نخوانید؛ هم و غم شما رسیدن به آخر سوره نباشد، حدیث ۱ و حدیث ۲)
- د. همراه کردن قرائت با تدبر و تأمل در معانی آیات و جدی گرفتن آنها (در عجایب آن توقف نما، حدیث ۱؛ به آیه بهشت رسیدی، توقف کن و از خدا بهشت بخواه، و به آیات عذاب رسیدی، توقف کن و به خدا پناه ببر، حدیث ۳)
- ه. قرآن را با صدای نیکو (حدیث ۳)، و بویژه با صوت حزین (غمگین) خواندن (عوالی اللثالی، ج ۲، ص ۵۰؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۹)
- و. احتمال دارد مراد ترتیل در نماز، بلکه خود نماز خواندن باشد، چنانکه گاه برای اشاره به نماز خواندن، از تعبیر قرآن خواندن (قُرْآنُ الْفَجْرِ؛ اسراء/ ۷۸) استفاده شده است (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۱)^۲
- ز. ...

۳ «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِلاً»

قرآن بر پیامبر اکرم به صورت «ترتیل» و شمرده شمرده نازل شده است تا دل او بر این کلام الهی تثبیت شود: «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِلاً: و کسانی که کفر ورزیدند گفتند: چرا

و قیل معناه ترسل فیہ ترسلا عن مجاهد

و قیل معناه تثبت فیہ تثبتا عن قتادة

۱. این هم مطلبی است که در اقوال برخی صحابه دیده می‌شود؛ مثلاً:

أخرج ابن أبي شيبة عن طاوس قال سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم أى الناس أحسن قراءة قال الذى إذا سمعته يقرأ رأيت أنه يخشى الله و أخرج ابن أبي شيبة عن الحسن قال مر رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم على رجل يقرأ آية و يبكي و يرددها فقال ألم تسمعوا إلى قول الله و رَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِلاً هذا الترتيل (الدر المنثور فى تفسير المأثور، ج ۶، ص ۲۷۷)

۲ این روایات هم درباره آداب خواندن قرآن قابل توجه است:

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ إِسْحَاقَ الضَّبِّيِّ عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْأَرْمَنِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: قُلْتُ إِنَّ قَوْمًا إِذَا ذَكَرُوا شَيْئًا مِنَ الْقُرْآنِ أَوْ حَدَّثُوا بِهِ صَعِقَ أَحَدُهُمْ حَتَّى يَرَى أَنَّ أَحَدَهُمْ لَوْ قُطِعَ يَدَاهُ أَوْ رِجْلَاهُ لَمْ يَشْعُرْ بِذَلِكَ فَقَالَ سُبْحَانَ اللَّهِ ذَاكَ مِنَ الشَّيْطَانِ مَا بِهِذَا نَعْتُوا إِنَّمَا هُوَ اللَّيْنُ وَ الرِّقَّةُ وَ الدَّمْعَةُ وَ الْوَجَلُ. (الكافي، ج ۲، ص ۶۱۷)

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ الْمَنْقَرِيِّ عَنْ حَفْصِ قَالَ: سَمِعْتُ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ يَقُولُ لِرَجُلٍ أُتِحِبُ الْبَقَاءَ فِي الدُّنْيَا فَقَالَ نَعَمْ فَقَالَ وَلَمْ قَالَ لِقَرَاءَةٍ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ فَسَكَتَ عَنْهُ فَقَالَ لَهُ بَعْدَ سَاعَةٍ يَا حَفْصُ مَنْ مَاتَ مِنْ أَوْلِيَائِنَا وَ شِيعَتِنَا وَ لَمْ يُحْسِنِ الْقُرْآنَ عُلِمَ فِي قَبْرِهِ لِيَرْفَعَ اللَّهُ بِهِ مِنْ دَرَجَتِهِ فَإِنَّ دَرَجَاتِ الْجَنَّةِ عَلَى قَدَرِ آيَاتِ الْقُرْآنِ يُقَالُ لَهُ أَقْرَأَ وَ أَرْقَ فَيَقْرَأُ ثُمَّ يَرْقَى قَالَ حَفْصُ فَمَا رَأَيْتُ أَحَدًا أَشَدَّ خَوْفًا عَلَى نَفْسِهِ مِنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ وَ لَا أَرْجَى النَّاسِ مِنْهُ وَ كَانَتْ قِرَاءَتُهُ حُزْنًا فَإِذَا قَرَأَ فَكَأَنَّهُ يُخَاطَبُ إِنْسَانًا. (الكافي، ج ۲، ص ۶۰۶)

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ وَهَبٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: قُلْتُ لَهُ جُعِلَتْ فِدَاكَ إِنِّي أَحْفَظُ الْقُرْآنَ عَلَى ظَهْرِ قَلْبِي فَأَقْرُؤُهُ عَلَى ظَهْرِ قَلْبِي أَفْضَلُ أَوْ أَنْظُرُ فِي الْمُصْحَفِ قَالَ فَقَالَ لِي بَلِ اقْرَأْهُ وَ أَنْظُرْ فِي الْمُصْحَفِ فَهُوَ أَفْضَلُ أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ النَّظَرَ فِي الْمُصْحَفِ عِبَادَةٌ. (الكافي، ج ۲، ص ۶۱۴)

قرآن یک جا بر او فرو فرستاده نشده؟ این چنین است، تا قلب تو را بدان ثبات و استحکام بخشیم و آن را به ترتیل برخواندیم» (فرقان/۳۲)

شاید به همین جهت است که به او دستور داده شده که تو هم به صورت ترتیل بخوان.

نکته تخصصی دین‌شناسی

برخی از به اصطلاح روشنفکران چنین توهم کرده‌اند که قرآن کریم همچون مکاشفات عرفا بوده است که خودشان آن را در قالب کلام می‌ریخته‌اند؛ و این الفاظ از شخص پیامبر ص است.

گذشته از اینکه این ادعا صرفاً یک گمانه‌زنی سلیقه‌ای بوده و با هیچ دلیلی همراه نشده، وجود این گونه تعبیر بشدت این تلقی را زیر سوال می‌برد. در قرآن کریم، الفاظ هم موضوعیت دارند تا حدی که نه تنها درباره شمرده‌شمرده خواندن و با لحن زیبا خواندن آنها هم توصیه شده است؛ بلکه بیان شده که مطلب بر شخص پیامبر ص هم همین طور القا شده است. آیا درباره مطالعه هیچ کتاب عرفانی‌ای دیده‌اید توصیه‌ای درباره چگونه تلفظ کردن الفاظش مطرح شود؟

۴) «قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا ... أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا»

مقدمه ۱. تعبیر «رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا» کاملاً در همان سبک و سیاق تعبیر «قُمِ اللَّيْلَ» و عطف به آن آمده است.

مقدمه ۲. در احادیث پیامبر ص و اهل بیت ع، و از نظر عموم مفسران، خطاب «به ترتیل بخوان» خطابی برای هر مسلمان مومنی است که بخواهد قرآن بخواند.

نتیجه: پس قیام شبانه به عبادت نیز صرفاً یک دستوری به پیامبر ص نیست؛

حداکثر این است که بگوییم نماز شب بر پیامبر ص واجب، و برای بقیه مستحب است؛ اما به هر حال، اگر عبارت «رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا» را خطاب به خود می‌بینیم، عبارت «قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا ... أَوْ زِدْ عَلَيْهِ» را نیز خطاب به خود ببینیم. (جلسه قبل، تدبیر ۴)

۵) «أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا»

در ادامه قیام شبانه، که کنایه از نماز شب است، از ترتیل قرآن سخن گفت.

این تعبیر قرینه‌ای است که این توصیه به ترتیل قرآن در شب، توصیه‌ای است به قرائت قرآن در نمازهای شب؛ چنانکه در برخی از احادیث نیز وقتی سوال از «قیام شبانه به تلاوت قرآن» مطرح می‌شده، اهل بیت ع با «چنین نماز بخواند» پاسخ می‌داده‌اند؛ مثلاً «إِنَّ رَجُلًا سَأَلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَ عَنْ قِيَامِ اللَّيْلِ بِالْقُرْآنِ فَقَالَ لَهُ أَبْشِرْ! مَنْ صَلَّى مِنَ اللَّيْلِ ...» (ثواب الأعمال، ص ۴۴)^۱

۱. اَبِي رِه قَالَ حَدَّثَنِي سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ الْخَطَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْيَاسِ عَنْ جَابِرِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَ إِنَّ رَجُلًا سَأَلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَ عَنْ قِيَامِ اللَّيْلِ بِالْقُرْآنِ فَقَالَ لَهُ أَبْشِرْ مَنْ صَلَّى مِنَ اللَّيْلِ عَشْرَ لَيْلَةٍ لِلَّهِ مُخْلِصًا ابْتِغَاءَ ثَوَابِ اللَّهِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لِمَا نَكُنْهُ أَكْتَبُوا لِعَبْدِي هَذَا مِنَ الْحَسَنَاتِ عَدَدَ مَا أَتَيْتَ اللَّهَ مِنَ التَّائِبَاتِ فِي اللَّيْلِ مِنْ حَبَّةٍ وَ وَرَقَةٍ وَ شَجَرَةٍ وَ عَدَدَ كُلِّ قَصَبَةٍ وَ حُوْطَةٍ [خُوْطٍ] وَ مَرَعَى وَ مَنْ صَلَّى تِسْعَ لَيْلَةٍ أَعْطَاهُ

۶) «أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا»

یکبار سه آیه گذشته را مرور کنیم:

«قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا،

نُصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا،

أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا:

شب را جز اندکی به پا خیز!

نصف آن را، یا بکاه از آن اندکی؛

یا بر آن بیفز، و قرآن را، آن گونه که سزاوار است، به ترتیل تلاوت کن!

اگر دست ما بود، احتمالاً این دو نکته دو آیه اخیر را با هم در یک آیه ترکیب می‌کردیم و سپس جمله آخر را در یک آیه

مستقل می‌آوردیم. (چنانکه اغلب مفسران در شرح آیه این گونه عمل کرده‌اند)

یعنی بعد از آنکه بیان شد «شب را جز اندکی به پا خیز!»،

ابتدا می‌گفتیم: «نصف آن را، یا بکاه از آن اندکی، یا بر آن بیفز»

سپس می‌گفتیم «و قرآن را به ترتیل تلاوت کن»

اما اگرچه در مواردی درباره اینکه محدوده یک آیه کجا بوده، اختلاف نظر هست (جلسه ۴۴۶، بحث تعداد آیات سوره)

اما در خصوص اینکه این دو آیه به همین صورت توسط پیامبر ص متمایز گشته، هیچ اختلافی نیست.

این جدا کردن «یا بر آن بیفز» از آیه قبل، و گذاشتن آن در کنار عبارت «و قرآن را به ترتیل تلاوت کن» چه نکته‌ای دارد؟

الف. عملاً ما را متوجه سازد نسبت به دو نکته «تسامح بعد از ابلاغ تکلیف» (جلسه قبل، تدبر ۱) و «سخت‌گیری برای

رشد صاحبان ظرفیت‌های بالاتر» (تدبر ۱)

اللَّهُ عَشْرَ دَعَوَاتٍ مُسْتَجَابَاتٍ وَأَعْطَاهُ كِتَابَهُ يَمِينَةً * يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ صَلَّى تُمَنِّ لَيْلَةً أَعْطَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَجْرَ شَهِيدٍ صَابِرٍ صَادِقِ النَّيِّ وَشَفَّعَ فِي أَهْلِ بَيْتِهِ وَمَنْ صَلَّى سَبْعَ لَيْلَةٍ خَرَجَ مِنْ قَبْرِهِ يَوْمَ يُبْعَثُ وَوَجْهَهُ كَالْقَمَرِ لَيْلَةً الْبَدْرِ حَتَّى يَمُرَّ عَلَى الصَّرَاطِ مَعَ الْأَمْنَيْنِ وَمَنْ صَلَّى سُدُسَ لَيْلَةٍ كُتِبَ مَعَ الْأَوَّابِينَ وَغُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَ مَا تَأَخَّرَ وَمَنْ صَلَّى خُمُسَ لَيْلَةٍ زَا حَمَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلِ اللَّهِ فِي قُبَّتِهِ وَمَنْ صَلَّى رُبْعَ لَيْلَةٍ كَانَ أَوَّلَ الْفَائِزِينَ حَتَّى يَمُرَّ عَلَى الصَّرَاطِ كَالرَّيْحِ الْعَاصِفِ وَ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ وَمَنْ صَلَّى ثَلَاثَ لَيْلَةٍ لَمْ يَلْقَ مَلَكًا إِلَّا غَبَطَهُ بِمَنْزِلَتِهِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقِيلَ لَهُ ادْخُلْ مِنْ أَيِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ شِئْتَ - وَمَنْ صَلَّى نِصْفَ لَيْلَةٍ فَلَوْ أُعْطِيَ مِلءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا سَبْعِينَ أَلْفَ مَرَّةٍ لَمْ يَعْدِلْ أَجْرُهُ جَزَاءً وَكَانَ لَهُ بِذَلِكَ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ رَقَبَةً يُعْتَقُهَا مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ وَمَنْ صَلَّى ثَلَاثِي لَيْلَةٍ كَانَ لَهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ قَدْرُ رَمْلِ عَالِجٍ أَدْنَاهَا حَسَنَةٌ أَثْقَلُ مِنْ جَبَلٍ أَحَدِ عَشَرَ مَرَّاتٍ وَمَنْ صَلَّى لَيْلَةً تَامَةً تَالِيًا لِكِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ذَكَرَهُ رَاكِعًا وَ سَاجِدًا وَ ذَاكِرًا أُعْطِيَ مِنَ التَّوَابِ أَدْنَاهَا أَنْ يُخْرَجَ مِنَ الذُّنُوبِ كَمَا وَلَدَتْهُ أُمُّهُ وَ يُكْتَبَ لَهُ عِدَدُ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ وَ مِثْلَهَا دَرَجَاتٌ وَ يَنْتَبِثُ لَهُ النُّورُ فِي قَبْرِهِ وَ يُنَزَّعُ الْإِثْمُ وَ الْحَسَدُ مِنْ قَلْبِهِ وَ يُجَارُ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَ يُعْطَى بَرَاءَةٌ مِنَ النَّارِ وَ يُبْعَثُ مِنَ الْأَمْنَيْنِ وَ يَقُولُ الرَّبُّ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لِمَلَأَكْتَهُ يَا مَلَأَكْتَنِي أَنْظَرُوا إِلَى عَبْدِي أَحْيَا لَيْلَةً ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي أَسْكِنُوهُ الْفِرْدَوْسَ - وَ لَهُ فِيهَا مِائَةُ أَلْفِ مَدِينَةٍ فِي كُلِّ مَدِينَةٍ جَمِيعُ مَا تَشْتَهَى الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَ مَا لَا يَخْطُرُ عَلَى بَالٍ سِوَى مَا أَعَدَدْتُ لَهُ مِنَ الْكِرَامَةِ وَ الْمَزِيدِ وَ الْقُرْبَى.

- ب. نشان دهد که افزودن بر میزان عبادات، نباید به نحوی باشد که فهم و حضور قلب در عبادت را تحت الشعاع قرار دهد. (تدبر ۲)
- ج. نشان دهد همان طور که ترتیل خواندن توضیه‌ای صرفاً به پیامبر ص نیست، قیام نیمی از شب، با کم و بیش آن هم، صرفاً برای پیامبر نیست (تدبر ۴)
- د. تاکید کند که توصیه به خواندن قرآن در شب، در درجه اول، توصیه به خواندن قرآن در نماز شب است. (تدبر ۵)
- ه. ...

۱۳۹۶/۳/۲۸ ۲۳ رمضان ۱۴۳۸

(۴۵۰) سوره مزمل (۷۳) آیه ۵ إِنْأَسْأَلُكَ عَنْكَ قَوْلًا تَقِيلاً

ترجمه

در حقیقت ما بزودی بر تو گفتاری سنگین القا می‌کنیم؛

حدیث

(۱) از امیرالمومنین ع در بحث از نزول سوره مائده، روایت شده است:

این سوره بر پیامبر ص نازل شد در حالی که بر استری سفید سوار بود؛ و وحی چنان بر او سنگین آمد که استر ایستاد و شکمش پایین آمد تا حدی که دیدم نزدیک است نافش به زمین برسد؛ و رسول الله از حال رفت به طوری که دستش را روی پیشانی شبیه بن وهب جمحی گذاشت؛ سپس این حالت از ایشان مرتفع گردید و سوره مائده را بر ما قرائت فرمود و ...

تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۸۸

عن عیسی بن عبد الله عن أبیه عن جدّه عن علی ع قال ...

لقد نزلت [سورة المائدة] علیه و هو علی بغلة الشهباء و ثقل علیه الوحی حتی وقفت و تدلی بطنها حتی رأیت سرتها تکاد تمس الأرض و أغمی علی رسول الله ص حتی وضع یدیه علی ذؤابة شبیه بن وهب الجمحی، ثم رفع ذلک عن رسول الله ص فقرأ علينا سورة المائدة ...^۱

^۱ در این مضمون روایات متعددی وارد شده است؛ از جمله:

سأل الحرث بن هشام رسول الله ص فقال يا رسول الله كيف يأتيك الوحی فقال ص أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس و هو أشده علی فيفصم عني فقد وعيت ما قال و أحياناً يتمثل لي الملك رجلاً فيكلمني فأعي ما يقول. (مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۵۷۰؛ مناقب آل أبي طالب ع، ج ۱، ص ۴۳)

قالت عائشة أنه كان ليوحى إلى رسول الله ص و هو على راحلته فيضرب بجرانها قالت و لقد رأيته ينزل عليه في اليوم الشديد البرد فيفصم عنه و إن جبينه ليرفض عرقاً (مجمع البيان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)

روى - أنه كان ينزل عليه الوحی في اليوم الشديد البرد فيفصم عنه و أن جبينه لينفصد عرقاً (مناقب آل أبي طالب ع، ج ۱، ص ۴۳)

روى أنه كان إذا نزل عليه كرب لذلك و يربد وجهه و نکس رأسه و نکس أصحابه رؤوسهم منه و منه يقال برحاء الوحی (مناقب آل أبي طالب ع، ج ۱، ص ۴۳)

۲) رسول خدا ص در حجه الوداع در مسجد خیف خطبه‌ای خواندند. در فرازی از این خطبه فرمودند:

من جلوتر از شما [از دنیا] می‌روم و شما در حوض [کوثر] بر من وارد خواهید شد؛ ... بدانید که من در میان شما دو امر ثقیل [گران سنگ] را جانشین ساختم: ثقل اکبر قرآن است و ثقل اصغر، عترت و اهل بیت است. این دو ریسمان الهی است که بین شما و خداوند عز و جل کشیده شده است؛ مادامی که به آن تمسک ورزید هرگز گمراه نخواهید شد؛ یک سر آن به دست خداست و سر دیگرش به دست شماست؛ همانا خداوند لطیف خبیر به من خبر داده است که آن دو هرگز جدایی نپذیرند تا اینکه در آن حوض بر من وارد شوند؛ مانند این دو انگشت (و دو انگشت سبابه‌شان را کنار هم قرار دادند) و نمی‌گویم مثل این دو انگشت (و دو انگشت سبابه و وسطی را کنار هم قرار دادند) که یکی بر دیگری برتری جوید.

الغیبة للنعمانی، ص ۴۳

قال ص فی خطبته المشهورة التي خطبها فی مسجد الخيف فی حجة الوداع:

إِنِّي فَرَطُكُمْ وَإِنَّكُمْ وَارِدُونَ عَلَى الْحَوْضِ حَوْضًا عَرْضُهُ مَا بَيْنَ بَصْرَى إِلَى صَنْعَاءَ فِيهِ قَدْحَانُ [أُقْدَاحٌ] عَدَدُ نَجُومِ السَّمَاءِ أَلَا وَ إِنِّي مُخَلِّفٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ الثَّقَلَ الْأَكْبَرُ الْقُرْآنُ وَ الثَّقَلَ الْأَصْغَرُ عِترَتِي أَهْلُ بَيْتِي هُمَا حَبْلُ اللَّهِ مَمْدُودٌ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ اللَّهِ عِزٌّ وَ جَلٌّ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا سَبَبٌ مِنْهُ بَيْدَ اللَّهِ وَ سَبَبٌ بِأَيْدِيكُمْ إِنْ اللَّطِيفَ الْخَبِيرَ قَدْ نَبَّأَنِي أَنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرَقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ كَأَصْبَعَيْ هَاتَيْنِ وَ جَمَعَ بَيْنَ سَبَابَتَيْهِ وَ لَا أَقُولُ كَهَاتَيْنِ وَ جَمَعَ بَيْنَ سَبَابَتَيْهِ وَ الْوُسْطَى فَتَفْضُلَ هَذِهِ عَلَى هَذِهِ.

أَخْبَرَنَا بِذَلِكَ عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يُونُسَ الْمُوصِلِيُّ قَالَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَادِ بْنِ عِيسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ قَالَ خَطَبَ رَسُولُ اللَّهِ ص وَ ذَكَرَ الْخُطْبَةَ بِطُولِهَا وَ فِيهَا هَذَا الْكَلَامُ.

وَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ وَ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ عُقْبَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع بِمِثْلِهِ.

وَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ رِثَابٍ عَنْ أَبِي حَمْزَةَ الثُّمَالِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ ع بِمِثْلِهِ.^۱

قال ابن عباس كان النبي ع إذا نزل عليه القرآن تلقاه بلسانه و شفتيه كان يعالج من ذلك شدة فنزل لا تحرك به لسانك و كان إذا نزل عليه الوحي وجد منه ألماً شديداً و يتصدع رأسه و يجد ثقلاً قوله «إنا سنلقي عليك قولاً ثقیلاً» (مناقب آل أبي طالب ع، ج ۱، ص ۴۴)

فی بیان نزول سوره المنافقين... فما سار إلّا قليلاً حتى أخذ رسول الله ص ما كان يأخذه من البرحاء عند نزول الوحي عليه - فتثقل حتى كادت ناقتُهُ أن تبرك من ثقل الوحي، فسرى عن رسول الله ص و هو يسكب العرق عن جبهته (تفسير القمي، ج ۲، ص ۳۶۹)

۱. این روایت قریب به متواتر است. دو نقل دیگرش را در اینجا می‌آوریم:

در بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۴۱۴ هم این مضمون از جابر بن عبدالله انصاری چنین نقل شده است:

حدثنا محمد بن الحسين عن النضر بن شعيب عن خالد بن ماذ القلانسى عن رجل عن أبي جعفر ع عن جابر بن عبد الله الأنصاري قال قال رسول الله ص إني تارك فيكم الثقلين الثقل الأكبر و الثقل الأصغر إن تمسكتم بهما لا تضلوا و لا تبدلوا و إني سألت اللطيف الخبير أن لا يفترقا حتى يردا على

۳) شخصی خدمت امیرالمومنین ع می‌رسد و می‌گوید در کتاب خداوند شک کرده‌ام و آیاتی را بیان می‌کند که از نظر خودش با هم ناسازگار است و حضرت پاسخ ایشان را یکی یکی می‌دهد که فرازهای متعددی از آن قبلا گذشت.^۱

حضرت در میانه بحث، تذکر مهمی می‌دهند:

پس مبدا که قرآن را بر اساس رای و نظر خودت تفسیر کنی مگر اینکه آن را از عالمان [راستین] عمیقاً فهمیده باشی؛ چرا که گاه متن قرآن شبیه کلام بشر است، در حالی که این کلام خداست و تاویل آن شبیه کلام بشر نیست؛ همان گونه که هیچیک از مخلوقاتش شبیه او نیست، همین طور فعل خداوند تبارک و تعالی نیز شبیه هیچ فعلی از افعال بشری نیست؛ و کلام او هم

الْحَوْضُ فَأَعْطِيَتْ ذَلِكَ. قَالُوا وَمَا الثَّقَلُ الْأَكْبَرُ وَمَا الثَّقَلُ الْأَصْغَرُ قَالَ الثَّقَلُ الْأَكْبَرُ كِتَابُ اللَّهِ سَبَّ طَرَفُهُ بَيْدَ اللَّهِ وَ سَبَّ طَرَفُهُ بِأَيْدِيكُمْ وَ الثَّقَلُ الْأَصْغَرُ عِزَّتِي وَ أَهْلُ بَيْتِي.

در الخصال، ج ۱، ص ۶۵-۶۷ هم از خذیفه آورده و هم راوی از امام باقر ع سوال کرده و حضرت تایید فرموده

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ وَ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ جَمِيعاً عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ مَعْرُوفٍ بْنِ خَرْبُودَ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَامِرٍ بْنِ وَاثِلَةَ عَنْ حُذَيْفَةَ بْنِ أَسِيدٍ الْغِفَارِيِّ قَالَ: لَمَّا رَجَعَ رَسُولُ اللَّهِ ص مِنْ حَجَّةِ الْوَدَاعِ وَ نَحْنُ مَعَهُ أَقْبَلَ حَتَّى أَتَيْنَاهُ إِلَى الْجَحْفَةِ فَأَمَرَ أَصْحَابَهُ بِالنُّزُولِ فَزَلَّ الْقَوْمُ مَنَازِلَهُمْ ثُمَّ نُودِيَ بِالصَّلَاةِ فَصَلَّى بِأَصْحَابِهِ رَكْعَتَيْنِ ثُمَّ أَقْبَلَ بَوَجهِهِ إِلَيْهِمْ فَقَالَ لَهُمْ إِنَّهُ قَدْ تَبَايَنَى اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ أَنِّي مَيِّتٌ وَ أَنْكُمْ مَيِّتُونَ وَ كَأَنِّي قَدْ دُعِيتُ فَأَجَبْتُ وَ أَنِّي مَسْتُورٌ عَمَّا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَ عَمَّا خَلَفْتُ فِيكُمْ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَ حُجَّتِهِ وَ أَنْكُمْ مَسْتُورُونَ فَمَا أَنْتُمْ قَائِلُونَ لِرَبِّكُمْ قَالُوا نَقُولُ قَدْ بَلَغْتَ وَ نَصَحْتَ وَ جَاهَدْتَ فَجَزَاكَ اللَّهُ عَنَّا أَفْضَلَ الْجَزَاءِ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ أَلَسْتُمْ تَشْهَدُونَ أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ وَ أَنَّ الْجَنَّةَ حَقٌّ وَ أَنَّ النَّارَ حَقٌّ وَ أَنَّ الْبَعْثَ بَعْدَ الْمَوْتِ حَقٌّ فَقَالُوا نَشْهَدُ بِذَلِكَ قَالَ اللَّهُمَّ أَشْهَدْ عَلَيَّ مَا يَقُولُونَ أَلَا وَ إِنِّي أَشْهَدُكُمْ أَنِّي أَشْهَدُ أَنَّ اللَّهَ مَوْلَايَ وَ أَنَا مَوْلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ أَنَا أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَهَلْ تَقْرُونَ لِي بِذَلِكَ وَ تَشْهَدُونَ لِي بِهِ فَقَالُوا نَعَمْ نَشْهَدُ لَكَ بِذَلِكَ فَقَالَ أَلَا مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَإِنَّ عَلِيًّا مَوْلَاهُ وَ هُوَ هَذَا ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي عَلَى عِصِيٍّ فَرَفَعَهَا مَعَ يَدِهِ حَتَّى بَدَتْ أَبَاطُهُمَا ثُمَّ قَالَ اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَ آوَاهُ وَ عَادِ مَنْ عَادَاهُ وَ أَنْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذَلْ مَنْ خَذَلَهُ أَلَا وَ إِنِّي فَرَطُكُمْ وَ أَنْتُمْ وَارِدُونَ عَلَى الْحَوْضِ حَوْضِي غَدًا وَ هُوَ حَوْضُ عَرْضِهِ مَا بَيْنَ بَصْرَى وَ صَنْعَاءَ فِيهِ أَقْدَاحٌ مِنْ فِضَّةٍ عَدَدَ نُجُومِ السَّمَاءِ أَلَا وَ إِنِّي سَأَلْتُكُمْ غَدًا مَاذَا صَنَعْتُمْ فِيمَا أَشْهَدْتُ اللَّهُ بِهِ عَلَيْكُمْ فِي يَوْمِكُمْ هَذَا إِذَا وَرَدْتُمْ عَلَى حَوْضِي وَ مَاذَا صَنَعْتُمْ بِالثَّقَلَيْنِ مِنْ بَعْدِي فَانْظُرُوا كَيْفَ تَكُونُونَ خَلَقْتُمُونِي فِيهِمَا حِينَ تَلَقَوْنِي قَالُوا وَ مَا هَذَانِ الثَّقَلَانِ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ أَمَّا الثَّقَلُ الْأَكْبَرُ فَكِتَابُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ سَبَبٌ مَمْدُودٌ مِنَ اللَّهِ وَ مِنِّي فِي أَيْدِيكُمْ طَرَفُهُ بَيْدَ اللَّهِ وَ الطَّرَفُ الْآخِرُ بِأَيْدِيكُمْ فِيهِ عِلْمٌ مَا مَضَى وَ مَا بَقِيَ إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ وَ أَمَّا الثَّقَلُ الْأَصْغَرُ فَهُوَ حَلِيفُ الْقُرْآنِ وَ هُوَ عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ وَ عِزَّتُهُ عَ وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ

قَالَ مَعْرُوفُ بْنُ خَرْبُودَ فَعَرَضْتُ هَذَا الْكَلَامَ عَلَى أَبِي جَعْفَرٍ فَقَالَ صَدَقَ أَبُو الطُّفَيْلِ رَحِمَهُ اللَّهُ هَذَا الْكَلَامُ وَجَدْنَاهُ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ ع وَ عَرَفْنَاهُ

وَ حَدَّثَنَا أَبِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ

وَ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مَسْرُورٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَامِرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ

وَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ السَّعْدَابَادِيُّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ

أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ مَعْرُوفٍ بْنِ خَرْبُودَ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَامِرٍ بْنِ وَاثِلَةَ عَنْ حُذَيْفَةَ بْنِ أَسِيدٍ الْغِفَارِيِّ بِمِثْلِ هَذَا الْحَدِيثِ سِوَاءً.

۱. فرازهایی از این روایت در جلسه ۸۶، حدیث ۳: <http://yekaye.ir/al-araf-007-008/>؛ جلسه ۱۳۲، حدیث ۵: <http://yekaye.ir/yunus-010-007/>

007/؛ جلسه ۱۹۳، حدیث ۲: <http://yekaye.ir/fussilat-041-21/>؛ و جلسه ۳۸۱، حدیث ۲: <http://yekaye.ir/al-qiyamah-75-23/>؛ و جلسه ۴۲۹،

حدیث ۲ گذشت.

شبيه کلام بشر نیست؛ کلام خداوند تبارک و تعالی وصف اوست ولی کلام بشر افعالش است؛ پس کلام خدا را به کلام بشر تشبيه نکن که به هلاکت و گمراهی می‌افتی ...

التوحيد (للصدوق)، ص ۲۶۴

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الْقَطَّانُ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ بَكْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَبِيبٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ يَعْقُوبَ بْنِ مَطَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْأَحْدَبُ الْجُنْدِيُّ بَنِيْسَابُورَ قَالَ وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَبِي بَخْطَةَ حَدَّثَنَا طَلْحَةُ بْنُ يَزِيدَ عَنْ عُيَيْدِ اللَّهِ بْنِ عُيَيْدٍ عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ السَّعْدَانِيِّ أَنَّ رَجُلًا أَتَى أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِنِّي قَدْ شَكَّكَتُ فِي كِتَابِ اللَّهِ الْمُنْزَلِ قَالَ لَهُ ع...

فَيَايَاكَ أَنْ تُفَسِّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِكَ حَتَّى تَفْقَهُهُ عَنِ الْعُلَمَاءِ فَإِنَّهُ رَبُّ تَنْزِيلٍ يُشَبِّهُ كَلَامَ الْبَشَرِ وَهُوَ كَلَامُ اللَّهِ وَتَأْوِيلُهُ لَا يُشَبِّهُ كَلَامَ الْبَشَرِ كَمَا لَيْسَ شَيْءٌ مِنْ خَلْقِهِ يُشَبِّهُهُ كَذَلِكَ لَا يُشَبِّهُ فِعْلُهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى شَيْئًا مِنْ أَعْمَالِ الْبَشَرِ وَلَا يُشَبِّهُ شَيْءٌ مِنْ كَلَامِهِ كَلَامَ الْبَشَرِ فَكَلَامُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى صِفَتُهُ وَكَلَامُ الْبَشَرِ أَفْعَالُهُمْ فَلَا تُشَبِّهُ كَلَامَ اللَّهِ بِكَلَامِ الْبَشَرِ فَتَهْلِكَ وَتَضِلَّ ...

۴) جابر بن یزید جعفری می‌گوید: از امام باقر ع یک مطلب تفسیری را سوال کردم و جوابی به من دادند. دوباره سوال کردم، جواب دیگری دادند.

گفتم: فدایت شوم! در این مساله قبلا جوابی غیر از این جواب فرمودید.

فرمودند: جابر! همانا قرآن بطن [= درون، باطن] ای دارد و بطنش هم بطنی دارد؛ و ظَهر [= رو، ظاهر] ای دارد و ظَهرش هم ظَهری دارد. جابر چیزی به اندازه تفسیر قرآن، دورتر [=دیرپای‌تر] برای عقلهای مردان نیست. همانا آیه‌ای هست که اولش درباره چیزی است و آخرش درباره چیزی دیگر؛ و این یک کلام متصل است که به وجوه متعددی بازمی‌گردد.

المحاسن، ج ۲، ص ۳۰۰

أَحْمَدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِيُّ عَنْ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدِ الْبَرْقِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنْ شُرَيْسِ الْوَابِشِيِّ عَنْ جَابِرِ بْنِ يَزِيدَ الْجَعْفِيِّ قَالَ:

سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَنْ شَيْءٍ مِنَ التَّفْسِيرِ فَأَجَابَنِي ثُمَّ سَأَلْتُهُ عَنْهُ ثَانِيَةً فَأَجَابَنِي بِجَوَابٍ آخَرَ فَقُلْتُ جُعِلَتْ فِدَاكَ كُنْتَ أَجَبْتَنِي فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ بِجَوَابٍ غَيْرِ هَذَا قَبْلَ الْيَوْمِ فَقَالَ يَا جَابِرُ إِنَّ الْقُرْآنَ بَطْنًا وَلِلْبَطْنِ بَطْنًا وَلَهُ ظَهْرٌ وَلِلظَّهْرِ ظَهْرٌ يَا جَابِرُ لَيْسَ شَيْءٌ أَبْعَدَ مِنْ عُقُولِ الرِّجَالِ مِنْ تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ إِنَّ الْآيَةَ يَكُونُ أَوَّلُهَا فِي شَيْءٍ وَآخِرُهَا فِي شَيْءٍ وَهُوَ كَلَامٌ مُتَّصِلٌ مُنْصَرِفٌ عَلَى وَجْهِهِ.

تدبر

۱) «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

مقصود از «قول ثقیل» چیست؟ و از چه جهت ثقیل است؟

کلمه ثقل و سنگینی به طور عادی برای اجسام به کار می‌رود؛ وقتی برای معانی و گفتار به کار رود کاربردی استعاری است، و یا از این جهت است که تحمل آن معانی برای نفس سنگین است که هرکسی توان فهم و درک آن را ندارد؛ یا از جهت وزانت خود آن معانی است؛

و قرآن کریم به هر دو معنا ثقیل است:

هم کلام الهی است که از ساحت کبریایی نازل شده و مشتمل بر ظاهر و باطن و تاویل و ... است و جز نفسی که از هر امری ماسوی الله پاک و خالص شده باشد، کسی نمی‌تواند آن را دریافت کند، و این امر بر نفس طاهر پیامبر اکرم ص هم سنگین بوده است، چنانکه روایات در هنگام نزول وحی بر این معنا دلالت دارد (حدیث ۱)؛

و هم از این حیث که متضمن حقایق و تکالیف عظیمی است که تحقق آن حقایق و انجام آن تکالیف و مداومت بر آن دشوار است؛ و بر این معنای دوم، هم بسیاری از آیات دلالت دارد که اگر قرآن بر کوه نازل می‌شد، آن را خاشع و تکه‌تکه می‌کرد (حشر/۲۱)^۱ و یا اینکه این قرآنی است که با آن می‌توان کوه‌ها را جابجا کرد یا زمین را شکافت یا مرده زنده کرد (رعد/۳۱)^۲ و هم انواع سختی‌ها و مشکلاتی که پیامبر ص و مسلمانان در راه اسلام و برای اجرای قرآن متحمل شدند. (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۲)

مرحوم طبرسی دیدگاه‌های متعددی درباره منظور از «ثقیل» بودن قرآن مطرح کرده (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰) که علامه طباطبایی در کلام فوق، اغلب آنها را با هم جمع نموده است.

(۲) «إِنَّا سُنَلِّقُ عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

قرآن هم بر پیامبر سنگین است و هم بر امت؛ بر پیامبر ص از این جهت که تبلیغ آن، مستلزم تحمل سختی‌ها و اذیت‌هاست و وی در این راه باید ملازم نماز شب باشد و از خود راحتی خود چشم‌پوشد؛ بر امت از جهت امر و نهی‌ها و تکالیفی که بر دوش آنها می‌گذارد. (قتاده، مقاتل، حسن، به نقل مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)

(۳) «إِنَّا سُنَلِّقُ عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

این سنگین بودن قرآن، سنگین بودن مبارک است؛ چون قرآن کریم همان طور که در دنیا سنگین است، در آخرت هم باعث سنگینی ترازوی عمل می‌شود. (ابن‌زید، به نقل مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)

(۴) «إِنَّا سُنَلِّقُ عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

۱. «لَوْ أَنزَلْنَاهُ هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ»

۲. «وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتَى»

قرآن کریم سنگین است، یعنی وزین است در نقطه مقابل سبکی و خفّت، چون کلام خداوند - جلت عظمته - است. (فراء) به نقل مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰) یعنی کلامی عظیم‌الشان و متین است؛ و وقتی در جایگاهش قرار می‌گیرد کاملاً وزن دارد. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)

۵) «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

کلام خداوند چون کلام خداست، نه کلام بشر، بی‌اندازه بر بشر ثقیل است (حدیث ۳) و جز دلی که توفیقات الهی شامل حالش شود و با مؤید به توحید باشد نمی‌تواند آن را بر دوش کشد. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)

و این سنگینی حتی در هنگام نزولش هم اثر می‌گذارد چنانکه در روایات متعددی داریم که وقتی قرآن نازل می‌شد، حال پیامبر متغیر می‌شد و عرق می‌ریخت و ... (حدیث ۱)

۶) «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

سنگین بودن قرآن کریم چه بسا کنایه است از اینکه همواره در بستر دهر باقی است، چرا که امری که سنگین است یعنی نمی‌توان آن را جابجا و زایل نمود. (نقل شده در المیزان، ج ۲۰، ص ۶۳)

مؤید این برداشت، احادیثی است که تاکید دارد قرآن کلامی است که تغییرات زمان توان تغییر و زوال آن را ندارد. (عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۸۷ و ص ۲۱۳۰)

۷) «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

ممکن است منظور از این کلام ثقیل، علاوه بر قرآن، دعوت به مساله امامت و ولایت اهل بیت ع باشد که در کلام نبوی با همدیگر «ثقلین» نامیده شده‌اند. (حدیث ۲)

۸) «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

چون قرآن باطن و بلکه باطن‌های تودرتو دارد (حدیث ۴) فهم و درکش برای انسان ثقیل و سنگین است.

۱. حَدَّثَنَا الْحَاكِمُ أَبُو عَلِيٍّ الْحُسَيْنِيُّ بْنُ أَحْمَدَ الْبَيْهَقِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الصَّوْلِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ أَبِي ذَكْوَانَ قَالَ سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ الْعَبَّاسِ يُحَدِّثُ عَنِ الرَّضَا عَنْ أَبِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَ مَا بَالُ الْقُرْآنِ لَا يَزْدَادُ عِنْدَ النَّشْرِ وَالْدِّرَاسَةِ إِلَّا غَضَاضَةً فَقَالَ لِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَنْزِلْهُ لَزْمَانَ دُونَ زَمَانٍ وَلَا لِنَاسٍ دُونَ نَاسٍ فَهُوَ فِي كُلِّ زَمَانٍ جَدِيدٌ وَعِنْدَ كُلِّ قَوْمٍ غَضٌّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

۲. حَدَّثَنَا الْحَاكِمُ أَبُو عَلِيٍّ الْحُسَيْنِيُّ بْنُ أَحْمَدَ الْبَيْهَقِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الصَّوْلِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى الرَّازِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: ذَكَرَ الرَّضَا عَ يَوْمًا الْقُرْآنَ فَعَظَّمَ الْحُجَّةَ فِيهِ وَالْآيَةَ وَالْمُعْجِزَةَ فِي نِظْمِهِ قَالَ هُوَ حَبْلُ اللَّهِ الْمَتِينُ وَغُرُوتُهُ الْوُثْقَى وَطَرِيقَتُهُ الْمُثَلَّى الْمُؤَدَّى إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمُنْجَى مِنَ النَّارِ لَا يَخْلُقُ عَلَى الْأَزْمَنَةِ وَلَا يَغْتُ عَلَى الْأَلْسِنَةِ لِأَنَّهُ لَمْ يُجْعَلْ لَزْمَانٍ دُونَ زَمَانٍ بَلْ جُعِلَ دَلِيلَ الْبُرْهَانِ وَالْحُجَّةَ عَلَى كُلِّ إِنْسَانٍ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ (عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۳۰)

پس،

در عین حال که باید در قرآن تدبر کنیم،

اما

هنگام نسبت دادن قطعی مطلبی به کلام خداوند بسیار باید احتیاط عمل کنیم، تا مبدا تفسیر به رای شود.

۹) «قُمِ اللَّيْلَ ... إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

این آیه در مقام بیان علت دستور «قیام به شب زنده داری» است؛ یعنی ای پیامبر! اگر به تو دستور دادیم نیمی از شب، یا اندکی کمتر یا بیشتر آن را به عبادت مشغول شو، چون قرار است گفتار سنگینی بر تو نازل کنیم که برای تحمل و ادای آن باید آمادگی روحی لازم را کسب کنی. (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۲)

در نتیجه،

انسان باید کار سنگین را پیش بینی و خود را برایش آماده کند (تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۶۶)

نکته تخصصی تربیتی

این آیه جزء اولین آیات نازل شده بر پیامبر ص است؛ یعنی پیامبر ص هم، با آن همه پاکی و خلوص معنوی، اگر می خواهد پیام خدا را به دل مردم برساند، باید حدود نیمی از شب را به تهجد مشغول باشد. اگر خداوند پیامبر ص را اسوه ما معرفی فرموده، پس کسی که می خواهد یک مسئولیت فرهنگی و معنوی برعهده گیرد، باید به لحاظ معنوی خود را تقویت کند.

سخنی صمیمانه با دغدغه مندان فرهنگ جامعه

متأسفانه گاه مشاهده می شود که دلسوزان فرهنگ جامعه، از اهمیت و ضرورت پرداختن معنوی به خود غافل اند و اهمیت رفتن در میان نوجوانان و جوانان و گرم گرفتن با آنان و ... به منظور اثرگذاری بر آنان چنان فکر و ذکرشان را به خود مشغول داشته که تمام وقت آنها را گرفته، فکر می کنند همین مقدار که دغدغه اصلاح دیگران را دارند کافی است و عبادت شبانه را صرفاً به عنوان یک کار حاشیه ای که اگر انجام نشد چنان اولویتی ندارد، قلمداد می کنند. در حالی که نمی توان ادعای انجام کار فرهنگی داشت، اما اهل نماز شب و تهجد و راز و نیاز شبانه و در خلوت نبود؛ و وقتی که انسان برای عبادت شبانه صرف می کند، باید جزء زمان بندی و برنامه اصلی کار فرهنگی او باشد، نه امری حاشیه ای، که اگر نشد، نشد.

اگر دست خودمان از معنویت تهی شد، چگونه می خواهیم به دیگران معنویت برسانیم؟!

به قول امیرالمومنین ع: كَيْفَ يُصْلِحُ غَيْرَهُ مَنْ لَا يُصْلِحُ نَفْسَهُ: چگونه دیگری را اصلاح می کند کسی که خودش را اصلاح نکرده است؟ (تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۲۳۵)

ذات نیافته از هستی بخش

چون تواند که بود هستی بخش

۱۰) «وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً؛ إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

مگر قول ثقیل همان قرآن نیست؟ پس چرا در آیه قبل فرمود قرآن را به ترتیل تلاوت کن؛ و اکنون می‌فرماید بزودی بر تو قول ثقیلی القا می‌کنیم؟

الف. تلاوت هر بخشی از قرآن، مقدمه‌ای برای بخش‌های دیگر می‌شود (تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۶۶)

ب. قرآن حقیقتی عظیم و گسترده است که تدریجاً بر قلب پیامبر ص نازل شد؛ و این آیه جزء اولین آیات است که دارد به او خبر می‌دهد که:

تو که با اولین نزول قرآن، «مزمّل» (خود را در پارچه پیچیده) شدی، آمادگی خود را خیلی بیشتر کن که مطلب خیلی سنگین‌تر از آن چیزی است که تاکنون دیدی.

ج. شاید این آیه آماده‌سازی پیامبر ص باشد برای نزول دفعی قرآن کریم. (می‌دانیم که قرآن کریم علاوه بر نزول تدریجی‌اش، نزولی دفعی در شب قدر هم داشته است. جلسه ۹۷، تدبیر ۱)

د. ...

۱۱) برای تاملی بیشتر

آیا تا به حال بین قرآن و قیامت مقایسه کرده‌اید؟

- قرآن گفتار ثقیلی است «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا» (مزمّل/۵)؛ وقتی هم در مورد لنگر انداختن قیامت هم می‌پرسند پاسخ داده می‌شود امری است که بر آسمانها و زمین ثقیل است: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَفَّتِهَا إِلَّا هُوَ ثَقُلَتْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا تَأْتِيكُمُ إِلَّا بَغْتَةً» (اعراف/۱۸۷)
- قرآن اگر بر کوهها نازل شود آنها را خاشع و متلاشی می‌سازد «لَوْ أَنزَلْنَاهُ هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ» (حشر/۲۱)؛ در قیامت هم کوهها بمانند پشم حلاجی شده می‌گردند. «وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ» (قارعه/۵)
- قرآن می‌تواند کوهها را به حرکت درآورد، زمین را بشکافد و مرده‌ها را زنده کند «وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُتِبَ بِهِ الْمَوْتُ» (رعد/۳۱) در قیامت هم کوهها به راه می‌افتند «وَيَوْمَ تُسِيرُ الْجِبَالُ» (کهف/۴۷) «وَتُسِيرُ الْجِبَالُ سِيرًا» (طور/۱۰) زمین شکاف برمی‌دارد «يَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ» (ق/۴۴) و مردگان زنده می‌شوند و سخن می‌گویند «يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (هود/۱۰۵)
- قرآن در شب قدر نازل شد (ليلة القدر)؛ قیامت همواره به عنوان «روز» مطرح شده (يوم القيامة)؛ گویی شب قدر نقطه مقابل و همتای روز قیامت است (جلسه ۹۸، تدبیر ۱)

- قرآن کتاب تدوین است که هیچ چیزی از آن فروگذار نشده: «وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (انعام/۵۹)؛ قیامت هم کتاب گذاشته می شود که هیچ چیزی در آن فروگذار نشده است «وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا» (کهف/۴۹)
- بسیاری از مردم قرآن را مهجور گذاشتند «وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا» (فرقان/۳۰) همان طور که از آخرت هم غافلند «يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ» (روم/۷)
- قرآن بر اساس حکمت نازل شده «وَإِنَّكَ لَتَلْقَى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ» (نمل/۶) و قیامت هم اگر نباشد نظام عالم حکیمانه نخواهد بود «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ» (مومنون/۱۱۵)
- پیامبر ص هم دو انگشت سبابه شان را در کنار هم قرار داد و فرمود: «إِنَّمَا بُعِثْتُ أَنَا وَالسَّاعَةُ كَهَاتَيْنِ» (الأمالی (للمفید)، ص ۱۸۸).

به علت زیاد شدن مطالب این را در کنال نگذاشتم:

(۱۲) «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا»

قرآن کریم بر کفار ثقیل است، به خاطر این است که پرده از جهل و ضلالت و خیالبافی ها و زشتی اعمالشان برمی دارد. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)

۱۴۳۸ رمضان ۲۴ ۱۳۹۶/۳/۲۹

۴۵۱) سوره مزمل (۷۳) آیه ۶ إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلًا

ترجمه

بدرستی که اقدام شبانه است که [به لحاظ قدم نهادن] پابرجاتر، و در مقام سخن استوارتر است.

نکات ترجمه

«ناشئة»

از ماده «نشأ» است که درباره این ماده قبلاً توضیح داده شد که به معنای ایجاد کردن و پدید آوردن است که با نوعی

رفعت بخشیدن همراه است (جلسه ۱۷۰ <http://yekaye.ir/ya-seen-036-79>)

«ناشئة اللَّيْلِ» را به معنای قیام و راست ایستادن برای نماز شب دانسته اند (معجم المقایس اللغة، ج ۵، ص ۴۲۹؛ مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۰۷) البته درباره این تعبیر دیدگاه های دیگری هم مطرح شده است؛ مانند اینکه مقصود از آن ساعات شب است از این جهت که پشت سر هم پدید می آیند؛ یا مقصود کل شب است از این جهت که بعد از روز پدید می آید (ابن عباس)؛ یا اینکه به زبان حبشی به معنای «قیام به عبادت شبانه» است (ابن مسعود و سعید بن جبیر) و یا بیدار شدن بعد از خوابیدن است

(عایشه) یا زمان بعد از نماز عشاء است (حسن و قتاده، و روایتی از امامان باقر ع و صادق ع هم در همین مضمون آمده است). (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)
«وَطُئاً»

از ماده «وطأ» می‌باشد که قبلاً توضیح داده شد که در اصل به معنای آماده‌سازی چیزی برای انجام کاری می‌باشد و در معنای آن نوعی استعلاء و تحت نفوذ قرار دادن لحاظ شده است و استفاده از کلمه «وطئ» در معنای «قدم نهادن» متداول است. (جلسه ۴۴۵ <http://yekaye.ir/al-ahzab-33-27>)

ظاهراً تعبیر «أَشَدُّ وَطُئاً» می‌خواهد بگوید این کار جای پای محکمتری برای قدم گذاشتن است. از آنجا که در کلمه «وط» بنوعی معنای استعلاء نهفته است، بسیاری از مفسران و مترجمان «أشد و طئاً» را به معنای کاری که انجامش سخت‌تر و دارای زحمت و مشقت بیشتر است دانسته‌اند از این جهت که انجام نماز شب سخت‌تر است از نمازهای روزانه (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)

از آنجا که کلمه «مواطأه» به معنای موافقت و هماهنگی بوده،^۱ برخی از مترجمان این تعبیر را به معنای امری که بیشتر باعث موافقت دل و زبان می‌شود، ترجمه کرده‌اند؛ یعنی انسان در قیام شبانه برای عبادت، چون اشتغالات کمتری دارد، چشم و گوشش بیشتر با دلش همراهی می‌کند و حضور قلب بهتری خواهد داشت. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)
و برخی هم بین دو سخن فوق این گونه جمع کرده‌اند که منظور امری است که موافقت با آن از موافقت با دستورات خداوند در نمازهای روزانه سخت‌تر است. (ترجمه حلبی)

«أَقُومُ»

از ماده «قوم» است که قبلاً توضیح داده شد که اصل این ماده به معنای برخاستن و به کاری اقدام کردن است. «أقوم» صفت تفضیل از کلمه «قیام» است؛ و قیام به معنای «عزم به کاری» و یا به معنای اسم برای «چیزی که امور دیگر بدان تکیه می‌زنند» (جلسه ۳۶۶ <http://yekaye.ir/al-qiyamah-75-1>) و لذا أقوم را می‌توان به معنای «استوارتر» دانست؛ چنانکه این کلمه در آیه دیگری هم ظاهراً به همین معناست: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء/۹). برخی آن را به معنای «أخلص استقامه: استقامتش خالصانه‌تر است» دانسته‌اند (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۷) که این معنا با حدیثی که ان شاء الله در ادامه خواهد آمد سازگارتر است.

«قیلاً»

۱. در قرائت ابوعمر و (بصره) و ابن عامر (شام) (و در قرائات شواذ: ابن محیسن، یزیدی، و حسن به روایت خلف) به صورت «وطاء» خوانده شده (الکامل المفصل فی القرائات الاربعة عشر، ص ۵۷۴؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۷) که «وطاء» هم معنی «مواطاة» است (مصدر باب مفاعله، به صورت «فعال» هم می‌آید) اما ابو حیان مطلب را به طور دیگری نقل کرده که ظاهراً اشتباهی رخ داده است:

و قرأ الجمهور: و طاء بكسر الواو و فتح الطاء ممدودا. و قرأ قتادة و شبل، عن أهل مكة: بكسر الواو و سکون الطاء و الهمزة مقصورة. و قرأ ابن محیسن: بفتح الواو ممدودا، و المعنى أنها أشد مواطأة، أى يواطئ القلب فيها اللسان، أو أشد موافقة لما يراد من الخشوع و الإخلاص (البحر المحيط، ج ۱۰، ص ۳۱۵)

از ماده «قول» است که به معنای سخن و گفته می‌باشد.

(لازم به ذکر است که این ماده غیر از ماده «قیل» است که در معنای خواب نیمروز (قیلوله) به کار می‌رود (کتاب العین، ج ۵، ص ۲۱۵) و هیچیک از اهل لغت، «قیل» در اینجا را از ماده «قیل» ندانسته‌اند).

حدیث

۱) در مورد «ناشئه اللیل» از امام باقر و امام صادق ع روایت شده است که منظور قیام در آخر شب برای نماز شب است. و از امام صادق ع درباره «و أقوم قیلاً» روایت شده است که منظور آن است که شخص از بسترش برمی‌خیزد و فقط خدا را قصد کرده است و غیر خدا را مد نظر ندارد.

- «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ» عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ وَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّهُمَا:

قَالَا هِيَ الْقِيَامُ فِي آخِرِ اللَّيْلِ إِلَى صَلَاةِ اللَّيْلِ. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۰)^۱

- مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَ أَقْوَمُ قِيلاً» قَالَ:

يَعْنِي بِقَوْلِهِ «وَ أَقْوَمُ قِيلاً» قِيَامَ الرَّجُلِ عَنْ فِرَاشِهِ يُرِيدُ بِهِ اللَّهُ لَا يُرِيدُ بِهِ غَيْرَهُ. (الكافی، ج ۳، ص ۴۴۶)^۲

۲) امیرالمومنین ع در فرازی از خطبه معروف به «خطبه متقین» در وصف آنان می‌فرماید:

أَمَّا شَبَّ هَنَكًا! برای عبادت برپا ایستاده‌اند، جزء جزء قرآن را تلاوت کنند و به ترتیل می‌خوانند، چه ترتیلی؛ خود را به آیات قرآن اندوهگین ساخته، و داروی دردشان را از آن بگیرند.

و اگر به آیه‌ای گذشتند که تشویقی در آن است، حریصانه بدان روی آرند و جانهاشان از شوق برآن مشرف گردد و گمان برند که در مقابل دیدگان‌شان است.

و اگر از آیه‌ای گذشتند که در آن بیم دادنی است، گوش دل‌های خویش بدان نهند، انسان که پنداری بانگ بر آمدن و فروشدن آتش دوزخ را می‌شنوند؛ پشت خود را [به رکوع] خم کرده؛ و پیشانیها و دست‌ها و زانو‌ها و کناره‌های پا را [به سجود] بر زمین گسترانیده‌اند، از خدا می‌خواهند طوق [جهنم] از گردن‌شان بردارد.

نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳؛ الأمالی (للصدوق)، ص ۵۷۱

من خطبه له ع یصف فیها المتقین

رَوَى أَنَّ صَاحِبًا لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع يُقَالُ لَهُ هَمَامٌ كَانَ رَجُلًا عَابِدًا فَقَالَ لَهُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ صِفْ لِي الْمُتَّقِينَ حَتَّى كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِمْ فَتَقَاعَلَ ع عَنْ جَوَابِهِ ثُمَّ قَالَ...

^۱ البته در روایات دیگر زمان‌ها و نمازهای دیگری هم مطرح شده است که در اولین تدبیر (مقدمه اشاره خواهد شد)

^۲ . و نیز در من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۷۲

أَمَّا اللَّيْلَ فَصَافُونَ أَقْدَامَهُمْ تَالِينَ لَأَجْزَاءِ الْقُرْآنِ يَرْتَلُونَهَا تَرْتِيلًا يُحْزِنُونَ بِهِ أَنْفُسَهُمْ وَ يَسْتَشِيرُونَ بِهِ دَوَاءَ دَائِهِمْ فَإِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَشْوِيقٌ رَكَنُوا إِلَيْهَا طَمَعًا وَ تَطَلَّعَتْ نَفُوسُهُمْ إِلَيْهَا شَوْقًا وَ ظَنُّوا أَنَّهَا نَصَبٌ أَعْيَنَهُمْ وَ إِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَخْوِيفٌ أَصْغَوْا إِلَيْهَا مَسَامِعَ قُلُوبِهِمْ وَ ظَنُّوا أَنَّ زَفِيرَ جَهَنَّمَ وَ شَهيقَهَا فِي أَصُولِ أَذَانِهِمْ فَهُمْ حَانُونَ عَلَى أَوْسَاطِهِمْ مُفْتَرِشُونَ لِحَبَاهِهِمْ وَ أَكْفَهُمْ وَ رُكْبَهُمْ وَ أَطْرَافِ أَقْدَامِهِمْ يَطْلُبُونَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى فِي فَكَاكٍ رِقَابِهِمْ.

(۳) از امام حسن عسگری ع روایت شده است:

وصول به خداوند عز و جل سفری است که جز با مرکب شب به دست نمی آید.

بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۳۸۰

قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ الْحَسَنُ الْعَسْكَرِيُّ ع إِنَّ الْوُصُولَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ سَفَرٌ لَا يُدْرَكُ إِلَّا بِامْتِطَاءِ اللَّيْلِ (أعلام الدين [نسخه خطی])

(۴) از امام صادق ع روایت شده است که فرمودند:

من بشدت ناراحت می شوم از شخصی که نزد من می آید و درباره عمل رسول الله ص از من سوال می کند، بعد می گوید من اضافه بر این انجام دهم؟! گویی به نظرش می آید که رسول الله در کاری کوتاهی کرده است!
و نیز بشدت ناراحت می شوم از شخصی که قرآن خوانده است؛ و شب از خواب بیدار می شود اما از جایش بلند نمی شود [و صبر می کند] تا اینکه صبح شود و برای نماز صبحش بلند شود.

من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۷۹

وَ رَوَى الْحَسَنُ الصِّقْلُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّهُ قَالَ: إِنِّي لَأَمُوتُ الرَّجُلَ يَأْتِينِي فَيَسْأَلُنِي عَنْ عَمَلِ رَسُولِ اللَّهِ ص فَيَقُولُ أَزِيدُ كَأَنَّهُ يَرَى أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص قَصَرَ فِي شَيْءٍ وَ إِنِّي لَأَمُوتُ الرَّجُلَ قَدْ قَرَأَ الْقُرْآنَ ثُمَّ يَسْتَقِظُ مِنَ اللَّيْلِ فَلَا يَقُومُ حَتَّى إِذَا كَانَ عِنْدَ الصُّبْحِ قَامَ يُبَادِرُهُ بِصَلَاتِهِ.

توضیح

مقصود از «شخصی که قرآن خوانده است» ظاهرا اشاره به همین آیات سوره مزمل درباره توصیه به نماز شب است و حضرت ظاهرا می خواهند بفرمایند او از تاکید قرآن بر نماز شب خبر دارد، اما به آن عمل نمی کند.^۱

۱. احادیثی درباره نماز شب

أَبِي رَه قَالَ حَدَّثَنِي سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ الْخَطَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ اللَّيْثِ عَنْ جَابِرِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ ع أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع عَنْ قِيَامِ اللَّيْلِ بِالْقُرْآنِ فَقَالَ لَهُ أَبَشِّرْ مَنْ صَلَّى مِنَ اللَّيْلِ عَشْرَ لَيْلَةٍ لِلَّهِ مُخْلِصًا ابْتِغَاءَ ثَوَابِ اللَّهِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لِمَلَائِكَتِهِ اكْتُبُوا لِعَبْدِي هَذَا مِنَ الْحَسَنَاتِ عَدَدَ مَا أَتَيْتَ اللَّهَ مِنَ النَّبَاتَاتِ فِي اللَّيْلِ مِنْ حَبَّةٍ وَ وَرَقَةٍ وَ شَجَرَةٍ وَ عَدَدَ كُلِّ قَصَبَةٍ وَ حُوْطَةٍ [خُوطٍ] وَ مَرَعَى وَ مَنْ صَلَّى تِسْعَ لَيْلَةٍ أَعْطَاهُ اللَّهُ عَشْرَ دَعَوَاتٍ مُسْتَجَابَاتٍ وَ أَعْطَاهُ كِتَابَهُ بِبَيْمِنِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مَنْ صَلَّى ثَمَنَ لَيْلَةٍ أَعْطَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَجْرَ شَهِيدٍ صَابِرٍ صَادِقِ الثَّيِّبَةِ وَ شَفَعَ فِي أَهْلِ بَيْتِهِ وَ مَنْ صَلَّى سَبْعَ لَيْلَةٍ خَرَجَ مِنْ قَبْرِهِ يَوْمَ يُبْعَثُ وَ وَجْهُهُ كَالْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ حَتَّى يَمُرَّ عَلَى الصَّرَاطِ مَعَ الْآمِنِينَ وَ مَنْ صَلَّى سُدُسَ لَيْلَةٍ كُتِبَ مَعَ الْأَوَّابِينَ وَ غُفِرَ لَهُ مَا

(١) «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأً»

تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَأَخَّرَ وَمَنْ صَلَّى خُمُسَ لَيْلَةٍ زَاحِمَ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ اللَّهِ فِي قُبَّتِهِ وَمَنْ صَلَّى رُبْعَ لَيْلَةٍ كَانَ أَوَّلَ الْفَائِزِينَ حَتَّى يَمُرَّ عَلَى الصَّرَاطِ كَالرَّيْحِ الْعَاصِفِ وَيَدْخُلَ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ وَمَنْ صَلَّى ثَلَاثَ لَيْلَةٍ لَمْ يَلْقَ مَلَكًا إِلَّا غَبَطَهُ بِمَنْزِلَتِهِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقِيلَ لَهُ ادْخُلْ مِنْ أَيِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ شِئْتَ - وَمَنْ صَلَّى نِصْفَ لَيْلَةٍ فَلَوْ أُعْطِيَ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا سَبْعِينَ أَلْفَ مَرَّةٍ لَمْ يَعْدِلْ أَجْرُهُ جَزَاءً وَكَانَ لَهُ بِذَلِكَ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ رَقَبَةً يُعْتَقُّهَا مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ وَمَنْ صَلَّى ثَلَاثِي لَيْلَةٍ كَانَ لَهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ قَدْرُ رَمْلِ عَالِجٍ أَدْنَاهَا حَسَنَةٌ أَثْقَلُ مِنْ جَبَلٍ أَحَدِ عَشَرَ مَرَّاتٍ وَمَنْ صَلَّى لَيْلَةً تَامَةً تَالِيًا لِكِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ذَكَرَهُ رَاكِعًا وَسَاجِدًا وَذَكَرًا أُعْطِيَ مِنَ الثَّوَابِ أَدْنَاهَا أَنْ يَخْرُجَ مِنَ الذُّنُوبِ كَمَا وَلَدَتْهُ أُمُّهُ وَيُكْتَبَ لَهُ عَدَدُ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ وَمِثْلَهَا دَرَجَاتٍ وَيُثَبِّتُ لَهُ النُّورُ فِي قَبْرِهِ وَيُنَزَّعُ الْإِثْمُ وَالْحَسَدُ مِنْ قَلْبِهِ وَيَجَارُ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَيُعْطَى بَرَاءَةٌ مِنَ النَّارِ وَيُبْعَثُ مِنَ الْأَمْنِينَ وَيَقُولُ الرَّبُّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لِمَلَائِكَتِهِ يَا مَلَائِكَتِي انْظُرُوا إِلَى عَبْدِي أَحْيَا لَيْلَةً ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي أَسْكَنُوهُ الْفَرْدَوْسَ - وَلَهُ فِيهَا مِائَةُ أَلْفِ مَدِينَةٍ فِي كُلِّ مَدِينَةٍ جَمِيعُ مَا تَشْتَهُي الْأَنْفُسُ وَتَلْتَلِي الْأَعْيُنُ وَمَا لَا يَخْطُرُ عَلَى بَالِ سَوَى مَا أَعَدَدْتُ لَهُ مِنَ الْكَرَامَةِ وَالْمَزِيدِ وَالْقُرْبَى. (ثواب الأعمال، ص ٤٤؛ من لا يحضره الفقيه، ج ١، ص ٤٧٥)

وَرَوَى أَبُو حَمزة الثَّمَالِيُّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ أَنَّهُ قَالَ: مَا نَوَى عَبْدٌ أَنْ يَقُومَ آيَةَ سَاعَةِ نَوَى فَعَلِمَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى ذَلِكَ مِنْهُ إِلَّا وَكَلَّ بِهِ مَلَكَ يُحَرِّكُ تِلْكَ السَّاعَةَ. (من لا يحضره الفقيه، ج ١، ص ٤٧٩)

احاديث زیر همگی در علل الشرائع، ج ٢، ص ٣٦٢-٣٦٤ آمده است.

أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ أَبِي زُهَيْرٍ النَّهْدِيِّ عَنْ آدَمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ عَلَيْكُمْ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ فَإِنَّهَا سُنَّةُ نَبِيِّكُمْ وَدَابُّ الصَّالِحِينَ قَبْلَكُمْ وَمَطْرَدَةُ الدَّاءِ عَنْ أَجْسَادِكُمْ. وَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع صَلَاةُ اللَّيْلِ تَبْيِضُ الْوَجْهَ وَصَلَاةُ اللَّيْلِ تُطَيِّبُ الرِّيحَ وَصَلَاةُ اللَّيْلِ تَجْلِبُ الرِّزْقَ. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ الدِّيلَمِيِّ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع يَا سُلَيْمَانُ لَا تَدْعُ قِيَامَ اللَّيْلِ فَإِنَّ الْمَغْبُورَ مِنْ حُرْمِ قِيَامِ اللَّيْلِ. أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَصْبَاطٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع عَنْ أَبِي الْحَسَنِ ع فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ قَالَ صَلَاةُ اللَّيْلِ. أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَّانِ الرَّازِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص مَنْ صَلَّى بِاللَّيْلِ حَسَنَ وَجْهَهُ بِالنَّهَارِ.

أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ خُزَيْمَةَ النَّيسَابُورِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا حَرِيشُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حَرِيشٍ قَالَ سَمِعْتُ جَدِّي يَقُولُ سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص يَقُولُ لِرُكْعَتَانِ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا. أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عُمَرَ عَنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ قَالَ صَلَاةُ الْمُؤْمِنِ بِاللَّيْلِ يَذْهِبُ [تَذْهَبُ] بِمَا عَمِلَ مِنْ ذَنْبِ النَّهَارِ. وَبِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: قُلْتُ أَنَا لَيْلٍ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ قَالَ يَعْنِي صَلَاةَ اللَّيْلِ.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ مَاجِلُوِيَّةً قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرِ الْبَغْدَادِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ شُمُونَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ النَّوْفَلِيِّ قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ إِنَّ الْعَبْدَ لَيَقُومُ فِي اللَّيْلِ فَيَمِيلُ بِهِ النَّعَاسُ يَمِينًا وَشِمَالًا وَقَدْ وَقَعَ ذَقْنُهُ عَلَى صَدْرِهِ فَيَأْمُرُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَبْوَابَ السَّمَاءِ فَتُفْتَحُ ثُمَّ يَقُولُ لِمَلَائِكَتِهِ انْظُرُوا إِلَى عَبْدِي مَا يُصِيبُهُ فِي التَّقَرُّبِ إِلَيَّ بِمَا لَمْ أَفْرِضْ عَلَيْهِ رَاجِيًا مِنِّي لِثَلَاثِ خِصَالٍ ذَنْبٍ أَغْفَرُهُ أَوْ تَوْبَةٍ أُجَدِّدُهَا أَوْ رِزْقٍ أَزِيدُهُ فِيهِ أَشْهَدُكُمْ مَلَائِكَتِي أَنِّي قَدْ جَمَعْتُهُنَّ لَهُ.

در این آیه سه تعبیر «ناشئة اللَّيْلِ» ، «أَشَدُّ وَطْئًا» و «أَقْوَمُ قِيلاً» به کار رفته که هر سه تعبیری ویژه‌اند که تنها یکبار در قرآن کریم به کار رفته‌اند، اما ظرفیت معنایی گسترده‌ای دارند و در احادیث و اقوال مفسران در مورد هریک دیدگاه‌های متنوعی مطرح گردیده است. با توجه به قاعده «امکان استفاده از یک لفظ در چندین معنا» اینکه همه آنها (و بلکه معانی دیگری که اینان بدان توجه نکرده‌اند) مد نظر باشند، بعید نیست؛ و قبول هریک به معنای نفی سایر معانی نیست؛ و از هر معنایی که انتسابش به آیه درست باشد، می‌توان نکات خاصی استنباط کرد، که همه این استنباط‌ها (در صورتی که شرایط استنباط رعایت شده باشد) می‌تواند درست باشد؛ و برای نشان دادن صحت یک انتساب نیازی نیست بقیه دیدگاه‌ها را مردود بشمریم.

به عنوان مقدمه تدبر در این آیه، اشاره‌ای به اهم این اقوال خواهیم داشت:

(۱) «ناشئة لیل» گاه به معنای «وقت خاصی» دانسته شده، گاه «اقدام خاصی» و گاه «نماز خاصی»؛ و در هر مورد نیز

دیدگاه‌های متنوعی مطرح گردیده است:

الف. اشاره به وقت خاصی است.

الف. ۱. ساعات شب، از این جهت که پشت سر هم پدید می‌آیند. (طبرسی، بیضاوی)

الف. ۲. کل شب است از این جهت که بعد از روز پدید می‌آید (ابن عباس)

الف. ۳. ساعات تهجد در شب. (مجاهد)

الف. ۳. زمان بعد از نماز عشا است (حسن و قتاده و ابن عباس)

الف. ۴. ساعات اولیه شب (ابن عباس، کسائی) (چون «نشأ» به معنای «ابتدا کردن» هم می‌باشد، بیضاوی)

الف. ۵. واقعه و پدیده شب (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۴)

الف. ۶. بین مغرب و عشاء (امام سجاده، انس بن مالک، ابن عمر)

ب. اشاره به اقدام خاصی است.

ب. ۱. قیام و ایستادن شبانه (معجم المقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۲۹؛ مفردات ألفاظ القرآن، ص ۸۰۷) به زبان حبشی به معنای

«قیام به عبادت شبانه» است (ابن مسعود و سعید بن جبیر)

ب. ۲. قیام در آخر شب برای نماز شب (حدیث ۱)

ب. ۳. بیدار شدن بعد از خوابیدن است (عایشه)

ب. ۴. خود عمل برخاستن از بستر به سمت عبادت (بیضاوی)

ب. ۵. عبادتی که در شب پدید آید. (بیضاوی)

ج. اشاره به نماز خاصی است.

ج. ۱. نماز شب (حدیث ۱) از این جهت که مستلزم قدم را بر زمین گذاشتن است (طباطبایی)

ج. ۲. دو رکعت نماز خاصی که از امام سجاده روایت شده که بین نماز مغرب و عشاء خوانده می شود (رکعت اول: حمد و آیات ۵۴-۵۶ سوره اعراف و آیات ۱۶۳-۱۶۴ سوره بقره و ۱۵ بار سوره توحید؛ رکعت دوم: حمد و آیه الكرسي و آیات آخر سوره بقره (از الله ما فی السموات تا آخر) و ۱۵ بار سوره توحید) (الکافی، ج ۳، ص ۴۴۹).^۱

(۲) در مورد مراد از تعبیر «أَشَدُّ وَطْئًا» این دیدگاهها بیان شده است:

الف. پرمشقت تر و سنگین تر (طبرسی)

ب. انجامش سخت تر و تکلف آمیزتر (در مقایسه با نمازهای یومیه) (بیضاوی، ابوحیان)

ج. ثابت قدم تر (به خاطر صفای روح که به دلیل عدم مشغولیت های روزانه، در شب حاصل می شود) (طباطبایی)

د. موافق تر و هماهنگ تر از حیث هماهنگی چشم و گوش با دل (یعنی انسان در قیام شبانه برای عبادت، چون اشتغالات

کمتری دارد، چشم و گوشش بیشتر با دلش همراهی می کند و حضور قلب بهتری خواهد داشت)

ه. دارای نشاط بیشتری برای نماز و عبادت (کلبی)

(۳) در مورد مراد از تعبیر «أَقْوَمُ قِيْلًا» این دیدگاهها بیان شده است:

الف. خالصانه تر بودن قیام شبانه (حدیث ۱)

ب. راست ترین سخن (تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۹۲)

ج. «قرائت صحیح تر و با توجه به عدم اشتغالات روزانه، برای حضور قلب موثرتر است» (انس، مجاهد، ابن زید) ثابت تر

و صواب تر بودن سخن به خاطر دوری از اشتغالات روزانه که مانع حضور قلب می شود (طباطبایی و بیضاوی)

د. سخن محکمتر است (بیضاوی)

ه. دارای نشاط و اخلاص و برکت بیشتری است (عکرمه)

و. اجابت در آن سریعتر است (ابن شجره)

ز. سزاوارتر است برای قاری قرآن تفقه و اندیشه کردن (زید بن اسلم)

منابع دیدگاه های مطرح شده، در غیر مواردی که به منبع تصریح شده است:

۱. وَعَنْ زَيْنِ الْعَابِدِينَ كَانَ يُصَلِّي بَيْنَ الْعِشَاءَيْنِ وَيَقُولُ أَمَا سَمِعْتُمْ قَوْلَ اللَّهِ إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هَذِهِ نَاشِئَةُ اللَّيْلِ. (فقه القرآن (راوندی)، ج ۱، ص ۱۷۱)
عَلَى بْنِ مُحَمَّدٍ بِإِسْنَادِهِ عَنْ بَعْضِهِمْ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيْلًا قَالَ هِيَ رَكْعَتَانِ بَعْدَ الْمَغْرِبِ تَقْرَأُ فِي أَوَّلِ رَكْعَةٍ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ وَعَشْرٍ مِنْ أَوَّلِ الْبَقَرَةِ وَ آيَةِ السُّجُرَةِ (اعراف/۵۴-۵۶) وَمِنْ قَوْلِهِ وَ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ. إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَى قَوْلِهِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (بقره/۱۶۳-۱۶۴) وَ خَمْسَ عَشْرَةَ مَرَّةً قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ وَ فِي الرُّكْعَةِ الثَّانِيَةِ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وَ آيَةَ الْكُرْسِيِّ وَ آخِرَ الْبَقَرَةِ مِنْ قَوْلِهِ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ إِلَى أَنْ تَخْتِمَ السُّورَةَ وَ خَمْسَ عَشْرَةَ مَرَّةً قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ثُمَّ ادْعُ بَعْدَ هَذَا بِمَا شِئْتَ قَالَ وَمَنْ وَاظَبَ عَلَيْهِ كُتِبَ لَهُ بِكُلِّ صَلَاةٍ سِتْمِائَةُ أَلْفِ حَجَّةٍ. (الکافی، ج ۳، ص ۴۴۹؛ تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۱۸۸؛ فلاح السائل و نجاح المسائل، ص ۲۴۶)

مجمع البیان (طبرسی) ج ۱۰، ص ۵۷۰؛ أنوار التنزیل (بیضاوی) ج ۵، ص ۲۵۶؛ البحر المحیط (ابوحیان)، ج ۱۰، ص ۳۱۴؛ المیزان (طباطبایی) ج ۲۰، ص ۶۴.

۲) «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلاً»

نماز شب و شب‌زنده‌داری، انسان را در مسیر وصول الی الله ثابت‌قدم‌تر (أشد و طئاً) می‌کند (همچنین حدیث ۳) و هم حضور قلب بیشتری برای انسان هست که سخنانی که می‌گوید (اعم از خواندن قرآن و نماز و دعا) با توجه به معانی است ولذا در دل رسوخ بیشتری می‌کند و همین دوباره انسان را در سیر الی الله ثابت‌قدم‌تر می‌گرداند. به طور خلاصه،

«نماز شب، عامل ثبات قدم و تقویت عقیده مومن می‌شود» (تفسیر نور (قرائتی) ج ۱۰، ص ۲۶۸)

۳) «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا»

نماز شب و شب‌زنده‌داری، انسان را در مسیر وصول الی الله ثابت‌قدم‌تر (أشد و طئاً) می‌کند. متقین کسانی‌اند که اهتمام جدی به نماز و تلاوت قرآن در شب دارند (حدیث ۲) و به ما گفته‌اند که جز با سوار شدن بر مرکب شب نمی‌توان مسیر وصول الی الله را پیمود. (حدیث ۳)

تاملی با خویش

بسیاری از ما، با اینکه اینها را می‌دانیم، اما چندان جدی نمی‌گیریم (حدیث ۴)

چرا؟

شخصی خدمت امیرالمومنین ع آمد و گفت: من چرا از نماز شب محروم هستم؟

حضرت فرمود: تو شخصی هستی که گناهانت تو را به بند کشیده است. (أَنْتَ رَجُلٌ قَدْ قَيَّدَتْكَ ذُنُوبُكَ؛ علل الشرائع، ج ۲، ص ۳۶۳)^۱

و در میان گناهان هم به طور خاص، امام صادق ع از اثر دروغ گفتن در اینکه مانع از نماز شب شود، سخن گفته‌اند. (علل الشرائع، ج ۲، ص ۳۶۳)^۲

۴) «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ ... أَقْوَمُ قِيلاً»

انسان مومن باید سخن محکم و استوار بگوید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا» (احزاب/ ۷۰)

۱. أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ مُوسَى عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ النُّعْمَانِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ بَعْضِ رِجَالِهِ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِنِّي قَدْ حُرِمْتُ الصَّلَاةَ بِاللَّيْلِ قَالَ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع أَنْتَ رَجُلٌ قَدْ قَيَّدَتْكَ ذُنُوبُكَ.

۲. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ حُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ الْكِنْدِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِنَّ الرَّجُلَ لَيَكْذِبُ الْكَذِبَ فَيُحْرَمُ بِهَا صَلَاةَ اللَّيْلِ فَإِذَا حُرِمَ صَلَاةَ اللَّيْلِ حُرِمَ بِهَا الرِّزْقُ.

اما این امر پشتوانه می‌خواهد.

شاید به همین جهت است که گفته‌اند شب‌زنده داری و نماز شب، انسان را به سخن‌اقوم (قائم و استوارتر) می‌رساند.

۵) «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلاً»

از اصرار قرآن کریم بر قیام و عبادت شبانه و تاکید بر تاثیر آن در ثابت‌قدم‌تر کردن انسان می‌توان نتیجه گرفت:

الف. در عبادت، عنصر زمان موثر است. (تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۶۸)

ب. بعضی از فیوضات و برکات، تنها در شب به دست می‌آید (تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۶۸)، چنانکه بالاترین رشد انسان

در «شب قدر» حاصل می‌شود که ارزش و اثری بیش از هزار ماه دارد. (همچنین جلسه ۹۷، تدبیر ۳)

ج. تاریکی شب زمینه بهتری برای عبادت بی‌ریا همراه با خضوع و خشوع فراهم می‌کند. (تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۶۸)

د. عبادت شبانه تاثیر ماندگارتری در روح دارد. (تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۲۶۸)

ه. در عالم دنیا، اساساً وقایع مهم عالم در شب رخ می‌دهد. (توضیح در جلسه ۹۷، تدبیر ۳)

و. ...

۱۳۹۶/۳/۳۰ ۲۵ رمضان ۱۴۳۸

۴۵۲) سوره مزمل (۷۳) آیه ۷ إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا

ترجمه

البته تو را در روز کار و دغدغه‌ای طولانی است.

نکات ترجمه

«سَبْحًا»^۱

در مورد ماده «سبح» برخی گفته‌اند این ماده در اصل بر دو معنا دلالت می‌کند: یکی از جنس عبادت، چنانکه به نماز

مستحبی «سُبْحه» می‌گویند و تسبیح هم منزّه دانستن خداوند است از هر بدی‌ای؛ و دومی از جنس سعی و تلاش، چنانکه

السَّبْحُ و السَّبَّاحَةُ به معنای غوطه‌ور شدن و شنا کردن در آب است. (معجم المقاییس اللغة ۳/ ۱۲۵)

در مقابل دیگران خواسته‌اند این دو معنا را بهم برگردانند:

برخی گفته‌اند اصل معنای این ماده، حرکت سریع در آب یا هواست (شنا کردن و شناور شدن) و به همین جهت، به

حرکت ستارگان در آسمان، «سَبَحَ» گفته شده است: «كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» (انبیاء/۳۳) و این تعبیر در مورد اسبانی که با

سرعت و روان حرکت می‌کنند «وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا» (نازعات/۳) نیز گفته می‌شود؛ و در آیه محل بحث (مزمل/۷) هم منظور

۱. در قرائات شاذه «سبِخا» هم قرائت شده است، کنایه از پراکندگی خاطر؛ و قرأ الجمهور: سَبَحًا: أى تصرفاً و تقلباً فی المهمات، كما یتردّد السابح فی الماء. و قرأ ابن یعمر و عکرمه و ابن أبی عبلة: سبِخا بالخاء المنقوطة و معناه: خفة من التكاليف، و التسييح: التخفيف، و هو استعارة من سبِخ الصوف إذا نفشه و نشر أجزائه، فمعناه: انتشار الهمّة و تفرّق الخاطر بالشواغل. (البحر المحيط فی التفسیر، ج ۱۰، ص ۳۱۶)

حرکت سریع در انجام کارهاست. بر این اساس، تسبیح که به معنای تنزیه خداوند متعال است، در اصل به معنای حرکت سریع در عبادت خداوند متعال بوده، و بر مطلق عبادات قولی و فعلی به کار رفته است (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۹۳)

در طرف مقابل برخی گفته‌اند اصل این معنا «حرکت در مسیر حق بدون هرگونه انحراف» یا «بر حق بودن کاملاً منزّه از هر نقطه ضعف» بوده، و در آن دو مفهوم «در مسیر حق بودن» و «از ضعفی دور بودن» در آن لحاظ شده است؛ و اینکه در مورد شنا و غوطه‌ور شدن یا حرکت اسبها یا کثرت اعمال انسان به کار می‌رود همگی مصادیقی از این باب است که متناسب با موضوع بحث بوده است؛ مثلاً در معنای شنا کردن آن حرکتی است که نظم و سیر معنی دارد و از انحراف و .. دور است؛ و ... و تفاوت «سَبَّحَ» و «تَسَبَّحَ» در این است که اولی فعل لازم است و بر جریان و تنزه طبیعی شیء دلالت می‌کند؛ اما دومی متعدی است و بر اینکه چیزی را در جریان قرار دهیم و او را تنزیه کنیم، می‌باشد. (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۵، ص ۲۱-۲۳)

این ماده و مشتقاتش ۹۲ بار در قرآن کریم به کار رفته است.

حدیث

(۱) از امام باقر ع درباره آیه «إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا» روایت شده است که: می‌فرماید فراغتی طولانی داری برای خواب و نیازهایت.

تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۹۲

وَفِي رِوَايَةٍ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ فِي قَوْلِهِ: إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا يَقُولُ فَرَاغًا طَوِيلًا لِنَوْمِكَ وَ لِحَاجَتِكَ^۱

(۲) امیرالمومنین ع در خطبه معروف به «خطبه متقین»، در ادامه وصف آنان (که در جلسه قبل، حدیث ۲ گذشت) می‌فرماید: و اما به هنگام روز، بردبارانی عالم‌اند و نیکوکارانی پرهیزگار. خوف [از خدا] آنان را همچون تیری تراشیده [= لاغر کرده] است. چون کسی بدانها نگرد، پندارد بیمارند، اما بیمار نیستند؛

^۱ . در موارد دیگر هم سبّح را به معنای فراغت هم به کار برده‌اند مثلاً:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ ابْنِ سِنَانٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الرَّجُلِ يُسَافِرُ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ وَمَعَهُ جَارِيَةٌ لَهُ فَلَهُ أَنْ يُصِيبَ مِنْهَا بِالنَّهَارِ فَقَالَ سُبْحَانَ اللَّهِ أَمَا تَعْرِفُ حُرْمَةَ شَهْرِ رَمَضَانَ إِنَّ لَهُ فِي اللَّيْلِ سَبْحًا طَوِيلًا. (الكافي، ج ۴، ص ۱۳۴)

چنانکه در معنای کثرت اشتغالات هم آمده:

الغيبة للنعمانی، ص ۲۸۷

هُوَذَةُ الْبَاهِلِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْحَاقَ النَّهَوْنْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حَمَّادٍ الْأَنْصَارِيُّ عَنِ الْمُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع بِالطَّوَّافِ فَنَظَرُ إِلَى يَافُضَّلٍ مَا لِي أَرَاكَ مَهْمُومًا مُتَغَيِّرَ اللَّوْنِ قَالَ فَقُلْتُ لَهُ جَعَلْتُ فِدَاكَ نَظَرِي إِلَى بَنِي الْعَبَّاسِ وَمَا فِي أَيْدِيهِمْ مِنْ هَذَا الْمُلْكِ وَالسُّلْطَانِ وَالْجَبْرُوتِ فَلَوْ كَانَ ذَلِكَ لَكُمْ لَكُنَّا فِيهِ مَعَكُمْ فَقَالَ يَافُضَّلُ أَمَا لَوْ كَانَ ذَلِكَ لَمْ يَكُنْ إِلَّا سِيَاسَةُ اللَّيْلِ وَسَبَاحَةُ النَّهَارِ وَ أَكْلُ الْجَشَبِ وَ لُبْسُ الْخَشَنِ شِبْهِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع وَإِلَّا فَالْثَّارُ فَرُؤِي ذَلِكَ عَنَّا فَصِرْنَا نَأْكُلُ وَ نَشْرَبُ وَ هَلْ رَأَيْتَ ظُلُمَةً جَعَلَهَا اللَّهُ نِعْمَةً مِثْلَ هَذَا.

گویند: [اینها] درهم آمیخته اند [= دیوانه اند، به زبان عامیانه: قاطی کرده اند] در حالی که امری عظیم با آنان درآمیخته است. به اعمال اندک خشنود نمی شوند، و زیاد را زیاد نمی دانند؛ آنان بشدت خود را متهم شمارند و از کرده های خویش بیم دارند.

نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳؛ الأمالی (للصدوق)، ص ۵۷۱

من خطبه له ع یصف فیها المتقین
وَأَمَّا النَّهَارَ فَحُلَمَاءُ عُلَمَاءُ أَبْرَارٍ أَتَقِيَاءُ قَدْ بَرَّاهُمْ الْخَوْفُ بَرَى الْقِدَاحِ يَنْظُرُ إِلَيْهِمُ النَّاطِرُ فَيَحْسِبُهُمْ مَرْضَى وَمَا بِالْقَوْمِ مِنْ مَرَضٍ
وَيَقُولُ لَقَدْ خَوَّلُوا وَلَقَدْ خَالَطَهُمْ أَمْرٌ عَظِيمٌ لَا يَرْضَوْنَ مِنْ أَعْمَالِهِمُ الْقَلِيلَ وَلَا يَسْتَكْثِرُونَ الْكَثِيرَ فَهُمْ لِنَفْسِهِمْ مُتَهَمُونَ وَمِنْ
أَعْمَالِهِمْ مُشْفِقُونَ.

۳) در فرازی از حدیث معروف «عنوان بصری» (که علمای اخلاق و عرفان، مداومت بر خواندن آن را برای سیر و سلوک بسیار توصیه کرده اند) آمده است:

به امام صادق ع گفتم: یا ابا عبدالله! حقیقت عبودیت چیست؟

فرمود: سه چیز ... [سوم اینکه]: سراسر اشتغالاتش به آن چیزی باشد که خداوند متعال بدان امر کرده و یا از آن نهی فرموده است؛ چرا که ... هنگامی که بنده به آنچه خدا بدان امر و یا از آن نهی کرده، مشغول شود، فرصتی برای پرداختن به جدال و فخرفروشی نسبت به مردم برایش باقی نمی ماند.

مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، ص ۳۲۷

عَنْ عُنْوَانَ الْبَصْرِ عَنْ جَعْفَرِ الصَّادِقِ ع

قُلْتُ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ مَا حَقِيقَةُ الْعُبُودِيَّةِ؟

قَالَ ثَلَاثَةُ أَشْيَاءَ ... ۱) وَجُمْلَةُ اشْتَغَالِهِ فِيمَا أَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ وَنَهَاهُ عَنْهُ ... ۲) وَإِذَا اشْتَغَلَ الْعَبْدُ بِمَا أَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَنَهَاهُ لَا يَتَفَرَّغُ مِنْهُمَا إِلَى الْمِرَاءِ وَالْمُبَاهَاةِ مَعَ النَّاسِ.

۴) از رسول الله ص روایت شده است:

همانا خداوند تبارک و تعالی به بنده ای که قضای نماز شب خود را در روز بجا می آورد، مباحات می کند و می فرماید: ای فرشتگانم! بنگرید به بنده ام که قضای چیزی را بجا می آورد که بر او واجب نکرده ام. شما را شاهد می گیرم که من او را مورد مغفرت قرار دادم.

۱. أَنْ لَا يَرَى الْعَبْدُ لِنَفْسِهِ فِيمَا خَوَّلَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ مَلَكًا لِأَنَّ الْعَبِيدَ لَا يَكُونُ لَهُمْ مَلِكٌ يَرَوْنَ الْمَالَ مَالَ اللَّهِ يَضَعُونَهُ حَيْثُ أَمَرَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ وَلَا يُدِيرُ الْعَبْدُ

لِنَفْسِهِ تَدْبِيرًا

۲. فَإِذَا لَمْ يَرَ الْعَبْدُ لِنَفْسِهِ فِيمَا خَوَّلَهُ اللَّهُ تَعَالَى مَلَكًا هَانَ عَلَيْهِ الْإِنْفَاقُ فِيمَا أَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنْ يُنْفِقَ فِيهِ وَإِذَا فَوَّضَ الْعَبْدُ تَدْبِيرَ نَفْسِهِ عَلَى مُدَبِّرِهِ هَانَ

عَلَيْهِ مَصَائِبُ الدُّنْيَا

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَيَبْأِي مَلَائِكَتَهُ بِالْعَبْدِ يَقْضِي صَلَاةَ اللَّيْلِ بِالنَّهَارِ فَيَقُولُ يَا مَلَائِكَتِي انْظُرُوا إِلَيَّ عَبْدِي يَقْضِي مَا لَمْ أَفْتَرِضْهُ عَلَيْهِ أَشْهَدُكُمْ أَنِّي قَدْ غَفَرْتُ لَهُ.^۱

تدبر

(۱) «إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا»

مقصود از "برای تو در روز «سبحا طویلا» است" چیست؟

الف. برای تو در روز رفت و برگشتی در برآورده ساختن نیازهایت هست (قتاده) یعنی رفت و آمد و مشغله‌هایت در روز فراوان است و نیازمند پرداختن به تبلیغ رسالت و دعوت خلق و تعلیم واجبات و مستحبات و تدبیر معیشت خود و خانواده‌ات هستی؛ و در شب است که فراغت برای ذکر و قرائت قرآن و ... برایت حاصل می‌آید. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱) در واقع، سبوح به معنای غوطه‌ور شدن و شنا کردن سریع در آب است و کنایه است از فرو رفتن در اشتغالات روزمره (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۴)

ب. «سبوح» به معنای «فراغت» هم هست، یعنی در روز برای رفع نیازها و حتی خواب فراغت داری (حدیث ۱، و نیز المیزان، ج ۲۰، ص ۶۴) (در این باره در تدبر ۳ توضیحی خواهد آمد).

ج. «سبوح» به معنای «فراغت» است، اما به این معنا که اگر به هر دلیلی (خواب ماندن، بیماری و ...) نتوانستی به نماز شب اقدام کنی، در فرصت روز آن را جبران کن؛ و از این جهت مفادش شبیه مفاد آیه ۶۲ سوره فرقان^۲ است. (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۴) چنانکه در روایات بر اینکه حتما قضای نماز شب انجام شود بسیار تاکید شده است (حدیث ۴)^۳

د. ...^۴

۱. این مضمون با سند متصل صحیح از امام صادق ع درباره کل نمازهای نافله آمده است:

وَعَنْهُ عَنِ الْحَسَنِ عَنْ فَضَالَةَ عَنْ ابْنِ سِنَانٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ إِنَّ الْعَبْدَ يَقُومُ فَيَقْضِي النَّافِلَةَ فَيَعَجِبُ الرَّبُّ مَلَائِكَتَهُ مِنْهُ فَيَقُولُ مَلَائِكَتِي عَبْدِي يَقْضِي مَا لَمْ أَفْتَرِضْهُ عَلَيْهِ. (تهذيب الأحكام، ج ۲، ص ۱۶۴)

۲. وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا.

۳. در روایات برای کسی که می‌داند نمی‌تواند نیمه شب به بعد برای نماز شب بلند شود، اجازه داده‌اند قبل از نیمه شب بخواند، اما همانها هم تاکید

کرده‌اند که اگر قضایش را بخواند بهتر است؛ مثلاً:

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ وَهَبٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: قُلْتُ لَهُ إِنَّ رَجُلًا مِنْ مَوَالِيكَ مِنْ صَلَاحَتِهِمْ شَكَأَ إِلَيَّ مَا يَلْقَى مِنَ النَّوْمِ وَقَالَ إِنِّي أُرِيدُ الْقِيَامَ إِلَى الصَّلَاةِ بِاللَّيْلِ فَيَغْلِبُنِي النَّوْمُ حَتَّى أَصْبِحَ وَرَبَّمَا قَضَيْتُ صَلَاتِي الشَّهْرِ مُتَتَابِعًا وَ الشَّهْرَيْنِ أَصْبِرُ عَلَى ثِقَلِهِ فَقَالَ قُرْءُ عَيْنٍ لَهُ وَاللَّهِ قَالَ وَلَمْ يَرْخُصْ لَهُ فِي الصَّلَاةِ فِي أَوَّلِ اللَّيْلِ وَقَالَ الْقَضَاءُ بِالنَّهَارِ أَفْضَلُ قُلْتُ فَإِنْ مِنْ نِسَائِنَا أَبْكَارًا الْجَارِيَةَ تُحِبُّ الْخَيْرَ وَ أَهْلَهُ وَ تَحْرِصُ عَلَى الصَّلَاةِ فَيَغْلِبُهَا النَّوْمُ حَتَّى رُبَّمَا قَضَتْ وَ رُبَّمَا ضَعُفَتْ عَنْ قَضَائِهِ وَ هِيَ تَقْوَى عَلَيْهِ أَوَّلَ اللَّيْلِ فَرَخَّصَ لَهُنَّ فِي الصَّلَاةِ أَوَّلَ اللَّيْلِ إِذَا ضَعُفْنَ وَ ضِيعْنَ الْقَضَاءُ. (الكافي، ج ۳، ص ۴۴۷)

۴. ابوحیان علاوه بر ذکر سه قول فوق، توضیح داده که این آیه به صورت «سبخوا» هم قرائت شده است که در این صورت به معنای پراکندگی

خاطر است (سیخ الصوف به به زدن پشم و حلاجی کردن گویند) (البحر المحیط، ج ۱۰، ص ۳۱۵)

۲) «إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا»

عبادت و راز و نیاز و خلوت شبانه با خداوند بقدری اهمیت دارد، که بلافاصله بعد از اینکه دستور به نماز شب و قیام شبانه برای عبادت داد، متذکر می‌شود که تو در روز به اندازه کافی گرفتاری و دلمشغولی داری؛ پس حتما باید وقتی را برای خلوت با خدا خالی کنی.

نکته انسان‌شناسی

من انسان در زمین نیامده‌ام که بخورم و بخوابم و زناشویی کنم و بچه‌دار شوم و بعد بمیرم و تمام. این زندگی، زندگی حیوان است، نه انسان. من انسان آمده‌ام که ظرفیت خلیفه‌اللهی را در خود شکوفا کنم. آمده‌ام تا:

بار دیگر از ملک پَران شوم
و آنچه اندر وهم ناید آن شوم

<https://ganjoor.net/moulavi/masnavi/daftar3/sh187/>

همه حقیقت و ارزش انسان در ارتباط با خداست؛ اگر این ارتباط را در خود زنده نگهدارد:

رسد آدمی به جایی که به جز خدا نبیند
بنگر که تا چه حد است مکان آدمیت

<https://ganjoor.net/saadi/mavaez/ghazal2/sh18/>

اما در این مسیر شیطانی هست که او را از این گوهر عظیم وجودی غافل می‌کند؛ اما یادمان باشد که او انسان است، که چون حریف شیطان می‌شود برتر از فرشته شده:

مگر آدمی نبودی که اسیر دیو ماندی
که فرشته ره ندارد به مقام آدمیت

البته انسان، فرشته نیست که خور و خواب و نیازهای مادی نداشته باشد و بتواند بدون هیچ اشتغال و درگیری‌ای در مسائل معیشت، فقط به رابطه با خدا پردازد؛ روز را برای همین کارها گذاشته‌اند؛ اما مهم این است که این اشتغالات او را چنان مشغول نکنند که از هدف اصلی خویش بازماند.

ته که ناخوانده‌ای علم سماوات
ته که نابرده‌ای ره در خرابات
ته که سود و زیان خود ندانی
به یاران کی رسی هیهات هیهات

<https://ganjoor.net/babataher/2beytiha/sh4/>

۳) «إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا»

عبادت و راز و نیاز شبانه بقدری اهمیت دارد، که در برخی احادیث و تفاسیر یکی از معانی این آیه را این دانسته‌اند که تو در روز تو فرصت و فراغت برای کارهایت، و بلکه برای خواب داری! (حدیث ۱) یعنی در روز اندکی بخواب تا برای عبادت شبانه توانی به دست آری (البحر المحيط فی التفسیر، ج ۱۰، ص ۳۱۵)

تبصره

واضح است که معنای این سخن، آن نیست که انسان روز بخوابد و شب عبادت کند. اینکه انسان روز باید مشغول کار و فعالیت شود واضح است. مقصود این است که عبادت شب را به حدی جدی بگیر، که اگر فکر می‌کنی نمی‌توانی برای نماز شب بیدار شوی، اندکی در روز استراحت کن. ظاهراً چیزی شبیه خواب قیلوله، که در روایت است که همان گونه که از خوردن سحری برای روزه کمک بگیرید، از خواب قیلوله برای بیدار شدن شب کمک بگیرید. (من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۳۶)^۱

۴) «إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا»

در دو آیه قبل به نماز شب دستور داد و از اهمیتش سخن گفت، در این آیه می‌فرماید: البته تو را در روز کار و دغدغه‌ای طولانی است. چه ارتباطی دارد؟

الف. چون در روز فرصت نداری و دلمشغولی‌های فراوان داری، شب را به خلوت با خدا پرداز. (تدبر ۱)
ب. قیام شب نوعی سوخت و موتور محرکه برای تلاش طاقت‌فرسای روز است. (دریافتی از یکی از اعضای کانال)
ج. وقتی پیامبر را با چنان اشتغالات روزانه‌ای به نماز شب دستور می‌دهند، معلوم می‌شود گرفتاری‌های روز، حتی اگر برای انجام وظایف کاملاً دینی مانند تعلیم و تعلم و تبلیغ دین باشد، عذر موجهی برای نپرداختن به نماز شب نیست. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)

د. در روز باید برنامه‌مان را چنان بر اساس تعالیم شریعت تنظیم کنیم که شب توفیق عبادت از ما سلب نشود.

نقل شده که آیت‌الله بهجت می‌فرمودند:

ما برای اوقات خواب خود افسوس می‌خوریم که چرا برای نماز شب بیدار نمی‌شویم.

در صورتی که اوقات بیداری را به غفلت می‌گذرانیم!

اگر در بیداری به توجّه و بندگی مشغول بودیم، توفیق بیداری شب را نیز برای تهجد و خواندن نافله ی شب و تلاوت

قرآن پیدا می‌کردیم.

<http://www.hawzah.net/fa/article/view/93048>

۵. ...

۱. قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى تَعَاوَنُوا بِأَكْلِ السُّحُورِ عَلَى صِيَامِ النَّهَارِ وَبِالنُّومِ عِنْدَ الْقِيلُولَةِ عَلَى قِيَامِ اللَّيْلِ.

ترجمه

و اسم پروردگارت را یاد کن و به سوی او منقطع شو، انقطاعی کامل.

نکات ترجمه

«تَبَتَّلْ» «تَبْتَلًا»

ماده «بتل» در اصل به معنای جدا شدن چیزی از غیر خود است (معجم المقاییس اللغة، ج ۱، ص ۱۹۵) و «تَبَتَّلْ» به معنای انقطاع الی الله و کاملاً خالص شدن برای عبادت خداست (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۱۰۷) و حضرت زهرا س را بتول گویند چون خود را برای عبادت خدا از همه منقطع نموده بود. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۶۸).^۱
این ماده در قرآن کریم تنها در همین آیه به کار رفته است.

حدیث

۱) از امام صادق ع روایت شده است که از رسول خدا ص درباره اسم اعظم خدا سوال شد، فرمودند: هر اسمی از اسماء الله، اعظم است؛ تو دلت را از هر آنچه ما سوای اوست فارغ دار و او را با هر اسمی که خواستی بخوان؛ که این گونه نیست که برای خداوند در حقیقت، یک اسمی و نه اسمی دیگر، در کار باشد؛ بلکه او خداوند واحد قهار است.

[= او واحد محض و فوق و چیره بر همه چیز است و گمان نکنید با یک اسم خاص می‌توانید او را در احاطه ذهنی خود

بیاورید]

مصباح الشریعة، ص: ۱۳۳

قَالَ الصَّادِقُ ع وَ سِئِلَ رَسُولُ اللَّهِ ص عَنْ اسْمِ اللَّهِ الْأَعْظَمِ فَقَالَ ص كُلُّ اسْمٍ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ أَعْظَمُ فَفَرَّغْ قَلْبَكَ عَنْ كُلِّ مَا سِوَاهُ وَ ادْعُهُ تَعَالَى بِأَيِّ اسْمٍ شِئْتَ فَلَيْسَ لِلَّهِ فِي الْحَقِيقَةِ اسْمٌ دُونَ اسْمٍ بَلْ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ.^۲

۱. البته «تبتل» را به معنای شبیه به رهبانیت (که به معنای انقطاع از نکاح و کناره‌گیری کامل از مردان باشد) نیز دانسته‌اند (و حدیثی از پیامبر ص روایت کرده‌اند که «لَا رَهْبَانِيَّةَ وَلَا تَبَتَّلُ فِي الْإِسْلَامِ» و گفته‌اند تعبیر بتول درباره حضرت مریم ع از این جهت بوده است. (مفردات ألفاظ القرآن، ص ۱۰۷) اما این معنا با این آیه هیچ مناسبتی ندارد و لذا در متن نیاوردیم.

۲. این حدیث قبلاً در جلسه ۳۵۰، حدیث ۵ آمده بود. همچنین در روایات متعددی بر این نکته که دعا با ذکر اسماء پروردگار شروع شود تأکید شده است از جمله:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ زِيَادٍ بْنُ جَعْفَرٍ الْهَمْدَانِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي الصَّلْتِ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ صَالِحِ الْهَرَوِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرُّضَا عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ تِسْعَةٌ وَ تَسْعُونَ اسْمًا مَنْ دَعَا اللَّهَ بِهَا اسْتَجَابَ لَهُ وَ مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ. (التوحيد (للصدوق)، ص ۱۹۵)

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَصَامٍ الْكَلْبِيُّ وَ عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِمْرَانَ الدَّقَاقُ رَحِمَهُمَا اللَّهُ قَالَا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكَلْبِيُّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ أَنَّهُ سَأَلَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع عَنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ اسْتَقَاقَهَا فَقَالَ اللَّهُ مُشْتَقٌّ مِنْ إِلَهٍ وَ إِلَهٌ يَقْتَضِي مَالُهَا وَ الْأَسْمُ غَيْرُ الْمُسَمَّى فَمَنْ عَبْدَ الْأَسْمِ دُونَ الْمَعْنَى فَقَدْ كَفَرَ وَ لَمْ يَعْبُدْ شَيْئًا وَ مَنْ عَبْدَ الْأَسْمِ وَ الْمَعْنَى فَقَدْ أَشْرَكَ وَ عَبْدَ الْاِثْنَيْنِ وَ مَنْ عَبْدَ الْمَعْنَى دُونَ

۲) از امام صادق ع روایت شده است:

ادب دعا را رعایت کن و ببین چه کسی را می‌خوانی و چگونه می‌خوانی و برای چه می‌خوانی؛ و عظمت خداوند و کبریای او را در وجودت بنشان، و به دلت بنمایان آگاهی او را از آنچه در ضمیرت می‌گذرد و اطلاع او را بر اسرار و آنچه را که از حق و باطل که در آن بسر می‌بری؛ و راههای نجات و هلاکت را بشناس که مبدا از خداوند چیزی را بخواهی که چه بسا مایه هلاکت باشد و تو می‌پنداری که نجات در آن است؛ که خداوند متعال می‌فرماید: «و انسان با درخواست خیر، شر را طلب می‌کند و انسان بسیار عجول است» (اسراء/۱۱)

و بیندیش که چه درخواست می‌کنی و چه مقدار درخواست می‌کنی و برای چه درخواست می‌کنی؛ و [حقیقت] دعا آن است که سراسر وجودت لبیک‌گوی حق باشد و جان خود را در مشاهده پروردگار ذوب کنی و دلخواه‌ها را یکسره رها سازی و همه امور را در ظاهر و باطن به خداوند متعال تسلیم بداری؛ که اگر شرط دعا را ادا نکردی منتظر اجابت نباش، چرا که «او سرّ و آنچه مخفی است را می‌داند» (طه/۷) و چه بسا او را به چیزی می‌خوانی که او در درون تو از خلاف آن خبر دارد ...

[سپس حضرت توضیحاتی می‌دهند از جمله حدیث قبل را نقل می‌کنند و در ادامه می‌فرمایند] پیامبر خدا ص فرمودند: بدرستی که خداوند دعایی که از دل غافل سر بزند را استجابت نمی‌کند؛ [سپس خود] امام صادق ع [ادامه دادند و] فرمودند: هرگاه هر یک از شما می‌خواهد از خداوند چیزی را مسألت ننماید مگر اینکه [حتماً] به او بدهد، پس از همه مردم ناامید شود و رجاء و امیدش جز به خداوند عز و جل نباشد؛ اگر خداوند متعال این را در دل او یافت، چیزی نیست که از او درخواست شود مگر اینکه اعطاء فرماید.

الاسْمُ فَذَٰكَ التَّوْحِيدُ أَفْهَمَتْ يَا هِشَامُ قَالَ قُلْتُ زِدْنِي قَالَ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ تِسْعَةٌ وَ تَسْعُونَ اسْمًا فَلَوْ كَانَ الاسْمُ هُوَ الْمُسَمَّى لَكَانَ كُلُّ اسْمٍ مِنْهَا هُوَ إِلَهًا وَ لَكِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ مَعْنَى يَدُلُّ عَلَيْهِ بِهَذِهِ الْأَسْمَاءِ وَ كُلُّهَا غَيْرُهُ يَا هِشَامُ الْخَبْرُ اسْمٌ لِلْمَاكُولِ وَ الْمَاءِ اسْمٌ لِلْمَشْرُوبِ وَ التَّوْبُ اسْمٌ لِلْمَلْبُوسِ وَ النَّارُ اسْمٌ لِلْمَحْرَقِ أَفْهَمَتْ يَا هِشَامُ فَهَمَّا تَدْفَعُ بِهِ وَ تَتَأَفَّرُ أَعْدَاءَنَا وَ الْمُلْحِدِينَ فِي اللَّهِ وَ الْمُشْرِكِينَ مَعَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ غَيْرُهُ «۲» قُلْتُ نَعَمْ فَقَالَ نَفَعَكَ اللَّهُ بِهِ وَ ثَبَّتَكَ يَا هِشَامُ قَالَ هِشَامٌ فَوَ اللَّهُ مَا قَهَرَنِي أَحَدٌ فِي التَّوْحِيدِ حِينَئِذٍ حَتَّى قُمْتُ مَقَامِي هَذَا. (التوحيد (للصدوق)، ص ۲۲۱)

أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ عِيصِ بْنِ الْقَاسِمِ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع إِذَا طَلَبَ أَحَدُكُمْ الْحَاجَّةَ فَلْيَتَنَّ عَلَى رَبِّهِ وَ لِيَمْدَحْهُ فَإِنَّ الرَّجُلَ إِذَا طَلَبَ الْحَاجَّةَ مِنَ السُّلْطَانِ هَيَّأَ لَهُ مِنَ الْكَلَامِ أَحْسَنَ مَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ فَإِذَا طَلَبْتُمْ الْحَاجَّةَ فَمَجِّدُوا اللَّهَ الْعَزِيزَ الْجَبَّارَ وَ امدَحُوهُ وَ أَثْنُوا عَلَيْهِ تَقُولُ- يَا أَجُودَ مَنْ أَعْطَى وَ يَا خَيْرَ مَنْ سَأَلَ يَا أَرْحَمَ مَنْ اسْتَرْحِمَ يَا أَحَدًا يَا صَمَدًا يَا مَنْ لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ يَا مَنْ لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَ لَا وَلَدًا يَا مَنْ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ وَ يَقْضِي مَا أَحَبَّ يَا مَنْ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ يَا مَنْ هُوَ بِالْمَنْظَرِ الْأَعْلَى يَا مَنْ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ يَا سَمِيعُ يَا بَصِيرُ أَكْثَرَ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَإِنَّ أَسْمَاءَ اللَّهِ كَثِيرَةً وَ صَلَّى عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ قُلِ اللَّهُمَّ أَوْسِعْ عَلَيَّ مِنْ رِزْقِكَ الْحَلَالِ مَا أَكْفُ بِهِ وَجْهِي وَ أُودِي بِهِ عَنْ أَمَانَتِي وَ أَصِلْ بِهِ رَحِمِي وَ يَكُونُ عَوْنًا لِي فِي الْحُجِّ وَ الْعُمْرَةِ وَ قَالَ إِنْ رَجُلًا دَخَلَ الْمَسْجِدَ فَصَلَّى رَكَعَتَيْنِ ثُمَّ سَأَلَ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص عَجَّلْ الْعَبْدَ رَبَّهُ وَ جَاءَ آخِرُ فَصَلَّى رَكَعَتَيْنِ ثُمَّ أَثْنَى عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ صَلَّى عَلَى النَّبِيِّ وَ آلِهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص سَلْ تُعْطَ. (الكافي، ج ۲، ص ۴۸۵)

پس هرگاه آنچه را از شرایط دعا برایت برشمردم انجام دادی و سر و ضمیرت را برای او خالص ساختی پس تو را بشارت باد به یکی از این سه:

یا آنچه درخواست کرده‌ای شتابان به تو می‌رسد؛

یا برایت چیزی که از آ «بهتر است ذخیره می‌شود؛

و یا از تو بلایی دور می‌گردد که اگر به تو می‌رسید هلاکت می‌کرد.

مصباح الشریعة، ص ۱۳۲-۱۳۴

قَالَ الصَّادِقُ ع:

احْفَظْ أَدَبَ الدُّعَاءِ وَ انْظُرْ مَنْ تَدْعُو كَيْفَ تَدْعُو وَ لِمَاذَا تَدْعُو وَ حَقِّقْ عَظَمَةَ اللَّهِ وَ كِبْرِيَاءَهُ وَ عَايِنْ بِقَلْبِكَ عِلْمَهُ بِمَا فِي ضَمِيرِكَ وَ اطَّلِعْ عَلَى سِرِّكَ وَ مَا تَكُونُ فِيهِ مِنَ الْحَقِّ وَ الْبَاطِلِ وَ اعْرِفْ طُرُقَ نَجَاتِكَ وَ هَلَاكَ كَيْلًا تَدْعُو اللَّهُ تَعَالَى بِشَيْءٍ عَسَى فِيهِ هَلَاكَكَ وَ أَنْتَ تَظُنُّ أَنَّ فِيهِ نَجَاتَكَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى وَ يَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالْشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا وَ تَفَكَّرْ مَاذَا تَسْأَلُ وَ كَمْ تَسْأَلُ وَ لِمَاذَا تَسْأَلُ وَ الدُّعَاءُ اسْتِجَابَةُ الْكُلِّ مِنْكَ لِلْحَقِّ وَ تَذْوِيبُ الْمُهْجَةِ فِي مُشَاهَدَةِ الرَّبِّ وَ تَرْكُ الْاِخْتِيَارِ جَمِيعًا وَ تَسْلِيمُ الْأُمُورِ كُلِّهَا ظَاهِرًا وَ بَاطِنًا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى فَإِنْ لَمْ تَأْتِ بِشَرْطِ الدُّعَاءِ فَلَا تَتَنَظَّرِ الْإِجَابَةَ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفَى فَلَعَلَّكَ تَدْعُوهُ بِشَيْءٍ قَدْ عَلِمَ مِنْ سِرِّكَ خِلَافَ ذَلِكَ ...^۱

و قَالَ النَّبِيُّ ص إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَجِيبُ الدُّعَاءَ مِنْ قَلْبٍ لَاه.^۲

قَالَ الصَّادِقُ ع إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ لَا يَسْأَلَ رَبَّهُ إِلَّا أَعْطَاهُ فَلْيُنَاسِ مِنَ النَّاسِ كُلِّهِمْ وَ لَا يَكُنْ رَجَاؤُهُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَإِذَا عَلِمَ اللَّهُ تَعَالَى ذَلِكَ مِنْ قَلْبِهِ لَمْ يَسْأَلْهُ شَيْئًا إِلَّا أَعْطَاهُ فَإِذَا أَتَيْتَ بِمَا ذَكَرْتُ لَكَ مِنْ شَرَائِطِ الدُّعَاءِ وَ أَخْلَصْتَ سِرِّكَ لَوَجْهِهِ فَأَبَشِّرْ بِأَحَدِي ثَلَاثَ إِمَّا أَنْ يُعَجِّلَ لَكَ مَا سَأَلْتَ وَ إِمَّا أَنْ يَدْخِرَ لَكَ مَا هُوَ أَفْضَلُ مِنْهُ وَ إِمَّا أَنْ يَصْرِفَ عَنْكَ مِنَ الْبَلَاءِ مَا لَوْ أَرْسَلَهُ إِلَيْكَ لَهْلَكَتَ.

۳) از امام باقر ع درباره «تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتَلًا» روایت شده است که:

می‌فرماید خود را برای او کاملاً خالص کن.

۱. قَالَ بَعْضُ الصَّحَابَةِ لِبَعْضِهِمْ أَنْتُمْ تَتَنَظَّرُونَ الْمَطَرَ بِالْدُّعَاءِ وَ أَنَا أَنْتَظِرُ الْحَجَرَ وَ اعْلَمْ أَنَّهُ لَوْ لَمْ يَكُنِ اللَّهُ أَمْرًا بِالْدُّعَاءِ لَكَانَ إِذَا أَخْلَصْنَا الدُّعَاءَ تَفَضَّلَ عَلَيْنَا بِالْإِجَابَةِ فَكَيْفَ وَ قَدْ ضَمِنَ ذَلِكَ لِمَنْ أَتَى بِشَرَائِطِ الدُّعَاءِ وَ سَتِلَ رَسُولُ اللَّهِ ص عَنْ اسْمِ اللَّهِ الْأَعْظَمِ فَقَالَ ص كُلُّ اسْمٍ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ أَعْظَمُ فَفَرَّغْتُ قَلْبَكَ عَنْ كُلِّ مَا سِوَاهُ وَ ادَّعُهُ تَعَالَى بِأَيِّ اسْمٍ شِئْتَ فَلَيْسَ لِلَّهِ فِي الْحَقِيقَةِ اسْمٌ دُونَ اسْمِ بَلْ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ

۲. این مضمون در احادیث متعددی آمده است از جمله:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عَمْرٍو قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَا يَسْتَجِيبُ دُعَاءَ بَظْهَرِ قَلْبٍ سَاءَ فَإِذَا دَعَوْتُ فَأَقْبِلْ بِقَلْبِكَ ثُمَّ اسْتَيْقِنْ بِالْإِجَابَةِ. (الكافي، ج ۲، ص ۴۷۳)

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ ابْنِ الْقَدَّاحِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ص لَا يَقْبَلُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ دُعَاءَ قَلْبٍ لَاه. (الكافي، ج ۲، ص ۴۷۳)

وَفِي رِوَايَةٍ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ فِي قَوْلِهِ: «تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِلًا» يَقُولُ أَخْلَصْ إِلَيْهِ إِخْلَاصًا.

۴) از امام باقر و امام صادق ع درباره سخن خداوند که می‌فرماید «وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِلًا» روایت شده است که «تبتل» در اینجا به معنای بلند کردن دستها در هنگام نماز است؛ و نیز ابوبصیر روایت کرده که آن عبارت است از بالا بردن دست به سوی خدا و تضرع به درگاه او.

مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱؛ فقه القرآن، ج ۱، ص ۱۰۹.^۱
عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ زُرَّارَةَ وَ حُمْرَانَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ وَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِهِ تَعَالَى «وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِلًا» أَنَّ التَّبَتَّلَ هُنَا رَفْعُ الْيَدَيْنِ فِي الصَّلَاةِ.^۲
وَفِي رِوَايَةٍ أَبِي بَصِيرٍ هُوَ رَفْعُ يَدِكَ إِلَى اللَّهِ وَ تَضَرُّعُكَ إِلَيْهِ.

۵) فضل بن شاذان در محضر امام رضا ع علل و فلسفه بسیاری از احکام را فرا گرفت و در حدیثی طولانی برای دیگران روایت نمود. در فرازی از آن روایت آمده است:

اگر کسی گفت که چرا هنگام تکبیر دستها را بلند می‌کنند؛ [در پاسخ] گفته شود که بالا بردن دستها نوعی ابراز زاری و «تبتل» و تضرع است، و خداوند دوست دارد که بنده در هنگام ذکر او اهل زاری و «تبتل» و تضرع باشد؛ و نیز چون بلند کردن دستها زمینه می‌شود برای خاطر جمعی و اقبال دل به آنچه می‌گوید و قصد می‌کند.

عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص: ۱۱۱
حَدَّثَنِي عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِوَسِّ النَّيْسَابُورِيُّ الْعَطَّارُ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ قُتَيْبَةَ النَّيْسَابُورِيُّ قَالَ قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ الْفَضْلُ بْنُ شَاذَانَ النَّيْسَابُورِيُّ؛
وَ حَدَّثَنَا الْحَاكِمُ أَبُو مُحَمَّدٍ جَعْفَرُ بْنُ نَعِيمٍ بْنُ شَاذَانَ عَنْ عَمِّهِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدِ بْنِ شَاذَانَ قَالَ قَالَ الْفَضْلُ بْنُ شَاذَانَ يَقُولُ ...
فَإِنْ قَالَ فَلَمْ يَرْفَعْ الْيَدَيْنِ فِي التَّكْبِيرِ قِيلَ لِأَنَّ رَفْعَ الْيَدَيْنِ هُوَ ضَرْبٌ مِنَ الْإِبْتِهَالِ وَ التَّبَتُّلِ وَ التَّضَرُّعِ فَاحَبَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ يَكُونَ الْعَبْدُ فِي وَقْتِ ذِكْرِهِ لَهُ مُتَبَتِّلًا مُتَضَرِّعًا مُبْتَهَلًا وَ لِأَنَّ فِي رَفْعِ الْيَدَيْنِ إِحْضَارَ النَّيَّةِ وَ إِقْبَالَ الْقَلْبِ عَلَى مَا قَالَ وَ قَصْدَهُ.

تدبر

(۱) «وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ»

مقصود از اینکه اسم پروردگارت را یاد کن، چیست؟

۱. ایشان این حدیث را با تعبیر «وَ رَوَى جَمَاعَةٌ عَنِ الْبَاقِرِ وَ الصَّادِقِ ع» آورده است.

۲. در تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۹۲ آمده است:

قَوْلُهُ وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِلًا قَالَ رَفْعُ الْيَدَيْنِ وَ تَحْرِيكُ السَّبَابَتَيْنِ

الف. خدا را با اسم‌هایی که هنگام عبادت با آن خدا را خطاب می‌کنند، بخوان (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)
 ب. ظاهراً می‌خواهد نماز شب را توصیف کند، و به منزله عطف تفسیری برای جمله «وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً» است، و بر این اساس، مراد از «ذکر اسم رب» ذکر زبانی با رعایت مطابقت آن با قلب می‌باشد (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۴)
 ج. تأکید به تذکر و یاد پروردگار است در همه وقت شب و روز از طریق تسبیح و حمد و قرائت آیات قرآنی و یا قیام به نماز شب. (انوار التنزیل، ج ۵، ص ۲۵۶؛ انوار درخشان، ج ۱۷، ص ۱۵۷) در واقع، به نحوی عطف به دستور نماز شب و مصداق ذکر عام بعد از خاص است؛ در آنجا دستور به قیام شب برای عبادت داده بود و این آیه بر ذکر همیشگی خدا دستور می‌دهد. (روح المعانی، ج ۱۵، ص ۱۱۹)

د. مقصود بسم الله الرحمن الرحيم است در ابتدای نماز. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)
 ه. اینکه میان اسماء مختلف خداوند - که هریک مظهر حقیقتی است - اسم «رب» یاد کن و به ربوبیت او توجه ویژه‌ای داشته باش. (درباره اهمیت ربوبیت خداوند در میان اسماء و صفات وی، در جلسه ۳۵۰، تدبیر ۲ توضیح داده شد.
<http://yekave.ir/al-alag-96-1>)

و. ...^۱

۲) «وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً»
 چرا به جای اینکه بگوید «خدایت را یاد کن» (مثلاً: «وَاذْكُرْ رَبَّكَ» آل عمران/۴۱؛ اعراف/۲۰۵؛ کهف/۲۴) از یاد کردن «اسم رب» سخن به میان آورد؟
 الف. مقصود ذکر زبانی است نه صرفاً ذکر قلبی. (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۴) و چه بسا اینکه بلافاصله فرمود «به سوی او منقطع شو، انقطاعی کامل» می‌خواهد از لزوم توأم بودن ذکر زبان و ذکر قلب سخن بگوید که هر دو با هم لازم‌اند.

۱. این قول هم مطرح شده که چون معلوم نبود چگونه از آیه استنباط شده، در متن نیاوردم؛ یعنی در هر کاری خدا را در نظر داشته باش. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)

۲. شبیه این سوال در جلسه ۳۵۰، تدبیر ۳ درباره آیه اقرا باسم ربک مطرح شد که: چرا فرمود «پروردگارت را بخوان»، و فرمود «اسم پروردگارت را بخوان»؟ در آنجا این موارد مطرح شد:

الف. بزرگداشت اسم، بزرگداشت مسمی (کسی که اسم بر او نهاده شده) است؛ و انسانی به «اسم» کسی احترام می‌گذارد، که به عظمت و احترام آنکه این اسم اوست پی برده و نسبت به او معرفت پیدا کرده باشد. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۷۸۰)

ب. مقصود از این تعبیر، شروع کردن هر کار با «خواندن» (= گفتن) «بسم الله...» است. (المیزان، ج ۲۰، ص ۳۲۳)

ج. تنها راهی که برای توجه به خدا داریم، خواندن او به اسمش است تا از این اسم، به مسمی توجه شود؛ چرا که حقیقت خداوند برتر از هر درک، و منزّه (صافات/۱۵۹) و برتر از هر توصیفی است

قبلاً درباره اهمیت «زبان» در زندگی خاص انسان سخن گفته‌ایم و خصوصاً اینکه برتری انسان بر فرشتگان با «تعلیم اسماء» رخ داد (جلسه ۲۲۱، تدبر ۳ <http://yekaye.ir/baqare-2-31>).

اگر این نکته جدی گرفته شود می‌توان فهمید که اگرچه ذکر حقیقی آن است که صرفاً لقلقه زبان نباشد و قلب انسان هم با زبان همراهی کند؛ اما بسیار خطاست که ذکر حقیقی را صرفاً در ساحت قلب بدانیم و نقش زبان را انکار کنیم. لفظ مسیری برای حرکت به سوی معناست، اما نه مسیری که در مرتبه زندگی دنیوی انسان، کنار گذاشتنی باشد؛ همان گونه که کنار گذاشتن زبان از زندگی انسان ممکن نیست. اگر این مساله درست مورد توجه قرار گیرد بسیاری از شبهات مربوط به شریعت (مانند اینکه دلت پاک باشد، چه نیازی هست که نماز بخوانی) براحتی پاسخ داده می‌شود.

ب. مقصود گفتن بسم الله الرحمن الرحيم است در ابتدای نماز. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)

ج. ...

۳) «وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِلًا»

درباره اینکه مقصود از «تَبَتَّلْ» چیست؟ این دیدگاه‌ها مطرح شده، که همگی می‌تواند مد نظر بوده باشد.

الف. اخلاص ورزیدن (حدیث ۳، و نیز ابن عباس، به نقل مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)

ب. بریدن از هر غیر خدایی و انقطاع الی الله (قتاده، به نقل مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)

ج. توکل کامل بر خدا (شقیق، به نقل مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)

د. تحصیل فراغت [= خلوت‌گزیدن] برای عبادت (ابن‌زید، به نقل مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱)

ه. در حدیثی نهی از تبتل مطرح شده که در آنجا به معنای رهبانیت و کناره‌گیری از مردم است. (مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱) شاید این آیه می‌خواهد نشان دهد که منع از رهبانیت، منع از این است که رهبانیت به عنوان برنامه همیشگی زندگی باشد و گرنه کناره‌گیری از مردم به طور موقت (همانند اعتکاف) برای سلوک الی الله مورد قبول است.

و. در ادبیات دینی، برای دعا و تضرع به درگاه الهی کلمات متعددی مانند: تضرع، رغبه، رهبه، ابتهال، تبتل، بصبصه، قنوت، و ... به کار رفته است، که اگر چه غالباً همه را به همان راز و نیاز ترجمه می‌کنند، اما ظاهراً اینها هر یک حالت خاص بدنی‌ای دارد چنانکه الان با شنیدن کلمه «قنوت گرفتن»، حالت خاصی از دعا کردن در ذهن ما شکل می‌گیرد؛ و در برخی از احادیث اینها توضیح داده شده است. در این فضا «تبتل» همراه با بلند کردن دست است که این گاه به معنای حالت بلند کردن دست در هنگام تکبیرهای نماز (حدیث ۴) و یا مطلق دست به دعا بلند کردن است (حدیث ۵) و در بسیاری از احادیث به معنای اشاره کردن با انگشتان بویژه انگشت سبابه، و ... دانسته شده است. (الکافی، ج ۲، ص ۴۷۹-۴۸۱؛ معانی الأخبار، ص ۳۷۰)^۱

۱. در برخی روایات «تبتل» به نوع خاصی از حرکت دست در دعا اطلاق شده است:

که برخی از اهل ذوق، معانی استعاره‌ای برای برخی از این حرکات مطرح نموده‌اند (مثلاً شرح الکافی (مازندرانی)، ج ۱۰، ص ۲۱۷)^۱

ز. ...

(۴) «وَ أَذْكَرِ اسْمَ رَبِّكَ وَ تَبْتَئِلُ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا»

یاد و ذکر واقعی خداوند نیازمند بریدن از ما سوای اوست.

خلوت دل نیست جای صحبت اضداد

دیو چو بیرون رود فرشته درآید

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مَهْرَانَ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: الرَّغْبَةُ أَنْ تَسْتَقْبِلَ بَيْطَنَ كَفِّكَ إِلَى السَّمَاءِ وَ الرَّهْبَةُ أَنْ تَجْعَلَ ظَهْرَ كَفِّكَ إِلَى السَّمَاءِ وَ قَوْلُهُ «وَ تَبْتَئِلُ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا» قَالَ الدُّعَاءُ بِإِصْبَعٍ وَاحِدَةٍ تُشِيرُ بِهَا وَ التَّضَرُّعُ تُشِيرُ بِإِصْبَعَيْكَ وَ تُحَرِّكُهُمَا وَ الْإِبْتِهَالُ رَفْعُ الْيَدَيْنِ وَ تَدْمُهُمَا وَ ذَلِكَ عِنْدَ الدَّمْعَةِ ثُمَّ ادَّعَى. (الکافی، ج ۲، ص ۴۷۹)

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدٍ وَ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ جَمِيعًا عَنْ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ عَنْ يَحْيَى الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِي خَالِدٍ عَنْ مَرْوَكِ بْنِ يَبَّاعٍ اللَّوْثِيُّ عَنْ ذَكَرَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: ذَكَرَ الرَّغْبَةَ وَ أَبْرَزَ بَاطِنَ رَاحَتَيْهِ إِلَى السَّمَاءِ وَ هَكَذَا الرَّهْبَةُ وَ جَعَلَ ظَهْرَ كَفِّهِ إِلَى السَّمَاءِ وَ هَكَذَا التَّضَرُّعُ وَ حَرَّكَ أَصَابِعَهُ يَمِينًا وَ شِمَالًا وَ هَكَذَا التَّبْتِيلُ وَ يَرْفَعُ أَصَابِعَهُ مَرَّةً وَ يَضَعُهَا مَرَّةً وَ هَكَذَا الْإِبْتِهَالُ وَ مَدَّ يَدَهُ تَلْقَاءَ وَجْهِهِ إِلَى الْقِبْلَةِ وَ لَا يَبْتَئِلُ حَتَّى تَجْرِيَ الدَّمْعَةُ. (الکافی، ج ۲، ص ۴۸۰)

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ فَضَالَةَ عَنْ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ مَرَّ بِي رَجُلٌ وَ أَنَا أَدْعُو فِي صَلَاتِي بِيَسَارَى فَقَالَ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ بِيَمِينِكَ فَقُلْتُ يَا عَبْدَ اللَّهِ إِنَّ لِلَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى حَقًّا عَلَى هَذِهِ كَحَقِّهِ عَلَى هَذِهِ وَ قَالَ الرَّغْبَةُ تَبْسُطُ يَدَيْكَ وَ تُظْهِرُ بَاطِنَهُمَا وَ الرَّهْبَةُ تَبْسُطُ يَدَيْكَ وَ تُظْهِرُ ظَهْرَهُمَا وَ التَّضَرُّعُ تُحَرِّكُ السَّبَابَةَ الْيُمْنَى يَمِينًا وَ شِمَالًا وَ التَّبْتِيلُ تُحَرِّكُ السَّبَابَةَ الْبُسْرَى تَرْفَعُهَا فِي السَّمَاءِ رِسْلًا وَ تَضَعُهَا وَ الْإِبْتِهَالُ تَبْسُطُ يَدَيْكَ وَ ذَرَاعَيْكَ إِلَى السَّمَاءِ وَ الْإِبْتِهَالُ حِينَ تَرَى أَسْبَابَ الْبُكَاءِ. (الکافی، ج ۲، ص ۴۸۰)

عَنْهُ عَنْ أَبِيهِ أَوْ غَيْرِهِ عَنْ هَارُونَ بْنِ خَارِجَةَ عَنْ أَبِي بصيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الدُّعَاءِ وَ رَفْعِ الْيَدَيْنِ فَقَالَ عَلَى أَرْبَعَةِ أَوْجُهُ أَمَّا التَّعَوُّذُ فَتَسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ بِبَاطِنِ كَفِّكَ وَ أَمَّا الدُّعَاءُ فِي الرِّزْقِ فَتَبْسُطُ كَفَّيْكَ وَ تَقْضِي بَاطِنَهُمَا إِلَى السَّمَاءِ وَ أَمَّا التَّبْتِيلُ فَأِيْمَاءُ بِإِصْبَعِكَ السَّبَابَةَ وَ أَمَّا الْإِبْتِهَالُ فَرَفْعُ يَدَيْكَ تَجَاوِزَ بَاطِنِ رَأْسِكَ وَ دُعَاءُ التَّضَرُّعِ أَنْ تُحَرِّكَ إِصْبَعَكَ السَّبَابَةَ مِمَّا يَلِي وَجْهَكَ وَ هُوَ دُعَاءُ الْخَيْفَةِ. (الکافی، ج ۲، ص ۴۸۱)

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِيزٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ زُرَّارَةَ قَالَا قُلْنَا لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع كَيْفَ الْمَسْأَلَةُ إِلَى اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى قَالَ تَبْسُطُ كَفَّيْكَ قُلْنَا كَيْفَ الاسْتِعَاذَةُ قَالَ تَقْضِي بِكَفِّكَ وَ التَّبْتِيلُ الْإِيْمَاءُ بِالْإِصْبَعِ وَ التَّضَرُّعُ تَحْرِيكُ الْإِصْبَعِ وَ الْإِبْتِهَالُ أَنْ تَمُدَّ يَدَيْكَ جَمِيعًا. (الکافی، ج ۲، ص ۴۸۱)

حَدَّثَنَا الْمُظَفَّرُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنِ الْمُظَفَّرِ الْعُلَوِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ أَحْمَدَ قَالَ حَدَّثَنِي الْعَمْرِيُّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَخِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ قَالَ: التَّبْتِيلُ أَنْ تُقَلِّبَ كَفَّيْكَ فِي الدُّعَاءِ إِذَا دَعَوْتَ وَ الْإِبْتِهَالُ أَنْ تَبْسُطَهُمَا وَ تَقْدِمَهُمَا وَ الرَّغْبَةُ أَنْ تَسْتَقْبِلَ بِرَاحَتَيْكَ السَّمَاءَ وَ تَسْتَقْبِلَ بِهِمَا وَجْهَكَ وَ الرَّهْبَةُ أَنْ تُكْفِيَ كَفَّيْكَ فَتَرْفَعَهُمَا إِلَى الْوَجْهِ وَ التَّضَرُّعُ أَنْ تُحَرِّكَ إِصْبَعَيْكَ وَ تُشِيرَ بِهِمَا - وَ فِي حَدِيثٍ آخَرَ أَنَّ الْبُصْبَصَةَ أَنْ تَرْفَعَ سَبَابَتَيْكَ إِلَى السَّمَاءِ وَ تُحَرِّكُهُمَا وَ تَدْعُو. (معانی الأخبار، ص ۳۷۰)

۱. التبتل الانقطاع و المتبتل المنقطع إليه تعالى المعرض عما سواه يناسب حاله ذلك للاشعار بأنه ليس له سواء و لا مرجع الا اياه و في خبر يأتي «يحرك السبابة اليسرى الى السماء بالتأني و يضعها» قيل: لعل السر فيه هو الاشارة الى أن الروح يجرنى إليك و التعلق الجسماني يجرنى الى السفلى و لا يمكنني الانقطاع إليك الا بجذباتك

(۵) «وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِلاً»

به نظر می‌رسد این آیه، آیه کانونی این سوره است. در آیات قبل، پیامبر را خطاب قرار داد و وظایف شب و روزش را به وی گوشزد کرد. در آیات بعد از این هم وی را به صبر و تحمل اذیتها دعوت می‌کند و عاقبت تکذیب‌کنندگان را اشاره می‌کند و دوباره از قیام شبانه به عبادت، این بار نه تنها برای پیامبر، بلکه توسط پیامبر و مومنان، سخن می‌گوید. این آیه می‌خواهد بگوید اما محور در شب و روزت باید این باشد که یاد خدا را در دل و زبانت زنده نگهداری و دائماً از همه ما سوی جدا شوی و به او فقط پیوندی.

در واقع، تمام وظیفه انسان در دنیا و همه آنچه تمام شرایع الهی آورده اند، یک چیز بیشتر نیست: منقطع شو به سوی خدا انقطاعی کامل.

بحث تخصصی انسان‌شناسی

انسان با فطرتی الهی و قلبی سلیم وارد دنیا و در واقع وارد اسفل سافلین (تین/۵) می‌شود. از ابتدای کودکی دائماً با وابستگی به این و آن شروع می‌کند تا تماماً به اطراف خود وابسته می‌شود. از اینجا به بعد سیر صعودی انسان شروع می‌شود. اکنون باید خودش بکوشد و از همه وابستگی‌ها رها شود و فقط به خدا متصل گردد.

اگر کسی در فلسفه خلقت نیندیشد، این را چه بسا کاری عبث بشمرد؛ اما اگر کسی در حقیقت خویش خوب بیندیشد و به برتری مقام انسان بر مقام فرشتگان توجه کند و اینکه مزیت انسان این است که اختیار دارد و خودش قرار است از اسفل سافلین تا اعلیٰ علین را بپیماید، می‌فهمد که این کار نه تنها عبث نیست، بلکه معنابخش همه حقایق عالم است.

نکته تخصصی برای مخاطبان رشته جامعه‌شناسی و فلسفه تربیت

اساساً مفهوم «جامعه‌پذیری یا اجتماعی شدن» به عنوان مهمترین وظیفه تربیتی خانواده و دولت در دنیای مدرن، یعنی همان افزایش وابستگی‌ها و کاملاً در تار و پود جامعه و وابستگی‌ها و اعتبارات آن قرار گرفتن.

این غایت نظام‌های تربیت غربی است؛ اما غایت نظام تربیتی اسلام نیست؛ بلکه تنها مقدمه‌ای برای شروع حرکت اصلی انسان است. اینکه «جامعه‌پذیری» نمی‌تواند هدف نهایی زندگی انسان باشد و اگر وراى آن خبری نباشد، وجود انسان را از پوچ، و زندگی‌اش را نهایتاً بی‌معنی می‌کند، مطلبی است که مکاتب اگزیستانسیالیست متوجه شده‌اند؛ اما از آنجا که خدا را در عالم جدی نگرفته‌اند (و آنهایی هم که خدا باورند، از یک شریعت آسمانی اصیل بی‌بهره بوده‌اند) آرمان‌هایشان بیشتر به سمت معنویت‌های ساختگی، آزادی‌های بی‌ضابطه و نهایتاً هواپرستی و آنارشیزم (هرج و مرج) کشیده می‌شود.

اینجاست که می‌توان به عظمت پیام اسلام پی برد که چگونه بین نظم (عدل) و رشد (قرب خدا) جمع کرده و چگونه در عین اینکه «اجتماعی شدن» را در مجموع پذیرفته، اما راه انقطاع الی الله را نیز کاملاً مهیا نموده است.

اگر به جایگاه زبان در فرایند «اجتماعی شدن» توجه داشته کنیم، اینکه ذکر «اسم» رب را در کنار انقطاع کامل (تبتل) گذاشت بسیار معنی دار می شود. (یعنی «یاد رب» هم بر اساس یک سلسله «اسماء معین» (زبان، قالب اجتماعی) انجام می شود نه بی ضابطه و صرفاً بر اساس دل و دلخواه)

۶) «وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً»

«تَبْتِيلاً» به لحاظ نحوی در جایگاه مفعول مطلق است و مفعول مطلق با فعل اصلی جمله باید همسان باشد، اما چرا به جای اینکه بگوید «تَبْتُّلاً» فرمود «تَبْتِيلاً»

الف. می خواهد بفرماید همان طور که خدا تو را از سایر مخلوقات جدا کرد و به مقام پیامبری برگزید، تو هم خودت را از غیر خدا جدا کن و فقط به عبادت او پرداز. (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱) [توضیح: «تبتل» فعل لازم و دارای معنای مطاوعه (پذیرش) است؛ یعنی انقطاع را بپذیر؛ اما «تبتیل» متعدی است یعنی منقطع کردن؛ در واقع می خواهد بفرماید: بپذیر انقطاع الی الله را در برابر انقطاع کردنی که خدا در مورد تو انجام داد]

ب. از باب مراعات پایان آیه با سایر آیات (مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۷۱؛ الکشاف، ج ۴، ص ۶۳۹)

ج. ...

این را در کانال نگذاشتم

۷) «وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً»

چرا در حالی که در آیات قبل از موضع متکلم سخن می گفت «انا سنلقی ...» به صیغه غایب (اسم ربک) تغییر لحن داد؟
الف. چه بسا می خواهد ذلت عبودیت عبد را گوشزد کند. (المیزان، ج ۲۰، ص ۶۵)

لازم به ذکر است که مطالب فوق به صورت روزانه در کانال تلگرامی ای به آدرس زیر قرار داده می شد

<https://t.me/YekAaye>

و تمامی محتواهای فوق در پایان هر روز در سایتی به آدرس yekAaye.ir قرار داده می شود و در آنجا علاوه بر امکان

جستجو، می توانید مطلع شوید که دقیقاً تاکنون چه آیاتی مورد بررسی قرار گرفته است.

همچنین کانالی با عنوان «یک آیه در روز- گزیده» از ماهها قبل راهاندازی شده است که برای راحتی کسانی که فرصت کمتری دارند و به بحث‌های تخصصی چندان علاقه‌ای ندارند، گزیده‌ای از مطالب این کانال قرار داده می‌شود. به آدرس <https://t.me/YekAayah>

هرگونه استفاده از محتواهای فوق در راستای ترویج معارف قرآن و اهل بیت ع، حتی بدون ذکر منبع، بلامانع است. در صورتی که مباحث این کانال را در ترویج معارف قرآنی و ارتقای فرهنگ دینی جامعه مفید یافتید، آن را به دوستان خود نیز معرفی کنید.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

حسین سوزنچی